

Зелені Млини

Василь Земляк

Роман

Частина перша
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!
Тарас Шевченко

Повертаюся до рідного Вавилону в надії на те, що час та обставини потрудилися тут і мені вдасться дещо цікаве довідкрити в його людях, а то майже однаково, що знову впускаю вас до власної душі, сподіваючись на порозуміння між нами, таке необхідне на самім зачині цієї, як і всякої доброї справи.

Стоїть саме та пора, коли в цих краях настає бездоріжжя, у Вавилоні починаються, як тут кажуть, "Веселі Боковеньки". То в руді оживає річка Весела Боковенька, отаке собі болотяне диво, насправді ж — притока Чебрецю, геть немічна влітку, а тепер ділить Вавилон їїце на кілька дрібніших закупав, майже незалежних якийсь час один від одного: Целебень, на якому зосереджена влада в особі голови Лук'яна Соколюка та вірного виконавця при ньому Савки Чибіса, який, по великій! перерві, знову в обнові — витратився вчора на кортові штани, а сьогодні весь день у передчутті свята потирає руки і лунко прицмокує язиком; Татарські вали, де мешкає Фабіян (тутейшній філософ) із цапком з такою ж кличкою (безпутним сином цапа Фабіяна, істотою загалом оригінальною, як і батько, далєбі, що без царя в голові); тоді Скоморохи, Волхви, Гунцвоти, а по той бік Веселої Боковеньки (якщо спостеріяти Вавилон від; сільради, себто з Целебня) вже йдуть назви, які не хотілося б уголос вимовляти, оскільки вони нічого не додають до честі й величі Вавилону, але можуть кинути тінь на достославних людей. Ось, скажімо, Людоїдівка. Можна подумати, що йдеться про антропофагів, тобто людоїдів, коли ж ні. За всю історію Вавилону тут не зареєстровано нічого подібного, Вавилон не знав антропофагів навіть у найважчі роки, а ось Людоїдівка все ж з'явилася після того, коли мешканцям невеличкої тісної вулички, що виходить до Чебреця, громада колись наділила до городів ще й шмат луку, чим і вкинула людей у ворогування — за той луг, з якого припав комусь гірший шмат, а комусь кращий, вони поїдом їли одне одного, за що й названо так осоружно їхню вуличку. Або ті ж Гунцвоти, тобто шельми. Відомо всім, що нині живуть там люди поважні й статечні, але чиїсь давні гріхи не одмити вже нічим, і коли у Вавилоні хтось пристає на якийсь грішок, чи на перелюбство, чи ще там на щось, то про нього кажуть: "Пошився у гунцвоти". Одне слово, тут є все, що має бути у Вавилоні і чим славен цей народ — витривалий, мудрий і безсмертний, бо ж він відповідає за все, а віднині й за нас із вами, оскільки ми взялися розпізнати його і полюбити. Якщо ж цього не відбудеться, то в тому не вина народу, а

моя вина, мої втрати. Свідомий цього, все ж буду вести оповідь далі. Іще буду дотримуватись принципу, який може і відштовхнути декого, але єдино прийняттого для цієї книги, яку писано не один день: не в тому суть, щоб якомога швидше прийти до заповітного кінця, а щоб якомога більше побачити в дорозі: "Не до невідущих-бо пишемо, але до преізлих насичених сладості книжної".

Розділ перший

Гай-гай, як у нашого брата-вавилонянина та й заведуться гроші!.. Землі за них купувати не треба — тисячі десятин її лежить довкруг Вавилону; інколи навіть виникає таке відчуття, що вона вся твоя. А якщо ти з такою великою землею, яку можеш вважати хоч за свою, а хоч за нічию — тут уже залежить від міри твоєї фантазії і твого класового чуття, — тоді однаково свої грошики не мусиш спускати ні на волів, ні на коней, ні на плужки та січкарні, оті ручні, з двома корбами (ще недавня мрія кожного селянина): всього того було усупільнено вдосталь, вистачить на твій вік, а ти, великий землевласнику, отримані за буряки гроші (а то окрім цукру!) вперше можеш розтринькати на себе, на свою неусмирену душу, щоб душа твоя не виродилась при такій великій землі. Може, саме з того і виникли у Вавилоні бурякові бали та згодом поширились на все Побужжя, і то сказати — без дворянства, без земства, без того всього, що давно кануло в Лету, без будь-чийого великосвітського поштовху, а просто так, з волі людської, з необхідності бодай раз на рік побувати в іншому світі, себе показати на людях та й людей побачити, байдуже, що між ними можуть бути як і любі тобі, так і ненависні. Бал на те не може зважати, та ще й цей, у складчину, на якому почуватися можеш хоч гостем, а хоч господарем — що вже там ближче твоєму вавилонському еству. Правда, Фабіян, виходячи з власного життєвого досвіду, застерігає, що на всякому балу найкраще почуватися гостем, господар-бо на балах часто пожинає лаври невдячності, паче у нашому Вавилоні.

Кажуть, начебто цей перший буряковий бал замислила Мальва Кожушна. Після ліквідації комуни вона побувала на курсах у Козові й повернулась у Вавилон бригадиром по шкідниках, а точніше, бригадиром по боротьбі зі шкідниками, насамперед із довгоносиком, сила-силенна якого ніби виверглася з землі, та від якого, однак, ця воїтелька все ж урятувала вавилонські плантації. І не стільки тут стали в пригоді її знання, придбані на курсах, скільки геніальна думка нашого Фабіяна, який запропонував кинути на довгоносика голодну вавилонську курку. Урожай Вавилон зібрав багатий, то й вирішили відзначити це буряковим балом. Зважаючи на осіннє бездоріжжя й гадаючи, що прибути зможуть далеко не всі запрошені, а лише найвідважніші, на бал запросили мало не півсвіту — сусідів близьких і дальніх, не забули при тому й про столицю. Вибачилися, правда, що бал відбудеться в клуні, оскільки Вавилон ще не має свого палацу. Проте клуня нова і величезна, так що й називати її клунею можна лише умовно. Влас Якович Чубар від усіх запрошених подякував у листі, що надійшов невдовзі до Вавилонської сільради (це дало привід Лук'яну Соколюку завести унікальну, як на Вавилон, папку — "Листування з Раднаркомом"), й пообіцяв приїхати, якщо тільки до того часу підмерзне й бодай трохи

стане на дорогу.

Отож, прочувши, що на бал запрошено уряд (тут казали — вождів), до Вавилону посунули, незважаючи на люте бездоріжжя, з ближніх і дальніх сіл, ба навіть із сусіднього району. Незапрошених прибувало явно більше, аніж запрошених, — у них, незапрошених, і були якісь нагальні справи до уряду. В сільраді засумували: "Було б нам не дуже розголошувати про високих гостей". Ніхто не мав ради, як бути з незапрошеними. Відправляти назад — не грічно для Вавилону, це ж вам не Прицьке якесь чи Козів, це, батечку, Вавилон. Рознесуть таку знеславу, що потім він не видихає. Вирішили готувати запасні "бальні" хати на той випадок, якби клуня всіх не вмістила.

А вони їдуть та їдуть, цілі депутації — з прапорами, а декотрі й з музиками (але ж музика теж за божим духом грати не буде). Хтось подав гарну думку — своїх у ці самі "бальні" хати, а гостей до клуні, свої вже хай дарують. Але тут сам актив запротестував категорично. Послали за Фабіяном, щоб він розсудив, але той був у передбальному стані, а з підпилого філософа яка рада.

Коли з ґанку вбігав Савка Чибіс (він чатував там гостей) і оголошував, хто прибув, звідки та скільки підвід, то Варивон Ткачук кричав: "Непрохані! Непрохані!" А Лук'ян Соколюк хапався за голову і йшов їх вітати завченими наперед словами, вітати на древній вавилонській землі, де починається нове життя й зароджуються доконче нові соціалістичні традиції, свідченням чого мав начебто бути цей перший буряковий бал. Весь актив при тому також виходив на ґанок й однаково лагідно всміхався до проханих і непроханих, і лише Савка блазнювато реготав, зводячи нанівець усю урочистість миті.

Десь опівдні майдан уже був захаращений возами, в рябчаках, у килимах домашнього виробу — кожне село кохалось у своїх барвах, а найбільше виділялося Прицьке, яке відкрило колись секрет мало не іберійського пурпуру і тепер на тому кольорі прибуло на бал. У тих кольорах походжав Фабіян, урочистий, у бекеші та в шапці, з золотими окулярами та з цапком, сповнений гордості за свій Вавилон, і люб'язно перепроводжував гостей до клуні, а точніше, на передклуння, яке для цього випадку очистили від сміття й посипали червоним пісочком, привезеним загодя із глиняних кар'єрів. Уже прибули і "каштеляни", і "чорні клобуки", і "золоті мухи" (донедавна ще звалися "дохлими мухами"), і всі менші народи, з якими Вавилон затівав колись багаторічні та невтихомирні війни, а нині жив у мирі та злагоді. Декотрі знали одне одного ще по тих війнах, за часів відомого вавилонського отамана Журавки, а згодом по ярмарках глиняних, шаргородських та шпиківських, то тепер впізнавали давніх воїнів, браталися, кепкували зі свого минулого, а заодно й з клуні, перед якою товпилися у великому нетерпінні, коли ж нарешті розчиняться її двері до балу...

"Лемки! — вбігши з ґанку, розреготався Савка Чибіс. — Тринадцять ланкових і три музики!" — "Скільки-скільки?!" — Лук'ян сплотив, як сільрадівська стіна (сільраду вибілено до балу всередині й знадвору). Зелені Млини також поставили рекорд по буряках, то привезли показати урядові весь цвіт свого колгоспу.

"Ай лемки! Ай молодця... що приїхали до великого Вавилону!" — палко вітав їх Лук'ян із ґанку, явно підбадьорений тим, що прибули не голіруч, а привезли на возі

бочку пива ("То для високих гостей", — подумав Лук'ян), тоді як інші бурякосії прибувають упорожні, покладаючи всі надії на Вавилон, його ж "вироби" ще й бозна-як оцінить Глинськ, не кажучи вже про столичних гостей.

Агроном Журба, якого тут знали як великого спеца по буряку, вибачився не за те, що лемків прибуло так багато, а за те, що їхній голова Аристарх Липський занедужав і не зміг прибути, але радий буде бачити їх усіх (Журба широким жестом руки вказав на похнюплений вавилонський актив на ґанку) на балу, який відбудеться в Зелених Млинах наступної неділі, а до того часу, напевне, й підмерзне. Савка, уявивши, як на той бал до лемків посуне пів-Вавилона, розреготався, то Лук'ян змушений був вибачитись за нього перед лемками, які могли той сміх витлумачити бозна-як. "Це наш виконавець, веселий такий від роду..." Савка причепурився, був у нових штанах, у новому кашкеті і в сорочці з прицянського пурпуру, але ж чоботи — Савка лагодив їх, тільки-но вони рвалися, і тепер знітився за них перед лемками, відступив за актив.

"Чубар уже тут?" — поцікавився Журба, якому було доручено увійти в прямий контакт з товаришем Чубарем і запросити його на бал у Зелені Млини.

"Чекаємо..." — Лук'ян зиркнув застережно на Савку.

По тій мові прибульців привітав Фабіян із цапком, забравши з возів, повів на червоний пісок.

Приїхав Клим Синиця, а з ним кілька бричок із Журбова, з Шаргорода та ще звідкілясь. У Климовій бричці — Соснін, заворг райкому Яша Тимченко і якийсь чоловік із новеньких. Як потім з'ясувалося, штатпроп райкому Головей, що недавно прибув з Одеси. Промерзли всі, бо чманіли на дорозі й чекали урядових машин, то тепер вибачались за запізнення й за високих гостей, які, напевне, так і не прибудуть. Бездоріжжя.

"Дітей, дітей не впускайте!" — почулося, ледь двері розчинилися.

А там таке витворили з клуні! Просто рай! Гості почуватимуть себе тут не гірше, аніж у палаці. Музики на помості грають туш для кожного щасливця, ледь той просовує туди голову, столи вгинаються від печень, колотух, шуляків, кавунів мочених, усього того, чому належить бути на столах, а понад столами з високих бантин звисають на шворках печені поросята, молоденькі баранці, засмажені ціленькими, пудові індички, підвішені за ноги — вся ота тушенина на шворках тепла ще, щойно вийнята в печей, і так пахне, що порятунку від неї нема нам, дітям, і ми б'ємося за кожну шпаринку в дошках клуні, щоб бодай побачити те диво вавилонське, вже й не маючи надій "вкушати" від нього.

От тільки з музиками у них ніяк не ладилось. Зведені на поміст із різних "шкіл", вони довгенько не могли зігратися, аж доки не взявся за них лемківський скрипаль Сильвестр Маківка (вже саме ім'я чого варте!) і не повів їх за собою. Скоро дерев'яна клуня аж здригалась, ілюмінація ж, а надто сині лампочки (їх фарбували так, як фарбують яйця до Великодня), і справді надавала і стрісі, і столам, ба навіть обличчям чогось такого небуденного й загадкового, що я ледве впізнавав моїх рідних Валахів.

Ми мерзли і ковтали слинку під клунею допізна, а тоді було згадано і про нас, уже

й не знаю ким. Савка Чибіс ходив із велетенським ножем і відбатовував для нас боки від баранців, як з'ясувалося, п'ятимісячних (Фабіян сказав, що саме таких, п'ятимісячних, подавали у Візантії на трапезах порфірородних імператорів), а м'ясо індичок саме тануло в роті.

Ось що таке наш Вавилон був уже тоді, коли ще не мав палацу і перший буряковий бал затіяв у величезній клуні Матвія Гусака. А щоб ми почувалися там людьми, рівними тим, для кого цей бал улаштовано, Мальва наказала нам зняти кашкети та батьківські шапки з голів, Сильвестр (у Вавилоні навіть імені такого нема) сам зіграв для нас щось веселе, безжурне, сказати б, навіть смішне, хоч, правду кажучи, за тими столами було нам не до музики — яка музика, коли щохвилі тебе можуть видворити з цього славного балу так само люб'язно, як і запросили. Он цапка Фабіянового видворили, і я собі подумав, що з його батьком цапом Фабіяном ніхто не посмів би обійтися так непоштиво.

Мальва припросила на бал Варю Шатрову з глиньської лікарні. Варя була у задовгому, як на ці часи, платті з чорного оксамиту (напевно, збереглось іще з офіцерського гардеробу), просто богиня у ньому; чоловіків воно відлякувало, та ніскільки не пригнічувало вавилонських модниць, бальний туалет яких вражав барвами пролетарського текстилю. Соснін перший примітив те плаття й запросив Варю на падеспань. А Рузя вдяглася в білий батист (залегко для клуні), крізь який проглядало кремове гаптування сорочки. Клим Синиця вчепив собі для балу ремінну руку. Під час танцю рука, нагадуючи про свою новизну, поскрипувала під рукавом, то Рузя сахалась.

— Рузю, ви так одні й живете?

— Одна...

— У тій самій хаті? Над ставом?..

— У тій самій... Тільки без тракторця. А що?

— Не страшно вам?

— Звикла вже... А ви ж як? Також одні?

— Закохався... Ха-ха!

— В кого? Вона тут?

— Тут... Ви знаєте її... — Соснін із Варєю танцювали поруч, то Синиця як ніби привітав їх — Варя була справді чудова.

— І не страшно вам? — посміхнулася Рузя. — Такий час... тривожний...

— Любов не пристосовується до часу... Вона сліпа...

Відтоді, як Синиця її не бачив, Рузя відродилась, розквітла, вся ніби іскрилася зсередини, замість суму в очах палахкотіли лукаві бісики, як колись, у дівочтві. Цього року її ланка поставила рекорд по буряках, і на цьому балу Рузю нагороджено нікелевим ліжком — новинкою для Вавилону. Руки в неї гарні, відбілювались після буряків геть до білого батисту, вся постать її — суцільна грація, так ніби Рузя вроджена для балу. Одне хіба що насторожувало в ній Кліма Синицю — задзвінко сміялась, коли хто торкався у тисняві його ремінної руки й відсахувався винувато. Синиця вже й соромився своєї руки.

Десь опівночі, в розпалі балу, над'їхав Македонський, став на дверях, розглянувся, тоді жестом поманив Кліма Синицю з кола (той посмілів і саме вальсував із Варєю). Синиця вдав, що не зважив на жест Македонського, один вид якого промовляв більше за слова: треба їхати Синиці.

На припросини Мальви, яка була господинею балу, Македонський не піддався, стояв біля входу, чекав Кліма. А тому таки не хотілося обривати цього першого вальсу з Варєю. Македонський далі не заважав їм, напевне, і сам був зачудований, він ще ніколи не бачив такого танка — чистого, одухотвореного. Потім Синиця довго не міг знайти свого шкіряного кашкета на вішалці.

Із Синицею поїхав і Соснін, а тут, під впливом балу, вже хтосна-що подумали!..

Музики заграли пісню: "Ой забіліли сніги, та й забіліли білі", співала стодола, а надто трепетно виводив Явтушок.

Фабіянів цап, скориставшись із замішання, таки прокрався на бал, оскільки ж були тут і затяжілі жінки, яким, за вавилонським повір'ям, навіть глянути зась на живого цапа, то філософ заховав його під бенкетним столом, припросив до чарочки і ковбаски агронома Журбу, який також чогось присмутився.

— Будьмо, пане агроном! — іронічно мовив Явтушок.

— На бурякові бали панів не запрошують — їх давно немає, — відрізав Журба й додав: — І цапків також, між іншим, не запрошують.

Журба намацав ріжки цапа під столом, холодні, як у мерця, витяг його, вкрай ошелешеного таким викриттям, з запілля на середину клуні і відразу ж підняв тим настрій балу.

— За Фабіяна! — пожартував хтось із вавилонян.

— За обох Фабіянів!

Філософ підвівся, щоб поклонитися людям за таку честь, але тут почала сліпнути гірлянда лампочок під стріхою, сліпнути поступово, аж доки не погасла зовсім.

Ледь настала птьма, як отой давній Вавилон одразу ж нагадав про себе. Почав хтось один, а тоді й інші — старий Вавилон, забувши про честь, дав волю своїм приспанам пристрастям. Надто спокушали ціленькі тушки на шворках — баранці та індички. Лук'ян Соколюк, ставши на дверях, піймав чи не Явтушка з чимось пахучим, либонь, із баранцем.

— Це ти, Явтуше? Поклади на місце! Баранця поклади!

А той геть чужим голосом:

— Господь з тобою! Чи тобі повилазило? Ніякого Явтуха!

— А хто ж ти?

— З Прицького я...

— Що ж ти робиш, клята душе?

— Гостинчика діткам... — Так і виприснув з баранцем.

А старших діток під клунею у нього аж п'ятеро, гуртом ухопили баранця з таткових рук і додому. Хотів ще й індичку вихопити для них, звечора примітив її на шворці — третя від краю, та випередили.

Тут знову зачаккав локомотив на подвір'ї колгоспу, змигнула гірлянда під крокками, висвітивши клуню, і що ж: вавилоняни сиділи за столами так, наче й нічого прикрого тут і не сталося, обличчя безневинні, просто ангельські, і Явтушок сидів статечно на своєму законному місці поруч із Прісею, ховаючи під столом ще масні від баранця руки. "Оце вам, браття, Вавилон!" — розреготався у тій тиші з подиву хтось із гостей, за ним пирхнув і Явтушок, тоді лемки, тоді й інші — такої хохітки, напевне, не чуло людство з тих пір, як почало збиратися на бали. Якийсь істеричний безглуздий сміх, а може, на те й бал, щоб бодай раз на рік посміятися від душі.

Мальва хотіла вгамувати їх, перекичати, та зайшлася кашлем, дрібним, як шріт на перепела, от-от задушить її. Оживши, кинула їм: "Хай інші. Але ж ви, вавилоняни! Коли вже станете людьми врешті! Не хочу навіть умирати з вами на одній землі! Не хочу, не хочу, не хочу..." — зірвала з голови білу вив'язку з коронкою і вийшла з балу — у платті, в самих лодочках і з сухотами, напевне. В тиші, що запала нараз, музики заходились продувати свої натружені труби. Журба вибіг за Мальвою, можливо, на правах її партнера по танцях або ж з якогось більшого інтересу до неї.

Ніч була темна, на греблі багнюка визула Мальву з лодочок, Журба ж замість того, щоб підхопити босу на руки, сам тримався за її вільну руку, несміливо, ледь-ледь, та все втішав, що не варто так близько приймати до серця те, що скоїлось, що й лемки лише тут такі благочестиві, а там, на своїх балях (так вони вимовляють це слово), також не кращі за вавилонян. Зважити слід і на те, що діло відбувалося в клуні, він певен, що в гарному палаці ніколи такого не сталося б. "А взагалі, Мальво, ми ще не визріли для великосвітського балу". Коли привів її, мати кинулась з печі, засвітила в хаті й, зиркнувши на доччині ноги, заголосила: "Ой божечку, пропала дитина, пропала!" Мерщій розтопила піч, щоб нагріти води та попарити ноги, але води в діжці катма: "Через той клятий баль і вода в хаті висохла". Журба взяв відерце, побіг по воду, але своєї води у Зінгерів не було, то криницю знайшов не скоро. "А цей рудий не міг узяти тебе на руки й принести, щоб не йшла боса? Та інший до самих Зелених Млинів поніс би таку на руках..."

Раненько прибіг Савка, сказав, що прибув товариш Чубар і хоче бачити Мальву. "Знав, коли приїхати. Он вона вся горить у кожухах", — показала мати на ліжко, завалене кожухами. Савка підійшов до ліжка, упевнився в тому і побіг кликати з балу Варю Шатрову до хворої.

Заметушилися кулінарки у фартушках, мали припаси у ближніх хатах, то наносили трохи свіженького, тепленького для товариша Чубаря. Щоправда, відродилася не вся та райська картина, про яку нагадували кілька шворок над столами. Коли Чубар позирав на них і ніяк не міг збагнути їхнього призначення, то подекуди спалахував смішок, аж доки Фабіян не пояснив гостю, що на тих шворках висіли п'ятимісячні баранці, якими мали частувати дорогих гостей. "Що він меле? Що він меле?" — вжахнувся Лук'ян, ще раз упевнившись, що надалі не можна допускати філософа до великих людей.

І обличчям, і одіжжю, і манерою триматися за столом Чубар ніяк не нагадував їм того голову Раднаркому, якого вони знали по портретах і якого кожен собі

прифантазував уже тут перед його появою в цій stodolі. Він скоріше скидався на простого селянина, перевтомленого, так наче щойно прийшов сюди з борозни. Та коли почав говорити про Терещенків, Харитоненків, Браницьких та інших цукрових магнатів, на яких до революції Україна гнула спину, то розбуренів увесь і неначе вивів усіх з клуні до того палацу, який сьогодні закладуть тут, у Вавилоні, щоб надалі там справляти свої бурякові бали. Уряд вирішив збудувати на Україні в найближчі роки сім таких показових палаців. Потім танцював із кращими ланковими і був запрошений лемками на їхній бал, який відбудеться в них через тиждень. Виявляється, він знає про них і приїхав би з охотою, та якщо вкинеться у бали, то коли ж тоді керувати Раднаркомом?

Зі сходом сонця всім балом піднялися на Замчисько, найвищу точку у Вавилоні, Чубар зачитав там постанову Раднаркому і власноручно заклав перший камінь до майбутнього палацу. Звідти Соснін повіз його в Семиводи на оглядини першої МТС. Та найбільше Чубар вразив вавилонян тим, що перш ніж залишити Вавилон, забажав провідати хвору господиню балу — Мальву Кожушну, а принагідно там і показали йому знамениту вавилонську гойдалку. Якби не так ковзько на кленовій дошці, то, напевне, і сам політав би над прірвою...

Для Мальви і для комуни була то трудна весна. Коли Синиця засів у Глинську, схоже — надовго, метався по селах, знешкоджував останні вилазки ворогів, здебільшого несподівані й жорстокі (у Прицькому стріляли в Рубана, коли той повертався вночі додому), Мальві довелося очолити комуну в цей, може, найтяжчий час. З іншого кінця Семивод, хотілося того чи ні офіційним властям, а передусім самому Климу Синиці, насувалася на комуну інша несподіванка. Новий колгосп животів по колишніх куркульських дворах, худобі бракувало ясел, кормів і води, коней доводилось двічі на день ганяти на водопій аж до озера, вівці задихались у тісних кошарах і падали щодень десятками, а в комуні стояли просторі стайні, корівники, вівчарні... Отож голова колгоспу, недавній комнезамівець Родіон Чумак, і спрямував свої зусилля в цей бік, повів політику злиття з комуною. Для початку пригнав овець і зайняв порожню кошару (комуна звела своїх овець через пошесть), потім запрудив подвір'я комуни напіввиснаженими кінями, які порівняно легко пробились до комунівських драбин із запашним сіном, а довершив справу волами. Ну а далі Родіон Чумак узявся за самих комунарів, агітуючи їх, щоб добровільно вступали в колгосп "Комунар". Саме в цей час "скасувалося" ще кілька комун (Ободівська, Ксаверівська, Ружинська), і те лише давало снаги Родіонові Чумаку, який відчув, що час працює на нього. Одного ранку на фасаді комунівського палацу з'явилося гасло, написане від руки на білій сталці полотна: "Товариші комунари! Вступайте в колгосп "Комунар"!" Тим гаслом по суті було покінчено з комуною, і все ж комунари ще трималися свого, виставляли на ніч своїх сторожів, удень осібно виходили на сівбу, ще мали надію, що за комуну заступляться зверху. І ось одної ночі заступник справді з'явився.

Мальва стояла в погаслому вікні, дивилась, як розтікаються у вулички вогники від церкви, де щойно закінчилась вечірня служба, й не повірила, коли один із тих вогників

завернув у ворота комуни. Ще за Сосніна войовничий атеїзм був правилом для комунарів, аж раптом оця хистка свічка в зеленому ліхтарику (бували ще ліхтарики червоні, жовті, білі, голубі). Невідомий легко пройшов крізь ворота ("Отак безборонно проходять сюди і люди Чумака", — подумала Мальва) і поніс того ліхтарика до ґанку, присвічуючи ним (худоба розмісила дворище, і воно стало тепер суцільною багнюкою). Перед цим прочула, що Данько переховується в Семиводах, тому з жахом подумала, що це він іде, пошившись у "віруючі". З тим ліхтариком він і справді міг справляти враження мирянина.

Неквапом піднявшись по східцях, невідомий зупинився біля дверей і стояв там довгенько, не інакше як розглядав їх а чи вагався постукати.

— Хто там? — не втерпіла Мальва, боса, в сорочці.

— Я.

— Хто я? Хто?

— Колишній господар...

— Що за дурниця іще?!

Гість засміявся. Мальві видався ніби знайомий той сміх з ноткою якоїсь недоречної безтурботності під чужими дверима. І все ж не могла пригадати, чий сміх — може, тут своє робила ніч, а може, чула той сміх давно.

— Ну, ну, Мальво, годі вам. Свічка догорає...

— Товариш... Чи вже ж ви?

— Кажу ж — колишній господар.

І знову сміх. Мальва в пітьмі не могла знайти клямку від хвилювання, а відчинивши, остовпіла на дверях, то був Соснін, Інокентій Мстиславович Соснін, із ліхтариком, в якому і справді догорала свічка.

— Ви? З оцим?

— Якась молодиця несла два, то одного накинула мені. Болото, темрява — саме до речі. Взяв.

— Заходьте ж.

Зайшов з тим ліхтариком, майнув світлом по стінах, посміхнувся. Мальва тим часом накинула на плечі гуньку, засвітила лампу з прикопченим надбитим склом. Соснін вибачився за чоботи, якими вже наслідив, зняв шкірянку, повісив на цвяшку біля дверей кашкета. Колись сам того цвяшка і забивав. Цвяшок тоді іще натрапив на цеглу, прогнувся, але служив. "Чортзна-що, — подумав Соснін, — як багато вивітрилось з голови, а такі дрібниці людина пам'ятає. І весло стоїть у кутку, тільки потемніло зовсім, відтоді, мабуть, ніхто не користувався ним".

— Піду обмию чоботи біля жолоба...

— Ну, що ви, що ви, яке миття? Ставте он біля моїх, нехай стоять. Мої теж не кращі. Роззувайтесь. Тут десь Клим Іванович мав капці, нікудишні, але що ж. Ось, прошу.

Роззувся, поставив чоботи біля Мальвиних, вступив у капці й лише тоді впав у крісло.

— Пішки аж з Журбова. Ніг не чую. А тут таке гарне свято. Чистий четвер... Ну,

розкажуй, як ви тут? Комуна ще?

— Комуна...

— А чому таким тоном, Мальво?

— Доживаємо останні деньочки. Завтра їду до Синиці, нехай закриває комуна.

— Нічого немає вічного, Мальво. Вічні лише люди. Сіпович тут?

— Тут.

— І Ярош тут?

— Тут.

— І Гуменні обидва?

— І Гуменні...

— От бачиш. З ними я починав. А тепер скільки вас?

— Сто два комунари. Зі мною.

— От бачиш. Сто два. Сто два революціонери світового пролетаріату. А ти панікуєш...

— Як добре, що ви прийшли. Може, завтра вже було б пізно... Ми як на вулкані. І ось ви прийшли. Вони написали вам?..

— Ні, я сам приїхав. Але комуна своє діло зробила. Тепер колгоспи, радгоспи хай зроблять. Вона довела те, що їй належало довести: земля може бути спільною, як вода і повітря. В комуні. В добровільній асоціації. І це не вигадка утопістів минулого, а реальний досвід нашого віку. Мій, ваш... Тут щось вечеряють?..

— Аякже, аякже. Є молоко, хліб, пиріжки з горохом. Мати передала. Я зараз... Клим Іванович тут нічого не тримав, мишей боявся. А я тримаю. Столовка працює з переборами, дехто захотів брати продукти додому, готують самі собі дома. Клим Іванович забороняв, а я дозволила. Кажуть, ви також це дозволяли?

— Дозволяв. Не дозволяв тільки самогоноваріння. Ха-ха-ха!

— Тепер у селі гонять. Не знаю точно хто, але гонять. Може, збігати? Попрохати сторожів? Для вас — із-під землі дістануть. Народ дружний.

— Ні, ні. П'ю тільки казьонку, і то коли є.

— Що б то тримати у шкафчику...

— Без цього комуна не загине.

Пив молоко.

— Ну, а де ж син?

— Син? — спохопилась Мальва. — Син там, у матері. Нехрещений. Мені ж тепер і дитя хрестити зась. Ось яка я тепер із вашої легкої руки... Аж не віриться, що ви тут. У гості, чи як?

— Хм, як сказати? Може, й на все життя. Якщо не проженуть.

— Сюди, в Семиводи?

— Сюди...

— Значить, комуна житиме?

— Ні, Мальво. Землю віддамо в колгосп. Коней, корів, усе віддамо, нехай хазяйнують. А тут заснуємо МТС. Машинно-тракторну станцію. Першу, показову,

опорну — як хочеш називай. Нове діло, і я попросився сюди з Москви. Сам напросився. Написав листа нашому Чубарю, ми ж бо з ним давні знайомі, ось він мене і послав сюди. Директором МТС. Чубар був у нашій комуні, ночував оце тут, у цій кімнаті. Влас Якович — дуже непосидюча людина. Для нього нічого не означало залишити Раднарком на заступника і приїхати в степ. Один раз поза справами їздив і на дрохву... Не полювати, а лише полюбуватись. Сів на коня, під'їхав і дивився, як пасеться дрохва. Одну я таки вполював для нього. Не витримала моя душа, бабахнув з коня. Одинадцять кілограмів. Була тут гарна вечерея, тепер йому довго доведеться розплачуватись за ту дрохву...

— Не розумію вас...

— Тракторів вимагатиму, машин, різного реманенту. Аякже! Коли голова Раднаркому смакує запольовану тобою дрохву, може, вперше і востаннє за все життя, то це, Мальво, так просто не забувається. Навіть оця скромна вечерея запам'ятається, Мальво.

— Жартівник ви, Вікентію Мстиславовичу. З'явилися зі свічкою, тепер про вечерею. Яка ж вечерея? Якби хоч свіжі ці пиріжки. Коли б знаття, що такий гість...

— Нагорі хтось живе? — показав Соснін на стелю.

— Ні, нікого. Я деякий час жила там після Володі.

— А наче хтось ходить...

Мальва завмерла, прислухалась. Справді хтось наче ходить.

— Це Чумак! Точно Чумак. Певно, чіпляє нового лозунга.

— Який Чумак?

— Наш сусід, голова колгоспу. Прямо життя нема від нього. Все комунівське хоче усупільнити для колгоспу. А наче ж свій. З комнезамівців. Ви, певно, знали його?..

— Ану, ходім, — рвучко підвівся Соснін.

Мальва взяла лампу, вибігла на східці, тоді згадала про ключ від мансарди. Поки вернулась, знайшла ключа, відімкнула двері — ніякого тобі Чумака й ніяких слідів його агітації. Тільки простелений кожушок на ліжку, біля ліжка розбиті чоботи з онучками, а з розчиненого у парк вікна звисала прив'язана до підвіконня міцна мотузка. Мальва підійшла до вікна, присвітила лампою вниз. Під голим кущем шипшини стояв Данько, босий, із непокритою головою, руки ховав за спиною, не піднімав очей, либонь, ще мав надію, що його не впізнають. Поруч валялася його шапка, яку, напевне, загубив, коли спускався по мотузці вниз. Ось де він знайшов собі схованку від Македонського! В комуні. А той шукає його по селах.

Далі Мальва діяла майже підсвідомо. Поставила на підлогу лампу, зірвала з ліжка кожушок і пожбурила у вікно. Туди ж викинула і чоботи з онучами, їх піт видався Мальві знайомим і від того ще більш осоружним. Тоді похапцем вибрала мотузку з вузлами й, зачинивши вікно, сказала Сосніну:

— Ходім... Замкніть двері...

— Це і є Чумак? Дивно...

— Ні, це Данько. Я потім вам розповім...

Зупинилась перед дверима, підкрутила гнота у лампі, посміхнулась:

— Тепер я там не засну і вас туди не пущу. Доведеться нам заночувати тут. А завтра щось придумаємо.

— Помиримось. Та й який там уже сон.

Мальва постелила йому в ніші на тапчані, для себе зсунула до купи два крісла й, погасивши світло, забила туди. Комунівські сторожі щогодини били в рейку, перегукувались із колгоспними, що нагадували про себе дальшими, глухішими передзвонами на колишніх куркульських дворищах, де ще не так давно вили на ланцюгах собаки. Тепер Чумак тримав по тих дворищах де реманент, а де коней, корів, овець. Були й кури, але Чумак роздав їх селянам назад, щоб не склювали до сівби насіння, якого мав обмаль.

Соснін заснув, ще Мальва й не почала оповіді. Було йому за п'ятдесят, після поранення лікувався в Москві, тепер сіпавсь уві сні, стогнав, аж доки здолав його спокійний і рівний сон. І чого б ото людині метатися по світу, місити багнюку, битися, страждати, писати листи голові Раднаркому, а не тихо сидіти в столиці, пильнувати своє здоров'я, сім'ю, дітей? То великі невгамовці, що впродовж усього життя заставляють свою власну долю за майбутнє, за щастя інших. І Мальві тут аж ніяк не солодко. Сьогодні, завдяки Сосніну, все обійшлося якось легко, не було у ній страху, навіть не вірилося, що всі ці ночі Данько міг жити над нею, хоч могло бути й таке. Могло. Але скоріше, що днями сидів тут, а на ніч вибирався зі своєї схованки.

Вранці привезли з Журбова багаж Сосніна. Скриню з книжками ковану, о дві мідні ручки, і валізу з білизною. Там, напевне, сорочки, які вражали Мальву іще на курсах своєю свіжістю. "Світову революцію можна звершити лише в чистих сорочках", — повторював Соснін на своїх лекціях.

Він ще спав, коли комунари внесли до кімнати його багаж. Упізнавши його, старий Сіпович розчулився, зронив сльозу і вийшов за двері. Інші стояли, не ймучи віри, що перший їхній ватажок, той, хто скликав їх з усіх усюд і навіть з самої Америки, прибув зараз сюди. Але то був він — світлочубий, білобровий, навіть уві сні на диво натхненний Соснін, який і тоді не вмів дуже рано вставати й не будив їх рейкою, як потім робив те Клим Синиця, а нині Мальва. Сьогодні Мальва вперше не вдалась до рейки, щоб дати Сосніну виспатися з дороги. Тільки на подвір'ї галасував Родіон Чумак, виряджаючи своїх на сівбу і не знаючи ще, що комуна з усім добром, землями, ярами і луками вже належить йому. Коли ж на подвір'я вийде Соснін із комунарами і повідомить про те, то Чумак ніби збожеволіє на radoщах, скочить на випадкового коня, який саме пив із жолоба, і, гасаючи по Семиводах, кричатиме чимдуж: "Хай живе комуна! Хай живе товариш Соснін!"

...І ось тепер Соснін провідує хвору. На однокінних санчатах із дугою, одягнутий у потертий ведмежий кожушок, який Мальва пам'ятала ще з Костроми, на голові заяча шапка, пошита, напевне, вже тут глиньськими майстрами. Щоб не заносити холоду до хати, вішав ті свої хутра в сінях на кілочку. Штани, які носив поверх чобіт, напрасовані як завше, і те Мальву навіть смішило. "А ви все прасуетесь, наче на курсах". — "Звичка,

Мальво, звичка, що вдієш, не терплю на мужчині зіжмаканих штанів". Як дитина радіє новій іграшці, так він радів кожній новій машині, що прибувала у Семиводи, певна річ, не без сприяння товариша Чубаря. На radoщах Соснін усе похвалювався заповлювати для Мальви дрохву, але та птаха така настрахана й обережна в наших місцях, що й не підступитись до неї. Зайця ж іноді впольовував, вішав його в сінях, на тому самому кілочку, що й одержу. Там заєць вимерзав кілька днів, перш ніж потрапити до печі. Родом Соснін із Валдаю, то хотів навчити Зінгерів готувати зайця по-валдайському — з грибами, ягодами лісовими і безліччю гострих приправ, та нічого з тієї науки не вийшло. Які тут гриби та ягоди, та й приправ катма, а ось заєць по-вавилонському, нашпигований салом і часником, та ще обкладений кружальцями картоплі, вдавався старій, а то річ також смачна.

Журба ж, або Рудий, як його нарекла мати, довго не появлявся. "Ой мамо, дайте мені спокій з тим Рудим! Ви ж не були на балу, не бачили. Там такі лемківни приїздили на бал, що їх на картини писати, а ви все про Рудого та про Рудого". — "Ет, коби цей Соснін да й на десяток годків молодший!" Мальва по-доброму сміялась із тих маминих уболівань за тим, чого вже ніхто не може виправити, крім хіба що самої долі, а ось Рузя, яка сиділа в них день при дні, зовсім заохолодивши рідну домівку, переконувала їх, що роки тут нічого не важать, і якби їй, Рузі, довелося б вибирати між Рудим і цим, то вона віддала б перевагу Сосніну. Хоч і підтоптаний, а як ловко водив він у вальсі Варю Шатрову. А, мовляв, вона Кліма Синицю з ремінною рукою ледь обертала довкола себе. Що далі від балу, то цікавіше було Рузі повертатися туди думками. Мальву те непокоїло, бо ж мала давні жалі до Рузі...

Минулої весни, саме на обретеніє (день Явдокиї), коли в наших краях схлинає пора марцевих планет, Мальву несподівано викликали в райком до заворга Яші Тимченка, який бесідував з нею від імені першого. Цей Яша Тимченко не вдався зростом, тому дженджурився, випинав груди колесом і взагалі удавав такого велетня, що куди там. Коли він вибігав із-за столу до прочиненого вікна на кожне деренчання воза чи брички, гадаючи, що повертається перший, широкі холоші його штанів з випнутими колінцями від постійного сидіння за столом лопотіли дрібненько, як листя осики. Але перший не повертався, і Яша Тимченко порядкував без нього з явним перебільшенням своєї особи. Яші, мабуть, не шкодив і вік, йому було ледве за двадцять, він гадав, що має ще час зростати на службових щаблях, тоді як перший, тобто Клим Синиця, вже може і скапаріти у Глинську. Помітивши глузливі іскорки в очах відвідувачки і здогадавшись, чим саме ті іскорки викликані, Яша Тимченко змушений був перейти на велемовний тон: "Я викликав вас за дорученням першого, в зв'язку з важливою обставиною, яка може змінити все наше життя на даному історичному етапі..."

Після тримісячних курсів у Козові, де Мальва пробула майже всю зиму, вона вважалась ентомологом від МТС у Вавилоні, тобто інструктором по боротьбі зі шкідниками, які минулого літа завдали посівам такої шкоди, що довелося відмовитись від бурякового балу. Вавилон залишився майже без буряків, а пшеницю випила озима совка. Отож Соснін і вдався до рішучих заходів. Щоб усю зону врятувати від

довгоносика, Соснін порадив покінчити з розсадником шкідника, й цієї весни не сіяли буряків у Вавилоні. Мальву ж на цей рік вирішено було перевести на іншу зону — в Зелені Млини. Оскільки ж вона член партії, то і належало мати на те згоду райкому, згоду самого Кліма Синиці. В Зелених Млинах уже є два комуністи — Аристарх Липський та агроном Журба, який цієї зими читав на курсах рослинництво, не так давно закінчивши агрономічні курси у Білій Церкві. Перший хоче створити в Зелених Млинах партійну організацію, і його вибір зупинився чомусь саме на Мальві, хоч, правду кажучи, міг би знайти кандидатуру і в самому Глинську, а не посилати до лемків жінку з малим дитям. Напевне, тут щось невідоме Тимченку. "Гадаю, що Клим Іванович міг би бути і великодушніший щодо вас", — сказав заворг.

Коли Мальва заходила сюди, то звернула увагу на велетенський фікус у коридорі — він жив там з часів Максима Теслі, та куди більшою спадщиною Теслі виявилась Варя Шатрова, завоювавши аскетичне серце Синиці. Клим Іванович, буваючи у Вавилоні, обминав подвір'я Кожушних, і, коли мати нема-нема, та й кине знічев'я: "Щось ниньки не прилітає до нас Синиця..." — Мальва відказувала на те: "А що він тут загубив?" Коли любові нема, коли не народжується вона з першого поклику, то й годі її вже чекати. Мальва відчула це іще тоді, коли, завдовівши, вперше прив'язала свого коника до комунівського ґанку.

І ось Зелені Млини. Там агроном Журба, геть не байдужий до неї ще з козівських курсів, де викладав рослинництво. "Рудий геній" (так його прозвали на курсах) рослини знав чудово, знав усі їхні таємниці розселення та розмноження, Мальва збереже на все життя теорію подвійного оплодотворення окремих видів якогось професора Фінна, яку перейняв Журба на курсах у Білій і читав її тут з винятковим захопленням, серця ж жіночого "Рудий геній" не знав, боявся, гадаючи, напевне, що воно облаштоване зовсім не для нього, не для таких теоретиків, як він, а для мужів практичних. Мальва ж була не простою слухачкою, а ще й парторгом на курсах, вільно трималася з директором курсів Сосніним, ба навіть з Климом Синицею, який покладав на курси великі надії й учашав сюди, щоб і самому послухати "червоних професорів". Ну, а генії обережні, вони вміють все виважувати на своїх незримих терезах. Мальві цей Журба чимось подобався, можливо, своїм благоговійним ставленням до рослин, своїм відчуттям їх безмежного світу. Лише на випуску, запрошена ним до вальсу, вона натякнула Журбі, що не байдужа до нього. Ось тепер і запитала Яшу Тимченка: що ж бо це там, в Зелених Млинах, може змінити все її життя на даному історичному етапі? (Чи то Федір Журба?..).

Виявляється, ні. Заворгові нічого не відомо про її стосунки з Журбою, Яша прийшов у райком пізніше, коли курси в Козові вже згорнулись, і має уявлення про них лише по записах свого попередника, який опікав ті курси від райкому, готував про них довідки для вищих інстанцій і в тих довідках неодмінно приписував Сосніну в його лекціях то правий, то лівий ухил. Яша, напевне, не вельми розбирався в тих ухилах, між іншим, як і Мальва; для нього основне важило — є чи нема в людини погляд вперед, у майбутнє, йому здавалось, що у Мальви Кожушної такий погляд є, тому він підтримував думку

першого про Зелені Млини. Яша сказав, що саме їй, Мальві, випала доля збудувати перше соціалістичне село. Не у Вавилоні, не в Козові, не в Прицькому, а саме в Зелених Млинах. Для цього, мовляв, не потрібно нічого вигадувати, а знести хуторне, поставити на рівному степу одну-єдину сучасну вулицю, соціалістичну вулицю, підкреслив Яша, а хуторне розорати, зрівняти з землею, засіяти пшеницями, гречками, медуницями, тобто треба ще раз розкуркулити Зелені Млини й витворити з них соціалістичне село. Яша говорив так запально, що Мальва збагнула: ця ідея нового села належала саме йому. Либонь, так воно і було насправді. Вислухавши його і бачачи, як він розквітнув, малюючи їй майбутнє Зелених Млинів, а ще знаючи, що діло таке геть не на часі, Мальва мимоволі розсміялась: "Вам хочеться, Яшо, щоб лемки вбили мене за ті хутори? Вони ж бо існують на них з діда-прадіда, відколи зайняли цей степ". Яша не розгубився, більше того, він навіть повищав, пробігся по кабінету, холоші його залопотіли зовсім відважно. "Вб'ють — назвемо село вашим іменем... Село Кожушне!.. Ге, не кепсько? Пам'ятника вам поставимо. Я вже, як-не-як, потурбувався б про це. Та і Клим Іванович, певна річ... Хоча тепер рідко вбивають... Ворог почав діяти тихою сапою. Тихою, Мальво Орфеївно". — "Дякую, Яшо, що втішили мене. Тільки не так просто вирвати лемків з тих хуторів. Це майже друга колективізація. Це треба зламати людям все їхнє життя. Зламати, Яшо". — "Правильно! Тільки так: зламати. Ні Аристарх Липський, ні товариш Журба, ні вчителі тамішні вже не здатні цього зробити. Вони там усі свої, всі родичі, всі одне за одного горою стоять. А ви собі з Вавилону... Чужа... Стороння... Не відразу, певна річ, а вбудетесь, розглянетесь, а тоді гайда трощити, ну що ж — честь і слава вам..."

Прикро було, що цей Яша Тимченко майже ні за що не ставив її життя. Все ж мав досить такту, щоб сказати: "Я піду на ваше місце, коли що". Мальва відчула, що він би зараз пішов, у нього там є навіть дуже гарний друг, Домірель, вчитель, напівтурок сам, пішов би, та молодий хлопчисько ще — лемки не повірять такому. Тут він заворг, це зовсім інша річ, тут за ним перший, райком, штатпроп, Глинськ. А там все це відразу подаліє. Там заяшкають. "Не ті часи: ні коня, ні шаблі, ні тачанки. А ви, Мальво, саме враз для такого діла. Доміреля скоро приймемо в кандидати, то він буде вашою правою рукою, Домірель чудово малює, то спершу нехай намалює їм те село..." Він не став переповідати Мальві про Журбу, про Аристарха, про інших — то все народ складний, з лемком треба пуд солі з'їсти, щоб напитися води з одної криниці. Погодилась, але за одної умови: якщо лемки самі приїдуть за нею, попросять.

У цьому Яша Тимченко не завагався ніскільки. Приїдуть! Сам Аристарх прибуде за нею. Аристарху конче потрібна ось така "чужа" людина. Щоб зіпертись на неї. Тимченко провів її до візка, на якому приїхала, поправив на конях зброю, обурився при тому, що коні коростяві, що такий гарній жінці на коростявих конях ніби й не личить. "Нема інших", — зітхнула Мальва, а заворг, випровадивши її, заспішив до умивальничка, що висів на стовпці у підвір'ї, — напевне, побоювався, щоб короста не перейшла на райкомівські коні, догляд за якими з деяких пір лежав на ньому, — райкомівський кучер Хома недавно помер у дорозі. Райкомівці, ба навіть сам перший,

їздили тепер без кучера, а штатпроп Головей ходив по селах пішки, оскільки боявся коней, не вмів ними правити. "Ще завезуть кудись..." — казав Головей. Він прибув сюди рік тому з Одеської школи штатпропів, цитував напам'ять усіх великих філософів, а коней боявся.

Всю весну Мальва чекала, та посланець із Зелених Млинів так і не прибув тоді. Посіяли буряки, і вродили буряки, і довгоносик їх не сгрубив завдяки Мальві, і дійшло аж до цього першого бурякового балу, на який прибули лемки і з якого вона привела Журбу до хати...

А це приїхав. Без втручання райкому, без спонукань Яші Тимченка — сам приїхав. Політав на гойдалці сам (Мальва почувалась кволою і не стала з ним). Стара Зінгерка зовсім розмріялась на печі: може, й сама доля прибула за Мальвою.

Коні у шорах, вудилах, одне слово, в такій збруї, про яку Вавилон уже почав забувати. Виїзд той витлумився з розгаслої весни на Вавилон, наче з казки, забрав разом із Мальвою і мене, геть ослаблого на вавилонських затірках, які тут ще богвість по-чиєму називали шліхтою. Відпускаючи Журбу за Мальвою, Аристарх заодно написав цидулку моєму батькові (вони колись служили в одному продзагоні), нагадавши, що його, батькова, мати нині одна, без діда, в хаті й води подати нікому, а там, у тебе, мовляв, Валахів — як сміття, то чи не прислав би одненького до старої, Вавилон від того не збідніє ніскілечки. Тим "одненьким" у Вавилоні виявився я, Валахи з радістю подарували зайвого рота Зеленим Млинам (на одну весну!), але мені здавалось, що, як і Мальва, їду туди на все життя (так ґрунтовно вони мене виряджали). Мальва всю дорогу витирала очі крайками перкалевої хустини, а надто обіймав її той туск, коли проїздили через притихлі, звечорілі села. Журба втішав її, але не так уміло, як міг би те інший на такому панському возі. Тільки показував на підв'язані кінські хвости (у Вавилоні повелось відчикрижувати хвости по саму ріпицю і стригти гриви, від чого коні щось істотно втрачали) та ще на лискучі крупи, що аж палали при місяці: "Заспокойся, Мальво, ти ж бачиш, які у них коні. Це, братику мій, Зелені Млини, а не щось. Лемки!" Мальва все допитувалась про лемків, поцікавилась, чи працює знаменитий млин... "Атож, атож!" — радо викрикував Журба, а коні сприймали те як погукування на них і рвалися вперед. Запитала й про помешкання в тих Зелених Млинах. Журба сказав, що житиме вона в хаті Тихона та Одарки. Були такі в Зелених Млинах Парнасенки... А ключ від хати у нього, може вручити хоч зараз. Вони з Аристархом усе обмізкували. Хата на самій околиці, у запусті, над ставочком, місцина просто райська, жити та бути. "Атож, атож!..." — зітхнула Мальва, передражнюючи його...

Розділ другий

Тепер я все тут міг порівнювати з нашим Вавилоном. Будяки, дерева, колір волошок у житі, червоні маки у пшеницях, жінок, чоловіків, філософів тутешніх із безсмертним Фабіяном, богів, учителів, сільрадівських виконавців, одне слово, все одухотворене й неодухотворене, все, що поставало перед моїми очима вочевидь, і те, що доводилось відкривати самому і що в себе дома складало внутрішню суть Вавилону. Я передчував,

що це заняття буде тривати довго, аж доки Зелені Млини не заселять мені душу так густо собою, що там не залишиться місця ані для Фабіяна, ані для сина цапа Фабіяна, цієї вавилонської покручі білої масті з буляною, ознак розуму по батькові та вже суто вавилонської війкуватості по матері (син цапа Фабіяна появився на світ від кози Чаплі, яку і нині можна зустріти на щонайвищих вавилонських кручах, куди лише восени здатні залетіти перед мандрівкою в теплі краї сірі зграї шпаків). У Зелених Млинах є цап, але без клички, без імені, без філософичної мислі в очах, тому практично він анічогісінько до Зелених Млинів не додає, щодень валандає собі без пуття, а вночі, кажуть, перекидається в чорта й лякає лемківських молодичь, коли ті розходяться після агронавчання, яке запровадив тут Федір Журба замість лікнепу.

Журбі, колишньому чередникові, напевне, лестило душу те, що він знав тепер у сто крат більше від господинь тих корівок, які випасав, а плату за них отримував до того мізерну, що побільшення кількості корівок у череді майже не зараджувало тим злигодням, в яких Федір перебував ще з тих пір, коли наймитував у Гордини. Було щось протиприродне в тому, що нині саме він, а не ті великі бурякосії, на яких стояли колись Зелені Млини, повчав, як сіяти, як вирощувати, як ставити рекорди на цукрових буряках, хоч сам за все життя не вивіз до Журбова жодного воза власних буряків. При всій своїй скромності й тихості Журба міг сприймати тепер себе набагато серйозніше, аніж сприймали його ті, кого він повчав до пізньої ночі в холодній кам'яниці пихатого Гордини, що у двадцяті роки вивтікав за кордон, куди загодя переказував капітал. Молодиці посміювались, знаючи передісторію виникнення агронома Журби. Адже тоді, коли постало питання, кого посилати вчитись на агронома, на зборах в один голос назвали Журбу, аби спекатись його із Зелених Млинів, позбавити молодий колгосп найполум'янішого захисника й прихильника. Аристарх Липський, довірливий до волі мас, як дитина, невдовзі відчув цю втрату. Він позбавив себе чи не найбільшої опори, почувався в Зелених Млинах без Федора набагато хисткіше, непевніше, але повертати Журбу з Білої вже було й пізно, та й незручно (студентові вже тоді перевалило за тридцять), а коли довідався, що той після Білої осів у Козові й читає на курсах, то місця собі не знаходив.

Іншому, можливо, було б і байдуже, та Аристарх конче хотів мати в Зелених Млинах ученого агронома, і не якого-небудь, а саме Журбу. Він і вирвав його, можна сказати, з перших обіймів Мальви, яка саме прийшла тоді на курси. Один лише раз Мальва привезла у Вавилон з тих курсів агронома, а вдруге його бачили на буряковому балу. Він прибув із Зелених Млинів разом із лемками, які хоч раз, а побачили справжній Вавилон.

Хата Тихона та Одарки, кажуть, і при них була порожня, як після конфіскації. Ні ліжка, ні скрині, ні лави під стіною. Лише стіл стояв ногами на чотирьох цеглинах, щоб не вростати йому в долівку, та ще піл, застелений потертим ряденцем, і також на цеглинах. У миснику одна миска — ото й усього посуду; навіть лопати для хліба вони не тримали в кутку біля печі.

Тихін був високий, мовчкуватий, із каштановим чубом, що стирчав на голові, наче

просмолений живицею, кажуть, вітер виспівував у тому чубі, ніби у хвої. А ніс Тихонів був схожий на льодинку, тільки намерз він не так, як намерзають льодинки під стріхою, коли після відлиги вдарить раптовий мороз, а грубілим кінцем униз, починаючись майже ні з чого, з крапельки межи кошлатих брів, що нагадували стріху. Коли Тихін чхав, то Одарці здавалось, що ніс у нього може відпасти зовсім. А чхав він голосно, смачно, довго, приказуючи: "Матиму честь, матиму честь". І ще Тихін мав на диво довгі руки, діставали вони за коліна аж до халяв. Боронячись од собак, Тихін ляпав долонями по халявах не згинаючись; собаки, бачачи, що перед ними щось аж занадто довгоруке, відразу вгамовувались. Очі в Тихона, добрі та лагідні, сиділи так глибоко, що до них не добиралося сонце, і були вони ніби завше у затінку.

Одарка ж невеличка з себе, тому, коли вони виходили у світ частуватися, не йшла поруч із Тихоном, а бігла за ним підтюпцем на певній відстані.

Їхні виходини збігалися з порою обіду в Зелених Млинах. Не було випадку, щоб Тихін з Одаркою ошукалися, на чий саме обід слід завітати сьогодні, як і щодня. "Хай цьому дому..." — казав Тихін і починав чхати на порозі, пропускаючи вперед Одарку. Та відразу ж починала розхвалювати пахощі, які нібито чути аж на вулиці. "Маю честь, маю честь", — казав Тихін чхаючи. Їх припрошували до столу, на гарячу ковбаску, а то навіть і на ітерниці (кров'янку), ба іще вдосвіта Тихін бачив зі свого пагорба, як тут смалили кабанця за клунею. Балачку за столом брала на себе Одарка, а Тихін їв мовчки, лише вряди-годи вставляв словечко на честь і славу господарів. Він умів триматися за столом грічно, не як випадковий лайдак, а як жаданий і великий гість.

Коли ж їм випадало ще й по чарочці, то з гостей вони поверталися попідручки і співали в два голоси завше одну й ту ж пісню. Одарка своє, а Тихін своє:

Не чудуйтеся, добрі люди, що перебираю,
Бо такого мужа хочу, якого я знаю:
Аби піпку не курив, табаку не нюхав,
Чужих жінок не любив, все лиш мене слухав.
Не чудуйтеся, добрі люди, що я не женюся,
Бо таку я жінку хочу, яку сподіюся:
Аби кривих ніг не мала, хату пильнувала,
Як додому п'яний прийду, би ня цілувала.

І зараз ще кажуть у Зелених Млинах: "Запіймо Тихона та Одарки". Коли Тихін довго не виводив Одарку в гості, вона гинула з нудьги, казала: "Таке життя, піду краще під поштовий..." Якщо в Зелених Млинах хтось хотів заподіяти собі "легку" смерть (піти під потяг), то не під який-небудь, а конче під поштовий, під "класний" потяг. То ж який, скажіть, сенс гинути від якогось там товарняка, на якому, крім "Гаврила" в хвості у кожусі (якщо то взимку), нікого з людей більше й нема, так що ніхто й не зглянеться на твою смерть, лише в Зелених Млинах потім скажуть: "зарізало чоловіка" чи "зарізало жінку". Лише потім почнуть впізнавати, кого саме. Ну, а коли поїзд поштовий, то тут тобі відразу ж і зупинка, і переполох у поїзді, і пасажири рознесуть вість про твою смерть по всьому світу. Що не кажіть, а навіть самогубець думає про безсмертя. Один

такий поїзд ось уже якихось півстоліття, чи не відтоді, як проклали залізницю, проходить через Зелені Млини саме обідньої пори, з Одеси, і то хвилина в хвилину. Він правив для села ніби за годинник, по якому ставили ходики в хатах, а де їх не було, то по ньому всідали до обіднього столу. Могло мати вагу ще й те, що саме під цей поїзд поклав свою голову Марко Гордина, нагло ошуканий та вщент розорений старшим братом Михеєм Гординою. Адже є приклади, які сліпо наслідують.

Отож Одарка одягалась, ніби на свято, і йшла саме під цей потяг. Іти їй було через усі Зелені Млини, то Тихін наздоганяв її десь на півдорозі, силоміць вертав додому, а вже в обід вів на "пригощення" (так вони називали ті свої походи). І знову потрапляли вони до одної з тих господ, де сподівались коли вже не ковбаски, то або налисників із сиром, запечених у макітрі, або ж вареників із потрібкою, або ж баранячої тушенини, пахощі якої Тихін уловлював на неабиякій відстані.

Так вони й жили, аж доки хтось не наскаржився на них сільраді. Мовляв, порятунку від них нема, чи не пора тих ледарів приструнити. Певно, хтось із тих, на чиї обіди вони полюбляли вчащати. Викликав їх обох Липський (тоді ще не було колгоспу, і Липський правив у сільраді). Посадив на лаві рядочком. У Тихона обмерли руки від страху й звисали з лави аж до підлоги. Одарка ж свої склала майже молитовно. Ще ж ніколи їх не кликали обох до сільради, адже нічого не могли заборгувати ні Зеленим Млинам, ні державі. Але тут Аристарх:

— Осьдечки ви які? Гм...

— А які? — перепитав Тихін і підняв руки на лаву, відчувши, що саме вони впали в око голові.

— Гордість наша — Тихін та Одарка... Дух наш...

— Це ми...

— Ми, — підтвердила Одарка.

— А навіщо ж ганьбите честь бідаків? Лізете нашим ворогам на очі. В пельку їм зазираєте... Об'їдаєте їх...

— Ми? — вжахнулась Одарка. — Та ми ж їм одробляємо, здирам. Я для них пір'я деру качине, гусяче. Коноплі замочую у ставках. Потім усю зиму пряду для них дванадцятку, щоб їм на смерть! А Тихін...

— А я їм копаю всю осінь... Для гички, для жому... погребі мурую. І так яка робота...

— От бачите. Про те вони забувають... І давно це ви так?

— Відколи побрались. Скільки це вже буде, Тихонцю?..

— А вже років та років... Ми пізно побрались.

— Ти — пізно. А я ж бо ні...

— Ну, так, так... Я й кажу про себе, Одарцю... — Одарка була на який годок молодша.

— І не ходіть. Не ганьбіть нашого класу... Бо клас він хоч і бідний, але гордий. Вступайте ліпше до созу, та якось уже будемо вам пособляти...

— Вони вже не одвикнуть... — сказав Сильвестр Маківка, секретар, і порадив

Липському взяти з них розписку.

— Ніяких розписок, — обурився Липський. — Має бути свідомість. Висока класова свідомість. Гордість і гідність...

— Так, — сказав Тихін. — Ти чуєш, Одарцю?

— Чую... А то ж як не чути?... Моя нога більше не ступить туди до них...

Невдовзі Одарку таки зарізав поштовий, що йшов з Одеси. Тихін саме був у полі, сіяв з іншими созівцями жито.

Коли поїзд зупинився біля будки Рака, Тихін одразу ж відчув, що могло скоїтись. Напровесні він помер. Від туги. Созівці поховали його з почестями, Маківка грав на скрипці пісню Тихона та Одарки, грав один, інші музики не встигли її розучити.

Та нібито й донині вони ходять по Зелених Млинах "на пригощення", ходять уночі, попереду високий, мов жердина, Тихін, а за ним наслідці чимчикує Одарка. І вже не комусь одному, а багатьом їх доводилось бачити, а найчастіше самому Липському, який пізно повертається з засідань.

Одного разу начебто запитав, заглядевши їх на дорозі: "Це ви, Тихоне?" Але ні відповіді не було, ані їх самих не стало. Приверзлося... Та коли я пізно повертаюсь додому, баба Павлина взяла за моду лякати мене Тихоном та Одаркою. "Усе може бути. Он мірошник і досі приходить до млина, а коли ще його убив маховик..."

Чудні ці старі лемки, в усе вірять, ніби діти. Але з деяких пір я й сам пильніше вглядаюсь у ніч, коли повертаюсь запізно од Липських. Хоч би раз побачити мені Тихона та Одарку. Про що вони гомонять, коли йдуть нічним селом? І чи здогадаються вони, хто нині живе у їхній оселі?..

Недалеко від хати, на крутому пагорбі, що поріс диким глодом, дві могилки — Одарчина і поруч Тихонова. Ту місцину начебто вони облюбували собі заздалегідь, щоб Зелені Млини потім не мали з ними зайвої мороки, а може, ті бідаки боялися загубитися на тісному та бундючному цвинтарі в центрі села. А тут хоч і нема хреста з рушником, ані якогось іншого надмітку, зате душа при рідній оселі, а барвінок прослався над ними ранньої весни й стікає двома струмочками, як вода, — один від Тихона, другий — від Одарки...

Щонеділі Мальва виходила до них на пагорб, сідала на лавочку, яку змайстрував Журба для неї, й з подивом оглядала той закуток світу, в який її закинула доля. Внизу пробивалася кудись річечка без назви — кралася до руди, в якій щоліта гинули корови, а щозими — люди. Невисока гатка переймала струмок, проти хати у вибалку щовесни набирався ставок, який висихав до середини літа зовсім, а з початком дощів знову наповнювався. Хатина стояла під горою, без жодного плодового деревця, окрім вишняка-самосію. Довкола лише острівці терну та глоду — з усього видно, Тихін та Одарка не дбали про подвір'я, не мали вони й криниці, а щоліта викопували лугову криничку й пили з неї, доки не замулювалося джерело. Як тільки джерело втихало, тоді Тихін викопував поблизу нову криничку, й тепер тих вимерлих криничок було безліч, одна все ж жевріла. Журба, поселившись тут, викопав криницю на подвір'ї, там смачніша вода. Щоправда, криниця без цямрин, то прикривав її дошками, щоб уночі не

впасти туди людині чи скотині. Хата була на лемківський лад, але таки з західним впливом, австрійським чи німецьким. Зелені Млини були засновані півтораєта років тому. Будови тут зводили довжелезні, з усіма службами — хатою, хлівом і клунею під однією стріхою, з підвищеним верхом для клуні. До клуні вели дерев'яна брама та ще вузькі двері з причілка, тут ці двері звали злодійськими. Журба не займав ні хліва, ні клуні, гадаючи, що те належить різним нічним пришельцям, на слід яких вони з Мальвою натрапляли дедалі частіше. Коли ті невідомі приходили і виявляли себе гупотінням, кашлем, а то навіть розмовами, Мальва, як правило, спала, і Журба не будив її, але сам був наготові, тримав під лавою сокиру, якою рубав глід на паливо. Щоправда, Липський пропонував йому берданку, одну з тих, якими озброював сторожів. Інший на його місці скористався б із такої ласки, бабахнув би коли вже не по злодіях, то бодай з вікна для остраху, в Зелених Млинах, напевне, почули б його, збіглися б сюди з дробовиками, але Журба відмовивсь, усе якоесь вагався вдатися до зброї без крайньої на те потреби. По-перше, жалів Мальву, зброя відразу насторожила б її, а по-друге, якщо справдешні злодії, то вони, напевно, знають, що брати в цій хаті нічого. І все ж він справно клав на ніч сокиру на той крайній випадок, якби вже ті, що мають діло до клуні, заходилися втамуватися до хати. Коли ж уранці, нічого не кажучи Мальві про нічних відвідувачів, нишком зазірав до клуні, то заставав на бантині шкуру як не з бичка, то з корови, траплялось, і з волика, а тельбухи в бур'янах. Шкур Журба не займав, та коли вони просихали, то якоїсь ночі щезали з бантини. Журба навіть не вдався до того, щоб заявити Липському, тим паче що в самих Зелених Млинах ніяких таких викрадань не виявлено, злодії, напевне, були з сусіднього села і знали цю клуню задовго до Журби. Коли ж Мальва сама натрапила на сліди тих нічних гостей (забутий чавунок біля криниці, тельбухи у бур'яні), Журба заспокоював її, казав: "Не зважай. З ними краще не заводити стосунків. Може, то голодні".

Клуня стояла на дорозі між двома сусідніми селами — Фурманівкою та Михайлівкою, у Фурманівці викрадено, а до Михайлівки принесено чи навпаки, тому й була перетворена злодіями на невеличку бойню, де можна було й здобич поділити, і перепочити, а Зеленим Млинам за те платилося шкурою на бантині, от тільки Журба ніяк не міг пристерегти, хто й коли забирав шкуру. Якби жили Парнасенки, то те добро, напевне, перепало б їм, а то також немало, як на той час. За добру незіпсовану шкуру в кооперації можна було дещо придбати, а паче за волячу. Коли потім, через багато років, Мальва розповідала про клуню Парнасенків, я мимоволі згадав про вавилонську корову, історія ця — смішна і трагічна, — безперечно, залишиться в житті Вавилона як пам'ятник винахідливості й солідарності людської перед труднощами життя.

...Вона випіла цілі народи своїм молоком. Усе життя будуть снитися нам вранішні та вечірні пахощі молока, яке бувало то солодке, майже медове, зібране для нас із квітів, то трохи гіркувате, ніби настояне на полин-траві, то несподівано било в ніздрі буркуновим степом і нагадувало нам про давню козаччину. А то, було, пахло житніми стернями з п'янкими настоями березки і чебрецю... Щодень воно інше якоесь, і та його

неоднаковість була таким самим дивом, як і сама корова. За одне можна дорікати корові, що їй байдуже, кого випоювати — генія чи тирана, — на її молоці однаково може зрости те і друге.

Наша корова завше доїлася нікудишньо, хоча й мала велетенське вим'я, чотири дійки (в цьому трапляються дивовижні відхилення). Масті вона була теплої чумацької, мала велетенські роги, кінчики яких сходились високо над головою, очі палево-сірі, дуже поважна в ході; коли була сита, то голос мала трубний, лінивий, лише серед ночі інколи зривалась на тривожну флейту, попереджуючи господарів, що щось непокоїть. У череді до неї ставилися з повагою найбільші розбійниці (кому не дано характеру, той має велемовну зовнішність). Одне слово, то була майже палеозойська істота, яку роки робили дедалі фантастичнішою і колоритнішою, не схожою на всіх інших вавилонських корів, добра дюжина яких була від неї ж. Продавали її не раз. Скомпрометована і помітно ображена на господарів, Зозуля після кожного ярмарку переможно вступала на своє подвір'я і на тій самій паші, в тих самих яслах буквально творила чудеса якийсь тиждень чи другий.

Цієї весни вона привела чи не останнє своє телятко. Можете собі уявити, що творилося в нашій хаті і як гарно зажилося в ній після того. Тиждень ми запікали молозиво, потім зарізали телятко на приварок, м'ясо з нього було липке, солодке. Корівка побідкалась, та поволі почала віддавати все молоко, і ми вже вдосталь охотували ним, а глечичок вділяли щодня для Явтухових діток. Його раненько забирав сам Явтушок, але перш ніж нести додому, ще в нашій хаті одпивав з глечика, щоб не розхлюпати, робив кілька затяжних ковтків і потім ніс додому, як найцінніший скарб. Одного разу Явтушок спіткнувся, розбив глечик з молоком, після того за молоком приходила Пріся. Вона не дозволяла собі жодного ковтка, все односила дітям, хоч мати наливала вщерть. Явтушок помітно охляв без тих кількох ковтків, став небалакучий, спохмурнів. Батько наказав матері засилати кварту молока зверх глека — для Явтушка. Сусіда ожив, повеселів. Тим часом корівчина старалася з усіх сил, тепер дві багатодітні родини молилися на неї, вона стала для нас найбільшою святинею. Кожного світанку прибігав Явтушок і, довідавшись, що Зозуля жива і здорова, з полегшенням і надією повертався додому. Раз на тиждень мати вхитрялася віддушувати сир у ворку, млоїла його в печі, і він пах майже великодньо для обох родин.

Так ось на селах почалася несподівана пошесть на кражу корів, якої не було споконвіку. Корів красти важко, з ними далеко не втечеш, їх мусять брати лише місцеві злодії. Це почалося ще взимку, на перші два-три випадки викликали з Глинська пошукового собаку, та оскільки той жодного разу злодіїв не знайшов, собаку перестали привозити, а корівок виводили все частіше, ось-ось мали добратись і до нашої. Одної ночі злодії таки побували в хліві, вибрали шмат стіни, хоч заміс було покладено густо, але не вивели корівчини, не змогли зняти кінське путо, яким її замикали на ніч. Настряхана Зозуля збавила молока, перестала жувати жуйку, жахалася навіть своїх.

Явтушок із батьком дещо вигадали проти злодіїв, якщо тим захотілося б ще раз випробувати щастя у нашому хліві. Стіни було укріплено дошками зсередини, а над

дверима, на спеціальному важелі, підвішено пудову гирю, яка падала, досить було необережно переступити порога. Окрім того, вхід до хліва було укріплено трикутником із ланцюга, отож, коли б навіть злодіям удалося уникнути гирі на дверях, яка могла звалитися, як грім із чистого неба, на голову першого ж сміливця, вони нізащо не могли б вивести корову через отой залізний трикутник. Напевне, жодна корова в світі ще не жила в такому укріпленні. Тепер вони, обидва господарі, могли спати спокійно, а найбільші свої надії покладали на гирю, дію якої мало не випробував на собі Явтушок, коли одного ранку завітав поглянути на корову, забувши про свій гемонський пристрій. Гиря впала перед самим Явтуховим носом і вгрузла в долівку. Отже, з'ясував Явтушок, гиря падала раніше на якусь частку секунди, і цей недолік було своєчасно усунуто. Після всіх тих фортифікацій нам, дітям, було заборонено ходити до хліва, і ми свою Зозулю могли спостерігати тепер лише здалеку, через прочинені двері, бо ланцюги навіть на день не знімалися, Явтушок побоювався, що корову можуть вивести серед білого дня, так і не спробувавши всіх пристроїв, на які він потратив стільки розуму й зусиль. Тепер батько з матір'ю мали можливість переконатися, що Явтушок був чи не головним рятівником корови, і з деяких пір за ту відданість і винахідливість усе молоко ділилося порівну, хоча корова, як і раніше, належала нам. Фортифікаційні вдосконалення були й на підступах до хліва: було викопано і замасковано кілька ям-тенет, злодії заслуговували того, залишивши без молока безліч вавилонських дітей.

Тим часом творча думка ворожого табору теж не дрімала. Явтушкові хитрування реєструвалися належним чином. Тенета були, безперечно, найважчим моментом у всій системі укріплень, але й вони не могли зупинити розбійників. Одної ночі ті нагадали про себе з усією підступністю професіоналів. Обминувши тенета (розраховані, певна річ, радше на корову, аніж на злодіїв), вони благополучно добралися до хлівця, відчинили двері і вже, напевне, побачили свою жертву, коли саме тут і спрацювала гиря. Як потім виявилось, ні в нашій хаті, ні в Явтушковій не вчули, як вона гупнула, зате несамовитий крик потерпілого підняв на ноги обидві родини, бо вщух не скоро десь аж біля ставу, у лозняках, куди злодії відступили, рятуючи потерпілого. Ніхто вже до ранку не спав ні в нас, ні в Голих (який-бо сон!), а вранці обидва фортифікатори привітали один одного такими словами біля хлівця:

"Гиря?.." — "Гиря, біс їм у печінку!" І підвісили її на вихідний рубіж, ще і ще раз вивіривши точність падіння гирі.

Після тієї ночі один із вавилонян довгенько не виходив на люди (то був Назар — Назарком його називали, приймак із Прицького, на якого вже давно падала підозра, а це вже — не могло бути і найменшого сумніву — впала саме на цього поганця Явтушкова гиря). Назарко і досі ходить горбатий, зате яким гоголем почувався після тієї ночі Явтушок (ні, це треба б побачити!), він, напевне, гадав, що корова взагалі вже не має до нас (до Валахів тобто) ніякого відношення і вся належить йому — вся, ба чи не разом із хлівцем та всіма фортифікаційними обладнаннями до нього (пудова гиря і справді належала Явтушку, він придбав її, коли ще був злидарем, але вже мітив у великі господарі). Тепер він приходив на кожне доїння досить безцеремонно і сам

стежив за розподілом молока. Коли ж мати якось натякнула йому, чия корова, Явтушок сказав: "Корова коровою, та знаємо ж бо і Валахів. Котрий Валах обидить себе?" Мати поклялась більше не заходити до хлівця, корову видоювала Пріся (молока побільшало при тому), Явтушок ділив його найсправедливіше, але конфлікт між Голими та Валахами все ж назрівав великий. Валахи дедалі більше схилялись до того, що треба прирізати корову, доки вона зовсім не перейшла у власність Явтушка.

Одного світанку, вельми раннього, батько вибіг пересвідчитись, чи вона є, розбудив Явтушка, разом узялися відмикати двері й, погамувавши гирю, могли пересвідчитись, що хлів був порожній, у ньому навіть не пахло молоком. Зате у стрісі зяяла проривина й виднівся шмат неба, на яке вела гінка драбина. Тільки очі дивилися з-під ясел (залишили голову), а корову в мішечках винесли через стріху — ту частину фортеці, яку Явтушок не брав до уваги. Драбину було спроваджено до сільради, як звинувачення, ану ж бо там хтось признає її. Вона стояла під сільрадою довгенько, аж доки Савка Чибіс не витопив нею сільрадівську лежанку, на якій спав. Тим часом доля обох родин повисла на волосинці, батько засипав тенета, щоб туди не попадали діти, виніс із хати всю холодну зброю, а Явтушок знову став похмурим та небалакучим. Інколи надовго заходив до нашого хліва, — безперечно, він знову вигадав щось геніальне, але все вже не мало ніякого сенсу, адже не було самої корови...

Розділ третій

"Як там твій Білий Лебедин?.. А тут появився Соснін. Той, той, Вікентій Мстиславович. Засновник комуни. Організовує тепер першу МТС на Побужжі, в наших Семиводах. А по сусідству, у моєму Козові, відкриваємо технікум землеробства. Місце дуже гарне, при лісі, у колишньому маєтку Браницьких. Соснін відкрив там агрономічні курси, які й мають перерости у технікум. Читає на них політграмоту, агрономію і ще там щось. Соснін учився колись у Сорбонні разом із Мануїльським Дмитром Захаровичем. Здоров'я у нього нікудишнє, був поранений куркульнею (там, на Оці), але штани напрасовує щодня, як і колись, у комуні, й духом не падає...

Революція може перемогти в один день, в одну ніч, якщо вона підготовлена всім ходом історії — то спалах, вибух. А ось дрібновласницькі ідеали селян удасться зламати не зразу. Останній оплот колишніх ідеалів впаде тоді, коли селянин перестане себе відчувати рабом землі, коли він стане індустріальним робітником. Цей клас буде меншати числом, зате ставатиме дедалі передовішим загоном суспільства. Щезнуть Вавилон, Глинськ, а натомість виникне напівфантастичне місто аграріїв... Я і питаю в Сосніна: а де ж подінемо мільйони селян, яких вивільнить машина? Поглинуть їх промислові центри великих міст. От які справи чекають нас у майбутньому. А поки що життя важке. Чимало земель не засіяно, буряки нищить довгоносик, піднялися чортополохи з колишніх меж, озимина у свиріпі — прямо голова болить від жовтого цвіту, а маловіри чекають, що ось-ось усе розпадеться, і вони знову розберуть свої нивки і хліб із них завезуть на власні тічки. Я бачу, як вони нишком ладнають ціпи, решета, лагодять мішечки на збіжжя. Селянин! Чи є що-небудь загадковіше за нього? Але вже йдуть молотарки, Соснін на курсах спішно готує машиністів та барабанщиків.

Сіялки бурякові я наказав гарненько почистити, змастити і поставити на видному місці рядочком. Бо як тільки ми почнемо з ними ховатися чи замикати їх, то можемо привернути до них увагу ворога, навести його "на ціль". Варя і досі не повернулась, але щодосвіта, коли я виходжу на райкомівську кладку вмиватись, то бачу, що в її заводі купається якесь біле божество. Але то не вона. Може, якась родичка Снігурів приїхала на вакації".

"Ти так описав, що наче я і побував у тій заводі... In mente . То наша фантазія, Климе. Марення. А в житті є просто Варя Шатрова — у ластовинні і з великими синіми очима кольору Гіпаніду — здається, так називав Геродот наш Буг. У кожній жінці нас або приваблює, або відштовхує її минуле, але це краще, ніж жінка взагалі без минулого. Жінка без минулого, здається, не може мати й майбутнього. А звідки-бо йому взятися, з чого розвинутих, коли не було драми, трагедії, горя, сумніву?.. Сірість та буденність жінки відчувається на відстані. Варя не належить до вродливих жінок, та є у ній щось таке, чого нема у моїй Іванні, ота безпосередність, чи необумовленість, чи як би його сказати. Напевне, найважче жінці залишитись просто собі жінкою. І тоді вона на грані білого божества, яке ввижається моєму другові з райкомівської кладки...

А я тут удень головую, а вночі орю перелоги на "катерпілері" . Маю зо двісті гектарів будячиння, у яке ні волами, ні кіньми не поткнутись. Джунглі з будяка та ожини, вода закипає у "катерпілері". Ось що зростив мій батечко, викохуючи воликів та читаючи журнал "Сам собі агроном", в якому, між іншим, є і писання нашого Сосніна. Я випадково наткнувся на них, раніше й не знав, що видавався такий журнал і навчав мого батечка усього того, з чим ми потім зустрілись у Вавилоні і тут, у моєму Лебедині. Скажи Сосніну, що тепер я і сам дещо почерпую з того журналу, певна річ, не для себе, для колгоспу. Між іншим, є там і про шкідників: бурякових, картопляних, пшеничних і всяких, ба навіть трояндових.

Не вір, Климе, щоб контра могла наслати нових шкідників на наші поля. Ті плодяться самі. Є шкідники, личинка яких може спати в землі десятки років, а потім прокинутись. Вітай Варю, якби товариш Гапочка не такий пильний, то неодмінно написав би їй. Не хочу, щоб мої листи до неї опинилися у Краматорську, тим паче що Іванна заслала до мене на примирення нашу старшу доньку, Галька жартує, що тепер наші сили з мамою рівні... Двоє проти двох..."

Діти спали, та не спалося Аристарху. Вже котру ніч нагадувало про себе Жаб'є озеро — внизу, край саду. Там зроджувалися перші весняні оркестри. Жаб'ячі.

От як воно буває в житті. Людина щось витворює для себе, на перший погляд, наче й велике та вічне, сподіваючись вразити світ та й самому мати від того радість бодай наприкінці життя. А життя мудріше за людину. Її не стає, вона віднуртувала свою мить і вгасла, спалила себе на власному багатті, яке кожна людина розводить на самім початку, щоб потім спалити й себе. І тепло багаття доброї людини ще довго гріє інших, а може, навіть не згаса ніколи, й тим вільно скористатися кожному, хто здатний не відкидати пріч тепло життів, які горіли до нього, не ставити одне своє життя в центрі всесвіту, серед безмежної галактики життів. Лише геліотирані можуть плекати надію,

що всесвіт належить їм увесь без обмежень. Вони навіть можуть існувати деякий час у тому ілюзорному надсвіті, певні, що вони вічні, тоді як вони такі ж весняні метелики, як і всі інші, хіба що з більшим чи меншим вкрапленням на крильцях мінорної барви.

Аристарх вважав себе людиною смертною, тому дослухався до всіх витворів іншої людини, котра жила тут до нього, наче грівся біля розведеного нею багаття. Відчиняв віконце, що виходило в бік озера, і слухав клич оновлення. Його починав заводій (а може, й заводііха), тоді сміливця підтримувало ще кілька голосів, а далі вступав у діло весь оркестр, вражаючи слухача не так своєю зіграністю, як умінням перериватись, своїми раптовими паузами для передишок.

Аж одної ночі вчулася у тому оркестрі скрипка. Аристарх не повірив, вибрався з хати, тихцем прокрався до озера, щоб, бува, не сполохнути скрипку, якщо та справді є, а не причулася йому у тому оркестрі. Сумніву не могло бути, оркестр грав під супровід скрипки натхненно, як ніколи, й без отих своїх віртуозних пауз. Аристарх обмер з подиву, казна-що міг подумати, якби вірив у духів, заचाївся біля сивого осокара, все ще гадаючи, що то якась омана. Але ж скрипка й справді звучала над озером десь зовсім поруч. Аристарх облишив осокір і стежкою, яку витоптала худоба у жаливі, пройшов до гребельки.

Там стояв скрипаль і ледь торкався смичком струн. "Смереченко", — мимоволі подумав Аристарх, не займаючи його. Але скрипаль, певне, мав дещо інше поняття про духів, загледівши білу тінь, яка стояла неподалік, мов укопана, він завмер раптом, облишив оркестр напризволяще на найскладнішій ноті, крутнувся на місці і щодуху помчав гребелькою у протилежний бік, залопотів холошами. Аристарх засміявся, впізнав у скрипалі свого бухгалтера, який з усіх сил дерся на гору, забувши зі страху про свою коротшу ногу. Аристарх побіг за ним, наздогнав геть на горі. Сильвестр тремтів, обличчя його перекошилося. "Тьху, яка напасть!" А коли знову повернулися на гребельку, поскаржився голові, приходячи до тями й показавши смичком на примовкле озеро: "Є кілька глушманів, засіли на острові. Але з ними вже нічого не вдієш, це одвічна біда всіх оркестрів. В ораторіях, коли піють на засуху, їх ще можна терпіти. А це було адажіо, мінорна річ перед дощем з поступовим прискоренням ритму. Ось ти зараз почувеш..." І він приклав деко скрипки до вуха, тихо повів смичком... Аристарх стояв, майже фізично чуючи, як ніби випаровується і лине кудись його душа... Заводій в озері відразу ж підхопив ноту, і тисячі, якщо не мільйони музикантів підняли озеро на сповнену дивної туги мелодію. Смичок тим часом заквапився, пританцьовував на струнах, вочевидь викликаючи захоплення всього оркестру. Лише глушмани вривалися дисонансом у цю справді божественну мелодію, в якій воедино злились природа і людина. Почався дощ — на сади, на вівси, на ячмені, на самих лемків, чутливіші музиканти вмовкали один за одним, умовк і скрипаль, лише глушмани все ще не вгавали, деренчали їхні голоси, наче ставили той перший весняний дощ собі на карб, аж доки не вичумлився деркач і примусив їх замовкнути, заявивши своє одвічне право передчувати дощ, незважаючи на всю нехитрість та монотонність своєї пісні.

Аристарх повертався до хати зачудований і втихомирений, та чомусь і

стривожений, майже певен був, що цей жаб'ячий концерт під супровід скрипки Сильвестр Маківка влаштував цієї ночі неспроста. Але на ранок Аристарх нічого такого не виявив у Зелених Млинах, з чим міг би зв'язати появу скрипаля на озері. "Дивацтво генія і тільки", — заспокоївся Аристарх, змашуючи ресорки для поїздки до Глинська.

Журба вставав рано, ледь перша зоря займалась над Зеленими Млинами, зазирає до клуні, чи не розвішано там на бантині нову шкуру, й залежно від того або йшов дорогою, примічаючи свіжий слід воза, або ж, якщо злодіїв не було, біг стежиною, яку він сам і протоптав через бурякову плантацію. Поспішав на колгоспне дворище, де вже метався, галасував Аристарх Липський. Потім, відправивши всіх, кого належало, на працю, Липський відкашлювався, хапався за груди, жаліючись Журбі: "Змелють вони мене, ці Зелені Млини, на смерть змелють. Якби мені такий золотий характер, Журбо, як у тебе". Потім заходив до молочарні, випивав там кварту молока, розпареного в котлі для сепаратора, закладав коня до ресорок, на яких їздив колись Гордина, і на весь день подавався в поле до людей, яких з таким боєм виряджав туди. Там був до них добрий, тихий, ба навіть лагідний і до наступного світанку залишався про них найкращої думки. Журба ж був однаковим і вранці, і в полудень, і позахід сонця, коли лемки поверталися з поля на возах, співаючи своїх чудових пісень, занесених сюди ще пращурами з Карпат. На одному з тих возів повертався і Журба, витягуючи в тих хорах найвищі коліна — гору. Мальва любила слухати ті вечорові пісні, готуючи для Журби куліш посеред подвір'я на двох цеглинах у випаленому шпориші. Димок від багаття щовечора поводив себе інакше, то вився вгору, на сушу, то низько стелився над землею, на дощ чи на вітер. Журба йшов через буряки, голодний, але й щасливий. Сьогодні Липський, бачачи, що він ледь ноги волочить, виписав йому кілограм ячних круп і кілограм м'яса з прирізаного вола, який упав на ноги від старості, та пляшку олії для в'юнів. На тому можна ще протриматись тиждень, а далі вже поспіють черешні, зав'яжуться ранні картоплі, перші стручки вижене горох, і ніхто не може заборонити агрономові забрести в горох, на саму середину поля, і влаштувати собі там зелену трапезу, щось на зразок дипломатичної стоячки, тільки не в залі, а посеред поля. Ну, а головна надія на в'юнів. Щонеділі Журба з Мальвою беруть кошика, йдуть на руду. Журба знімає верхні штани і залишається у спідніх, проти п'явок (п'явок майже нема, але ж вигидає собі чоловік причину при потребі), Мальва ж не боїться п'явок, підлікується високо, так що Журбі видно усі її знади, навіть коли Мальва стоїть по пояс у воді (на торфовищах зранку вода прозора-прозора). Десь до обіду мають відерце в'юнів, із найдрібніших варять юшку (тут кажуть юху), крупніших смажать, коли є олія (після Парнасенків залишилась гарна чавунна сковорода), ну а решту Журба нанизує на шворочку і в'ялить під стріхою, на причілку, де менше сонця. Взимку з ними чудовий борщ (пісний борщ із в'юнами), але все якось так складається, що низочки в'юнів під стріхою зникають. Після такої рибалки й обіду виносять найбільшого кожуха, розстеляють під терном вовною догори (одна пола біла, друга чорна, і вже якось так склалося, що Мальві припадає біла половина) і сплять, як після купелі. Вірніше, спить Журба, а Мальва ніяк не звикне заснути надворі. То бабка пролетить над самим вухом,

золота, наче щойно вилетіла з рудої Журбиної голови, то горобці зведуться у терні, хоч битись і ні за що, тернини ще зовсім зелені, кольору листя, то поїзд вихопиться з безвісті й довго-довго йде через Зелені Млини. Звідси, від Парнасенків, залізниці не видно, а чути лише поїзди, коли ті заходять у Лемківщину й виходять. Мальва любить дослухатися до поїздів і думати в цей час про своє, про свої далекі й близькі мандрівки. А ще можна отак собі розглядати сонного Журбу, коли крапельки поту сходять на його кирпатому носі, лічити золотаві волосинки у віях, так мало їх там, що вони наче наклеєні і товстіші, ніж у всіх людей. Брови у Журби ростуть високо, зламуються, на перенісці заростають густо — його брови нагадують кажана в час польоту, і колір, либонь, такий. Чуб рудий до золотого, кучерявиться, коли його довго не стригти, і м'який-м'який, як шовк. Груди широкі, також зарослі, і ті зарості на грудях шорсткіші, може, тому, що не бачать сонця. Стара Зінгерка розплакалась, коли Мальва вперше привела Журбу до хати й сказала: "Мамо, благословіте нас, це мій чоловік, Федя Журба". — "Ой божечку, ото такий рудий? Присій-бо, не буду благословляти". — "Хіба ж він винен, мамо?" — розсміялася Мальва, щоб бодай трохи пом'якшити мамину одвертість, і заходилась хвалити його душу. Все життя Мальва мріяла про чорнявих, та що вдієш супроти долі. Мальва мала з ким порівняти його і як чоловіка, але душі такої, певне, не було ні в кого. Вона знайшла в Журбі втихомирення своє, той притулок для душі, на який могла сподіватись, живучи без любові й навіть без прагнення розбудити її. Журба міг лише здогадуватись про це, але він ніколи й не вимагав любові. Іще Фабіян казав, що клятвopиpнoшeння ведуть до клятвopуpушeнь. Журба мав про любов свої поняття і вірив не в чийсь любов до нього, а в свою. Коли він прокидався у терні і бачив Мальву поруч, заглиблену поглядом у небо, журкувату, а може, навіть сумну, то щиро радів, що вона тут, на цьому висілку, поруч нього і, може, заради нього. Хіба це не більше, аніж високі слова про любов, яких він наслухався за свої сорок років, щоразу маючи з них саму оману. "Прокидаюсь і не вірю, що ти є". — "А я все дивилась на тебе й ніяк не збагну, який у мене чоловік — гарний чи поганий?" — "Який уже є, Мальво". Голубив її, а десь там, за горбами, Зелені Млини лаштуються на гульки вечірні, лемки злітаються на велосипедах, виписаних з Австрії іще за Гордини, скоро оркестр зіграє біля колбуду марш, зазивний і завше незвичний, а тут Мальва, і небо, і якась птаха, чи не сорокопуд, неодмінно нагадає про себе а чи про свою самотність. Потім одягаються, начищаються і йдуть до колбуду, йдуть тією самою стежкою, якою Журба ходить на роботу, — через буряки. Журба йде озутий, а Мальва свої лодочки несе в руці. Взувається на рові, помивши ноги в росі.

Перед клубом уже кілька велосипедів, зіпертих на стіну. То лемки посилають менших у розвідку: чи буде тиврівське пиво й чи буде агроном з агрономшею. Потім ключами тягнуть до клубу лемки. Збір триває годину або й дві. Останнім появляється директор школи, красень і франт, гордість лемків. Справді, красивий як бог, у френчі й галіфе, у білій високій кепці, скрип чобіт із прононсом, і голос, ніби зітканий з оксамиту, також із прононсом. "Лель Лелькович, Лель Лелькович, Лель Лелькович!" — ніби струм біжить по лемках.

Він прибув сюди з Лемківщини сім чи вісім років тому, на сто п'ятдесят років пізніше від усіх. Їм здається, що він повернув їм те, що вони почали тут поволі втрачати. Навіть Кирило Лукич, учитель, через лінійку якого пройшло кілька поколінь, жив тепер у відсвітах його слави. І при тому всьому він дозволяв собі запросто приходити на пиво і почуватись у клубі зовсім звичайним. "Ах, який красень!" — "А який голос, кумо..." — "А одіж яка!" — "Ще б пак, ще б пак!..." Мальві він видався аж зайве вродливим як для чоловіки. Зайшовши з сіней, де торгували пивом, до клубу, він зняв свою білу високу кепку, від чого понизів дещо, порозкладав на столику шахи. Якесь дівча з буфету ту ж хвилю принесло їм дві гальби пива. "Ось так вони живуть", — сказав Журба, коли оркестр заграє вальс по нотах і до кола вступили перші пари вже літніх лемків. Кирило Лукич поважно слухав, сидячи обіч у кріслі, а правив оркестром його виученик, кривий на ногу скрипаль Сильвестр Маківка, також великий математик і бухгалтер колгоспу. Це він учора умовив Липського виписати Журбі, окрім круп та м'яса, ще й пляшку олії для в'юнів. Маківці за п'ятдесят, він неодружений, живе біля старшої сестри, хата їхня по той бік залізниці на Малій стороні. Щонеділі сестра тут, приходить послухати скрипку свого геніального брата. Колись Маківка дружив із своїм батьком, бо ніхто не вдатний був, окрім батька, ба навіть глиняські кравці, пошити йому такі штани, які б скрадали каліцтво Маківки. Одна холоша завше була на кілька дюймів коротша й набагато ширша від другої, але того ніхто б не міг помітити, тоді як зараз те впадало в око й було ніби дисонансом до божественних звуків Штрауса, що їх видобував зі скрипки смичок Сильвестра. На зріст Маківка був невеличкий, його ніс нагадував гарно вимиту картоплину в лущинні, рот його грав ніби на всіх трубах зразу, а сам він був весь такий рухливий, як і його пальці — коротенькі цурупалки, зіткані з нервів. Кирило Лукич сидів у кріслі капельмейстера і пишався, що виховав із Маківки такого великого музиканта. Сестра Маківки Георгіна в цей час тихо плакала серед лемківен, що зайняли стільці попід стінами, створюючи своєрідне коло для танців. Від їхнього ока ніхто нічого не міг приховати. Лель Лелькович і Липський цідили знамените тиврівське пиво поволеньки, смакували, знаючи, що по другій гальбі їм не дотечеться, у пиві був хліб, а хліб розподіляли тут за принципом вищої справедливості.

Журба з Мальвою не знали, що буде пиво, не взяли з собою грошей, а прохати в борг Журба не зважився. Та коли дівчина прийшла за порожніми гальбами, Липський згадав про них, щось шепнув дівчині, та пошукала очима агронома з агрономшею і по хвилі прийшла до них через усю залу з повними гальбами.

— Лель Лелькович вас фундують.

— З якої ласки? — запитав Журба.

— Так звелів Аристарх...

— Хіба що після в'юнів... — здався Журба.

Вони взяли гальби, пиво пінилось, пахло пряженим ячменем, пахло солодом, Журба свою гальбу спорожнив одразу, а Мальва відсorbувала, легко п'яніла за кожним ковтком, не допила, хотіла віддати Журбі недопите, але він, хоч міг би випити ще кілька гальб підряд, люб'язно відмовився. Шепнув: "Боронь боже, тут такі речі не

прощаються". Мальва мусила допити сама і геть сп'яніла. Лель Лелькович двоївся, його білий кашкет на підвіконні поплив кудись разом із вікном, мідні труби чомусь перебралися на стелю, гальба випала з рук на підлогу, розбилась, і Журба перед усім людом мусив визбирувати її осколки. Виніс їх, тоді повернувся за Мальвою і повів її до виходу. Його наче хто ogrів по обличчю: що тепер подумують про Вавилон?

Додому вони повертались повз школу, що стояла осторонь посеред поля. Сторожки ялини чатували вибите дітьми подвір'я від дороги, обіймали шкільний сад на пагорбі. Журба повів Мальву алеєю вниз до луку, там в'юнилась маленька річечка, яка і привела їх додому, до греблі. На греблі Журба довго дослухався до клуні, чи, бува, нема там "гостей", тиша стояла довкола, лише перепел співав у просах. Могли б уже йти до хати, але Мальва є Мальва. "Хочу скупатись", — сказала вона й почала роздягатися просто на греблі. Журба не зупиняв її, над водою здіймався сивий випар, і Мальва плюхнулася туди, як дівчисько, сміялась там, охкала, юхкала, кликала у купіль Журбу. Журба ж сидів на греблі та все застерігав її: "Не пливи туди, не пливи, там яма. Там утопла минулого літа дівчина". — "Ха-ха-ха!" — одна відповідь. "А Лель Лелькович гарний як диявол... — подумав Журба. — Мальва ще зовсім квола, коли сп'яніла від гальби пива". А тим часом Журба також сьогодні наче побував у якомусь іншому світі. Коли він вивів Мальву на греблю: "Несіть одержу туди". І так і пішла перед ним до хати. Він забув лодочки, повернувся за ними на греблю, а вона стояла вже біля дверей: "Де ж ви там?" — "Іду, хай воно пропаде. Туфлі забув". Двері були одімкнені, інший сполошився б, а Журба сказав: "Можливо, я їх і не замикав!" У хаті не зачеплено ні фантиночки, навіть олія стояла в миснику. "Це свої..." — посміхнувся Журба, задуваючи світло.

Деся опівночі скрипнули злодійські двері у клуні, туди через подвір'я провели щось четвероноге, йшло воно повільно, чіплялося ратицями за спориш (він тут густий і сплетений, як вовна на старій вівці), ратиці пострілювали, мабуть, прийшли здалека, потім із клуні долинув передсмертний крик жертви (не ревище агонії, а саме крик у передчутті смерті), потім щось важко гупнуло, розбудило Мальву — то жертва зірвалася із бантини, було то щось громіздке, чи не віл, певно, не витримало мотуззя, на столику задеренчала лампа, а в вікнах дзенькнули шибки. "Що це?" — запитала Мальва. "Мабуть, віл", — спокійно сказав Журба їй, аби заспокоїти Мальву, удав, що це його зовсім не обходить. Через якусь годину до глиняників підкотив віз, зупинився там, із клуні вийшли й важко потупотіли через подвір'я на греблю з ношею, потім хтось підійшов до хатніх дверей, зупинився там, поторсав двері, тоді потупотів на греблю до глиняників. Віз важко вибрався з глиняників на гору і поскрипів на Михайлівку. Журба встав, перебрався через Мальву, підійшов до вікна. Над ставом сизів туман, тягся у глиняники, в тумані бовванів монах із козирком і більше нічого. Журба дістав годинника зі штанів, було на третю ночі, подумав, саме та пора, коли світ іще перебуває під владою злодіїв і астрономів. Зачувши поблизу свіжу кров, бентежились кажани у глиняниках і крізь туман пробивались сюди, у подвір'я, жахались Журби в білому а чи вікон, об які первовилітку можна й розбитись.

Удосвіта, вийшовши з хати, Журба побачив біля кроквини, під стріхою,

закривавлений мішечок, повішений на гвіздку, зняв його з пересторогою, заглянув усередину — там був гарний шмат яловичини, пах лосем. За якихось кілька хвилин подвір'я могло б наповнитись гарним духом тушенини, Журба фізично відчув її спокусливі пахощі, але не став кликати Мальву, побоювався, що вона не зможе побороти спокуси, рішуче взяв мішечка, поніс до ставу, вибрав м'ясо з мішечка і пожбурих на глибину, для раків. Мішечка також кинув у воду, він, масний від лою, не тонує. Довелося закидати його груддям із греблі. Шкура була розвішена на бантині, велетенська, займала майже всю бантину, сіра, з золотавими барвами літа і з потертим боком: "Віл". Журба не помічав вола такої масті в Зелених Млинах, тут кохалися в червоній масті, у так званих "голендерках", завезених ще хтозна-коли з альпійської Європи, може, навіть не лемками, а до лемків.

Коли встала Мальва, куліш уже умлівав на цеглинах. Журба поміщував його в казанку грушевою ложкою, дав спробувати Мальві на сіль (Журба недосолював), досолив, тоді вцідив з пляшечки ложку олії і засмачив страву — чудові пахощі вмить наповнили подвір'я. Снідали на спориші, на ряденці, з одної миски. Журба збирав юшечку, залишаючи для Мальви гущу, посміхався, порівнюючи подумки свій сніданок зі сніданком раків, які, напевно, вже снідають під водою.

Вийшли з дому разом, ішли стежкою через буряки, на колгоспному дворіщі вже галасував Липський. Мальва запрягла водовозку, наповнила її розчином меляси, миш'яку та ще кількох отрут і поїхала на бурякову плантацію наповнювати висохлі коритця, якими Журба заставив плантацію проти бурякової совки, житняка (житній жук) та інших шкідників, які загрожували Зеленим Млинам того літа. Водовозку Мальва ставила на дорозі, а розчин до коритець носила відерцем, і так день у день, упродовж усієї весни. Тепер тих коритець не ставляють, а тоді їх виготовляли всю зиму й після сівби ставили якомога більше. Доки Мальва робила круг, наповнюючи розчином одні, інші висихали геть, декотрі тріскались, текли, а Мальва мала стежити за кожним, бо Журба хтозна-коли і яким способом знав усе про кожне коритце і ввечері нагадував Мальві: "Ти там пропустила одне коритце, на Марцушиній ланці, то завтра не забудь наповнити його". Мальва знаходила те кляте коритце, але за вечерею Журба знову нагадував їй про інше коритце, десь у самім кутку плантації, над горбочком, звідкіля, мовляв, і суне озима совка. Одного разу Мальва не втерпіла, розсміялась під час вечері, а Журба: "Ну, чого, чого, Мальво, скажи ради бога?" — "Коли ви встигаєте обходити усю ту тисячу коритець, Журбо?" — "А я літаю над ними, як совка..." — і сам сміявся. Чудна, він приходить туди ополудні, коли на плантації нікого нема, коли всі полуднують десь у затінку, блукає там годину, другу і бачить, як поводить себе кожне коритце, тобто шкідники над коритцями. Ось і все. Йому зовсім нема потреби зазирати в кожне коритце. Але ця маленька таємниця нехай залишається з ним, нехай знають у Зелених Млинах, що він, Федір Журба, коли вже на те, то може й літати над полями. Літати...

Розділ четвертий

Звикнувши до гір там, але не заставши їх тут, лемки селилися на імітованих горах,

точніше кажучи, на тутешніх подільських горбах (тут степ переходив у Поділля), займаючи південні їх схили, які виходили бодай до маленької, та все ж до води. Кому ж забракло горба або ж хто не встиг захопити того осоння для хати та саду, той селився просто поля, на "днищі", і хоч не був у накладі від того, але той забудовник і його нащадки все життя заздрили "горянам", в яких і весни починалися раніше, і осені були сухіші, аніж на "днищі", і дерева там жили довше та родили рясніше, бо коріння своє мали в рудій глині, до якої на "днищі" не добутися навіть дубам. На горбах хати були сухі як дзвін, а на рівнині вогкі кутки пахли цвіллю навіть улітку, надто якщо хата потопала в чагарях. І все ж кмітливі господарі не боялися низу, багатіли на буряках та на пшеницях від року до року, поволі спихаючи бідаків із південних на північні схили. Так заснувалося в Зелених Млинах кілька багатіїв, так званих "ойтців", які стали опорою контрреволюції в цих місцях. Уже в двадцяті роки радянську владу тут доводилось встановлювати з допомогою панцерника, який, користуючись залізницею, кілька разів підходив сюди й обстрілював Зелені Млини, що нібито не хотіли коритися новій владі, насправді ж коритися не хотіли "ойтці", відчуваючи свій кінець. Двобій із ними довершував Аристарх, це він у двадцятому обстрілював із панцерника їхні "кам'яні гнізда" у пшеницях, якими "ойтці" не хотіли ділитися ані з голодним Поволжям, ані з червоними центрами України. "За золото платіть золотом", — вимагали "ойтці", не даючи голодним іти на жнива. Гнат Смереченко спалив свій лан пшениці і спалив у пшениці себе. Іншим довелося відступати, а хитрий Михей Гордина віддав усе за візу на виїзд за кордон. Паровий млин, поставлений посеред поля, чи не єдиний у цих краях, вільно конкурував із вітряками сусідніх сіл, намолов Гордині чималенько золота, яке він переправляв до Відня про "чорний день". Кажуть, він залишив Зелені Млини з валізою, в якій не було нічого, окрім сорочок, вишитих для нього його останньою наймичкою, яка народила від нього доньку. Гордина рано овдовів, у нього не було дітей, кілька років жив із покоївкою, коли ж народилася донька, то він і тут не розгубився. За півроку до того маховик на млині убив Властовенка, молодого мірошника, то Гордина записав незаконну на нього. Ось тепер і живе в Зелених Млинах Паня Властовенко, яку Гордина не забажав бачити спадкоємницею його багатства. Пані зараз за двадцять, живуть вони з матір'ю у першій хаті Гордини, достоту старенькій, і лише велетенський сад і досі нагадує про запопадливість Гордини. Другу хату Гордина збудував на великому полі, де бовванів його млин; його Гордина щовесни фарбував паризькою зеленню. Тепер на цій другій садибі колгосп. Паня з матір'ю вступила до колгоспу в числі перших, усупільнили сад, коня, плуга, все, що належало усупільнити. Ось у цьому саду і поспіла біла черешня.

Липському спало на думку не відривати для збору черешні дорослих, а вдатись до послуг векш (верхолазів) — учнів старших класів. Йшлося, либонь, і про те, що діти менше з'їдять тих черешень, ніж дорослі. Липський так і сказав: "Черешні в нас багато, їсти можете скільки завгодно, але доти, поки на дереві. На землі їсти зась і додому тільки на трудовні". А ще застеріг, наче між іншим, що коли об'їстись черешні на дереві, то може замлоїти від неї, і бували в Зелених Млинах випадки, що діти падали з

дерева самі по собі, не знаючи навіть від чого.

Нам припало збирати черешню в саду Властовенків. То був старий уже й чималенький сад, що займав велетенський пагорб; кінчався сад ліщиною в лузі, колонія ж черешень була на горі, неподалік хати, де жили Властовенки: мати, якої ми так і не побачили в той день, хоч нам усім хотілося побачити колишню наймичку Гордини, Паня Властовенко та чоловік Пані Микола Рак, який працював кочегаром на паровозах, усе десь був у рейсах, а сюди навідувався вряди-годи. Кажуть, він високий, худорлявий, випалений біля топок на паровозах. Його батько, старий Рак, працює будочником на перегоні, але сам звідси, із Зелених Млинів, нібито навіть доводиться якимось далеким родичем Властовенкам. Одне відомо: Раки були безземельні здавен, ходили в батраках, а потім, коли було прокладено залізницю, кинулись туди шукати правди для свого роду, захопили чималенький шмат залізниці від Пилипів до Мансур, але вище будочника там не піднімались. Зате на всіх переїздах, у всіх будках — самі Раки, старі вже, клешняві, вусаті, погорблені від залізних лап та кайл, і молодші, що ходять щосуботи до лемківського клубу за п'ять, а то й двадцять кілометрів, потім на ходу чіпляються до досвітніх поїздів на підйомі і ідуть із клубу до своїх будок, де діток, як маку, знову для тієї ж дороги. Чи не саме в отакий звичний спосіб і виходив, точніше, виїздив Микола Рак Паню Властовенко, одруження з якою Раки начебто розглядали як помсту Гордині за поневірвання їх роду-племені. Микола не просто полюбив Паню, або як її ще звали тут — Паньку, любив зі своїх поїздок повертатись до її велетенського саду, який до настання білої черешні лишався без сторожа і тому міг вважатися Властовенковим, хату ж Властовенків молодий Рак не брався ані пересипати, ані ремонтувати, вона вросла в землю по самі вікна, лише клуня на підмурку височіла в небо, немовби тримала на собі хату. Микола кохався на радіо, тому і використав високий гребінь клуні для антен, поставив там щоглу, та не одну, й обснував ту старовинну хавіру густою сіткою дротів, на які мали ловитись для Пані загадкові згуки всесвіту. Дроти ж самі по собі залишалися б просто безглуздим плетивом металу, якби їм не надавали якоїсь вищої дисципліни й доцільності білі фарфорові ізолятори — од великих до найменших, по яких дроти стикалися і над клунею, і на деревах, ба навіть на тих черешнях, на які ми видерлися з полотняними торбинками на шиях.

Командував нами Купріян, садівник і городник, за скнарістю не менший фанатик за Липського, старий парубок і шепотун (він завжди про щось невдоволено шепотівся з самим собою), новітній мічурінець, який нічого такого не вивів у Зелених Млинах, але пишався листуванням із Мічуріним, у власному саду творив різні дивацтва з деревами і дійшов з тим до того, що понівечив мало не всі дерева, примушуючи груші ставати яблунями, а яблуні грушами. Лель Лелькович запрошував його щовесни для підчистки шкільного саду, заодно він давав нам кільканадцять уроків щеплення, під час тих уроків також про щось невдоволено бубонів, нарікав, мабуть, на нашу непохалпливість та невторопкуватість до того старого як світ процесу, відомого іще з вавилонських садів Семіраміди. "Тьфу!" — скаженів він під кінець кожного уроку, складав свого

садівничого ножа, якого носив на ланцюжку біля пояса, зачісував білу куделю на голові, що геть мокріла йому під капелюхом із пропітнілим дном, нагострював вуса і казав про нас: "Темінь темінню. Ви тільки знаєте обносити чужі сади, а самі не створите на цій землі нічого великого, окрім собі подібних. Ідіть, слухайте свого Леля Лельковича, а на мене вже чекає товариш Липський". Ходив Купріян підтюпцем, в такт своєму бубонінню. Може, він белькотів щось несусвітне і підсвідоме, вигадавши собі отаку музику для біганини. За тією біганиною він, природно, не міг помітити жодної лемківни впродовж усього свого життя, хоч і кажуть, що колись він кохав Панину матір, коли ще та служила в Гордини. Якщо й кохав, то, напевне, без взаємності, а так, як кохають дерева. Ти можеш дивитись на нього, милуватися ним, навіть захоплюватись, а воно того не знає, воно любить собі або ж дерево поруч, або ж дерево в іншому саду, по той бік ставу чи по той бік річки, а то навіть і в іншому кінці Зелених Млинів. Ту любов оплодотворюють бджоли, коли сади цвітуть, а трутні потім користаються плодами любові... Купріян саме зараз чи не бубонів про любов дерев, бігаючи від черешні до черешні і клянучи нашу невситимість. "Агов там, коли ж ви вже почнете збирати для колгоспу?" Чує, як кісточки падають у траву, а то й йому на капелюх, і від того зовсім шаленіє, погрожує кулаками, кричить: "А добра б вам не було, коли ви дбаєте лише про власну потребу!"

Черешні крупні, як яйця одуда, жовтаво-білі, прозорі, запашні, прохолодні іще від ночі, ковтати їх легко, приємно, перед тим всуціль кілька днів йшли дощі, обмили їх, наготували для нас, тому торбинки на шиях наповнювались поволі та вже тоді, як тіло стало непридатне для рухів і для праці, а лише праглося йому упасти на землю (як і застерігав Липський) й полежати на прохолодній садовій траві черевцем догори. На деревах, у гіллі, не стало сміху, вщухли веселі перемовки, вгамовані наші душі прагли спокою та тиші, і від того Купріянове бубоніння розливалось десь унизу, як дзижчання розлючених джмелів, навіваючи сон на нас, що мали відпрацювати за завданий колгоспові збиток. А тут ще Паня прийшла з мискою, саме під моє дерево. Й до Купріяна:

— Дядьку Купріяне, мама хворі лежать, захотіли черешень, то оце просять вас...

— У них є трудовні?

— Які ж трудовні? Кажу ж, хворі лежать. Іще з Водохрещ не встають.

— Я не лікар, я садівник. Залиш мисочку, я потім принесу. Але так, щоб Липський не знав. Бо кожна бубка на трудовні. Я ще й сам не пробував, які ті черешні. Але хворій, ясна річ, не можу відмовити. Залиш мисочку. Залиш. Он там, у бур'янці...

Паня поставила полив'яну мисочку на траву, ще постояла, підвела голову, і наші очі зустрілись у міжвітті. Були то великі сумні очі, либонь, карі, а може, темно-сині, випромінювали вони племінний тихий і навіть холодний, здається, я вловив на мить барви того погляду, що проникав до мене крізь біле гілля. Це тривало одну-другу мить, потім вона опустила очі долу і хотіла вже йти, залишивши миску на траві, але я, вже й сам не знаю, як це сталося, зупинив її:

— Стійте! Не йдіть!

— Це до мене? — завагалась вона.

— Стійте. Я зараз...

Доки спускався вниз, забоягузів, захитався, та й Купріян їсть мене рудими очицями, ще не знаючи, для чого я спустився з черешні, адже кожна торбина мала вервечку, з допомогою якої можна легко спустити вниз повну торбину, а коли Купріян її спорожнить — підняти знову. Бо не так-то й легко забиратися на черешню, стовбур якої високий і загорнутий у слизьку, ніби змащену салом, кору. Знімаю торбину з шиї, підходжу до мисочки, витрушую туди черешні і підношу їй, як дарунок освітленої її поглядом душі. Паня стояла, помітно знічена і навіть розгублена, її очі дивилися кудись понад мене — саме так, були то темно-сині очі, шия у неї висока, біла, як на ставу лілеї, під батистовою кофтинкою тривожно дихали груди, Паня плакала.

— Постав, — сказала вона. — Дядько Купріян потім принесе... — Повернулась і пішла геть, висока, несхилена, з чорною косою, що сягала мало не подолу спідниці. Я залишився стояти з мискою, насипаною вщерт, черешні скочувались одна за одною, падали у траву і ставали там слізьми, бо коли я знову надів торбину на шию і хотів визбирати погублені черешні, — їх там не було. Купріян сказав мені:

— Ти з Вавилоня, а поводишся так, наче садовив ці черешні. Доброчин який! Скидай торбину і можеш іти.

— Чому, дядьку?

— А тому, що ти образив людину. Тиче їй мисочку черешень...

— Адже там хвора...

— Сліпець такий, — вів своєї Купріян. — Ти ж бачиш, що я одну черешню не обриваю. Он ту, найкращу. Для них залишаю. А він, чудець, тиче їй мисочку. Тьфу! — сплюнув Купріян. — Не буду ж я пояснювати їй при всіх. Кажу — залиште мисочку, я потім принесу. Навчився там, у Вавилоні, вискакувати поперед батька. Забирайся, поки я не пересерджусь. Піди посидь над ставком, нехай я прохолону. Ва-ви-ло-нянин!..

Я пішов. На вервечках то там, то тут почали спускатися повні торбинки. Купріян, як очманілий, бігав від одної до другої, відв'язував їх, висипав черешню у ящики, на яких була друкована етикетка з кетягом білих черешень. Я сидів над ставом і ніяк не міг уторопати, за віщо мене спроваджено з саду. З води мені ніби сяяли очі Пані, й гіркоти на душі не було ніякої, а з'явилося там щось вельми високе. Плин думок усе обертався довкола неї, і приверзлося там, що якби я був таким дивно вродливим, як наш директор Лель Лелькович, то неодмінно закохався б у Паню. Ще не здогадувався тоді, що то і було моє перше кохання, якому довелось іще багато років чекати взаємності.

Через кілька днів, скупавшись якимось у надвечірок, я забіг до саду глянути, — чи правду казав Купріян. Де-не-де ще виднілись черешні на тих деревах, які обніс Купріян, а одне дерево було ніби облите діамантами. Під деревом стояла вигониста драбина, зіперта на стовбур, а в гіллі хтось шелестів листям. Я підійшов ближче: то Паня обривала черешні у білу наволочку, прив'язану до боку. На бічній гілці сидів Лель Лелькович, звівши ноги в лакованих черевиках набосоніж і курив. Ми,

курці-початків-ці, знали, що він курить "Сальве", яке привозять на станцію Пилипи з Одеси, а вже з буфету "Сальве" потрапляє у Зелені Млини. Я мало не скрикнув і пустився по стежині вниз у ліщину. Паня засміялась на дереві, вона здогадувалась, що так міг утікати лише учень від свого директора.

Всю ніч через Зелені Млини йшли та йшли поїзди, ще, либонь, ніколи їх не було так багато. Із кожного може зійти Микола Рак із залізною валізкою, як він це частенько робить. Інколи ж він скидає лише хліб для Пані (свій кочегарський пайок у дорогу), скидає його біля одної з будок Раків, а вже родичі, переділивши його, приносять Пані додому.

Не минуло й тижня, як волячої шкіри на бантині не стало. Забрано її, напевне, вночі, бо ще вчора Журба бачив її, зазирнувши ненароком до клуні. За такою шкурою, до того ж іще не зовсім вив'яленою, напевне, приходять удвох, одному з нею не впоратись. Журба був певен, що шкіри забирає хтось із Зелених Млинів, при тому хтось із недалеких сусідів, бо ж мало ймовірно, щоб за тим добром поверталися ті, хто так акуратно розвішує їх на бантині, гадаючи, мабуть, що це достатня плата господарям за клуню Парнасенків та за вміння оберігати таємницю. Після зникнення останньої шкіри Журба вперше збагнув, що він став жертвою жахливого парадоксу: адже злодії гадають, що шкіри з бантини забирає він, Журба, а не хтось інший. Тепер ті загадкові люди мають усі підстави вважати його за свого мовчазного спільника, адже так чи інакше, а вони платять йому, а попросту кажучи, діляться з ним, як і личить справжнім "лицарям" злодійського етикету. Подальша експлуатація клуні нічого доброго не могла обіцяти Журбі, й він, усупереч своєму терпінню, яке виявляв досі, все ж змушений був удатися до захисту товариша Македонського.

Одної ночі хтось постукався у причілкове віконце, яке виходило на терновий гайок.

— Хто? — запитав Журба, певен, що це ті самі злодії.

— Відчиніть. Свої.

— Хто свої? Я нікого не жду. Дайте спокій.

З ліжка схопилася Мальва, відсторонила Журбу од вікна. Сказала їм:

— Ідіть собі! Ми не займаємо вас. Чого вам від нас іще?

Ті вибрались із гушавини, перейшли до іншого вікна, постукали настирливіше. Коли Журба знову підійшов, пучки пальців виднілись на шибі, а трохи вище на склі розплескався ніс. Журба пильно розглядав обличчя.

— Македонський?! — здивувався Журба.

Чоловік за вікном поклав палець на уста.

Журба відчинив йому сінешні:

— Чого ви зразу не сказали? Заходьте, прошу!

— Тихше. Вони можуть зараз прийти.

— Можуть. Десь саме та пора.

Македонський показав на трьох, які були з ним:

— Винесіть води і спіть собі з богом...

— Я зараз. — Побіг, виніс квартиру.

— Відерце, — попрохав Македонський. — Повечеряли оселедцем і тепер умираємо від спраги.

Виніс відерце.

— Між іншим, відерце слід залишати на ніч біля криниці. Для злодіїв, — посміхнувся Македонський, беручи відерце з рештками теплої води. Вихлюпнув воду на шпориш, відерце подав міліціонерові.

— Принеси, Світлишин, свіженької.

— А де тут криниця? — запитав Світлишин у Журби.

— Ген, при лузі, міленька. Не дуже бовтайте. — І до Македонського: — Вона залишають у глиняниках... Може, мені одягтись?

— Ні-ні, навіщо? Ідіть спочивайте, вибачтесь за нас перед дружиною. Жінці тут страшноувато.

— Ви її знаєте, — посміхнувся Журба.

— А хто така?

— Мальва Кожушна з Вавилону...

— Он як! Ти уявляєш, Стьопо, яка жінка живе в цій хаті?

— Звичайна жінка, — сказав Журба.

— Ось, Стьопо, що робить з людьми любов... А ти говориш мені, що любов — це вигадка поетів.

— Хіба це я? Це Світлишин каже.

— Хай там жабенят не набере, — сказав Журба. До якогось часу він також був певний того, що любові немає.

— Світлишин, обережно, там жабенята...

— Нічого, вони холодні, — показав Світлишин десь побіля криниці. Потім чути було, як він закректив, лягаючи на живіт, і зачерпнув.

— Ідіть. Двері можете не засувати. Варта надійна. І вибачтесь перед Мальвою. Світла не світить. Звичайна собі ніч. Ви спите...

Журба потім чув, як вони по черзі пили воду, подзенькуючи квартою у відерці. Хтось виплеснув жабеня, чи не Македонський, і сам пішов до кринички. Потім стихло в подвір'ї і в Зелених Млинах — ні згуку, лише нічні поїзди якось глибоко і стомлено орали тишу то в один кінець, то в другий і затихали десь на самій оболоні ночі. Ні Мальва, ні Журба до світанку не спали, чекали, що ось-ось проведуть подвір'ям до клуні свою останню жертву ті, кого чекає Македонський.

— Він з маузером? — запитала Мальва.

— З маузером.

— А скільки їх?

— Четверо.

— А тих скільки буває?

— Теж чи не отак. Вола чи корову найкраще ділити на чотирьох, п'ятий уже зайвий. Хотіли, гаспиди, мене зробити спільником. Ти уявляєш?..

Мальва посміхнулась:

— А може, вони мали на увазі мене?

— Ти що, Мальво?

— Я цілком серйозно. Справжні злодії неодмінно мусять мати у спільниках жінку. Тоді ніякий Македонський їх не піймає. Жінку вони посилають на вивідки вдень, а самі виходять на роботу вночі.

— Звідкіля ти це знаєш?

— Я колись зустрічалася з великим конокрадом. Недовго, правда. Одне літо. Він і говорив мені про ці тонкощі.

— І ти ходила... на вивідки?

— Ні. Я сміялась, на Абіссінських горбах це було. У Вавилоні. Саме вмирав Андріян... Прогнав мене від себе, мабуть, не хотів заразити сухотами, от я і ходила на Абіссінські горби...

— А що з конокрадом?

— Востаннє я бачила його три роки тому, навесні, ховався в комуні від Македонського. Саме теї ночі приїхав Соснін, і ми разом прогнали його з мансарди. Він забирався туди по мотузці і спав там. Потім зник, і по цей день. Як у воду канув. Його брат у Вавилоні. Головою сілради — Лук'ян Соколюк.

— Так ти про Данька?

— А що, ви знали його?

— В одній роті служили у генерала Брусилова. Я з перших призовів, а він чи не з третіх. Так, із третіх. Свіженьке поповнення перед контрнаступом. Я вже тоді мав "Георгія" за Бельці. Вбило офіцера, і я підняв роту.

— Ви?

— Мальво, я вже немолодий чоловік...

— Де ж ваш "георгій"?

— У Кінських Роздорах. Лежить у матері, в прискринку. Колись покажу, як поїдемо. Між іншим, мати дуже хочуть тебе побачити. Старенькі вже...

— Ось ви який, Журба...

— Звичайний собі... А Данько мені подобався. Справжній був солдат. Ми прозивали його Циганом. Бо коней крав у сусідніх полках шалено.

— На фронті?

— Ну вб'є коня чи скалічить. Чекай, доки пришлють тобі з тилу. Ось Данько і виручав роту. Та яких коней приводив! Хвоста — чик, гриву — чик, і вже його ніякий господар не впізнає. От воно, мабуть, і пішло відтоді... А тих не чути...

— Невже вони за кілька днів з'їли такого вола?

— А родичі, Мальво? У кожного ж родичі. Куму шматик, кумі шматик, свату — і по волу. Та й нам залишили чималий шмат...

— Коли?

— А я ж так і не сказав... Виходжу я тоді, коли глядь — висить під стріхою. На тому гвіздку, де ти ключа вішаєш. У мішечку. Кров іще капає. Ну що робити? Зняв я, глянув — перший сорт. Волик, видно, був ледачий, не вироблений, та й по шкурі потім було

видно, аж лисніє. Хотів розбудити тебе, затіяти царський сніданок... Чей, не один. А потім подумав-подумав... І в став. Ракам...

— І мовчали...

— А навіщо ятрити голодну душу...

— Такі ви якісь, Федю, дивні-дивні... Тим і дорогі мені, — і поцілувала його в груди щиро-щиро, а він дивився в низеньку стелю, яку перетинав чорний сволок, і не вірив. Наче не вірив. Бо ж розраївся був, що є любов, і тепер ту зневіру мав подолати в собі у цій хатині від поля, де Парнасенки не зазнали щастя. Їх нужда та недоля ніби пахли в хаті ще й досі, ба навіть терен тут якийсь гиблий, де-не-де ягідка на ньому, лише бур'яни ростуть тут як з води. Правда, над криничками, що їх копали Тихін та Одарка по черзі, Парнасенки садовили калину, кущів її тут безліч, колись вони зімкнуться в калиновий гай.

Удосвіта Македонський на бричці, яку ховав у глиняниках, подався до Глинська, а двоє його людей ще тиждень сиділи в клуні. Зелені Млини не мали знати про цю засідку, оскільки Македонський зробив припущення, що саме вони, Зелені Млини, а не якісь там далші чи ближчі сусіди, і користалися клунею Парнасенків. Василишин мав себе за великого конспіратора, давав суворі інструкції Журбі та Мальві, як ті мають поводитись за тих чи тих обставин, але сам не витримував напродень висидіти у клуні, виходив позирнути на світ, бігав до кринички по студену воду, і його, напевне, помітили...

Мішечок, якого дістали зі ставу, нічого не дав, на ньому не виявилось ініціалів чи якихось інших натяків на власника.

Одного світанку Липський прислав для них воза, і вони виїхали до Глинська. На прощання Василишин постукався у віконце і приклав до шибки руку долонею, розметавши на склі пальці. Василишин сподівався схопити злодіїв тоді, коли туша вола чи корови вже буде розібрана, бо і сам уже давно не пробував справжнього м'яса, та і мав хоч якимось віддячити господарям, які ділилися з Василишином та його товаришем харчами. Сніданки та вечері Мальва готувала усі ці дні на чотирьох. "Слава богу", — сказав Журба, радий, що вони поїхали, Липський, певна річ, міг би їм дечим допомогти в харчах, але ж він не міг обійти Сильвестра Маківку, який своїм музикальним слухом і так прочув, що в Зелених Млинах щось приховується від нього, якась стороння сила. Він лише не знав точно їхню кількість. Сильвестр був з тих лемків, які над усе ставлять честь своїх одноплемінців і всі недоліки в них сподіваються виправити лише з допомогою божественної музики. Ще Фабіян якимось сказав з цього приводу, що всі великі музиканти мають схильність до ідеалізації своїх слухачів, і коли грають для них, то, певно, думають, що вони грають для самого Бога. Але ж дияволи також люблять слухати гарну музику, надто ж якщо вони не голодні.

Щовечора мені доводиться забирати з череди корову, дідову Квасолу, не корову, власне, а лише живий спогад про неї, клуби видимаються зі шкіри так, що хоч відравішай, як на коромислі, роги також окам'яніли зовсім і скидалися на два змертвілі відростки з білої голови, загалом ще досить бадьорої; вим'я ж від довголітнього

ношення молока стало так близько до землі, що могло вільно вмиватися у росах навіть у малотрав'я. Обов'язок супроводжувати таку істоту через усі Зелені Млини був не з веселих, до того ж Квасоля раз по раз зупинялася перепочивати, і тоді зрушити її з місця майже неможливо, а бити таку великомученицю вважалося за глум не лише в індусів, а й у лемків. Корівка була рябенька, але не чорно-біла, як більшість рябих, а малиново-біла, притому одна масть не гнітила другої, а лишень обидві так гарно скомпоновані, що око на них просто відпочиває. Такої гармонії, звичайно, могла досягти лише природа, заздалегідь подбавши і про барви, і про малюнок. Квасоля саме зупинилася перепочити посеред дороги, а я собі стою збоку і милуюсь її кольорами на тлі жита. Малиновий колір зливається з вечором, а білий колір зливається з житом, так що обрисів корови майже не видно, а видно лише самі пасма барв, розлитих ніби знехотя, але крупними мазками. Певна річ, здалеку така картина справляє неабияке враження. Аж тут прямо на нас летять на колах двоє: Лель Лелькович у білому, а за ним Паня. Не на колах летять, а на крилах, на самому натхненні. Вже чути скрегіт шпиць переднього кола, Квасоля ж стоїть як укопана, а всі мої спроби зрушити її з місця довчасу виявилися марними. Лель Лелькович в останню мить звертає в горох і падає там разом із колом, а Паня сміючись проскочила з іншого боку попід житом, залишивши на коров'ячому розі срібні ниточки свого сміху, — я помітив їх, вони бриніли, хоч могли то бути і звичайні степові павутинки, які павук-чередник снує надвечір на рога. Заподіявши ту диверсію проти мого директора, корова відразу ж рушила далі, тоді як пастух мав відповідати тепер за її вчинок. Я подумав, як мало корови знають про своїх пастухів, а ще менше про їхні стосунки з людством. Лель Лелькович вибрався з гороху, його біла сорочка стала на ліктях суціль зеленою (на щастя, він сам не мії того побачити), про корову мою не зронив ні слова, буцімто не вона спричинилася до всього, а, віддаючи належне мені як представнику Вавилону, звернувся до мене словами з Валтасаровою бенкету, суть яких тоді ще лишалася загадкою для мене: "Мене, мене, текел, перес" , а засміявшись, додав: "Отак, хлопче..."

Тоді розбігся на одній нозі, другу тримаючи на педалі, розігнав коло, і тут я з жахом побачив, що його білі чесучеві штани на одному делікатному місці мають той самий колір, що й лікті. Йому б краще повернутись і переодягтись у чисте, він-бо ж помчав наздоганяти Паню, а я побрів за коровою, роздумуючи про те, що на екзаменах Лель Лелькович неодмінно завалить мене на історії Вавилону, інакше б навіщо йому прорікати ті загадкові слова, що виникли дві тисячі років тому. Паня ж, напевне, мене не впізнала, вона вся була поглинута тим, щоб не зіткнутись із коровою. Була вона у зеленій спідниці, ноги в білих лодочках, засмаглі, коліна відливали туманцем, чорну косу вибрала наперед й обгорнула нею шию, як шаллю, інакше коса могла б потрапити у шпиці заднього колеса. Мені б згоріти від сорому, якби і Паня упала у горох через мою корову.

За гороховим полем вони повернули на заводський тракт, який вів у Журбів до цукрозаводу. Туди час від часу привозять кінофільми, і Лель Лелькович не пропускає жодного.

Доправивши корову до ясел, я поцікавився у баби Павлини, чому дід не завів кола.

— Було, — мовила Павлина, ховаючи посмішку в куточках уст. — Через це коло мене і видали за нього в Зелені Млини. Такої чудасії у наших Паньках тоді ще не бачили зроду. Та коли дід помер, то я подарувала коло Лелю Лельковичу. За надгробну промову про діда.

— За одну промову? — ледве не заплакав я, уявивши себе на тому колі поруч із Панею, точніше, Паню поперед себе на рамі, як їздять іноді парубки в Зелених Млинах.

— Але за яку! Усі плакали... — сказала баба Павлина й, кинувши дрібку солі в дійницю, пішла до Квасолі. Корівка вже втратила смак до трав, їла полин на пасовиську, і молоко від того таке гірке, що пити його було над силу, хоч баба Павлина розхвалювала його як могла, казала навіть, що молоко з полину цілюще, бо то однаково, що пити євшан-зілля.

Поверталися вони пізно. Я стояв під шовковицею при самій дорозі. У дідовому колі ланцюжок робив пропуски, і Лель Лелькович помітно відставав од Пані. Зорі втікали від мене у нікелі велосипедів, про щось тихо шепотілося жито, за білим ланом якого виднілися чорні труби млина. Коли вони закурять — Зелені Млини відразу заживуть іншим життям, іще не відомим для мене. Досі ж труби не куріли й разу від самої весни. Лель Лелькович, напевне, проведжатиме Паню аж до хати.

А тут іде довжелецький потяг, коли слухати перестук коліс, паровоз метає у ніч іскри, сопе, стогне, йде на підйом, на повороті подає протяжний гудок. То міг бути сигнал для Пані від Миколи Рака. Певно, знову скинув для неї хліб, який видають кочегарам перед рейсом. Бабуся сказала з п'ятьми, що мені ще рано вкидатися в парубки і так пізно приходити, а молоко для мене стоїть на столі у глечики, як завше. А ще втішила, що залишився якийсь тиждень до нового хліба. Місяць тому вона говорила те саме. Чи є щось прекрасніше на світі за наших бабусь, які напувають нас євшан-зіллям... П'єш його прямо з глечика біля вікна і думаєш: а оце ж Лель Лелькович іще повертатиме від Пані додому, стежки відтіля звивисті, коло високе, їздець може впасти і вбитись... Бабуся то вмирає на полу за відгородкою, то знову дихає рівно і тихо. А ти лежиш, думаєш собі про те, що колись твій дід спав на цьому ліжку під віконечком, маленьким-маленьким, але в чотири шибки, такі віконечка ставлять у хатах чи не для онуків. Гілка з вишнями зазирає до нього, а наче вчора та гілка була ще зовсім біла... У Вавилоні такого густоцвіту я не бачив, може, тому, що нема там і такого віконечка. Десь у Липських завалували собаки, зненацька завалували і зразу ж ущухли — то повертається від Пані Лель Лелькович, повертається через греблю, яку хто й зна скільки років тому насипав для нього старий Смереченко. Тепер у його хаті живуть Липські. Лише великий Фабіян міг би збагнути ті тайни світотвору, над якими я бився цієї ночі під несамоовиту музику поїздів, у якій вчувалося більше праці, аніж натхнення.

"Помер старий Снігур — Варин батько. Ми викликали Варю телеграмою з Великого Устюга, але на похорон вона не встигла. Довелось нам із Марсіянином ховати старого. Варя потім приходила в райком подякувати за допомогу. А допомога яка там: дошки

для труни та вавилонський оркестр. Отож Варя зовсім осиротіла. Син залишився на Устюгу, там баба теж на ладан дише. Варя одна, ображається, що ти їй ані словечка зі свого Білого Лебедина. Квартиранти, — каже, — всі однакові: їдуть і забувають... І правда. Словом, вона повернулась звідти якась не така, як була. Може, смерть батька, а може, що інше... Я так собі думаю: ану ж там об'явився цей самий її Шатров? Як подумати, то ніщо її тут тепер не тримає, могла б податися туди. Я кажу про неї.. А ось якось Глинськ без неї — не те... Що надає ваги цій жінці? Її минуле? Ні, ні, ні... Тут я з тобою не згоден. Є щось інше, щось таке, про що не може знати ніхто... І ми з тобою не знаємо. Тобто я кажу про себе. (Даруй за пляму, саме підкручував гнота у лампі, то недогляд маленький, а переписувати не хочеться.) У Глинську стоїть суша, вже кричать у ліщині горлиці на дощ.

Говорив Сосніну про цей самий журнал, який був настільною книгою старого. Він і досі вважає, що для деяких областей Росії, таких, як Костромська, де нема великих полів і великих сіл, а все деревеньки, галявини, затиснуті лісом, та мокрі луки, добре було б спрактикувати невеликі ферми на державних наділах. Там лежать велетенські території без ужитку, болота і ліс витісняють людину, а відступати нікуди. Колись ці території мають стати житницею держави, місцем найпередовішого в світі тваринництва, такого, як голландське чи бельгійське нині. І це могли б зробити оті його державні фермери. І взагалі, цей Соснін знає стільки, що, коли б я стільки знав, я б помер. У Древній Греції кілька років підряд лютував голод — з 330 року по 326 рік до нашої ери. Тоді греки кинулись сюди, до Пантікапею, на пшеницю. Соснін твердить, що вони вивозили морем близько ста тисяч тонн нашої "кримки" щороку. Я і не знав, що цій "кримці" стільки років. Соснін ще каже, що в Америці теж наша "кримка", — вони вивезли, а може, й викрали її з Криму, і тепер їхні фермери творять на ній чудеса — беруть по 200—300 пудів з гектара на звичайних каштанах. А тепер уяви собі, що може статися з "кримкою" на наших чорноземах! Коли Європа виснажить, вщент висотавши плодючі сили землі, ми тоді саме будемо у розквіті і зможемо прогодувати не лише себе, а й усю Європу, тому вона вже тепер має триматися нас, як свого єдиного рятівника у майбутньому. Отаке читає Соснін у своїх лекціях.

Ще одна новина. Зелені Млини іще торік звернулись до ВУЦВКу, щоб забрати їх від Шаргорода і приєднати до Глинська. Там лемки — лемківське село — великі бурякосії, кохаються на ячменях, на пиві та на музиці. ВУЦВК зажадав нашої думки, а думка яка? Станція Пилипи теж відходить до нас, і Глинськ матиме прямий вихід до великої залізниці. Я дав згоду, обережну, щоб, бува, не передумали у ВУЦВКу. Головує у них Аристарх Липський, лемок, їхній революціонер. Уранці поїду туди, хочу побачити, що ж воно за народ — лемки. До Шаргорода їм стало не з руки... До нас на сім кілометрів ближче, вони ж твердять, що на всі сімнадцять, а по-моєму, воно однаково, тут, напевне, якась інша причина... Отож доведеться прив'язувати лемків до Глинська. Соснін уже там побував як директор МТС і просто в захопленні від них. Прочитав їм лекцію про роль МТС у світовій революції...

А так усе по-старому. "Корчма" працює, колесо під нею лопотить, церкви

нагадують про себе дедалі рідше, оце тільки святі отці заходились освячувати криниці у Глинську та довкруж, щоб викликати дощ... на довгоносіка. Просто спасу від нього нема. Кинули ми на довгоносіка приватних курей. А знаєш, хто придумав наслати курей на довгоносіка? Фабіян, вавилонський філософ. Проста, здавалося б, річ, а геніальна. Курка робить те, що їй завбачено природою. Правда, для цього вона має бути голодна...

Оце прийняли до партії Родіона Чумака з Семивод. Там тепер колгосп "Новий світ", і всі комунари вступили до нього, за винятком старого Сіповича, того, що прибув з Америки, ти все бився з ним у шахи. "Покуль подождем". Вступить... Листа вкину у Пилипах на поштовий, щоб Харитон Онуфрійович Гапочка не читали. Ось тобі вже і перша маленька вигода з Зелених Млинів".

Розділ п'ятий

Колись у Зелених Млинах ставили на межах, як і повсюди на Побужжі, межові камені, які, проте, легко було вночі пересунути в бік сусіда й відбатовувати тим способом шмат його поля собі, до чого тут вдавались не раз і з неабияким успіхом, хоч іноді доходило до кровопролиття. Запеклого викрадача меж Макашку Воронця хазяї піймали на гарячому і зарубали посеред поля. Після того випадку і напоумились замість каменів садовити на межах шовковиці, молодь яких можна було дістати саме на той час у зеленому поясі залізниці, куди їх привозили чи не з самої Маньчжурії. Молоді деревця гарно приймалися, а прийнявшись, легко викрили б і найзапопадливішого злодія чужого поля, якби тому заманулося їх пересадити. Вкорінившись, ті мовчазні вартові трималися за межу міцно, так що господар поля міг спати спокійно, доки вони стояли на чатах.

Тепер ті шовковиці понад дорогами та ровами втратили своє колишнє призначення, однак і досі можна почути в Зелених Млинах: "А зародила наша маруша, аж чорна стоїть". Або: "Пішли б но ви, дармоїди, на рів та набрали наших ягід для пирога", — то батьки до дітей. Колись і людину тут вимірювали числом шовковиць на її межах. Коли ж дерева почали плодоносити, то вабили до себе дітей, птахів та мурашок. І ще з'ясувалося згодом: одні шовковиці виявились чорні, а другі — білі. Від чорних синіли уста та зуби, а от білі шовковиці (майже всі вони виявились на межах багатіїв) були і солодші за чорні, і крупніші, й мимоволі наштотували на думку власників чорних шовковиць, відтак не таку вже й свіжу: "От клятї багатїї, і тут нас ошукали". Виявляється, спекулянти від казни знали про два сорти шовковиць. І білий сорт відпускали тим, хто більше міг заплатити. Лише самі дерева на полях були ніби байдужі до тієї нерівності, та на тому стоять і досі, радуючи око та надаючи полям гарного затишку, опиняючись то в житах, то у вівсах, то на буряковій плантації, а то навіть у білих гречках. Проте агроному Журбі вони — як більмо на оці, надто ті, що ростуть посеред поля і заважають машинам, яких усе більшає в Зелених Млинах. Але ж звести їх не так-то й просто, мали вони живих прихильників, і Журба мусив терпіти їх до часу, щоб не викликати, як він казав, "шовкового бунту". І все ж, перейнявши науку древніх, він повторював час від часу: "Шовковиці мають бути знищені".

Журба забував при тому про дітей, птах та мурашок, для яких шовковиці були справжнім дивом, ніби манна з неба. А мурашки не могли поділити між собою "солодкі дерева" і вже впродовж багатьох років вели за них жорстокі й кровопролитні війни, про що Журба, звичайно, міг і не знати, оскільки агрономічний талант є талант однобокий, і місця для маленьких мурашок там годі шукати. Але все в єдності та в протиріччях на цій землі споконвіку, хоч людям і здається, що вони одні запанували нею назавше і ні з ким не хочуть ділити тих запанувань.

Під такою ось межевою шовковицею, звичайно ж, білою (чорної жінки уникали, щоб не заплямувати під нею свої плаття), і засіла полуднувати ланка Пані Властовенко. Усі дванадцять жінок, кожна виклала до загалу, що мала, і хай те полуднування не було таке щедre, як хотілося б, зате щире й веселе. Адже всі молоді, з-поміж них Паня наймолодша, а в такому гурті легко і посміятися від душі, і посперечатись, ба навіть поглузувати з власного щастя. Он Раїна Плющ видалась торік заміж за допризовника, зразу ж по весіллі новобранця взято до флоту на Балтику, а вона тепер ні дівка, ні молодиця. Все приписує їй трудодні, на щось сподіваючись, Сильвестр Маківка, скрипаль і бухгалтер, перестарок зеленомлинський; та й сам Аристарх Липський зиркає на неї з такими чіпкими вогниками в очах, що Раїні лише сміх від того. "Смієшся, морячко, ну-ну, посмійся", — щоразу вчувається їй від Аристарха. З усіх, якби вже на правду, подобається "морячці" агроном, так і кортить сказати йому десь наодинці, а хоч би й на танцях у клубі: "Федю, га, Федю чому ви так боїтеся жінок? Невже ось я, Раїна, не подобаюсь вам ніскільки? Хіба є тут краща від мене, та і вільна ж я птаха". Іншим він не подобається, їх навіть відлякує його руда кучма на голові і ніс-кирпоніс, який завше чомусь у росинках, хоч холодно, а хоч жарко, відштовхує лапатість його і рукатість, а Раїні заблукатися б пучками у тій кучмі, та тільки відповіді ніякої на її зови. А зате агроном стає об'єктом висміювань під шовковицею. Висміювань позаочних і від того пекучих, як перець. А то підхоплять на глум Леля Лельковича, директора школи. Настя Кринична копіює його прононси на уявних освідчинах із Панею, регочуть, беруть на кпини і саму Паню, аби та не дерла носа, не думала про себе, що вона тут он яка вже недоторкана повелителька над ними. А то котрусь із присутніх у вічі висміють за потріскані литочки, мовляв, як чоловікові і приступитися до такої порепанки, та ще, анахтемські, порадять тій мастити литочки коров'ячим маслом, хоч добре знають, що корови в її подвір'ї катма. Одне слово, перепадає тут кожній, та й усім Зеленим Млинам, дотепниці добираються інколи аж до Глинська, але неодмінно через Вавилон, і все конче через загадкову для них Мальву, що саме ходить по плантації о цій порі, перевіряє коритця проти озимої совки. Бочка з випряженим конем стоїть геть аж по той бік плантації, спутаний кінь пасеться на парах, а Мальва одне ходить із відерцем, доливає в коритця отруту для совки. Ходить боса і без хустини, журна якась і дедалі загадковіша для цих, під шовковицею, бо ж ніяк не можуть вони сполучити для себе Мальву з Журбою, ніяк не можуть розгледіти їх під одною стріхою.

Потім стихає сміх, умовкає то одна, то друга, спека аж бринить над полем, видовжує Мальвіну постать, кінь на пару зачамрів і похитує головою, нуртує метелик

над коритцями, зачувши солодкий дух меляси, а тут, у затінку, розслабле тіло поринає в сон, поснувших потім розбудить Паня, а чи Аристарх Липський, нагадає їм рейкою з дворища, що обід зминув, пора вставати до праці. Паня щось не може заснути, лежить горілиць, розметавши руки, остуджує очі у вітті, у неї від сонця ріжуть очі, сльозоточать, а то чи не від того, що в дитинстві перехворіла золотухою. Нишком прорветься вітерець у віття, скине у траву одну, другу ягоду — ось-ось поспіє шовковиця, те диво стається іноді за одну ніч, Паня чомусь певна, що все поспіває вночі, потайки від людей...

За кілька військових переходів від шовковиці, а насправді майже поруч із нею, у рові, живуть мурашки, всевидючі та всечуючі, вони заснували тут свою колонію багато років тому, та не оті найдрібніші й метушливі, що нагадують про себе відразу, а червоні, розумні, розважливі пришельці з якоїсь далекої планети, напевне, прилетіли сюди на велетенському астероїді багато мільйонів років тому, як сказав би про них Фабіян, який усе життя цікавиться інопланетцями на Землі. Цю білу шовковицю вони вибороли для себе у безперервних війнах із мурашками сусідніх племен, що живуть на південь від них, зразу за велетенським кущем шипшини, яка гарно цвіте, але плодів своїх не скидає геть до морозів. Від фортець, де мурашки живуть, до шовковиці веде кілька воєнних доріг, на яких рух не припиняється ні на хвилю навіть у мирний час.

Ось і зараз, перш ніж розпочати велику війну, мурашки за сигналом тривоги вислали своїх дозорців, найдосвідченіших вояків. Декотрі з дозорців не повертались, були або ж убиті, або ж знаджені загарбниками і перейшли, напевно, на бік ворога. Це вселяло тривогу, близьку до паніки, негайно ж було послано послів до сусідніх племен за підмогою, а на майданах вишикувалось стомільйонне військо для відправки на фронт. Перед військом виступили ветерани та полководці з палкими промовами. "Зрада нестійких, — говорили вони, — має лише додати сил та запалу мураві, яка визвольні війни проводить не вперше".

Тож не далі як минулого літа вони попудили звідціль косарів, які повдягалися під шовковицею ніби в себе на печі, і теж десь о цій порі літа, коли перші ягоди впали на землю. Мурашки билися з косарями відважно, хоча й потім кілька днів хоронили полеглих, збирали поранених. Зазнавши поразки у чесному бою, розлючені косарі заходились руйнувати мурашники чобітьми, як справжні вандали, знищуючи і мирних жителів. Дехто з мурах закликав залишити це місце, але тоді ще жив старий цар, він-бо умовив мураву триматися рідної землі, змиритися з долею, відбудувати країну, всіма силами оберігати білу шовковицю.

І ось ці зайди, прекрасні тіла яких звели з розуму багатьох хоробрих воїнів уже в перших сутичках у мурашниках, забили у дзвони, заграли у свої труби сурмачі. Війська радо зустріли появу на майдані царя мурашок Мину в оточенні вірної гвардії. Потерпаючи за молодого царя, про щось перемовлялися старі полководці. Цар і справді був занадто молодий для такої війни, і це викликало занепокоєння у лавах. І все ж вони вирушили в похід.

Йшли обхідними дорогами, щоб напасти на ворога зненацька. Вже в поході цар

посміхався, чуючи сумніви та пересуди за спиною на свою адресу. Он у людей хіба молодий Сціпіон не врятував Рим від Ганнібала, хоч підступні карфагеняни засилали до нього і нумідійок, і пунок, і андалузок. І навіть донька самого Газдрубала, красуня з красунь, не змогла заволодіти серцем Сціпіона.

Цар Мина з гвардією напав на Паню Властовенко, особу для мурашок знайому. Не далі як минулого вечора Паня зустрічалась під цією шовковицею із Лелем Лельковичем. Вони приїхали сюди на велосипеді — двоє на одному, й гомоніли тут до пізньої ночі. Про те було негайно доповідано цареві мурашок. Ще мить, і ця війна могла б початись уночі, якби старі полководці не вмовили царя дочекатися світанку. Ну а зараз... Цар Мина заплутався в її косах і знемагав від запаху любистку, хоч гвардія шукала його у зовсім іншому районі, де смертю хоробрих впали перші ратоборці...

І гадки не маючи, яка жорстока війна точиться у цей час між людьми та мурашками, агроном Журба поволецьки плив собі на "біді" дорогою понад житом. Не сходячи з "біді", дістав колосок, розім'яв його на долоні, провіяв, кинув жменьку зерна до рота. У кожного свій спосіб визначати початок жнив. Жито було ще водяне.

Журба з'являється на буряковій плантації ополудні, коли жінки спочивають у холодку під шовковицями або ж збираються на політінформацію у лузі біля кринички, куди приїздить Лель Лелькович із газетами. Журба залишає "біду" на дорозі, заклавши гальмо в колесо (за гальмо править стовпець із молодого в'язка), кінь дріма собі в лузі, а Журба ходить по плантації розважливо й статечно, як боцун на руді. Такий усе примітить, усе виміряє, де на око, а де метром складаним, що його має у кишеньці, а лише по тому дозволяє собі зробити заувагу тш чи тш ланці або ж висловити побажання і то щонайгrecнїїше, а здебільшого у письмовій формі. Для того має папку та папір, а за поштові скриньки правлять коритця, де залишає він свої записки для ланкових.

Здавалосьь, у полі він уникав навіть Мальви, і коли бачив її з відерцем в одному кінці, то йшов собі в інший бік, а вже вдома за вечерею казав про сухі коритця, які подибував то там, то тут. І все ж жінки вчули в Журбі великого агронома і ніколи ні в чому йому не перечили. Та це ніскільки не заважало їм глузувати з його коритець. Жінки гадали, що то даремна трата меляси, з якої б добре зварити цукерки, та й самогон був би не кепський, озима ж совка і сама вимре, як вимирала вона в Зелених Млинах і без коритець... Та коли цієї весни Журба закликав буряківниць виносити з власних дворів добрива під буряки, то жінки зовсім озлостивились проти нього, і він змушений був це припинити, бачачи, що Зелені Млини іще не визріли для такої самопожертви. Зараз його "біда" погойдувалась над житом, Журба на ні скидався на римського колісничого — був суворий та неприступний, коли ж сходив з неї, то ставав лагідним, як дитина.

Обхід плантації він починав, як правило, з ділянки Пані Властовенко і за якусь годину-другу перетинав плантацію з краю в край. На коритцях залишав записки для ланкових, потім читали їх уголос для всіх, підписувався на них "Ф. Журба". Найпалкіші записки писав для Пані, вболіваючи за її ланку більше, ніж за будь-яку іншу. Паня

читала написане з пафосом, якого аж занадто вкладала у початкові слова: "Вельмишановна т. Властовенко! У другому рядку від цього коритця дуже зріджені місця, а ми ж з Вами домовились, що на кожному погонному метрі має бути не менше шести рослин... Я прошу Вас..."

І ось вельмишановна т. Властовенко та всі її одинадцять жінок постають перед агрономом у костюмах Єви — метаються, бігають, витрушуючи розпатлані коси і одяг, та так регочуть, що Журба мало не випав із "біді". Заводійкою була чи не Раїна, Журба упізнав її по вив'язці на голові, вона іще з котроюсь молодійкою намагалися піймати Паню і показати її агрономові у всій нагій красі. Справжній сороміцький театр із білими тілами за лаштунками жита, причину ж лицедійства агроном ніяк не міг збагнути.

Недовго роздумуючи, Журба розвернув "біду" і щодуху помчав у Зелені Млини. Він так розігнав "біду", що на переїзді мало не попав під поштовий потяг, який саме йшов з Одеси.

Голова з бухгалтером якраз кінчали ділити на трудодні білу черешню. Довжелецькі списки, які треба передати в комору, не вміщалися на столі, Липському конче хотілося наділити черешнею всіх і не обійти нікого, а надто клопотався про дітей. Аж тут Журба на порозі. Та який! Кучма на голові скуйовдилась од швидкої їзди, очі горять, ніс мокрий...

— Там... там... Жінки! — ледве вимовив Журба.

— Які жінки? — злякано прохопився Маківка. — Скажіть їм, що черешню іще не поділили. Списки здамо до комори на вечір...

— Голі жінки... — сказав Журба чи не занадто трагічно.

— Які?! — витріщився на нього Аристарх.

— Голі. Усі дванадцять. Уся ланка. На буряках. Біля шовковиці.

— І Паня? — викульгав із-за стола Сильвестр Маківка, гадаючи, що він дещо тямить на жіночих лініях.

— І Паня... Божеволіють там...

— Що за напасть? Лель Лелькович там? На політінформації?

— Нема ніякого Леля...

— їдьмо! — весело вигукнув Маківка.

Всі троє мчали на "біді" до заповітного місця.

— Тут і ставайте! — попрохав Журба.

Зупинили "біду" і згинці один за одним побігли попід житом до шовковиці. Сильвестр Маківка аж лопотів своєю широкою ноговицею. Він був перший, то перший і вихопився із-за жита. І тут спіткало його жорстоке розчарування.

— Нема...

Ніяких голих жінок, ідеальних ліній, ніякої музики тіла, а схилені, заклопотані, одягнуті жінки на рядках. Липський розсміявся, а Журба лише розвів руками. Мальва ходила з відерцем геть аж на горизонті, де вриваються зелені стрічки рядків.

— То від перевтоми у вас, а може, від недоїдання приверзлося. — І до Маківки: —

Чим ми там могли б пособити Журбі практично?

— Є м'ясо, борошно, черешні...

— Запиши: кіло м'яса, два кіло борошна і три кіло черешень...

— Черешень можна і п'ять кіло.

— Хай буде п'ять... Ну, а тепер давай поговоримо про діла. — І повів їх у холодок під шовковицю.

Журба сидів похнюплений, він і сам зараз мало вірив у те, що бачив реальних жінок.

Аж тут зірвався з місця Маківка, скрикнув:

— Мурашки!..

...Увечері Журба приніс додому пайок, мали вони з Мальвою гарну вечерю під зорями, що падали у став, та коли Мальва нагадала йому про жінок, яких мурашки роздягай сьогодні під шовковицею, він засміявся знічев'я, удав, що вперше чує про це. А тим часом біла "морячка" на тлі білого жита справила на нього неабияке враження.

Тут цвіркуни розспівались у спориші на сушу, а десть під шовковицею снують по воєнних дорогах бентежні мурашки, оберігають свої володіння. Декотрі несуть на собі білі дирижаблики, в яких іще не народжені діти мають закарбувати в пам'яті дорогу до шовковиці.

"Все літо цар Мина мандрував у свою країну. Мурашка! На дорозі натрапляв на безліч мурашок, але все жили там чорні мурашки, і його, інородця, не приймали. Не йняли віри і в те, що він, цар, посмів би пускатись у таку далеку дорогу без охорони і без зброї. От царя Никона в тих землях знали, чули про нього, а декотрі мурашники були навіть завойовані ним, але відцурались від нього, коли прочули, що Никін помер. Цього ж самозванця, який видає себе за сина Никона й спадкоємця могутнього царства, випроваджували під конвоєм від одного кордону до другого, аж доки він, здолавши греблю та кілька крутих горбів, не опинився неподалік шовковиці.

Дозорці кордону провели його до Мокія (царі мурашок і великі вельможі прибирали собі людські імена), він правив тут після останньої війни. Мина стояв перед ним нещасний, виморений, хворий, але вірив у торжество справедливості, й те додавало гідності його постаті. Мокій в оточенні почту та гвардії довго дивився на царя Мину, певна річ, упізнав його, але мовив:

— Не він... Уперше бачу... Може, хто з вас? — звернувся він до почту. — Що скаже Макарій?

Макарій, верховний суддя, сказав:

— Нічого спільного... Хіба що за винятком кольору...

— Як же, Макарію, я цар Мина, син Никона. Ваш цар...

— Я іїще не сліїтий... — обурився Макарій.

Тоді знову заговорив Мокій:

— Синку! За такі речі я, звичайно, мав би стягти тобі голову ось цим мечем, що ним колись нагородив мене цар Никін. Та моя великодушність і піклування про підданих не дозволяють мені віднімати життя у будь-кого, кому я можу його подарувати. Так

навчав мене Никін, так навчав мене і цар Мина, який загинув на останній війні.

— Але ж я не загинув. Я тут. Ось я, перед вами, Макарію, — звернувся він до судді.
— Адже ж ніхто інший, а я зробив тебе верховним суддею, хоч цар Никін і застерігав мене щодо твоєї особи, підступної та безчесної.

— Царю, — звернувся превелебний Макарій до Мокія. — Я раджу тобі скарати цього самозванця на плоть. Адже ми маємо дбати ще і про розум нашого племені, а ти бачиш, що цей дивак несповна розуму, коли він сміє видавати себе за царя Мину, який так доблесно загинув на моїх очах.

— Чиніть! — звелів Мокій.

З'явилися ті, що карали на плоть, — два вояки з велетенськими щелепами. Обидва впізнали Мину, але веління царя було для них над усе. Мина подумав, що більше не побачити йому Пані, до якої виникли у нього якісь дивні, не знані досі почуття, не відомі мурашкам. І він звернувся до царя:

— Мокію! Адже ніхто інший, а ти колись повчав мене, що є на світі любов. Ти казав тоді, що це високе почуття невідоме нам, мурашкам...

— Ну-ну, далі...

— Ти казав, що від нього кожен ніби народжується вдруге, стає молодим, сильним, сміливим. Ти шкодував, що нам це почуття не підвладне, тому рід наш приречений жити у похмурому підземеллі, плодитись не від безлічі матерів, а від одної матері. Ми позбавляємо плоті мільйони істот, які могли б закохуватись, любити, радіти життю. Натомість ми перетворюємо їх у роботів без права любити і народжувати!

— Так колись стане і в людей, оскільки ми давніші за них. Кожен має пройти свою дорогу вдосконалень. Ми пройшли її раніше за них, вони колись прийдуть до того ж. Що ти просиш?

— Відпусти мене...

— Ти закохався?

— Так.

— У кого ж?

— В одну земну царівну...

— Нещасний. Я відпускаю тебе, але без права повернення сюди. Так, Макарію?

— Так. Це мудро, царю. Твоя великодушність...

— Проведіть його, — не дослухавши Макарія, звелів Мокій солдатам.

Мина поклонився і рушив до головних воріт. Він біг прудко, і солдати ледве встигали за ним. Мина боявся, щоб Мокій не передумав. До того ж Мина добре знав підступність Макарія. Будучи царем, сам не раз користувався з неї. Страшна ненависть до царів піднялася в Міні, коли він стояв щойно перед Мокієм і чекав присуду. Тепер скоріше вибратися б звідси.

Заминка на воротах. Хто? Куди? Коли повертатиме назад? Охоронці удають, що й вони не впізнали свого недавнього царя, влаштували йому ганебний і доскіпливий обшук, наче він міг винести звідси саму корону. А посланці Макарія вже бігли сюди. Мина, озирнувшись, помітив їх, заблагав сторожу швидше відчинити ворота, вибрався

на одну з воєнних доріг, якою ходив у походи ще з батьком, а потім і сам. Погоня Макарія наближалась, Мина чув за собою її тупіт, а далі й важке дихання передніх. Сили залишали Мину, кожна втрачена мить тепер могла коштувати йому життя. Та ось він помітив павутинку, одну з тих, які повисли над полем. Саме стояло бабине літо. Мина добіг до павутинки, відчепив її від стеблини, всівся на неї і поплив, гнаний вітерцем.

Ось ставочок, гребля, велетенський сад, а на пагорбі і сама хата Пані Властовенко, заснована антенами, ніби павутинням. З хати долина музика далеких світів, напевне, знову співає та жінка невідомою Мині мовою. У подвір'ї майструє щось Микола Рак, Мина впізнав його, привітав із павутинки. Але ніякої відповіді. Тільки вітерець посвистує в павутинці, надимаючи й піднімаючи її в небо разом із царем. Куди вона занесе його, де приземлиться?.. Цар Мина заплакав з розпачу, коли Зелені Млини геть помаліли і залишились на землі далеко-далеко. Ліпше було загинути у своєму царстві, аніж отака голуба пустеля. Що вище він піднімався, то страшнішою здавалась йому самотність, і він не знайшов якогось іншого способу звільнитись від того тосчного і жорстокого почуття, як впасти з павутинки. Так загинув цар Мина, цар мурашок..."

А на ту смерть голос Пані: "Доброго ранку вам!" І як вони здогадуються, коли саме приходити на смерть своїх лицарів?.. Не знаю, як там цар Мина, а я живий, коли почув її голос. Прокидаюсь і дивно мені: Пані вже нема, лише її голос ще вчувається мені, а на столі лежить гарний окраєць казенного хліба, який видають кочегарам для рейсу. "І чого б то раптом? — дивувалась бабуся. — Ми ж і не родичі, і не свати, і не куми ніякі. Аж тут Паня з хлібом... — Бабуся відламала дрібок, поцілувала: — Справжній хліб. Тільки солі багато. А то вони там вагу наганяють сіллю..." Пішла в комору, знайшла там серпа, юрка для в'язання, потім дістала білу хустину зі скрині, сказала: "Бач, який Липський. Доки дід жив, то не вилазив з хати, усі вечори тут пропадав з комнезамами, а це і про зажинки не сказав. А ти ще молочко йому носиш". — "Дівчата ж не винні, що він такий". (У Липського було трійко дівчат.) — "А хіба я кажу, що винні?"

Пішла на зажинки, а я вділив шмат хліба для Липських; з'їв своє, потім ще одкрояв від їхньої скибки і поніс їм молоко. Вони жили через яр, на протилежній горі, у довжелецькій-предовжелецькій хаті Гната Смереченка, який у двадцятому році спалив себе у пшениці. Кімнат там було дві, а то все тяглися стайні, воловні, вівчарні, шопи для сіна, а в самім кінці дерев'яні сажі для свиней, в яких було нині порожньо, вигризено і страшно. Ми, діти, забирались на горище, дивувались, яке воно довжелезне, бігали по ньому з краю в край, провалювались. Лише божевільний міг вибудувати собі таку хату — безглуздо довгу, під одною стріхою, під одним Богом, під одним громом. А ще він вразив Зелені Млини одною річчю. Збудував у лузі озеро з островом, засадив острів липами, і тепер той липовий гай так задичавів, що там водилось гаддя, і люди не потикались туди. Озеро Смереченко нібито копав п'ятнадцять років. Копав його і вночі, при місяці, землю возив тачкою, греблю насипав таку, що можна розвернутися на ній возом, мав ще перекинути на острів провисний місток із дерева. Сосни для містка зогнили під хатою, джерела, добуті Смереченком,

повгасали, а озеро заболотилось. Тільки Липський зрідка приходив туди, подовгу сидів на греблі, чи не мріяв про той день, коли зможе відродити все те й перекинути місток на острів.

Дівчат Липського я не застав, лише на вікні, яке вони завше тримали відчиненим і через яке я подавав молоко, не будячи їх, приліплено записку до шибки: "Усі пішли на зажинки. Галя". То старша донька, яка після смерті Липської була тут за господиню. До неї вже внаджувались парубки, а Липський не хотів цього, ганяв їх довкола довжелезної хати в суботні вечори, а потім сам ішов до клубу, щоб випити там гальбу пива й зіграти в шахи з Лелем Лельковичем. Вікно було причинене, але не защепнуте зсередини. Я поставив на підвіконня молоко, поклав хліб, щільніше зачинив вікно та пішов і собі на зажинки.

Сашко Барть віз туди воду, то і мене взяв на бочку. Цей Сашко був великий вітрогон у школі, всі ми його побоювались, говорив він басом, одне око завше прискалене, висиджував у кожному класі по два-три роки, кілька разів виключали його за розбої, він каявся і знову повертався до рідної alma mater, де без нього було б справді аж надто спокійно і нецікаво. Він був один із тих, від кого Липський боронив Галю.

— Твій Вавилон на північ чи на південь од нас?

— На південь...

— Отож і там зажинки?

— Напевне.

— А Мальву ти знав ще там?

— Знав, чого ж.

— От хто подобається мені. В Зелених Млинах чортма другої такої... Он Лелькович ніяк собі не може дружини знайти. Я був у четвертому, коли він приїхав, уже сім років тут, і все сам та сам. А чому?

— Звідки ж мені знати?

— А тому, що все путнє розібрали Раки, Шпаки, Наждаки, а залишилось чорті-що. Мати каже, що так було тут здавен. Одне покоління аж надто гарних жінок, а друге таких, що коні страхаються. Природа стомлюється і робить різні дурниці отак собі, навмання. А в вас там які? Усі — як Мальва?

— Так саме, як тут. Закон один на всі села.

— А он у польському селі — В'язова Гребля, — так там такі красуні, що збожеволіти можна. А чому? Мало їдять, оцет п'ють і шкіру мастять гусячим салом... Не віриш?.. Овва! Потекло. Ану-бо злізь та забий гарненько чопа.

— А чим?

— Чим іще чопа забивають? Кулаком!

Забивали чопа і поїхали на Верхи. Коли вибрались на дах тих Верхів, то мимоволі зупинили коня. Внизу розпростерся білий лан, на якому сотні людей разом згинались, розгинались, бігали, раділи, дивились на сонце, мантачили коси, поскладали шапки на перші полукіпки. Обіч стояли ресорки Липського з білим конем. Мабуть, те саме

діється і у Вавилоні.

— Буде питати, де так довго барились, скажеш, що перекинулись. Довелось повертатися до криниці. Чув?

— Скажу...

— Тільки не так мляво, а твердіше... У мене там, біля криниці, голова пішла обертом, але ж він не повірить...

Я зиркнув на його ноги у закасаних до колін холошах. А ще завів балачки про жінок... Я підтвердив, що ми перекинулись, і навіки став другом Сашка Бартя. Як мало витрат для вірності...

Пані тут не було, її ланка жала з іншого краю. Там Лель Лелькович валив жито на стіну. Я бачив з бочка його бриля з чорною стрічкою. Був він третім чи четвертим у ключі. Попереду всіх ішов Журба. І я тут побачив його вперше. То був кремезний рудий чоловік, який не боявся сонця. Підбирала за ним Раїна. Вона мала гарно вив'язану голову, була гнучка, встигала підбирати, в'язати і сміятись. Перш ніж напитись самому, Журба припросив її до відерця. Очі сірі, усміхнені, уста аж бринять від сили, обличчя обвітрене рівно, у вухах срібні сережки. Вона була років на три-чотири старша від Бартя, але трималася з ним як рівня.

— Барть, з чиеї криниці вода?

— З нашої. Ну, з колгоспної...

— А чому майки плавають?

— Питайте Липського, чому він тримає ясеня над криницею. А на ясені майки.

— Ти водовоз, я тебе й питаю. Іди сюди.

Барть підійшов з острахом. Вона схопила його за чуба, пригнула над відром.

— Дивись!..

— Не бачу. Їй-їй, не бачу майок!

Взяла відерце і вихлюпнула воду на Бартя.

— Ха-ха-ха! Наточи чистенької...

Пила вона довго, поволеньки, боялась простуди. А Барть стояв мокрий і посміхався своїм прискаленим оком. "Отаку б йому жіночку, — подумав я. — Вона із Бартя виліпила б, що захотіла". Журба напився, хлюпнув на брусок і заходився мантачити косу. Барть виліз на бочку, поїхав далі, а я ніс за ним повне відерце. Чи є щось прекрасніше, ніж нести студену воду для Пані! Та Лель Лелькович ніколи про це не знатиме. І сама Паня також не знатиме. То загадка, може, рівна тій, яку бачив Валтасар перед кінцем: мене, мене, текел, перес. Та Зелені Млини не мають свого Фабіяна, щоб прочитати той текст.

Розділ шостий

Ніде в світі того не роблять, що роблять лемки, освячуючи перший хліб. Обирають найбільшу піч у Зелених Млинах, запрошують коровайниць, ті випікають велетенський коровай із нового млива, одягають хлопця і дівчину в старовинний національний одяг, покладають їм пшеничні вінки на голови, тоді беруть коровай на рушник і через усе село з музикантами несуть до майдану. На майдані процесію зустрічає натовп, перед яким

стоїть стіл, застелений білою скатертю. З натовпу виходять найстарший із лемків і найстарша з лемківен, також у старовинних костюмах, приймають коровай від молодих і дарують його народові — покладають на стіл. Старий говорить якісь високі слова про хліб, про одвічне благо мати його сьогодні та повсякчас, про щастя сіяти та збирати його, про землю, яка ні до чого не здатна без людської любові та без наших рук. Тоді бере ножа і, доки музики грають "Твій день настав", лемки підходять до столу родинно, і кожна з родин отримує свою частку короваю, до числа їдців. Вільно той шматок поділити і з'їсти тут же таки, а вільно однести додому й причаститися новим хлібом у родинному колі, після чого дозволено всім учиняти хліб з нового врожаю. І ніхто із лемків не сміє обійти цього ритуалу першого хліба, якщо не хоче накликати біди на себе й на Зелені Млини. Кажуть, свого часу навіть Михей Гордина боявся переступити його і приходив брати з рук старця свою долю нарівні з усіма. І ще кажуть, що ніхто не годен був спекти такого казкового короваю, як Тихін та Одарка. Вони виліплювали на ньому богів і дияволів, щоб задобрити тих і других. Начебо богів ліпив Тихін, а дияволів — Одарка, за що їм і припадало щоразу рогате бісеня, від якого всі відмовлялися. Цього разу воно припало мені. "Не бійся, — втішила мене Мальва. — По-чиєму жити, по-такому й вити". Підбадьорений нею, я з'їв бісеня залюбки, чим розсмішив лемків і став ще більшим другом Сашка Бартя. Він потім признався, що в минулі свята бісеня припало йому. І втішив мене, що бісеня діє лише в Зелених Млинах, а на великий Вавилон його сила не поширюється. По тому, як Сашко Барт мислив і говорив, я міркував собі, що з мого нового друга може вийти колись лемківський Фабіян, бо ж великі філософи чи й не починаються з бісеняти на короваях...

Лемки і досі називають млин Гординою й неодмінно кажуть: "Іду до Гордини". Правління колгоспу вони називають Аристархом. "Звідки?" — запитає лемка. "Від Аристарха", — відповість вам, хоч самого Аристарха він у вічі сьогодні не бачив! Колгоспну січкарню вони лише доти називали січкарнею, доки та не відтяла руку Прощо, а звідтоді січкарня — це вже для них Прощ (до речі, Хома Прощ помер від того випадку). От і кажуть тепер про січкарню: "Прощ сьогодні як найнявся". Про свою дитину батько може сказати: "Закінчить Леля Лельковича, та й годі!" Тобто лемко тим хоче сказати, що не має наміру вчити свого лобуряку далі. Коли ж прибула в колгосп молотарка МО-900 і лемки побачили, на що вона вдатна, то за її роботящість та невситимість одразу й охрестили машину Яремою Кривим. "Мене поставили на все літо до Яреми Кривого", — пожаліється лемко лемкові, а тим більше сказано, аніж — призначили до молотарки. Так само, як "іду до млина" — це просто нічого, щось вельми нейтральне, а ось "іду до Гордини" — тут і згадка про колишнє, про те, що "Гордина" неодмінно зажадає мірчук за млино; і безліч інших відтінків та підтекстів, без яких лемко став би щонайменше просторікуватим, якби не користався ними.

Отож "Ярему Кривого" Аристарх погодився надати школі лише на одну ніч, і то для жита, яке ціпами молотити важко, та Лель Лелькович знав, що коли вже молотарка опиниться на шкільному току, то зав'язне вона там надовше. І ось цей великий

трудівник — "Ярема Кривий", припнутий до трактора, запилений і натруджений, одного надвечір'я одділився від велетенської скирти, яку вивергав за який тиждень на житнищі, й повільно посунув до села в бік школи. Попереду трактора поважно їхав на коні Лель Лелькович, показуючи дорогу, на крилі трактора сиділа Мальва, поки що єдина барабанщиця в Зелених Млинах (навчилася того ще в комуні). Ми галасливою веселою юрбою бігли за "Яремою Кривим", а спритніші навіть видерлися на нього й сиділи там тихо, щоб їх не вгледів Лель Лелькович. Сам же справжній Ярема Кривий чекав на цю процесію біля воріт школи, міряючи на око, пройде "він" крізь ворота чи ні? Наш сторож і завгосп неабияк пишався з того, що таку гарну і дорогу річ названо його іменем. Це вже безсмертя, а безсмертя для лемка — то дещо більше і за життя. Ярема Кривий шкутильгав на праву ногу, озуту у велетенський чобіт, на кілька номерів більший за лівий. Досі шкільний хліб з усіх тринадцяти гектарів він обмолочував ціпом. Молотьбу починав після Спаса і з невеличкими перервами на свята, яких дотримувався найпунктуальніше, продовжував аж до Великодня, щодень нагадуючи школі, на кому та тримається. Він був і сторожем, і завгоспом, і кучером, і конюхом — усим, ким доводиться бувати такій особі при школі. Та несправедливо було б сказати, що він був просто роботящою людиною для блага інших, для школи. Такі ще мають день при дні працювати в поті чола, щоб прогодувати самих себе. Ярема завиграшки з'їдав решето найдавніших груш зі шкільного саду, так званих терпких панянок, завезених із Лемківщини свого часу. За одним подихом він випивав полив'яний глек кисляку, після чого обтирав руді вуса й роззирався, чи нема напихваті другого. В інші часи, виходячи з посту, якого суворо дотримувався, він з'їдав одразу ціле плічко, орудуючи при тому невеличким складаним ножиком, від шинки залишалася на таці лише кістка, оброблена бездоганно. Але ж і такої смачної шинки ніхто в Зелених Млинах не вмів готувати, як він. А славного тиврівського пива у спекотний день міг випити тридцять шість гальб підряд, ні з ким не закладаючись і навіть не надаючи значення цьому "подвигу", а лише маючи це за досить помітну мірку вгамування спраги. Він умів і полюбляв поїсти, зате на шкільних балах, на весіллях та інших okazіях був стриманий і гречний, як рідко хто, й при потребі міг вдовольнитись і самою росинкою. Він належав до тих "машин", де кількість пального цілком відповідала "кількості" витраченої енергії. Гарно поснідавши, він за кілька годин викорчовував пня старої груші, на що іншому довелося б потратити кілька днів. Ну, а вже доброти його, то й не зміряти. Її з лишком стачало на всю школу та ще осібно на Леля Лельковича, якого вважав особою як ніжною, так і великою.

Директор займав у будинку школи дві великі кімнати з окремим парадним ходом, то Ярема прибирав їх, топив грубки, заправляв постіль, регулярно провітрював одягу директора, щоб її не поїла міль, прав, крохмалив і прасував його сорочки, сам варив ваксу для чобіт і сам чистив директорові чоботи, ставлячи їх на ніч біля постелі директора, прочувши колись від нього ж, що римський імператор Август також на ніч ставив взуття напихваті, коло ліжка. Коли ж восени між селом і школою утворювалась велетенська калюжа, яку не обійти, то Ярема (коли не було свідків) залюбки переносив

Леля Лельковича через цю калюжу на руках, і директор появлявся у клубі в таких наглянцьованих чобітках, ніби він у них перелітав через калюжу.

Заслуги Яреми перед школою були такі очевидні й незаперечні, що у відсутність Леля Лельковича він ставав для школи другим за значенням авторитетом після Кирила Лукича, учнем якого сам колись був. Недарма Аристарх казав, що йому б таких десять їдців, як Ярема Кривий, і Зелені Млини й горя б не знали (йшлося, певна річ, про роботящість Яреми). Аристарх усіляко переманював Ярему в колгосп, та так вони ні на чому й не зійшлися. Якби зійшлися, то хто ж тоді переносив би Леля Лельковича через калюжу? Дрібниця начебто, але для Яреми і те важило, він мав Леля Лельковича ніби за сина, оскільки власних дітей не зазнав. Його дружина померла вельми рано, від перших пологів, звали її Лепестиною, була то, кажуть, невеличка з себе жіночка, він легко переносив її баранцем через ту саму калюжу, через яку нині переносить Леля Лельковича. Тепер над Лепестиною стоїть високий дубовий хрест, якого кожні проводи (день поминання померлих) Ярема пов'язує новим рушником, його сам і вишиває взимку старовинним лемківським узором. Поруч із великим ледь прозирає з трави маленький хрестик для ненародженого. Вдруге Ярема не одружувався, після Лепестини у шкільній сторожці жодна жіноча нога не ступала навіть тоді, коли Ярема був іще достоту молодим і не безнадійним вдовиком. Зараз він бідкався не про свою долю, а про одруження Леля Лельковича. Він гадав, що директорам ніби й непристойно так довго воджатися із своєю долею. Кожна нова жінка, яка викликала бодай найменше захоплення у Леля Лельковича, відразу ж ставала предметом доскіпливого Яреминого розгляду на предмет одруження, а не якихось там легковажних зв'язків директора, і Ярема з виглядом пророка втручався у справу такою собі безневинною мовою: "Не підходить вона для нашої школи". Так він допоміг Лелю Лельковичу спекатись Галі Неклюдової, війкуватої дружини головного інженера заводу, яка приїздила на дамському велосипеді в Зелені Млини і вигойдувалась у гамаку, доки Лель Лелькович навчав дітей древньої історії. Сторож користався при тому такою логікою: "Якщо вона їздить від чоловіка до вас, то так вона їздитиме й від вас до іншого". Окрім того, Ярема як завгосп мав іще дбати про нормальні стосунки з заводом, де діставав жом та мелясу для шкільного підсобного господарства. Застерігав Ярема Леля Лельковича і від Пані, маючи на увазі її класове походження і те, що Микола Рак цієї красуні не віддасть по-доброму, а битись за неї Лелю Лельковичу не випадало з усіх міркувань, а найперше з міркувань суто етичних. Про неї кинуто було ту саму фразу іще минулої осені, коли Ярема переносив Леля Лельковича через калюжі на буряковий бал.

— Лелю Лельковичу, — зупинився Ярема посеред калюжі, чого раніше собі не дозволяв, а тихо долав баговиння.

— А що? — запитав згори Лель Лелькович.

— Облиште її.

— Кого? Паню?..

— Паню ж...

— Чому це раптом?

— Не підходить вона для нашої школи походженням. Про інше я вже й мовчу, хоч жінка вона й гарна.

Виніс директора на сухе, чоботи аж горіли, на їх носах гралися зорі, Лель Лелькович подякував, засміявся, а Ярема побрів назад, збурюючи прибулу після останніх дощів воду, на яку, ледь вона зальодіє, висипатиме весела юрба школяриків, щоб політати тут на самих підківках.

Аж тут барабанщиця. Та сама Мальва, що мешкає у хаті Парнасенків з агрономом Журбою, не то чоловіком, не то чужим для неї (різні ходять пересуди); та сама Мальва, що доглядала коритця на бурячках, наповнювала їх "питвом" для метелика, а нині забралась на самий стіл цієї велетенської молотарки й орудує там в окулярах, наче сама дияволка. А чи знає вона, хто стоїть поруч неї, подає їй снопи і не спускає погляду з барабанщиці? Той, кого шукають, хто на якийсь час перетворив клуню Парнасенків на своєрідну бойню, той, хто забирав висохлі шкури з бантин, а одної пригоди повісив для Мальви та агронома мішечок м'яса на кроквині. Ні Мальва, ні агроном не повірили б нізащо, що тим злодієм воликів, бичків, корівок був Ярема Кривий в єдиному числі, тобто сам, без нікого. Ярема мав звичку перемовлятися зі своїми німими жертвами, коли вів їх до клуні, а тим справляв враження, що він не один, насправді ж сам орудував і в клуні, сам піднімав бичка чи й волика на бантину, сам і білував їх, тоді переносив м'ясо на воза, якого лишав у глинищі, й польовими дорогами добирався до колгоспної комори. А ледь сіріло, як він знову повертався до глинища, набирав глини і вже вільно, тим самим шляхом, яким доправляв м'ясо, привозив на шкільне подвір'я глину, звичайну білу глину, якою білив потім будинок школи. Так він замітав сліди на той випадок, якби супроти нього кинули собаку-шукача чи й слідопита, навіть тоді, коли люди Македонського засіли в клуні й чекали злодіїв мало не два тижні поспіль, він ухитрився кілька разів за цей час побувати у глинищі й на власні очі уздріти засідку на нього.

Лише один чоловік у Зелених Млинах знав те. Тим чоловіком був Сильвестр Маківка, геніальний музикант, який грав колись на весіллях по навколишніх селах і був тепер для Яреми спільником — не спільником, а навідником. Він називав Яремі тих заможних "індусів", чиї бички та ялівки опинялись у клуні Парнасенків, щоб урятувати життя кволим дітям.

Сильвестр Маківка оприбутковував м'ясо на вагу і потім виписував його для школи. На честь Яреми будь сказано, для себе він не виписав ні шматка, вони поклялись із Сильвестром, що не спробують з краденого, а за те будь-який суд виправдає їх, якби діло їх викрилось та набрало розголосу. Але ж із того фонду припало кілька кілограмів Мальві, яка була зовсім зачухла, і Лелю Лельковичу, ба навіть самому Аристархові (для дівчаток). Той якось запитав Маківку: "Доки ти ділитимеш того волика, якого ми вже давно з'їли?" Йшлося про старого волика, який зламав ногу на рівній дорозі і його довелося прирізати. Сильвестр Маківка ледве втримався, щоб не вибовкати Аристархові, звідкіля в Зелених Млинах прибуває м'ясо, бо ж прирізаного волика й

справді з'їдено вже давно. Аристарх, звісно, й сам про дещо догадувався, як, між іншим, і Лель Лелькович, але обидва порізно удавали, що їх мало обходить, звідкіля береться м'ясо, аби тільки воно не скінчилося до часу, бо тоді знову опісніє шкільна кухня, в якій підгодовували заковілих діток.

Та ось з'явилися самі потерпілі, княженські "індуси", приїхали на однокінному возі, було їх щось шість чи й сім, дебели й розлючені дядьки, приїхали трусити Зелені Млини, шукати своїх корівок, воликів, бичків-рогаків. Аристарх прийняв їх ґречно, як і належить приймати потерпілих, та, справившись, хто вони та які в них ветхі докази супроти лемків, випровадив їх із Зелених Млинів, а щоб реабілітувати честь села, сам і викликав Македонського. Звичайно ж, поквапився Аристарх, бо іще кілька княженських корівок Зеленим Млинам аж ніяк не завадили б. Шкільна кухня одразу відчула це, занепала, Маківка постфактум признався Аристархові про того "волика", на м'ясі якого майже всю весну тримались Зелені Млини. Довідався про те і Лель Лелькович, уже від Аристарха. Занепокоєні були обидва тією новиною, Аристарх усе хапався за голову, яку пойняла паморозь іще в громадянську війну, він ніяк не міг звикнутися з думкою, що честь Зелених Млинів запламувала людина, на якій, як вважав Аристарх, вона певною мірою й трималась. Адже він мав шкільного сторожа за взірець совісті й працелюбства іще зі своїх шкільних років, і раптом таке гнітюче розчарування.

Лель Лелькович був у начищених Яремою чобітках, то аж підскакував від люті на сторожа, який так далеко зайшов у своєму благодійництві. "Ах, злодіяка! Я ж тобі, я ж тебе!" — вигукував Лель Лелькович на шкільному подвір'ї, так що Аристарх мусив його раз по раз зупиняти, нагадуючи: "Тихше, нас можуть почути", — хоч, окрім прив'язаного до горобини коня, на якому голова приїхав, наче й нікого із сторонніх більше не було у подвір'ї. Аристарх сказав, що десь на осінь Зелені Млини зможуть відшкодувати потерпілим їхні втрати, але ж як самим Зеленим Млинам відшкодувати свої моральні збитки — того вже Аристарх не знає.

— Скільки ж то буде голів? — поцікавився Лель Лелькович у Аристарха.

— Маківка твердить, що одинадцять. Та якщо судити по кількості м'яса, то голів було чи не більше.

На цю мить із березовим віником вийшов із сторожки Ярема Кривий, ґречно привітався з начальством і пошкутьгав собі промітати тічка для молотьби.

— Невже так багато? — підстрибнув Лель Лелькович.

— Уявіть собі. Ми з вами також дещо з'їли з тієї череди.

— Я не їв! — відсахнувся Лель Лелькович від співрозмовника. — Я не їв!..

— Їли... — заспокоїв його Аристарх. — Ви просто не знали, звідки та яловичина... Якби ви не їли м'яса, то дідька лисого мали б сили читати історію...

— Цікаво, куди він дівав шкури з тих істот?

— Просушував на бантині й повертав господарям.

— Аж у Княже?

— Так, у те саме Княже. Коли потерпілі прибули сюди, то показували мені ті

записки, які знаходили в шкурах: "Дякуємо вам за бичка!", "Дякуємо вам за корівку!" Або: "Волик був гарний, з'їли ми його з великим апетитом". Я налічив тоді таких одинадцять записок. Одинадцять! — хапався за голову Аристарх. — Це ціла череда. І все молодняк. Перший сорт.

— Я того м'яса не їв! Я їв якогось старенького волика. Але ж то був наш волик. Наш! А чужих?.. Крадених!..

— З'їли, Лелю Лельковичу. Нічого відхрещуватись. Тільки він (тут Аристарх знову кивнув у бік тічка) не торкався яловичини, як твердить Маківка.

— Отож Маківка знав про це?

— Знав, гаспид.

— І Маківку треба судити?

— І Маківку...

— А скрипка ж як?

— Поживемо кілька років без скрипки... Відсидить — повернеться.

— Ну, а якщо все це забути?

— Якби клятий Маківка не сказав мені, а я — вам, а ви — іще комусь, то, певне діло, все так і минулося б.

— Я, Аристарху Паньковичу, вмію мовчати. Але разом з тим... уявіть собі, що справу викриють без нас, мимо нашої волі. Що тоді? Ми тоді попадаємо у спільники. Чи не так?

— Певна річ. Я ж про це й кажу. М'ясо їли...

— Не їв я того м'яса!

— Я вас рішуче не розумію, Лелю Лельковичу. Як же ви могли не їсти м'яса, коли я власноруч виписував квитанції для вас.

— Я ж і кажу: м'ясо старого волика, самі пліви. Сухожилля.

— А яка ж яловичина без плів?

— Ай-я-я-й! Найстрашніше — оті записки...

— На записках почерк дитячий. Ну, як дитячий. І не один, а кожного разу інший. Ось що дивує.

— Отже, їх було багато. Згряя.

— Ну, ви ж самі розумієте, що випхати вола на бантину один чоловік не може. Хоч би він був навіть сам Архімед.

— Але ж ми з вами теж дали маху. Чому б не поцікавитись, звідки м'ясо. Й не зупинити цього свавілля.

— У тому-то й річ, Лелю Лельковичу. Тому краще забути про все.

Так вони й не дійшли згоди. Коли Аристарх відв'язав коня і поїхав з подвір'я, Лель Лелькович пройшов на тік, де орудував драпаком Ярема, постояв там кілька хвилин, зжально зітхнув, наказав:

— Яремо, зайдіть до канцелярії!

— Зараз чи коли?

— Зараз зайдіть. Зараз!

- Домету і прийду. Дають нам молотарку?
- Дають на одну ніч. "Ярему Кривого", — посміхнувся Лель Лелькович.
- А коли?
- Я просив на сьогодні.

Коли Ярема зайшов, директор сидів за столом, чекав. Сторож прошкутильгав до свого стільця в куточку, та Лель Лелькович не запропонував йому сісти, і сторож стояв навияжку, опутивши велетенські руки, які діставали до гомілок.

- Скажіть, ви раніше крали?
- Як вам сказати... Крав.
- Що?
- "Сальве" у вас крав. По одній цигарці щоранку.
- Ви ж не палите?

— Не палю. Але люблю тримати дорогу цигарку за вухом. Для фасону. Щоб діти бачили, що я дружу з вами і ви частуєте мене своїми "Сальве". Авторитет, значиця, для них, для хлопців, для куріїв... тобіж.

- А ще що крали?
- А більше нічого. — Подумав. — Ні, нічого...
- Ну, а корівок вам не доводилось?.. У Княжому та ще в деяких селах?
- Корівок? Корівок доводилось. Але ж то все "індуси". То експропріація, Лелю Лельковичу.

— Яка експропріація? Звідки ви знаєте це слово?

— А така, що то приватний сектор.

— Звідки ви знали, що то сектор приватний?

— Ми з Маківкою півсвіту знаємо. На весіллях колись грали. Він на скрипці, я — на бубні, і ще третій був із нами, Ларивон Стахів, на трубі грав, ви вже не застали його. Помер. Від труби.

— Краще б вам було померти замість нього.

— А що, вам сказано вже?

— Аристарх сказав...

— А йому ж хто?

— А йому Маківка...

— Сильвестр?!

— У нас одна Маківка. Один Маківка.

— Кривий чорт! Зрадив!

— Навіщо так? Скажіть, ви були одні чи компанія?

— Одні.

— Як же ви самі... Одні? Могли?

— А ось так. — Він підійшов до старовинної шафи з книгами Брема "Жизнь животных", обхопив її вобіруч, підняв і переніс з одного кутка в інший. Під шафою жила мишка, спала, то Лель Лелькович підхопився, підкрався до неї й, піймавши її за хвостик, пожбурих крізь відчинене вікно у двір.

— Оце і вся різниця між вами і мною... — розсміявся Ярема. — Я можу підняти шафу, а ви тільки мишу!..

— А хто писав вам записки для потерпілих?

— Ті, хто їв м'ясо.

— Діти? — вжахнувся Лель Лелькович.

— Я ж неграмотний... Тобто не такий щоб грамотний!..

— Ви втягли в це діло дітей? Школярів?

— Не я їх втяг, Лелю Лельковичу, а вони втягли мене. Очі їх кликали мене на бій за них. Адже я ніколи нічого не крав, окрім ваших "Сальве". — Він поліз шкарубкими пальцями за вухо під кепкою і дістав звідтіля цигарку: — Ось вона. Сьогодні вранці, коли чистив ваші чоботи. Дозвольте йти?

— Ідіть. Ні, стривайте! — Він підійшов, став перед цим велетнем із "Сальве" за вухом. — Нікому ні слова. Але я певен, що вас шукають. Якщо знайдуть, не вплутуйте Маківку. Другого такого геніального скрипаля в Зелених Млинах скоро не вродиться...

— Але ж хто тяг за язик цього генія?

— Не знаю, Яремо. Я з ним на весіллях не грав...

— Ларивон Стахів, ото був інструмент. Кремінь. А скрипка є скрипка...

Всю ніч не вгавала молотарка. Мальва подавала в барабан, а Ярема стояв поруч, розтинав перевесла тим самим ножем, що ним білував корівок у клуні Парнасенків. Стояв добрий і гарний гул над світом, гул радості й хліба, і вщух десь на передранні, коли і найбільше щастя не може замінити сну, надто нам, дітям. Тільки молотарка вщухла, й опала пилюка цього фантастичного єднання машини з людьми, як тік став схожим на недавнє побоїсько. Спали, хто де впав, і навіть на мішках із зерном. Мальва заснула під скиртою, знявши окуляри й розметавши руки. Лель Лелькович потерпав за окуляри, без них усе зупинилося б, то приліг поруч, надів їх собі й так заснув у окулярах, а може, й не спав, стеріг сон барабанщиці. Світанком туманець пестив її ноги, пругкі й засмаглі, під коліном проступала синенька жилка — слід материнства. Лель Лелькович чув від Аристарха, що в неї у Вавилоні син.

До них підійшов Ярема, приніс свиту й накрив тією свитою Мальву. "Роса холодна", — сказав собі й пішов тягати лантухи на горище, побоювався, щоб Аристарх не позаздрив на великий хліб й не одібрав дещо у школи, як був зробив те минулого року. Потім приїхав Журба на "біді", ходив на "побоїську", напевно, шукав Мальву. Нагледів Леся Лельковича в окулярах, став над ним, торкнув пужалном у бік. Лель Лелькович зняв окуляри, підвів голову, тоді сів.

— А де ж Мальва? — запитав Журба.

— Т-с-с-с! — посварився Лель Лелькович пальцем, ніби на учня, що порушив тишу.

— А! — зиркнув Журба на свиту, з-під якої визирали лише ступні ніг. — Я тут їй невеличкий сніданок привіз. — Він дістав з "біді" пакунок і поклав біля свити.

— Ми готуємо сніданок для всіх, — сказав Лель Лелькович.

У саду біля височенної груші гуготіло полум'я, над яким висів котел на перекладині. Кілька лемок у фартухах та білих очіпках поралися там. Різали півників

для кулеша, сьоголіток, один заспівав перед смертю. Журба ще постояв якусь хвилю, кинув погляд на свиту, що нею покрили Мальву, й пішов до воріт. Поряд із воротами лежав зелений дашок, який знову поставлять на місце, коли виведуть пріч молотарку, — вона зависока для цих воріт. Але ж саме дашок у квітнику нагадав Журбі про інші ворота у такій же, як ця, школі. Скільки-бо вечорів вистояв він під ними років три тому, дочікуючись учительки з лікнепу. Красуня була, Фелікса Людвиківна. Закохався Журба у неї безумно і відважно, як необачний юнак, хоч було йому вже давно за тридцять, назнався різного в ободівській комуні, де був агрономом після технікуму, а ватажком комуні на той час була Христя Палатна, жінка самотня й примхлива, мала взирати на агронома, хоч і набагато старша за нього. І ось справжня любов після всього, незалежна, вільна, рівна! Усі тоді ходили на лікнеп, то вся Ободівка знала про його стосунки з учителькою, лікнепівці не раз бачили його і самого біля воріт, бачили і з нею. Заздрість зачіпала грамотіїв. Один написав їй записку карлючками: "Феліксо Людвиківно! Кінчайте уроки, бо руде опудало вже чекає на вас біля воріт". Він і справді бовванів там, була осінь, лив дощ, то стояв під зеленим дашком. І Фелікса Людвиківна вперше пройшла повз нього. Він хотів був зупинити, але вона заячала: "Не хочу! Не хочу! Не хочу!" — і побігла під зливу. Потім, під час зимової сесії, знайшла собі в Єлисаветграді військового, вискочила заміж у Миколаївські казарми.

Ось і щойно стояло перед Лелем Лельковичем те саме "руде опудало", як останній учень, що завинив чи нашкодив.

Поцікавився молотьбою і йди собі з богом. А не гульк з кулеб'якою! Ну чого, запитати б? — сердився на себе Журба. Адже чуєш, що тут півників ріжуть для неї. Тепер бозна-що може подумати про його стосунки з Мальвою та красива бестія Лель Лелькович: не посмів розбудити рідну дружину. У людей це зветься любов'ю, у Журби ж — самі страждання. Лель Лелькович узяв принесене, іще щось тепле, розгорнув газетку — чорна житня кулеб'яка з вишнями. Іще парувала, коли Лель Лелькович відламав шматок від неї. Диво! Лемки не відали такого. Запах жита і вишневого саду... Селянський витвір із Кінських Роздорів, із житнього дитинства Феді Журби...

Розділ сьомий

Майже щоночі долітає від млина:

— Кин-н-н-дзьо-о-о-о!

Що вище скирта, то виразніше чути ті волення крізь гул молотарки внизу та ритмічне попахування парового млина на оболоні. Може, "камінь пішов", чи спалахнула сварка біля коша, а чи ще якийсь стався нелад, то помольці, а паче помолки, знають, як догукатись мірошника. Слід вибігти до верхнього віконця, виставленого на літо для протягів, й кинути у ніч, до буркунового запусу, на все розізлене горло:

— Кин-н-н-дзьо-о-о-о!

І Аристид Киндзя вже тут як тут. Кажуть, Аристид справедливий, як бог, не скривдить, не ошукає помольця, та воно й не дивно, іще на греках Аристид означав Справедливий, що аж ніяк не вадить Киндзі знаджувати до буркунового запусу тих

легковажних помолок, котрі ладні на все, аби тільки уникнути мірчука. Лемки прощають Киндзі цю його слабкість, адже якогось там більшого зиску від млина він не має, ото й усього, що декотрій війкуватій помолці потім змелеться вдома від чоловіка за Киндзю. Колись Киндзя був чорнявий, високий, чубатий, горнулися до нього дівки та молодичі і без мірчука, але промовою своє парубоцтво, зносився, постарів на цьому млині, біля велетенського паровика та війкуватих помолок, які потім кажуть чоловікам: "Ну, посміхнулась йому, всміхнулась, а він уже й змолів, хіба ж ти, чорте-бісе, не знаєш Киндзі?"

Зведеться колись це гарне прізвище, коріння якого годі й шукати в нинішніх лемках, напевно, належить воно іще їхній достеповій давнині, коли лемки перегукувались на горах, як астурійці чи андалузці. Уявіть себе на одному з тих бурих шпилів, де гніздилися предки Киндзі, наберіть у груди якомога більше повітря (гірського) й гукніть: "Ки-ин-д-дзю-о-о!" Хоч які глушмани були Киндзі, а почують вас, бо ж такої мелодії звуків важко досягти в якомусь іншому прізвищі.

Саме не було вітрів, на сусідніх селах пов'яли вітряки, то йшли і їхали сюди, до Киндзі. Млин бився, мов у пропасниці, чадив своєю чадною трубою вдень і вночі, паровози знали цей млин і вітали його з залізниці, паровози раділи з того, що в Зелених Млинах почався новий хліб. Адже всю зиму і всю весну млин не подавав ніяких ознак життя. Аристид вижив, а з ним вижили і лемки! Як гарно для них нині погойдуються місяць, запійманий у білий невід літа над буркуновим запустом, куди лине оте знайоме:

— Кинд-д-дзю-о-о-о!

Ще кілька ночей молотарка ніби сперечалась із млином, коли ж вона вщухла і руде марево опало над током, то нікому не хотілося йти звідси, ні вчителям, ні нам, так ми здружились та поріднилися на цій молотьбі. Від скирти, яку вивершив Сашко Бартъ, зарекомендувавши себе природженим скиртоправом (тепер це визнали всі), пахло хлібом, буркуном, а всередині, коли дослухатись, то щось у ній ворухилось, шепотіло, ніби живе, і так триватиме до пізньої осені, аж доки вітри та дощі не втрамбують її, а в морози Ярема ходитиме сюди з гаківницею (ключкою), від якої у нього всю зиму не сходять мозолі. Сашко Бартъ сам остерігається тих мозолів, ніби приклепаних до велетенських долоньок сторожа.

Кінчали молотьбу ячменем. Цей злак і у Вавилоні залишають на кінець. Лемки сіють "Ганну лоофдорфську", пивний сорт, який потім відправляють до Тиврова для пива. Може, і це була "Ганна лоофдорфська", але така кусюча, з таким в'їдливим остюком, що порятунку від нього нема. Недаремно ж, коли ячмінь викидає колос, то в гаях умовкають солов'ї, давлються його вусом. Це казна-що — після лагідного, мов шовк, вівса молотити ячмінь, а ще як стоїш на згонилах чи на полові. Отож, незважаючи на пізній час, хтось кинув клич усією бригадою податися до ставу.

Хлопці захопили глибінь біля греблі, стрибаючи з монаха, іще білого, поставленого цього літа, а дівчата купалися з кладки, на якій Паня Властовенко щотижня перебілизну. Якби не місяць та не Сашко Бартъ, який ховав у пригорщах свій сором, то могли б купатися і спільно з дівчатами. Зі ставу видно сад і Панину хату на горі у

павутинні антен. Паня, напевне, вже спить, не чує нашого лементу, її ланка працює на скиртуванні, а снопи цього року важкі. А тут така кричуща й трагічна нерівня, що якогось виходу з неї нема. Доводиться ставати то царем мурашок, то водянником, щоб наблизитись до Пані, почудуватися нею. Якби я був Аристидом Киндзею, мірошником, то молів би кому-кому, а Пані без мірчука. А якби я був Лелем Лельковичем і так знав історію, як він, то завів би Паню подалі від Зелених Млинів, ну хоча б до Вавилону у сади Семіраміді, або ж у Трір до фінікійців...

Сьогодні, по молотьбі, Мальва запитала мене, чи не скучив я за Вавилоном... Вона нудьгує за сином і збирається туди десь після жнив, їй дадуть воза, то я можу поїхати з нею. Сказала ще, що я виріс і стаю схожий на дядька Андріяна (її першого чоловіка, а мого дядька). Певне, що виріс, коли закохався тут у Паню Властовенку. А Мальва відродилась у Зелених Млинах, завітріла, та, може, і загрубіла чимось, але така ж достобіса гарна, як колись. Лель Лелькович уподобав її на цій молотьбі, за столом, який наспіх змайстрували в саду під грушами, садовив її поруч себе на обідах та на вечерях, які готувала для нас Марія Вільгельмівна Пасовська, наша мовниця. Вночі, коли молотарку зупиняли на годину-другу, щоб дати нам перепочити, Лель Лелькович припрошував Мальву до хати, від чого та навідріз відмовлялась, воліла за краще перепочити тут, під скиртою, де всі. Через неї відмовляв собі у хатньому комфорті і Лель Лелькович. Якось лежать вони під скиртою, гомонять про те, про се, аж тут Журба на "біді" ще раз над'їхав. Справився у Яреми, де Мальва, підійшов, побачив їх поруч і, не сказавши ні слова, поїхав з подвір'я. Журба — чоловік гордий, більше не появлявся на шкільному току, та Лель Лелькович, побоюючись, що Журба знову загляне, Мальву залишив під скиртою, а сам ходив перепочивати до хати, мав там високе ліжко з чавунними бильцями, на якому начебто спав колись сам Гордина — такого вишуканого литва тепер не зустріти.

А це одважився привезти Мальву на став. Посадовив на коло і привіз. Зійшли вони під вербою, Мальва побігла пробувати воду. Вода — як окріп, нагрілась за день, а Мальва любить воду студену, щоб проймала. Помітивши її, Сашко Барть наказав нам забиратися зі ставу, побіг проганяти дівчат з кладки, нараз зчинився там такий лемент, що мусив втрутитися Лель Лелькович з того берега: "І не соромно тобі, Барть?!" А який сором, коли належить звільнити став для директора. Ми йшли до села свіжі, бадьорі, під проводом великого скиртоправа, і шкодували, що так скоро скінчилася молотьба.

— Хочеш, я познайомлю тебе з Аристидом Киндзею, нашим мірошником? — зупинився Сашко на повороті до млина. — Це мій друг. Не віриш?

Я знав, що Сашко Барть полюбляє бувати у млині, надто коли там завізно. Допмагає Киндзі збирати мірчук, пильнує за чергою, ба навіть чаркує з помольцями і тоді зовсім забуває про школу. А це признався, що як помре Аристид Киндзя, то він, Барть, займе його місце, поставить собі хату біля млина, заведе голубів і горя не знатиме. Сашко ніде так гарно не почуває себе, як у млині, з якого почалися колись і самі Зелені Млини.

Видалась завізна ніч, як завше перші ночі після жнив на парових млинах. Прив'язані до полудрабків коні трубили сіно, на запусі повдягались воли у ярмах, а помольці, чия черга ще не скоро, спали просто неба на мішках. У самому ж млині не протовпитися, то тут, то там спалахували гамір та сміх, хоч я чекав тут якоїсь урочистої тиші, а може, навіть печалі першого хліба. Якийсь нереальний напівмістичний гул стоїть у млині, з'єднуючи, здавалося б, неможливе у рівний і вільний плин жорен, що так чудово на водяних млинах робить вода. І лад усьому тому бурлінню, скреготанню, обертанню трибів та коліс дає Аристид Киндзя, маленький бог цього пекла, в якому пахне хлібом, ніби щойно вийнятим із печі.

— Он він! — показав Сашко.

Киндзя стоїть угорі біля ковша, стомлений, високий, зосереджений, вслухається в роботу каміння, стоїть склавши руки, у шкіряній кепці, під якою не вміщається сивий чуб. Привітав Сашка кивком голови і знову стоїть незрушно, ніби зайвий тут. Подав знак якомусь вусатому дядькові засипати, а сам спустився вниз до лотків.

Я лише зараз помітив, що там Паня. Нарядилася, наче на бал, одне що боса. Гарно змолот для неї Киндзя, посміхнувся, розтерши борошно на пучках пальців.

— Непревзойдённо! — мовив Киндзя.

— Приходьте на пироги.

Паня відчепила мішечок, втрусила борошно, зав'язала. Попрохала, щоб Киндзя допоміг їй завдати мішечок на спину, і вже присіла, але тут сам чорт штовхнув мене перейняти Паню, яка вже було взялася за гичку.

— Я занесу!.. — мовив я знічений Пані.

— О, який лицар! — І Киндзя завдав мішечка мені на спину. — Чий це? — справився він десь за спиною у Бартя.

— Вавилонський. Мальвин родич...

Знущальний смішок провів мене до дверей, та якби зараз весь млин розреготався, то й тоді відступати мені було б пізно. Вже надворі спитав у Пані:

— Куди нести? Додому? — Мовляв, я можу віднести куди завгодно.

— Додому, додому. Обіцяв приїхати Журба, але щось його "біди" не видно. Чи забув, чи й досі скиртує? А тут два з половиною пуди... — поскаржилась Паня.

— А мені завиграшки ті пуди... — Я навіть підшугнув з мішечком, аби бачила, з ким має справу.

Паня хотіла йти по дорозі, все ще сподіваючись зустріти Журбу, який їхатиме з поля. Але ж цією дорогою повертатиме зі ставу і Лель Лелькович із Мальвою, я прикинув, що саме час їм повертатись, хоча і ніщо не може квапити їх зі ставу: вода тепла, ніч гарна, можуть купатися собі досхочу.

Умовив Паню піти навпростець, так ближче. А Журба хай скиртує собі свою конюшину.

Якщо ж Лель Лелькович і досі на ставу, то, напевне, зупинить мене, і вже ця пересторога відразу зробила мішечок важчим, аніж він був видався мені напочатку. Однак чому я, свідомий школяр, залюблений до того ж в історію, як і сам Лель

Лелькович, не маю права допомогти Пані, чоловік якої десь у далекому рейсі, а ніхто не спромігся виділити для Пані підводу до млина? Ви ж бо бачите, Лелю Лельковичу, що Паня висока, як-бо високо їй, такій високій, піднімати мішечка з землі, мені ж нести цього мішечка — сама насолода... Паня ніби зачула ту мою уявну розмову з Лелем Лельковичем.

— Тобі не важко, хлопче?

— Мені? Аніскільки...

— Дивись. А то поміняємось...

Чудна Паня! Чи ж я перекинько якийсь та чи я не маю якогось відношення до мого гордого Вавилоня, щоб звалити такого важелезного мішечка посеред дороги на такі тендітні та гарні плечі, на яких і так лущиться шкіра від сонця. Паня була у безрукавці, те я примітив ще у млині, коли одбирав від неї мішечка. Та радніше сконати мені, аніж перекласти його на таку граціозну постать, якої не мала, либонь, ні сама Семіраміда, ані цариця Савська, про красу якої так полюбляє розповідати Лель Лелькович, неначе саме він був у неї закоханий. Не так ми виховані у нашому Вавилоні, щоб за свої почуття нічим не платити.

Иду! Весь світ у ці хвилини міг би належати мені, якби не ставало його дедалі менше — мішечок сповзав із моїх плечей, тяг усього мене кудись назад, але я ще боровся з ним, зупинявся, підстрибував на одній нозі, другою балансуючи в повітрі, мішечок опинявся там, де був напочатку, але тепер пригинав мене до землі чимдуж, тому я міг бачити перед собою лише стежку, яку перебігав петрів батіг із чорними квітками (а мали ж бо бути вони голубі!), та клаптик неба над самим обрієм, на той клаптик так і кортіло зіпертись рукою, перепочити. Нема ціни, якої людина не погодилася б заплатити за свою любов, та я, либонь, перебрав, не розрахував своїх сил, перебільшив їх зопалу. Пройдено ледь половину дороги, а чую, що мішечок здолає мене, як би я не бився з ним, як низько не клонився б до землі.

Десь за спиною шурхотить Панина спідниця, пошита з малинового атласу (це я також примітив у млині), те шурхотіння чи шелестіння схоже на вітерець у листі, поспіває за мною, а то ознака того, що я хочу втекти від мішечка, що я вже біжу. Добігти б мені до греблі! Але ніяк не далі. Якщо Лель Лелькович іще на ставу і якщо він бодай трішечки любить Паню, то хай спробує виперти того мішечка на гору до Паниної хати, це далеко не те, що прогулятися з Панею до цукрозаводу, на вечірні сеанси, це, Лелю Лельковичу, робота, та ще й яка! Піт заливає очі, борошно, таке м'якеньке і тепле, тепер пашило на спині, ніби розпечений камінь, просто дивно, що сталося з борошном. Уже бачу смужку ставу, а далі і весь став із білим монахом. І ніякого Леля Лельковича. Повіз собі Мальву, викупану, свіжу, веселу. А я вибігаю на греблю на останніх рештках волі, а може, й на отих найвищих її спалахах, коли людина ладна винести заради іншої людини і не такі муки...

Мішечок сам вислизнув із рук, я ще чув, як сунувся він вниз по спині, та зупинити його я вже не міг — мішечок глухо упав на землю. Луснув там, як порхавка (певно, старий був мішечок), і біле марево на якусь мить сховало мене від Пані. Хтось

розсміявся, не то монах на ставу, не то сама Паня, а коли марево спало, то купка муки (зовсім мізерна) біліла на греблі, а поруч стояла Паня у малиновій спідниці і не сміялась.

— Принесли... — мовила Паня, скрушно склавши руки так, наче розбилося тут щось живе. Я стояв похнюплений, проклинаючи в душі ту хвилю, коли сам чорт підбурив мене взятися за мішечок. Паня ж показала на землю: — Шукай там зав'язку... Що ж робити?

А сама розстебнула свою атласну спідницю, виступила з неї, показала, де в'язати, і за якусь хвилю вже заходилась збирати пригорщами борошно та зсипати у цю атласну посудину, яку я притримував для Пані. Вийшов тлумачок, який Паня спересердя завдала на спину без моєї помочі. Решта залишилась на землі.

— Перший аванс... — сказала Паня і пішла на гору.

А я стояв у білому крузі й незчувся, як заплакав монах.

Та Паня, либонь, зачула його, зупинилась.

— Приходь краще на пироги! Чуєш? У неділю приходь...

Які вже там пироги!

Прощайте, Паню! Завтра ж подамся у свій Вавилон із Зелених Млинів. Так що не чекайте мене в неділю. Ані в понеділок... Тепер я залишусь для вас у білому крузі довіку... Хіба що монах на ставку інколи вам нагадуватиме про мене, хоча й він до того всього ніби й не причетний.

Хоч як крився Лель Лелькович перед "старою когортою", а подружжя Пасовських, та й сам Кирило Лукич (доки не загубив пенсне в полові), не могли не помітити іще на самім початку молотьби, що барабанщиця (так вони називали Мальву) не на жарт запала в душу директору. Коли ж уже по всьому та опинилася на рамі його кола (між іншим, як вона сама призналась, уперше в житті їхатиме на велосипеді), то тут наші стражі директора змогли лише переглянутись багатозначно й розвести руками, вбачаючи у тому бозна-які гріхи перед школою. Надто занепокоїлась Марія Вільгельмівна. Сама іще в розквіті літ (як жінка), вона ніяк не могла змиритися з думкою, щоб їхній Лель Лелькович купався при місяці (а той саме був уповні) в одному ставу з чужою жінкою, якій, врешті, втрачати нічого, тоді як авторитет директора, а отже, й школи, похитнувся б в очах народу надовго. "Хлоп'яцтво!" — сказав Кирило Лукич і поїхав додому на своїй скрипучій "дамці" (він жив на хуторах). Пасовський ядушливо засміявся (той хворів на ядуху, досить задавнену), а молодий ботанік Домірель і справді почув у повітрі палене і побіг рятувати півників: умовились потай від "старої когорти" відсвяткувати кінець молотьби вечерею на квартирі директора.

Домірель прибув сюди рік тому, сам родом із Поділля, напівтурок, розумівся на турецькій кухні й чудово готував півників по-турецьки, приправляючи їх часником та червоним перцем, який завів на шкільному ж городі. Доки добіг, півники згоріли, довелося йти до Яреми, прохати ще півників і все починати спочатку. "Бідний Лель Лелькович, — скаржився Домірель Яремі, який зняв з сідала двох півників, — вже йому і кроку не можна вільно ступити перед цими паріями честі, які забули про свою

молодість". Пасовські тим часом із подвір'я перенесли розмову до ліжка, чули, як Домірель рубав голови півникам десь поблизу директорського ґанку, то вже ніяк не могли заснути. Пасовському, який всю молотьбу стояв біля ваги, також запраглося на ту їхню вечерю, але ж не знав, як дістатися на неї без дружини. Спроби приспати її лише додали масла у вогонь.

— Ось уяви собі, Пилипе Пилиповичу, що на їхню купіль надійде Паня з вилами-дворіжками, якими подає снопи на нічному скиртуванні! Саме о цій порі вона може повертатися додому.

За логікою Пасовського (математика) Паня мала б заколоти з ревнощів Леля Лельковича, і то конче його, за логікою ж Марії Вільгельмівни (окрім мов, вона викладала літературу, то могла спиратись на класичні зразки) жертвою ревнощів мала стати Мальва. Скінчилося ж тим, що Пасовська сама приревнувала чоловіка до Мальви, звичайно ж, без будь-яких підстав на те, хіба що за відступ од класичних зразків, а Пасовський не забажав оборонятися, то забрав з ліжка свою подушку і вибіг досипати у подвір'я на лавочці під берестком, а вже звідтіля мав надію перебратися на вечерю, ледь та почнеться.

Ті ж викупалися собі по різні береги ставу, могли там спостерігати одне одного лише силуетно, і то крізь білий туманець, що западає над ставом у ці жнивові ночі, тоді зійшлися на греблі коло монаха. Мальва з вологими косами всілась на рамі, і Лель Лелькович (він не замочив чуба, бо забув гребінця) повіз її на вечерю.

Півники по-турецьки стали гордістю школи, і Домірель готував їх лише у виняткових випадках, для найшанованіших гостей, у тому числі й для Домни Нестерівни, інспекторки (бо де ж настанчити півників на всіх, Ярема підсипав лише дві-три квочки!). На Мальву чекала така ж честь, там Домірель уже, напевне, жде не діждеться їх, якщо зважити й на те, що півники по-турецьки належить споживати під паленку гарячими.

Поверталися зі ставу кружною дорогою, через колгоспне подвір'я, велетенське, довкіл у спориші, з чорним тирнищем посередині, вичовганим людьми та худобою. Звідси щоранку Аристарх виправляє Зелені Млини у "бій". Але зараз тут ні душі, сторожі або ж подались до млина з першим авансом, або ж розкурюють молодий тютюнець у стайні (чоловіків завше вабить до коней), а тут сплять у кошарах вівці — окремим плесом чорні, окремим білі; в оборі ж, із трьома латами на стовпцях, важко дихають бугаї. У корівнику, де вони мають кліті, душно, бугаї задихаються там, то Аристарх наказав виводити їх на ніч до обори, на свіже повітря. Два лежали ремигаючи, а третій, Тунгус, голландської породи, нахромивши на роги місяць, стояв замислений і надміру поважний, як для тварини. Голландець, якого придбали за великі гроші, бився, і з ним упоратися міг лише Еней Мануйлів, великий німий у Зелених Млинах, яким лемки і пишалися, і гніtilись водночас. Де ж би, таке горде плем'я, та і йому не уникнути німого! Був він Ань, Анань, та коли підріс і з'ясувалось, що він німий, то переназвали його Енеєм, як начебто не їхній, а з "Енеїди", нехай маленьке, та все ж полегшення.

Вечеря вже була готова, Домірель стовбичив біля воріт, помітивши їх на дорозі, побіг розігрівати півників і подавати на стіл. Та Лелю Лельковичу спало на думку зупинитись і, скориставшись із порожнього дворища, спробувати навчити Мальву їзди на велосипеді. Мальва охоче пристала на те, адже кращої нагоди могло й не бути. Вчитель зсадив Мальву посеред подвір'я на тирнищі і, перш ніж почати урок, вирішив показати їй, чого вартий він сам.

Розігнавши машину, почав на ній витворяти таке, що Пасовська того хлоп'яцтва нізащо не вибачила б директору, Мальва ж була в захопленні. Ось він звівся на рамі, як ніби на турніку. Тоді став ногами на весь зріст і, балансуючи, зробив замкнене коло. Потім став сторч головою на сідло й, балансуючи цього разу в повітрі ногами, зробив іще круг. Мальва розсміялась, чим заохотила Леля Лельковича до найвіртуознішої їзди. Але глядач в оборі, на якого досі вони не зважали, не потерпів такого зухвальства людини, яка перекинула всі його донинішні уявлення про неї, що могли скластися іще там, на його батьківщині. Голландець випружинився весь, подав собі бойовий клич, досить короткий, й одним стрибком опинився по цей бік обори, збивши з неї верхню перекладину. Лель Лелькович іще стояв на голові, коли з перекинутого світу йому назустріч сунуло щось незбагненно велике та люте.

— Втікайте! — встигла скрикнути Мальва.

Лель Лелькович одділився від сідла, хвилю стояв розгублений, тоді скрикнув: "Тунгус?!" — і щодуху дременув із плацу. Здійнявши страшенне ревище, Тунгус мчав за втікачем. З очей сипались іскри, ладні спопелити Леля Лельковича. За якусь хвилю звір наздожене його, пришпилить рогами до землі. Мальва з жахом подумала про безславний кінець Леля Лельковича, але ж тримала в руках свої жнив'яні озуванці, щось схоже на постоліки, зав'ялі та міцні, то пожбурила ними в білу голову, коли та порівнялася з нею. І цього виявилось досить, щоб звір зупинився, грізно повів очима в її бік й, облишивши Леля Лельковича, обрав собі нову жертву, яку досі не мав наміру займати. Так Мальва опинилася віч-на-віч із Тунгусом, одна посеред подвір'я, тоді як Лель Лелькович, уже не маючи ніякої надії врятуватися на землі, щодуху мчав до місяця, що ось-ось мав приземлитися в районі млина.

Звір ввижався йому за спиною, вже чув на потилиці гієнний подих його пащі, а до місяця іще бігти та бігти. Єдиний, хто міг би врятувати свого директора від наглої смерті, був Ярема, але той спав собі під скиртою, поклавши в головах згорнутого паса від молотарки.

З причільного ґанку викрався Домірель і побіг до воріт. Півники вже на столі, а гостей щось нема та нема. Домірель виглянув на дорогу. Що за чортівня?! По подвір'ї літає кружка велосипедист, а за ним гаса по колу щось велетенське й неоковирне, з білою головою та великим хвостом, що скидався на хвіст комети. Сюди ж, до воріт, заспішив і Пасовський від берестка.

— То не Лель Лелькович? — запитав його Домірель.

— Лель Лелькович щойно промчав туди, — показав Пасовський у бік млина. — А це жінка, товариш Домірель.

— Жінка! — вигукнув у подиві Домірель. — Тоді кличте Ярему.

Добігли до рова, залягли в бур'янах. Пасовський закашлявся.

— Тихо! — цикнув на нього Ярема. — Це Тунгус...

Пасовський і поготів розкашлявся.

За кожним новим кругом Тунгус пробігав усе ближче до засідки, він, напевне, засліп від люті, ішов зараз на рів, але в останню мить вивернувся, помчав за Мальвою. Втікачка не вміла вибратись із зачарованого кола, а Тунгусу у тому колі затісно, і тепер він мчав прямо на кашель у бур'яні. Ярема не втримався, чкурнув у рів, Домірель припав до землі, ризикуючи бути розтоптаним, і лише Пасовський звівся в білому:

— Стій!

Тунгус не чекав такого нападу, осів на задні, піна летіла йому з пащі, очі палахкотіли, звір спробував відскочити вбік, але Пасовський, якому втрачати вже було нічого, встиг схопити звіра за кільце в носі та майже повис на ньому. Тоді викрутив йому шию з відвислим підгорлям. Звір не пручався, покійно дивився на переможця, геть вибився з сил. Математик відчув те, копнув голландця босою ногою під черево, прогнав геть. Тунгус пошкутильгав до обори, заточуючись, ледь переставляючи ноги.

А Мальва не може, не вміє зупинитись. Вона вперше на велосипеді, та й то під страхом смерті. Домірель, збагнувши це, кричить їй:

— Падайте! Не бійтесь!

Але Мальва зайшла в новий круг й, летячи на них, розкинула руки:

— Ловіть!

Та хіба піймаєш на такому льоту! Обидва розступились, Мальва проскочила між ними і разом з колом влетіла у рів. Вибрали її звідтіля непритомну, понесли на руках до школи. За ними ступав Ярема, ведучи велосипед директора.

Тим часом від млина сунуло ополчення, озброєне хто чим: люшнями, орчиками, занозами від ярем, хтось вибрав дишло з воза і тепер ніс його високо, аби Тунгус бачив і не смів потикатись у той бік. Вів ополчення сам Аристид Киндзя. Якби ми з Панею затримались у млині, то також опинилися б в ополченнях.

Бачачи ратоборців із дишлом, засміявся біля воріт Пасовський, а Марія Вільгельмівна гукає йому від хати: "Пасовський, не смійтеся, вам шкідливо сміятись!" Після сімейних розладів вона кілька днів називає Пасовського на "ви".

З Одеси йшов поштовий, змійкою пливли вікна, була друга година ночі. Машиніст привітав веселим гудком Зелені Млини.

Услід за одною бідою вже вдосвіта на шкільне подвір'я вкотилась друга "біда", на двох коліщатах із різних бричок, із дугою, і білий кінь у дузі. Журба всю ніч вивершував скирту, рудий чуб в остюках, а очі червоні, як у Тунгуса, коли той летів на Леля Лельковича. Директор побоявся виходити до Журби, то вислав на нього Доміреля. Той ледве заспокоїв агронома, сказав, що не мине й кількох днів, як Мальва повернеться додому, бо не стільки там того каліцтва, як нервовий струс, ото ж головне зараз догляд і спокій. Журба поривався зайти до Мальви, але Домірель так міцно стояв на ґанку і так щиро не радив її будити, що Журба відступив. Схоже було на те, що Журба ще не знав

усіх подробиць цієї історії, знав лише, що Тунгус напав на Мальву і що потерпіла опинилася тут, на квартирі Леля Лельковича, оскільки той начебто оборонив і врятував її від розлюченого звіра. "А як відчуває себе Лель Лелькович?" — поцікавився Журба. "Йому нічого", — посміхнувся Домірель. "Молодець, молодець", — сказав Журба і поїхав.

А на ранок і справді вже ходили легенди про Леля Лельковича, який він лицар та як обороняв жінку від смерті. Подейкували навіть, що він скочив на Тунгуса і об'їздив його, як об'їжджають дикого коня. Лемкам не терпілося побачити героя, цілі депутації почали з'являтися на подвір'ї й вимагати на ганок Леля Лельковича. Щоразу до них виходив Домірель, приймав похвали Лелю Лельковичу, який у цей час стояв за дверима й згорав од сорому. Лікар, якого привезли з Райгородка ще того ж дня, вже літній, іще чи не земський терапевт, не сказав нічого втішного. Виявив перелом руки вище зап'ястя, а крім того, кілька забитих місць на грудній клітці. Руку візьмуть у гіпс, а ось забитою грудною кліткою лікар неабияк занепокоєний. Залишаючи хвору, лікар поцікавився, хто тут її чоловік, — мабуть, хотів повідомити йому щось конфіденціальне і тим викликав певне замішання у присутніх тут чоловіків. Ні Лель Лелькович, ні Пасовський (поруч стояла Марія Вільгельмівна) не одважились назватися, то цю роль перебрав на себе Домірель. Мальва пробувала засміятись, але тут же вхопилась рукою за груди.

— Я серйозно питаю, хто її чоловік! — обурився лікар, показав хворій на Доміреля, який помітно спасував: — Він?

Мальві нічого не залишалось, як підтвердити. Лікар вийшов до сусідньої кімнати і мав з ним таку розмову:

— У неї в роду були хворі на сухоти?

— Ні, не було... Здається, не було...

— А точніше?

— Далекі родичі, вмирали, звичайно...

— У неї всі ознаки сухот. Так палахкотять очі у сухотників. Боюсь, що від ударів може загостритись процес. До того ж ми не знаємо, які вони. Неодмінно покажіть мені хвору через деякий час. А зараз — догляд, режим, мед, молоко з-під корови. І ніякого розпачу. Скільки їй? Тридцять?..

— Тридцять...

— Поганий вік. Переломний. Є діти?

— Один син...

— Шкода... сина. Але бувають відхилення. Вам також раджу постерегтися. Ви як себе відчуваєте?

— Я? Нівроку...

— Бачу. Але це ще ні про що не свідчить. Ідіть до неї, нехай не думає, що ми тут маємо від неї якісь секрети. Гіпс покладуть завтра, я не знав, що тут перелом. Добре було б, якби я помилився в іншому... Але ви чоловік і мусите знати... Ви вчитель?

— Так. Ботанік.

— Ще молодий. Переживете...

Домірель розчулився, ось-ось заплаче.

— Ми мужчини чи хто ми такі? — сіпнувся дідусь.

— Мужчини...

— Отож!

Отак розвивалися ці події, почавшись по суті з дріб'язку, з необхідності двом людям обмитись у ставу після молотьби ячменю, щоб потім спільно одвечеряти півниками по-турецьки й прослухати кілька нових грамофонних платівок, які Лель Лелькович, кохаючись на тому, регулярно отримував по пошті з центрального музфонду. Перед цим він одержав джазовий набір Утьосова... Але поволі все владналося, Зелені Млини за жнивими забули про цю подію, лише Пасовські мали роботу — доглядали Мальву, купали її в зіллях та коріннях, які начебто лікують забиті місця й розганяють кров, — їх збирав Домірель на старих ровах та запустах. За якийсь тиждень Мальва вже була на ногах, виходила в сад, гойдалася в гамаку. Чекала, що приїде Журба і забере її в хату Парнасенків, додому, але той обминав школу, не міг вибачити Мальві купелі з Лелем Лельковичем, про яку довідався не відразу. Лель Лелькович, напевне, також чекав того великодушного жесту Журби. Довідавшись від Доміреля про сухоти, Лель Лелькович усі ці дні жив під страхом, перебрався у вчительську, щоб навіть ходити на інший ґанок, а з хворою спілкувався лише на відстані, здебільшого через вікно, яке Мальва не зачиняла ні вдень, ні вночі. Справлявся про здоров'я і біг у своїх справах — у нього почався ремонт школи. І лише Домірель не забував про хвору, провідував її по кілька разів на день, а вечорами запускав для неї грамофона, до якого вийшли голки, то мусив гострити старі.

Одного такого вечора над'їхав Журба, привіз для Мальви перевдяганки та перевзуванки на той випадок, коли б вона захотіла залишитись тут надалі. Вибрав вечір, коли Лель Лелькович у клубі й Пасовські там, з Тиврова саме привезли пиво, зварене з нового ячменю, то бунтує воно лемківські душі. Вікно було відчинене, грамофон мовчав, у саду падали яблука, знамениті медвинські циганки, завезені сюди з Медвина Кирилом Лукичем тридцять років тому. Журба підійшов до вікна з вузликом, вибрався на карниз підмурка, заглянув у кімнату.

Мальва лежала на ліжку з загіпсованою рукою, коси розсипались по подушці, погляд блукав десь на стіні, а біля ліжка стояв на колінах Домірель, білочубий, гарний, у червоній сорочці, й шепотів щось палко-палко... Журба поклав вузлика на підвіконні, зіступив з карниза і пішов геть...

Не важко здогадатися, про що міг молитися Домірель, вклякнувши на одне коліно та тримаючи в руках шматок бруска з голкою. Могла бути то притча первозванця, який досі ще не зазнав любові, високої та всепопеляючої, притча розгубленості та майже юнацької іще цноти перед великою жінкою, яка стрілася йому вперше, притча благання та моління, але ж міг бути то й монолог мужчини, свідомого віри у пагубність першого кроку назустріч такій жінці, як Мальва. І тоді монолог Доміреля, якби його записати дослівно, прибрав би чи не ось такого завершення:

"Мальво! Може, й ви з'явилися тут ненароком, як з'являється квітка дикого маку на моєму городі, занесена вітрами з поля, але я то примітив вас іще тоді, коли ви вперше вийшли на люди зі своїм агрономом і коли Лель Лелькович запросив вас до вальсу. Я тоді танцював з іншою, якоюсь високою лемкою. Її ніколи ніхто не запрошує, вона з городньої бригади Купріяна, біля неї я міг видатись вам маленьким, ви могли навіть не завважити мене, але танцював тоді з вами не Лель Лелькович, а я, душа моя вже тоді витала над вами, кружляла довкола вас. Уявлення не маю, звідкіля виникають у людині такі передчуття, але я відчув уже тоді, що ця квота жінка, яка майже випилась від одної гальби пива, і є отією жінкою, в якій усе так гармонійно та несподівано заіснувало для мене: і сміх журливо-тривожний, і жести, і погляд, і колір кіс, і хода, і весняна кволість, геть-чисто все, чим може бути славною жінка о такій порі і в такий рік. І навіть ваш рудий агроном (може, Журба опинився у вікні саме на цих словах) сподобався мені, підсвічений вашим промінням. Коли він проїздив повз школу, журний якийсь і заклопотаний вічно, я подумки всідався на його колісницю поруч з ним і мчав до вас, потому ходив із вами по плантації, перевіряв оті ваші коритця, над якими й досі рояться метелики вашої весни. Найбільше я радів, коли дізнався, що агроном вам ніхто, що він просто сусід по хаті, нехай і залюблений у вас, нехай, що ж — це життя, а воно складається не так, як ми хочемо і як пророчимо собі. Воно обертає наші діла іноді всупереч нашим бажанням, помимо нашої волі й наших велінь. Якби Аристарх мав для вас вільну хату, то чи й опинилися б ви під одним дахом, а може, й на одному ліжку з тим агрономом? Все це я розумію і забуваю, ось моє вам слово Доміреля, якщо справді є доля, а в серці вашому є місце для моєї любові. З яким трепетом я чекав вашого повернення зі ставу тієї ночі, і як серце моє забилося, коли я підняв вас, розбиту, але живу. Я відчув у тому знак долі, нехай трагічний, але я поклявся собі любити вас і тоді, якби на все життя ви залишилися у гіпсі..."

Чи не саме на цьому місці скінчився гас у лампі, гніт спалахнув, тоді погас і зачадів, а Мальва засміялась, поклавши здорову руку на плече Доміреля:

— І що б ви робили зі мною у гіпсі?

— Повіз би вас у мої Джерела до батька-матері.

— Отаку війкувату жінку, яка поїхала купатися з Лелем Лельковичем? Уночі...

— Як? Ви не вірите, Мальво?

— Вірю. Та тільки навіщо вона вам, товаришу Домірель? Коли ви можете взяти собі першу-ліпшу дівчину з тих самих Джерел і привезти сюди. Адже це так просто, набагато простіше, аніж везти туди каліку у гіпсі. Ха-ха-ха! До чого ж ви запальний, товаришу Домірель! Кажуть, ви турок. Це правда?

— Тому ви боїтеся у мої Джерела?

— Журба не відпустить... Якби я й хотіла...

— Ми можемо втекти. Ось зараз, уночі. На Пилипи, на поїзд. Ніхто і не знатиме, у мене ще місяць канікул. Там корова, свіже молоко. Річка внизу, грабовий гай. Хіба ж таке село, як Зелені Млини? Рай земний!

Мальва ніяк не могла збити Доміреля з серйозного ладу, то попрохала подати

вузлика, що на вікні.

Домірель встав, приніс вузлика. Згадав, що коли він влізав сюди у вікно, то вузлика начебто не було.

— Звідкіля він тут узявся?

— Журба приніс...

— Хіба він був тут?

— Був. Але не схотів вас перебивати. Ану ж це ваше перше освідчення в коханні?

— Перше, Мальво... — все ще стояв Домірель з вузликом.

— Бачите, який великодушний Журба. Дав вам договорити... Ану ж розв'яжіть, що тут. — Домірель розв'язав, висипав на ліжко: сорочка, плаття, білі черевики і ще щось біле. — Ну, що ж, тепер є в чому втікати у ваші Джерела.

— І як це я не помітив його? — посміхнувся Домірель.

— А тепер, якщо справді ви любите мене, підіть туди, до Парнасенків. Там пасеться спутаний кінь на лузі. І "біда" у подвір'ї. Запряжіть коня і приїдьте сюди.

— Я можу попросити підводу в Аристарха. До самих Джерел. Як-не-як, а дві його доньки навчаються в мене. Я певен, що Аристарх не відмовить. Два дні — й ми у Джерелах.

— Напевне. Але досить з нас і "біди". Скромніше.

— Ну, а якщо вийде Журба і відмовить?

— Скажіть, що для мене. А відмовить, то хай сам приїде сюди. Тільки ж не проговоріться про ваші Джерела.

— А який там гай! Ви, Мальво, такого грабового гаю не бачили. Низ чорний, а стеля зелена-зелена... А горби подільські! А горище! Сіно там... і дощ барабанить... Ви любите, коли об дах барабанить дощ?

— Люблю, але ніколи не чула...

— Ніякий джаз з тим не може зрівнятися!..

Домірель усю операцію з "бідою" виконав дещо інакше.

Він прокрався на подвір'я, впрігся у "біду", тихенько викотив її з двору аж до глиняків. Посидів там, навіть випалив цигарку й, упевнившись, що Журба спить, лише тоді побіг ловити коня. Мальва відстала від життя, бо кінь виявився не спутаний і піймати його було не так-то просто. Досить ідилічна напочатку картина — білий кінь на мокрому лузі, що нею так замилювався був Домірель, перетворилась для нього на справжні тортури, кінь ніяк не давався до рук. А ще загадав собі таку дурницю: "Або ж я піймаю його — і тоді Мальва моя, або ж цього ніколи не буде". Може, кінь жахався червоної сорочки, а може, ступила до гри й сама доля, бо ж хто весь успіх чи неуспіх нового засновку життя ставить у залежність від того, чи вдасться піймати коня на лузі?..

А тут тим часом повернувся з клубу Лель Лелькович (Пасовські вже коли прийшли!), той неохоченьба, напевне, відвозив на хутір Паню, на тій самій рамі, на якій побувала Мальва, завів велосипед через головний ґанок, тоді тихцем відчинив учительську і, не запалюючи світла, влігся спати на просидженому дивані. Там він

заночовував усі ці ночі, відколи Мальва зайняла його ліжко з чавунними бильцями такого химерного литва, що малюнок його Мальва так і не збагнула, хоч як напружувала свою уяву. Отак усе життя людина може дивитися на той витвір і не знайти в ньому знаку добра чи зла. Якись крилаті істоти, наче схожі на ангелат, снують довкола чавунного дерева, але метал такий, що їх легко можна сприйняти і за чортенят — кричуща невідповідність матеріалу і задуму, може, тому й Мальві між тими бильцями було так важко, за винятком хіба що тих небагатьох хвилин, коли полум'яний Домірель так пишномовно освідчувався їй у своєму першому коханні. У ті хвилини від Доміреля пахло пасльоном, жнивими і далекими землями, з яких прибув його предок кілька століть тому на подільські горби, стрімкі, як перше кохання, і глибокі, як розпач перед ним.

Глухо падають спілі циганки у траву, на світанку Ярема вийде з кошиком, визбирає їх, дрібніші, верхні, віднесе Пасовським, скаже: "Не та циганка, що колись була, геть не та". А спідні принесе сюди, для Леля Лельковича (ну, і для неї ж), тут скаже: "Ох і циганка, я вам скажу, такої ще не було!" Потім встане Лель Лелькович за стіною і побіжить на турнік крутити "сонце", тоді гайне вмиватися до копанки, що в яру. Далі зійдуться майстри на ремонт, і Лель Лелькович командуватиме ними весь день, кричатиме, галасуватиме, до самісінького полудня бігатиме по горищу, вимітить для бляхарів кожну шпаринку. Школа є школою, доки над нею добрий дах. Кричатиме їм: "Ге-гей там, замітьте собі, сьомий ряд від краю!" Але Мальва вже не чутиме його голосу над собою та перестуку молотків на даху, — її тут не буде. Вона в цей час могла б їхати собі до Джерел, якби не Журба та не роки. Гірка печаль її союзу з Журбою ще не раз і не раз переслідуватиме її, як тінь переслідує людину, так чи ж винна вона, що могла жаліти Журбу, могла б навіть мати від нього дітей, та ніяк не могла примусити себе полюбити його, віддати йому все єство душі, як могла б те ось хоч би цьому турку з Джерел, що все ж піймав коня і мчить сюди на "біді". Та є щось таке у Журбі, чого немає більше ні в кому. За його тихою та покірною вдачею вгадується Мальві несхитна людяність. Ну хто б іще приніс би їй перевдяганку і єдині білі черевики, щоб не ходила боса перед учителями? Мальва лише зараз, біля воріт, згадала про свої постелики й мимоволі озирнулась, чи нема поблизу розлюченого голландця.

Іще тоді, на світанку, сторожі, розходячись зі стайні до своїх постів, знайшли на подвір'ї постелики, то зв'язали їх шпагатом (озуванка ж бо для жнив!) і повісили на кілочку біля входу у правління, де вішають загублені та забуті речі. Ніхто до них не признавався, геть зсохли на сонці, та одного вечора їх не стало. А то Журба зняв їх з кілочка, оглянув і вкинув у "біді", тож-бо сам вимудрував їх для Мальви з її старих чобіт. Стоять вони під лавою. В одному ховається миша, все показує носик із дірки, а йому видається, що пальчик мізинний. І смішно так... Мальва носить затісне взуття, як і всі жінки до тридцяти років, то завше у неї мозоль на тому правому мізинцеві... Зараз миша повискує у постелику, чей, не одна, ото і всього згуків цієї ночі.

Щось не являються і злодії до клуні, наїлись нового хліба, вситились, і млин зупинився, ні в що вслухатись, і тривоги ніякої ні в душі, ні в бур'янах, на які ніяк не

збереться вийти з косою, ні у вишняку, де горобці докльовують вишні, одне якесь щемливе відчуття останньої покинутості, і руде "опудало" непотрібне ні одній жінці на світі (так іноді доводиться думати про себе, що вдієш). Перекидається з боку на бік, так перекидає снопи, щільніше тулячи їх один до одного, коли вивершує вночі скирту, щоб не замокла, щоб не боялась ні вітрів, ні дощів. А там Домірель (Журба так і не розгледів його до ладу) стоїть перед нею на колінах і щось шепоче, шепоче... Іще має місяць канікул, то, чого доброго, повезе її у свої Джерела, а він, Журба, колись обіцяв Мальві повезти у свої Кінські Роздори, та так і не довів...

Уже сидючи на "біді", Мальва ніби знічев'я поцілувала Доміреля в чуб і поїхала.

А він стояв на дорозі побіля воріт і ніяк не міг примиритися з думкою, що більше ніколи не зустрінеться з цією дивною жінкою. Хотів закричати: "Я повернуся, ви чуєте, Мальво, я повернусь!" Та навіщо ж кричати, коли вона і так усе почула й сама озирнулась з дороги. Вдосвіта він вирушив на станцію Пилипи з твердим наміром більше ніколи не повертатись у Зелені Млини. Для Леля Лельковича залишив таку записку (через Ярему): "Я пішов зовсім. Школа, де не вміють помовчати про людське горе, для мене перестає існувати. Зробіть заявку на ботаніка. Я проситимусь в іншу область. Домірель". Коли він сідав у поїзд, на пероні з'явився Лель Лелькович з колом, розгублений, розхристаний. Але поїзд стоїть у Пилипах лише одну хвилину...

Через місяць Домірель повернувся з Джерел. Школа вже була готова, вимита, вибілена, пофарбована. Лель Лелькович водив його по класах, хотів похвалитися ремонтом, що забрав у нього весь цей місяць, а надто пишався свіженьким зеленим дахом. Про такий дах, і конче зелений, директор мріяв уже кілька років. Він вважав, що зелений дах надає будинкові якоїсь виняткової урочистості, такої необхідної для школи. Може, й так. У Джерелах церква була під зеленим дахом, а це ось не стало його, і щось ніби одібрано від Джерел.

А цей шкільний дах Домірель помітив далеко-далеко зі степу. Після оглядин Домірель одразу ж про Мальву. Лель Лелькович відтоді її жодного разу не бачив: за ремонтом, за жнивами, за всією цією директорською колотнечею. Ні в клубі, ні в правлінні, ні на жнивах. Може, досі у гіпсі, ну, а те, страшніше, — то вже фатум, від якого нема запомоги. Та щось і не чути, щоб до неї привозили лікарів. Журба, напевне, не знає про її хворобу, та й сказати ніяк, хай би постерігся. І тут Домірель спалахнув: "Не смійте цього робити! Досить того, що ви розбазікали Пасовській. А все, що знає Пасовська, назавтра знатиме уся земна куля. Зважте на те, що Журба її любить. І не один Журба..." — "Розумію... — похитав головою Лель Лелькович. — Усе розумію. Домірель закохався. А я... ще день, і вже подав би заявку на нового ботаніка. Тепер ця проблема знімається... Я не знав, що в мого ботаніка така чудова душа. Відсвяткуємо сьогодні ваше повернення. Я познайомлю вас із новою вчителькою, прибула на молодіш класи. Панна Інна. Інна Костянтинівна. Врода і цнота. Ось у кого б вам закохатися! Якби ви не вигадали собі Мальву. Шкодную, що я спричинився до цього".

"Ніскільки! — сказав Домірель. — Це сталося значно раніше від того, ніж Мальва опинилася на вашому ліжку".

"Ліжко я замінив..." Домірель повернувся і лише зараз побачив біля сторожки, у купі брухту, чавунні бильця. Подумав, що так викидають із хати хіба що занапащені ліжка небіжчиків. Облишив Леля Лельковича біля ґанку, підійшов до брухту, вибрав із нього бильця на коліщатках, а тоді раму й склав усе те під стіною сторожки. Повернувшись, сказав: "Такого литва у Джерелах зроду не бачили. Колись завезу у Джерела..." Лель Лелькович із подивом глянув на нього. Сказав: "Славна річ... Славна..."

Сидять вони з Журбою у вишняку, наловили в'юнів, варять юшку на вечерю, аж тут Домірель із гори, від глиняників на новенькому колі вилетів на греблю, спалахує сонце у нікелі, але ж не розрахував і мало не врізавсь у хату. Провів свого коня у вишняк, привітався:

— Це для вас, Мальво. З моїх Джерел. Ой і постояв у черзі! Беріть, мені він ні до чого.

— Я ж казала тобі, Федю, що цей Домірель трохи дивак.

— У нас можуть бути гроші лише в кінці року, — понуро мовив Журба. — Якщо зачекаєте. А даром... Я забороняю. Категорично забороняю. Не такий ви магнат, щоб дарувати такі речі. А ми не такі бідні, щоб приймати їх.

— І справді. Хочете, ми можемо віддати вам хлібом?

— Гаразд. Я чекатиму. Беріть і катайтеся на здоров'я.

Мальва мала б на радощах розцілувати водночас і Доміреля, і Журбу, але вибралась на велосипед і забула про них. Полетіла показати себе Зеленим Млинам. І не було їй так довго, що Журба, а далі й Домірель занепокоїлись за її життя. Вона ж облетіла Зелені Млини з кінця в кінець, а тим мала довести лемкам, що вона не така вже й нещаслива з Журбою, як їм хотілося б те бачити. Після гіпсу це був перший її вихід на люди. Та навіть собі боялася признатись, що то душа її святкувала чи не повернення Доміреля і своє повернення до життя.

По озим'ї, ледь над Вавилоном відслъзило Стрітення, Сосніна викликав Чубар урядовою й відрядив його на південь, в херсонські степи. Мальву ще застав у Вавилоні його перший лист.

"Тут такий безмежний степ і такі в ньому вітри розгулялися, що я застібаю душу на всі ґудзики, щоб не вивіяло з грудей. Живемо тут у вагоні-теплушці, посеред степу, а з цього вагона має початися одна з найбільших МТС на Україні. Зватися вона буде Наддніпрянська. Вже приймаємо машини, прибувають сюди по залізниці на наш блокпост, ставимо їх просто неба, це вражає. Люди тут чудові, з розмахом і поняттям, мені з ними легко починати, що не кажіть, Мальво, а простір творить своє в людині... Якщо можете і бажаєте — приїздіть. Ваш В. Соснін". Тоді Мальва відповіла йому непевно. А як відбула в Зелені Млини, то мати вже без неї отримувала листи Сосніна й складала їх нерозкриті за образком. Коли ж заникувала Рузя й норовила дістати їх, щоб прочитати, Зінгерка гримала на неї: "Не руш! Не тобі писано..." Сама ж Мальва не появлялася, геть відбилася від Вавилону, і Рузя тут дурняла її, бо ж у тих листах могло залежатись і щось таке, що не може і дня чекати... По жнивах Соснін замовк та більше

й не озивався. МТС Наддніпрянська таки з'явилась і потім зажила в республіці великої слави.

Хлоп'я Мальвине залишилось тут, на стару Зінгерку, я потім частенько бачив його на вулиці. Коли дитя запропащувалось, забирався в бур'яни або в урвище, до морельок, на які спиналося, а потім засинало під ними, знеможене цілоденними мандрами, то на горі появлялась Зінгерка і трубним голосом, який чути було на пів-Вавилону, кликала: "Сташко-ко! Сташко-ко-ко!" Те ім'я лунало в безлічі варіацій, коли його гукала Зінгерка з вечірніх сутінків. Одного вечора вона таки не докликалась Сташка і прийшла до нас, гадаючи, що він заблукав сюди. Валахи саме вечеряли, обсіли стола кружком, хоч стіл був і чотирикутний. Зінгерка постояла в дверях, пильно оглянула завечерців і, не знайшовши між ними Сташка, скривджено кинула: "Вечеряєте, Валахи, ну-ну, вечеряйте". Тоді навіщось поманила пальцем мене і, коли я вийшов до неї в сіни, сказала таким тоном, ніби я не належав до ненависних їй Валахів: "Сину, пропав Сташко, а я, бачиш, сліпа, то ти, бува, не пошукав би його? Десь заснув у бур'янах". Я заніс свою ложку, з якою вийшов у сіни, сказав, що потім довечеряю, хоч добре знав, що нічого вже мені не дотечеться з тієї вечері (для Зінгерки так сказав, аби знала, що ми тут не якась злиднява), й подався з нею шукати Сташка. Зінгерка лопотіла спідницями, адже мала їх на собі кілька (а ще ж літо), я вів її, вступаючи в дедалі густішу темряву, на дні якої блимав єдиним хистким вогником Рузин дім, велетенський і порожній.

— Може, тут, у Рузі? — запитав я Зінгерку.

— Ми з нею погиркались. Я тут постою, а ти збігай запитай. Ану ж тут...

У домі було двоє дверей, одні широкі, їх прорубав для себе й свого трактора іще Джура, там тепер вічна тьма, до світла ж вели інші двері з трикутним віконечком нагорі. Я прочинив їх, пройшов крізь сіни й не стукаючись (у Вавилоні ніхто ніколи не стукався) потрапив до Рузиної кімнати. Рузя стояла гола, з розпущеними кісьми, оглядала себе у високому, зжовклому, напівосліпшому дзеркалі. В одній руці вона тримала лойову свічку й водила нею з якоюсь дивною обережністю, наче боялась сполохнути постать у дзеркалі. Я тільки зараз помітив, що коси у неї лисніли, як шовк, були вологі ще, розчесані на дві половини, з тим проділом, який не міняла, відколи я її пам'ятаю. Як тільки міг не любити Джура такої жінки, й як нині Клим Синиця багато програє, що не може уздріти Рузю в цьому старовинному дзеркалі... Помітивши іще когось там (то був я), Рузя посміхнулась, прибрала свічку від грудей, не висотаних дітьми, майже дівочих, спитала:

— Це ти?

— Я, тітко... У вас не було Сташка Мальвиного?

— А він що, вже ходить до молодниць? Ха-ха!

— Ні, пропав десь...

— А я прийшла з буряків, скупалась у ставу й дивлюсь на себе... — Задула свічку: — Іди сюди! Хоч тебе поцілую... Ха-ха-ха!

Причинна, страх, убитий Джура — все разом погнало мене з цієї хати, хоч хвилю

перед цим на мене дивились зовсім розумні очі, пройняті лише тугою ночі. Зінгерка лопотіла далі спідницями та все благала: "Не лети, хлопче, я ж бо нічого не бачу, тільки чую. А що вона там, Рузя?"

"Спить..."

"Кажуть, Синиця заникує до неї. А я не вірю. То вже було б чорті-що. Твої Валахи повинні б знати. Родичі ж її".

"Що знати?"

"Про Синицю".

Нічого вони не знають, ті Валахи, і гадки не мають, яка гарна тітка Рузя після купелі і які розумні у неї очі — одне твердять, що вона причинна, хоч і Синиця не зважив на ті пересуди, визнав її за нормальну і навіть зробив її ланковою. Синиця посилався на те, що Рузя грамотна, читає книжки з агротехніки, навчатиме інших... Сташка ми знайшли у хлівці, спав у жолобі. Зінгерки весь день не було вдома, ходила з Отченашкою у Прицьке до сповіді, а Сташко отак доглядав домівку...

Коли я повертався повз Рузину хату, то там було темно. Рузя вже лягла спати. Можливо, й справді Клим Синиця віродив її для Вавилону вдруге?

Сьогодні субота, то в Зелених Млинах лемки о цій порі саме збігаються на пиво, обмившись та перебравшись після роботи у празникове, — щоб заодно послухати божественну скрипку Сильвестра супроти ночі. Чи вже ж і цього разу та скрипка не нагадає Мальві про сина? Валахи кажуть, що законної дитини, мовляв, ніхто вовік не кине, а паче на сліпу Зінгерку, яка й сама здитиніла за цю весну. А ще Валахи похвалялись, і то здебільшого на людях, що, якби Сташко від Андріяна, а не бозна від кого, то вони забрали б його до себе. Зінгерка, прочувши про те, віддячила, кинула Валахам також на людях, на святі гойдалки: "Взяли б і зацюкали б хлопця. Ви он своїм валашатам раду дайте, розігнали по світу (певна річ, то був натяк на мене). А мій при мені, зрощу ще його на вашу голову. Зрощу!" Відтоді Валахи ніколи не чіпали на людях ні Мальви, ні її сина, а в хаті... У кожній хаті суд вершиться над нами постійний і нещадний, і з того великого театру до нас доходять лише паузи, які дано кожному розуміти і витлумачувати собі на шкоду або ж собі на користь.

Дзінь-дзінь! Що за чортівня, вже й у Вавилоні об'явилося коло (хто? чие? і чому Валахи мовчали про це?). Прямо на мене летить на колі жінка, її тінь падає з греблі до ставу, там її видно навіть краще, ніж тут, зиркає на мене, не впізнає, проскакує, на мій подив, геть розлатаний міст, вилітає на гору, у Чапличів провулок, там знову "дзінь-дзінь" (ще стріла когось), і вже чую її на самій горі, у подвір'ї Зінгерів. "Мамо, мамо! Відчиніть. Це я..."

Мальва! Цілий світ для мене ніби повернувся з нею сюди. І як воно так відбувається в житті, що ти подумаєш про людину, мимоволі, знічев'я, а вона вже тут, вже й спалахує для неї віконце, відчиняються двері, і вже в сінях — дзінь-дзінь-дзінь-дзінь! — а то вже для сина, чути ж бозна-куди. Скрипнули двері у Явтушка, вийшов подихати нічним повітрям великий вавилонянин, а там, звідки прибула Мальва, Лель Лелькович, тонкий знавець Вавилонського царства, одпивши пива, напевне, витанцьовує з Панею

Властовенко падеспань, і лемки в захопленні від цієї, нехай і не з'єднаної пари. Мої ж натружені Валахи сплять як убиті. "Знайшли?" — "Знайшли..." — "Бідне дитя. Отак сплodyть на світ і забудуть..."

Вранці не то Рузя, не то Пріся (обидві вже встигли побувати тут) принесли Валахам вість: вночі повернулася Мальва, сама, без Журби, заробила там велосипеда на шкідниках (он які там премії!), то прикотила на ньому, аж геть хвора, кашляє, не інакше як приїхала помирати. Сухоти, заміжжя, чужа сторона — одне до одного, от маєш тепер.

На гойдалку збиралися по обіді, люду набилось, як ніколи, запрудили все подвір'я, і вийшла до них Мальва, привіталася з усіма, а з Валахами обнімалась, як і належало колишнім родичам, і пила, і сміялась, і двічі чи й тричі ставала на гойдалку з парубками, що повиростали тут. І затишно було Вавилонові з нею, а мені згадався чомусь Журба, хата Парнасенків на підгір'ї і тиха покинутість Журби у тій хаті, серед ночі... Несила йому звозувати оцю непідвладну вавилонську душу, що нею є Мальва. "А, бісеня! — помітила і розсміялась. — От бачиш, знову ми тут..."

Частина друга

Розділ перший

Ніхто не міг сподіватися, що вавилонські якості Явтушка проявляться з новою силою після того, як він був позбавлений власного поля, коней, які мав згодом замінити на волів сірої глиньської масті, і то неодмінно сірої, вірячи в глибині душі, що до його примарного щастя певніше буде добиратися саме на таких волах; позбавлений воза, який, окрім прямого призначення, правив йому ще кожного літа вночі за ліжко, — вистелене мішанкою або ж вівсянкою, — а вдень утворював холодок, з якого приємно було дивитися на колеса, споглядати після гарного обіду їх ідеально просту довершеність, — незбагнений політ мислі уловлював Явтушок в ободі та шпичках, які вкупі свідчили ніби про саму безперервність світу; Явтушок був переконаний, що за принципом колеса влаштована й сама Сонячна система з усіма планетами та супутниками планет, і тому вважав колесо чи не витвором самого Господа Бога, якщо такий є, а не розуму людського, у можливості якого Явтушок не вельми вірив, певен, що той більше налаштований до руйнування, аніж до творення; позбавлений борін, котка, сепаратора і плуга (який чудовий був плуг, хоч так і не оплатив його до кінця Моні Чечевичному!). Маючи те все, Явтушок не на жарт був пройнявся химерним прагненням колись піднятися над Вавилоном, і якщо не поневолити, то принаймні підкорити його собі бодай на останні роки свого життя. Був притому ще певний розрахунок і на плодючість Прісі, яка мала заселити Вавилон його, Явтушковими, дітьми. Ну, певна річ, його — у такій мірі, в якій те робилося досі (не скидав з рахунку і Соколюків, та й сам іще почував себе ратоборцем неабияким). Отак він собі усе те обмізковував у години возлежань на возі та під возом, найбільше під впливом коліс, ну і, звичайно, самого Всесвіту, й інколи звершення тих мрій здавалося таким недалеким, що подумки вже правив Вавилоном на золотому троні хоч іще ніяк не міг збагнути, як приховати на тому троні свої червоні, ніби підварений рачок, і вічно потріскані ноги,

скрути б їм не було. Те його непокоїло найбільше, бо й справді ноги мав осоружні, але ж не мислив собі взути їх на літо навіть тоді, на троні, бо любив, аби влітку ноги дихали, а не закуті були у яловичину чи хоч би й у шевро. Одне слово, Явтушок готувався до чогось примарно великого й досі не знаного, але вже вкладеного у його мозок та душу, нині ж усе те довелося згасити в собі й стати звичайнісіньким собі Явтушком, який невдовзі у вавилонському колгоспі вже не міг нічого свого відрізнити — ні воза, ні плуга, нічого, окрім коней, заради яких, — щоб хоч трохи полегшити їхнє буття, — пішов працювати спершу конюхом, а далі вибився в старіш конюхи. Однак згодом його власні коні перестали його пізнавати, не іржали до нього, коли він приходив удосвіта, за що одного разу він зозла відшмагав їх батогом, а потому плюнув на них і всю любов свою до коней переніс на жеребця — сивого дончака в яблуках, придбаного колгоспом за великі гроші, позичені у Глинському банку, як гадав Явтушок, на вічне оддання. Так воно потім і сталося, жеребцеві чогось підсипали до оброку, він замиршавів, а потім був справлений на кінське кладовище. Натомість Явтушок виходив двох молодих жеребців з полукровок і також в яблуках, дещо дрібніших, аніж були у батька.

Старший конюх — великий пост, і Явтушок обіймав би його, може, й до самісінької смерті, якби до кінця вірив у те, що колгосп — річ вічна, а не тимчасова. Щодосвітку мав таке почуття, що йде до стайні востаннє. Те почуття наростало у ранкові години, коли Варивон Ткачук, новий голова, надісланий з Глинська, разом з бригадирами виправляв наряд — біганина, крик, лемент, а тоді знову все влягалось, у тому ранковому хаосі верх брав якийсь порядок — колгосп продовжував існувати, а уряд не робив ніяких таких заяв чи натяків про те, на що сподівався Явтушок. Тих натяків Явтушок вишукував у газетах щоразу, коли Протасик, вавилонський листоноша, цей великий марафонець, приносив з Глинська свіжу пошту.

Начальник "пошт і телеграфів" Харитон Гапочка настійно вимагав оснастити Протасика підводою, але не було вільного воза, а сісти верхи на коня Протасик не відважився б навіть за наказом самого Гапочки, тому носив пошту пішки, щодня долаючи більше тридцяти кілометрів (до Глинська й назад), і через те запізнювався з різними декретами на цілу добу. Поволі Явтушок втратив надію, що колись вийде його декрет, але від того мало що змінилося в душі Явтушка. І коли він отримував по жнивах свої та Прісині зарібки, які вміщувались у двох-трьох клуночках, то казав: "Оце-то капнуло, добра б йому не було..." Але згодом, через якийсь рік-другий, коли вони з Прісею забирали з комори велетенську мажу міхів, запряжену волами, то Явтушок поганяв не прямо додому, а через саму Австралію (найdaleший закуток), щоб капосні вавилоняни бачили, що таке Явтушок з хлібом. Сама гордість, сама гідність.

І все ж Явтушок є Явтушок, його самим хлібом не вгамуєш, йому подавай або райське життя, або власну землю, на якій рабство йому було б миліше за свободу. А тут іще Фабіян з отим своїм Вавилоном, який нібито й загинув через розкіш. Чи вичитав, чи сам вигадав, що у розкоші годі чекати доблесті. У хаті Фабіяновій холоднеча, то він взимку мало не щовечора приходить грітися до конюшні. З цапом, у Боніфацієвій бекеші, що вже на ладан дихає, у заячій шапці. Та все у тих-бо золотих окулярах.

Заляжуть на сіні, цапок жує жуйку крізь дрімоту, а Фабіян вдається до древнього Вавилону, та так, наче він живе там і знає кожний вавилонський камінчик. Бродять собі по вулицях після єгипетського чи перського походу отакими собі скіфами, у яких повні калитки золота, рабинь купляють на одну ніч, а просто неба на вогнищах уже смажать для них молодесеньких буйволят, вина ллються південні з мідних дзбанів — скіфи двадцять вісім років майже правили отим Вавилоном. Жінок собі побрали там у дружини, а жінка вавилонська — то таке диво, зіткане з безлічі народів — з персів, іудеїв, мідян, філістимлян, ну й самих скіфів, певна річ, а ще те, що не просто собі жінка, а власниця великого скарбу: жінки у Вавилоні мали свою маєтність, незалежну від маєтності чоловіків. Отож колгосп і починає зрівнювати жінку з чоловіком: оце мої трудодні, ото — твої. А що означає рівність маєтна: те, що жінка стає незалежна, рівна у правах, вільна навіть поміняти чоловіка.

Тут Явтушок рвучко підводиться з сіна й під регіт інших конюхів хапає свого гарапника, того, яким лякає жеребців на моціонах, і лунко стріляє. "Убив би свою на місці!" — "Нічого, нічого, звикнеш", — утішає його філософ. "Да ніколи такому не бувають, щоб людство поверталось до старого". Потім усю ніч не дає Прісі спочинку. А все фантазія. Після тих оповідей про вимерлих дві тисячі років тому вавилонських парій. Дивувався лише, чому Фабіян тої фантазії не може створити для себе, подався з цапком на Татарські вали, тоді як жінок одиноких уже в цьому Вавилоні хоч греблю гати. Як від греблі брати: Рузя, Яся Болотна, Мальва, Клавдія Опішна (Никодима Опішного вбила січкаря минулої осені), Меланя Калашна, диво — Калашний служить надстрокову десь аж біля Маньчжурії, і пішло, і пішло... Та найвищої хвали заслуговує, звичайно, Клавдія Опішна — стан має гарний, і твар вродливу, і руки такі пухкенькі, теплі, що коли обійняли Явтушка цієї весни (виорав для неї города), то він мало не зомлів у тих обіймах. Раніше ніколи не думав, що може подобатися жінкам. Взимку нема причини податись Явтушкові до Клавдії Опішної. А навесні, може, знову виоре для неї города... Плуга знайде, а коні всі під ним.

Але рідні дітки скинули його зі старшого конюха. Перед тим зник із конюшні його гарапник для жеребців, і те було для нього недоброю прикметою. Гарапник нікудишній, з мотузки, тільки й того, що стріляв лунко. Потім два ліхтарі "летюча миша" пропали, а потім і сам старший конюх. То все ніби з містики, а реальні події розвивалися цілком нормально, якщо брати до уваги вплив Явтушка на дітей.

Ось як розвивалися ці, як на перший погляд, ніби й незначні події. До Вавилону прибуло на жнива кілька снопов'язок. Явтушок не міг намілюватися ними, доки вони стояли в подвір'ї й бентежили його одноосібну душу своєю досконалістю, а ще не менше своїми барвами. Самі зелені, дишла червоні, а крила голубі з жовтими грабельками, так і хотілося взяти те крило до рук і розчесати ним свою чуприну, яка досі обходила Прісиним гребінчиком з кількома виламаними зубчиками. Манільський шпагат до снопов'язалок прибув з деяким запізненням, та коли все ж прибув, то його мотки справили на Явтушка не менше враження, ніж самі снопов'язалки. Явтушок не повірив очам своїм, коли снопов'язалки, заряджені

шпагатом, почали скидати зі своїх столів готові снопи, зв'язуючи їх так цупко, що жодна з вавилонянок не зугарна була б зробити щось подібне з допомогою перевесла. І тут Явтушкові спало на думку настаратися шпагату на той випадок, якщо колись розпадеться колгосп, й одна з машин (а було їх аж п'ять) опиниться у його власному подвір'ї. Нав'язані снопи складали у полукіпки не вслід за машинами, а через день-другий, аби дати снопам просохнути. Отож Явтушок і скористався з того, озброїв своїх хлопців ножами (колись був наробив кісок для чищення буряків) і, дочекавшись ночі, вийшов з усією оравою на поле брані. Снопи лежали при місяці, мов побиті солдати, — все поле було всіяне ними. Явтушок повів своїх маленьких мародерів на саму гущавину, де пшениця була буйна і тепер сніп спочивав при снопі, сказав діткам: "Було це колись наше поле, тому так густо тут зародило", — й ну грабувати. За якусь годину-другу набрали шпагату добрий лантух, Явтушок аж кректав, коли повертався з тим трофеєм додому. Прися з меншими спала, коли вони повернулись, але прокинулась, заламала руки від горя, дізнавшись, куди Явтушок водив дітей з ножами. Явтушок ледве заспокоїв її, всівшись на лантусі, немічний і жалюгідний у тому безглуздому злочині, який заподіяв супроти хліба, супроти Вавилона. Так той шпагат на горищі й валяється, навіть миші не могли його струбити, та коли Прися лає Явтушка або клене нишком, то згадує про шпагат: "А щоб тебе шпагатом в'язало та на судоми клало, бо ж одна я знаю, як ти мені осточортів". Та, як тільки треба зав'язати мішечок до млина чи півня на ярмарок, то Прися мерщій згадує про шпагат на горищі, — вистачить тих зав'язок на ціле життя. Варивон ще довго не міг забути про злочинця, який роздяг снопи, хоча був певен, що таку кількість снопів несила роздягти одному. Взимку снопов'язалки знову привернули Явтушкову увагу, але вже з іншого боку. У Вавилоні тієї зими стала мода на лижі, на виготовлення лиж годилося все, що можна було парити в казані й загинати. І тут Явтушок згадав про крила снопов'язалок, що рядочком стояли під навісом. Проник туди, впевнився, що крила з бука, з кожного крила міг витворити лижу, чим і зайнявся, не гаючи часу. Виготовив для проби першу пару, сам з'їхав на них і добряче гепнувся на ставу. Те, однак, не завадило йому відкрити в хаті майстерню по виготовленню лиж. Треба було б бачити Явтушка, як він парив дошки, з яких не зійшла ще заводська фарба, як потім поволеньки загинав їм носи... Коли ж явтушенят поставив на лижі, то любив стояти під хатою і дивитись на ті свої витвори вже в ділі. Таких гінких лиж, як у Голих, не мав у Вавилоні ніхто. Старші явтушенята брали на тих лижах участь у районних кросах. І знову ж таки ніхто не викрив того злочину, лише перед наступними жнивами, як кинулись до снопов'язалок, то виявили, що геть-чисто всі вони без крил. Варивон Ткачук так розхвилювався, що бідоласі стало погано, його поклали під навісом, розстебнули комір косоворотки й повернули до свідомості водою, яку принесли з кузні (там Павлюки тримали воду для гартування лемешів та кіс), а Явтушок, який і собі нагодився до піднавісу, бігав від снопов'язалки до снопов'язалки й одне картав злочинця: "А щоб йому руки покорчило, хто посягнув на самі крила. А які ж крила! Які крила! Як зараз бачу..." Фабіян потім весь місяць творив крила у стельмашні, Явтушок заникував до майстра, любувався його

роботою, а лижі тим часом розсихались на горищі цієї хитрої бестії!

— Твоя робота, Явтуше? — запитав Фаб'ян.

— Крила? Господь з вами. Чи ж я ворог дітям своїм? — геть обезкрилів і заходився пособляти майстрові, тесав зубчики з грабу, а в'ялий граб — що залізо.

Явтушкові розбої могли б безкарно відбуватись і далі, якби Лук'ян Соколюк наступної зими не завважив зі свого віконця кільканадцять пар голубих лиж, на яких спускалися з гори явтушенята. Колір лиж нагадав йому крила снопов'язалок, Лук'ян стрепенувся весь, зодяг кожушка, шапку, вийшов і собі до явтушенят. Батечко їхній стояв під хатою, мав велику розраду спостерігати за тими гульками дітвори, підбурював менших не боятися смерті, кидатися з гори так, щоб перелетіти через увесь став, аж до Чапличів, дворянська хатина яких за ці роки з'їхала геть униз і тепер опинилася під горою, а була ж колись на горі — Явтушок добре пам'ятає ті роки. У ній доживає віку Чаплич — з діда-прадіда дворянин, рід його звівся нінащо, останнього нащадка, Домка, він, Явтушок, вивіз на кладовище в голодний рік, а рід Голих живе і здраствує, пуляє з гори, пнеться на гору. Ні, зима — то таки диво, згуки її падають на людину якоюсь незбагненною музикою, звеселяють душу. Аж тут Лук'ян Соколюк, голова сільради.

— Добрий день, Явтуше...

— День добрий, голово. Стою оце, і душа радується. За синів, трясця його ма'. Жаль тільки, що твого між ними нема... Хе-хе-хе...

— Як же нема? Є, он, із санчатами.

— Ні, я кажу про мого Михаська. Середульшого. Що помер. Кволенький був, то пішов у янголи. Десь прислуговує пану-Богу. Признайся, твій був чи не твій?.. Діло минуле, і зла за минуле нема.

— Смішні ви, Явтуше. Хіба про це зізнаються?.. Якби навіть і так. Он Даринка моя друге дитятко надбала, може, й не від мене, але хто про це знатиме, крім неї? Ніхто. А батько я. І законний.

— То тебе Бог покарав за мою Прісю. Хе-хе-хе!

— Якби й так, то не Бог, а доля, — засміявся голова.

— Та воно вже однаково, хто...

Коли Ясько піднявся під саму хату, то Лук'ян покликав його до себе. Скинув з нього лижі, узяв одну, доскіпливо оглянув, виявив на ній сліди зубців, тоді повернув Яськові. Той вступив у кріплення з сириці, полетів униз аж до Чапличів, і тут Явтушок сполотнів, здогадався, чого прийшов Лук'ян, спробував замести сліди.

— Майстри на всі руки. Вже самі... Ото з ваших берестків таке натворили... Ріжуть, тешуть, парять і гнуть самі...

— А крадуть самі? — І Лук'ян рушив від хати. Та так, що Явтушок не мав сумніву про Лук'янів намір. Кинувся за Лук'яном, перейняв, заступив дорогу.

— Благаю! Не веди Варивона. Моя робота, моя. Але пощади, Лук'яню! Не ганьби перед Вавилоном. Дітки ж ростуть. А ти ж бо знаєш Варивона. Він не пощадить. В тюрму віддасть. Діток посиротить.

— Все міг би простити... Але крила... Гадаєш, я не бачив твоїх зав'язок на мішках?

— Коли те було!

— Іди повійся на тому шпагаті. Крил я тобі не прощу. — І рушив до воріт.

— Лук'яню! Соколику! Дітки! Прісю! Агей-бо сюди! Мерщій, добра б вам не було! Мерщій!

— Що, тату? Що? — озвалися до нього з гори.

— Ловіть дядька Лук'яна! Та ловіть же, кажу! Не дайте йому дороги. Прісю! Прісю! Вибігла Пріся від печі з рогачем.

— Що тут?!

— Діти! Переймай, благай!

— Кого? — не второпала Пріся.

— Лук'яна ж! Пішов казати про лижі. А то ж крила, крила!..

Лук'ян уже зійшов на став, через який вела стежка, давня, найджена, аж за ним Пріся в постеликах набосоніж, з рогачем. Вклякла перед ним, в очах не то розпач, не то благання. І явтушата сюди — одне за одним. Вже гарні вилетки, розпалились, меткі всі, очиці горять — можуть звалити, можуть і вбити. Усі тут, лише Явтушок тремтів під хатою. Пріся показала на них:

— Вони відроблять ті крила. Поглянь які. Та, може ж, і ваша тут кров тече, загину на вас нема, які ж ви немилосердні. — Спам'яталась, кинула дітям: — Ідіть! — Тоді йому: — Ну, зняв Явтушок крила, зняв! І що? Вавилон від того поменшав? Чи твій Варивон щось доклав на тому? А ці підуть до війська, будуть там бігати на лижах, Вавилон будуть прославляти на маневрах. Чи вже не буде їх? Маневрів?

— Будуть. Та при чому тут крила?

— А крила ж то де в людини? Тут, — показала йому рукою на груди, — а не там, дурню. То — дерево...

— От бачиш, я вже й дурень...

— Хіба ж розумний побіжить до Варивона? Хто тобі Варивон? Чужий чоловік. Був, та й нема. А нам жити та бути. На одному цвинтарі лежати колись.

— І цвинтар уже...

— А що цвинтар? Цвинтар — то друге село. Другий Вавилон. Ви ж, чоловіки, бігатимете й там... Знаю вас, триклятих.

— Ха-ха-ха!

А під хатою Явтушок сміється, воскреслий. Адже ж чув кожне слово її. Ай Пріся, ай сила! Слава тобі вівіки віків! І Явтушок перехрестився, бо Лук'ян вернувся, пішов додому, лише посварився Явтушку кулаком. Побігла додому і Пріся, згадавши про кашу в печі. Кинула Явтушкові, пробігаючи повз нього:

— Безкрила химера...

— Нічого, нічого. Ти побачиш мене на маневрах...

— Тебе?..

— Ні. Моїх синів...

— Я тобі зараз як зроблю маневра... — Хотіла огріти його рогачем — він відскочив, а сніг високий — Пріся зашпортнулась і впала.

— Ех-хе-хе-хе! — сміявся Явтушок.

Потім викопав зі снігу її постелики, приніс тихцем до хати і поставив біля печі. Рогачі в куточку, де завше, стоять там з лопатою для хліба, і затула на місці, а Пріся лежить горілиць на лежанці і плаче. Тихо плаче за Явтушкову безкрилість. Надумала собі: оно будуть маневри — провчить його на маневрах. З першим-ліпшим старшиною, який стане у них на квартирі. Отака навіжена задумка крізь сльози...

А Явтушок на тих маневрах боявся не за Прісю. Минулої весни він знову виорав города Клавдії Опішній. Глибив плуга вже, що на рідному полі. Обох жеребців замучив, але картинку зробив з городу. Клавка — так він називав Опішну — не надякувалась, частувала його вже так, що він ледве втрапив на конюшню.

Всі чекали маневрів, а надто самотні жінки й посивілі у дівках дівчата, що діток надбати — надбали, а ось віддатися заміж так і не змогли. Одні втратили своїх майбутніх чоловіків іще дівчатами, інші наречених вирядили у новобранці, та так і не дочекалися назад: ті осідали по інших світах — хто де, аби тільки не вдома. Жінки самотні здавна гуртувалися над Вавилоном, як осінні лелеки: літувати прилітають у парі, до вирію ж нерідко вирушають овдовілі. Того грім убив, той спалахнув від сивухи синім полум'ям, той провалився на Журбівському ставу разом з кіньми, а ще інший проміняв чудову вавилонянку на якусь пошматюху у Прицькому і повіявся туди. Клавдія Опішна колись мала приймака з Козова, так ледащо таке, що мусила покласти його на воза й вивезти з Вавилону під три чорти, щоб не нидів світом. Тепер і вона чекає маневрів, сподіваючись звоювати на них хоч командира, а хоч рядового. Оце якось прийшла до Мальви, кинула на тапчан краму коштовного: "Обший мене, Мальво, до маневрів". Мальва мала "Зінгер", одну з тих чудових машин, що приводилась в рух з допомогою ніг, шитву навчилася від старшої сестри, і хоч великої майстрині не вийшло, але вавилонським модницям догодити могла й залюбки обшивала їх за символічну плату. Якщо глинські кравчині брали за сукню три-чотири карбованці, то Мальва таку ж сукню шила за десяток яєць, тобто майже безплатно. Сорочки шила за копійки, а за ліфчики загалом ніякої плати не брала, бо ж сама щоразу пересвідчувалась, що вони їй вдаються найменше. Вавилонянки такі всі грудасті, що припасувати ліфчика на будь-котру з них — річ майже неможлива, собі самій — і то не могла догодити. Клавдія Опішна мала такі справунки довкола, що Мальва ледве встигла обшити її до маневрів. А ще ж мала подбати і про свої обнови — витворила для себе плаття з крепдешину з турецьким візерунком на білому тлі.

Сільрада тим часом взяла на облік усі хати для постою, дбаючи не лише про затишок та чистоту, але й про можливі людські контакти з захисниками Вавилону. У Клавдії Опішної намічено було поселити самого комкора Криворучка, зважаючи на неї саму та її кулінарні здібності, у перевазі яких не раз упевнювався вавилонський актив. Лук'ян Соколюк провів з нею задушевну бесіду про те, як господиня має триматися з комкором. Не хіхикати без причини, не заводити шашнів з меншими чинами, не цікавитись ходом маневрів, не згадувати про свого першого ледацюгу Тимка Грішного, вивезеного з Вавилону на волах як непотріб, і нічого зайвого не базікати про сам

Вавилон, щоб тим не принизити його в очах комкора. За харчі для нього відповідає Варивон, тому Клавдія має знати, що й сільрада буде на її боці. Гість, напевне, хотів би поласувати тутешніми витворами, тому йдеться про домашні ковбаси, зельці (ковбики) домашні, про індичатину на чорносливі, що Клавдія вряди-годи готує для гостей активу. Потім Лук'ян забажав оглянути Опішну в новому обшиванні, для чого їй довелося побігти в комору й перевдягтися. Коли вона вийшла звідтіля, то голова майже не впізнав її — така жінка, безперечно, справить враження на самого комкора. Всі її окраси Мальві вдалося так підкреслити, що Лук'ян не міг одірвати очей від її постаті, вже й зараз налаштованої звоювати найстійкішого аскета. Щоправда, не було сап'янових чобіток, але ідеальну нагість її ніг, витворених на вавилонських горбах не одним поколінням Бехів (її дівоче прізвище), вже не могли зіпсувати й парусинки. Отож Лук'ян вийшов цілком задоволений оглядинами хати і господині.

У подібний спосіб було проінспектовано й усі інші оселі, визначені для постою легендарних кіннотників, що мали протистояти "навалі білих". Квартирмейстери Криворучка, що прибули сюди за кілька днів до приходу корпусу, залишилися задоволені і самими квартирами, і господинями тих квартир, гостинність яких могли звідати на собі ще до маневрів. Один з квартирмейстерів, вже немолодий капітан, так захопився Опішною, що прохав голову сільради залишити її хату за ним, а для комкора підшукати помешкання ближче до штабу, для якого було відведено школу — кам'яний будинок на високій горі. Але голова послався на те, що побіля школи у нього все багатодітні родини, і він не може ставити комкора до одної з них. До того ж невідомо, як довго триватиме "оборона" Вавилону. "Це не війна, товаришу голова, а лише маневри", — пояснив капітан. Йшлося про тиждень, найбільше — два. І тут Лук'ян таки вивідав від капітана, що "білі" мають намір брати Вавилон з допомогою повітряного десанту, а десант, як відомо, діло раптове й недовготривале, все може скінчитись за один день чи за одну ніч.

Авангард Криворучка, уникаючи бомбових ударів, прибув до Вавилону під прикриттям ночі й на ранок розосередився так, що повітряні розвідники вже на світанку не могли виявити ні найменших ознак присутності військ у Вавилоні. Вони натрапили лише на кілька ескадронів, які на світанку ввійшли у Прицьке з боку Козова. Тому вслід за розвідниками над Прицьким з'явилися бомбардувальники, напевне, викликані туди по радіо, й демасковані ескадрони були розсіяні у степу поблизу села. За правилами маневрів, Криворучко мав вважати ці ескадрони "загиблими" і змушений був зняти їх "з операції". Кілька представників "білих" при штабі Криворучка невідступно стежили за дотриманням правил "гри", і комкор нічого не може від них приховати, до речі, як і від самих вавилонян. Ті буквально на другий день уже знали усіх "білих" в обличчя — було їх щось близько п'ятнадцяти на чолі з полковником Шумейком, надто виділявся з-поміж них капітан Чавдар, сам льотчик, високий, білочубий сіверянин родом з Великого Устюга (вавилоняни казали — з Великого Устюка). Стояв капітан у Мальви Кожушної (вавилоняни неохоче брали на постій "білих"), мав під Вавилоном літачка на клеверищі, сам на ньому літав, повсякчас

тримаючи на оці усі переміщення в дислокації корпусу. Вже через кілька днів Чавдара знали у Вавилоні за "білого", і коли Мальва приходила до Ткачука за продуктами для постояльців, той випишував з комори "білим" лише половину того, що відпускав для наших рідних кіннотників. Але сам Криворучко ставився до Чавдара приязно, не раз користався його літачком, запрошував капітана на обіди до Опішної, де, окрім них двох, неодмінно бував ще і полковник Шумейко, представник військового округу, у минулому також кіннотник, а нині бронетанковий командир.

Криворучко виказав цілковиту байдужість до Опішної, за обідами по-доброму кепкував з її старань, а плаття її просто смішило комкора, який напевне розумівся на модах. Зате модистку її вподобав з першої зустрічі, з того вечора, як став з нею на гойдалку. Літав Криворучко, мов навіжений, надто коли повірив у ланцюги, а ось літачка боявся, і, коли Чавдар виробляв на ньому елементарну бочку, кричав зі своєї кабіни: "Єгоре, Єгоре! Не дурій". Не вірив у ті полотняні упряжки, боявся, що випаде з них. Єгор Чавдар також не був байдужий до Мальви. Одного погожого дня попрохав дозволу у Мальви покатати на літаку її сінка Сташка, що прив'язався до Чавдара з самого початку щиро і безоглядно, як можуть те діти, що виростають без батька. Мальва відбулась жартом: "Краще вже покатайте маму, коли вам так хочеться себе показати". — "Вночі не можна, а ось на світанку — будь ласка".

Одного світанку, коли мінялися досвітні караули у Вавилоні, вони вдвох піднялися із клеверища і стали літати над степом. Комкор уже прокинувся, то вийшов з біноклем, побачив літачка, а в ньому — Мальву. Посміхнувся, хоч і вбачав у тому літанні грубе порушення військової дисципліни. Але якщо вже Чавдар на таке зважився, то, мабуть, неспроста. Мальва ж почувала себе у повітрі, як птиця (а то все гойдалка), сміялась, коли літачок набирал висоту і потім соколом летів униз.

За обідом комкор посварився Чавдарові пальцем, але промовчав, за віщо, — за Мальву, певна річ, за оте літання з нею. Сказав по обіді в сінях:

— Твоє щастя, що спав Шумейко. На маневрах з такими штуками не граються. Щоб це було востаннє...

Все у Великому Устюзі дерев'яне: тротуари, вулиці, будинки і храми. Лише дзвони у храмах з чистої міді. Кажуть, що їх чути на всю північ Росії, а вперше озвалися вони іще на честь коронації Івана Калити. Потім великоустюзькі майстри по дереву понесли своє мистецтво у стольні гради, там їх роботи славляться і досі; нібито знамениті Кижі на Ладозі також витворені їхніми руками.

Єгор виростав у родині знаменитих майстрів. Кожне літо усі сім синів з батьком залишали Устюг і йшли зводити дерев'яні церкви рідкісної краси. Єгор був підлітком, але і його брали для науки. Хлопець не боявся висоти, почував себе крилатим на дерев'яних банях, і старий Чавдар міг радіти з того, що має такого гарного спадкоємця. На зиму поверталися до Устюга, проїдали свої зарібки, святкували Пасху і знову йшли пріч — то на Валдай, то на Поволжя, а то на Новгород-Сіверщину, де здавен віддавали перевагу дерев'яним храмам. Останню свою церковцю Чавдари склали у Батурині, там поховали вони свого батька, який зірвався разом з незакріпленою банею. Баню сини

поставили на місце, але без батька їхня велика родина розпалась, розсіялась по світу. Двоє старших братів загинули на Першій світовій, четверо ж поміняли професію — пішли в плотогони, шахтарі, ливарники, а ось він, Єгор, літає. Міняються аеродроми, все з глибини країни посувається сюди — на захід та на захід, ось він і кочує з аеродрому на аеродром своїм небесним ходом — ще недавно стояли в Чугуєві, а до маневрів уже тут, під Житомиром, на річці Гуйві. Він один, йому легко злітати і приземлюватись. Траплялися йому знайомства, були, здається, й захоплення, та все якесь німецьке, нетривке, як наче в дорозі. У них там, у Великому Устюзі, велетенський зруб, складений вже й хтозна-коли, іще, напевне, отими першими майстрами, от мати і тримається того гнізда, старенька вже, не годна вештатись з ним по аеродромах, де є, проте, своя сувора і красива романтика, відома хіба що їм, льотчикам, а ще дружинам військових льотчиків.

— Якщо б ви згодні, Мальво, то по маневрах...

— Ну-ну, що по маневрах?

— На мій літачок і прямим курсом на Гуйву.

Це, напевно, красиво — бути дружиною військового льотчика. Він десь у піднебессі, а ти чекаєш його, хвилюєшся, переживаєш. Не те що Журба: яким іде на буряки, таким і повертається з буряків. Все прикидала: а чи не міг би її Журба сягнути неба?..

— І це ви серйозно, Єгоре?

— Я ж бо на маневрах чи де? А на маневрах усе, Мальво, серйозно. І це також серйозно! Перед вами не юнашко якийсь.

— Якби ж то ваші маневри та на рік раніше, — розсміялася Мальва. — Заміжня я. І до того ж не вперше. Тому ніяк не можу полетіти з вами, Єгоре. Хоч на Гуйву, а хоч за Гуйву — ніяк не можу.

— Я чув... Ви його любите?

— Хтозна...

— У вас є діти з ним?

— Нема дітей...

— Тоді що ж вас тримає?

— Що?.. Людина він. Гарна і чиста людина. І також літає...

— Він льотчик?

— Ні, він агроном. Але такий, від Бога...

Ось і все освідчення. Та якби і не було Журби, то зважилася б вона зі своїми хворобами занাপастити життя цьому соколові? Мабуть, ні. Це було б з її боку легковажно. Але тут, на маневрах, святкувала Чавдара потай від матері, потай від корпусу, ховалася з тим почуттям, та хіба сховаєшся од Вавилона? Вавилоняни ніби по очах читали її душу: "Геть ожила наша Мальва на маневрах". Для пересудників уже досить було б і того, що вона політала над Вавилоном. Але байдуже їй ті пересуди, бо ж могло то бути її щирим захопленням...

Напередодні самого десанту корпус зазнав ще кількох бомбових ударів, представники "білих" скрупульозно обрахували втрати, а Шумейко підтвердив їх у

своєму донесенні на ім'я командарма.

Вночі подзвонили, що десант викинуто на Козів, і там зав'язались вуличні бої з кавалерійською бригадою. Була четверта година ранку, але штаб уже був на ногах, у всі кінці помчали вістові піднімати корпус проти десанту. Ні штаб Криворучка, ні спостерігачі "білих", ні сам Шумейко не знали, як розвиватимуться події далі, все було кинуте на ліквідацію козівського десанту, — Чавдар з Криворучком полетіли туди на ПО-2, та ледь літак приземлився, як над ними пропливла в небі десантна армада, тягнучи на буксирі десятки планерів. Над Вавилоном планери почали відділятися від тягачів і плавно знижуватись на степ.

Ескадрони, що на добрій рисі посувались на Козів, комкор повернув на Вавилон, але це вже не могло зарадити справі. Нова ескадра, цього разу бомбардувальна, "знищила" ті ескадрони на марші.

Штурмом і взяттям Вавилона командував сам Йона Якір. Кілька разів Криворучко водив кіннотників у контратаку, та все даремно. Вибити десант з Вавилона вже не вдалося. "Добре, що переміг тебе я, а не німецький чи який інший генерал. Ліпше бути битим своїми, аніж чужими. Не сумуй, комкоре, це всього лише велика гра". Криворучко ж нервував. Коли вирушав з Вавилона, то кінь спіткнувся під ним...

А десантники ще кілька ночей стояли табором на клеверищі, чекаючи тягачів для своїх планерів. Палили багаття, задружили з Вавилоном на правах переможців, хоч Вавилон уже був ніби звик до кіннотників і не переставав співчувати Криворучку, який, хоч і не оборонив Вавилон, зате подарував гарний табунець коней, "покалічених" на маневрах. Десятники подарували лише кілька парашутів дівчатам на хустки, а за те вивезли на літаку Клавдію Опішну, яка звоювала з тих багать якогось великого героя. Прийшла попрощатися з Мальвою: "А ти летиш?" — "Лечу, — засміялася Мальва. — В Зелені Млини..." Мав прибути за нею Журба на візку і знову відвезти у хату Парнасенків. Та все ж, коли літачок Чавдара робив прощальний круг над Вавилоном, Мальва зронила тиху сльозу. Зірвала косинку з голови: "Прилітайте, Єгоре!" А на той поклик, ніби з дива, явився Федір Журба. На візку, тихий і залюблений у неї... Помахає з візка кашкетом, дарма що не знав кому.

Розділ другий

Хтось порається... і тоді обіймаєш мислю весь Вавилон на цих майже голих пагорбах і починаєш шукати отого свого можливого чи, сказати б, імовірного ворога, який у цей час також поклав свою голову на подушечку, думає про тебе і посміхається в теплій хаті: "Я, голубчику, я, я!..." Але ж хто він — цей "я"? Починаєш перебиратись з вулички у вуличку, з хати до хати, з обличчя на обличчя, та даремно віднайти того тихого, затамованого ворога, який вибрав собі саме тебе з безлічі вавилонян і хоче будь-що-будь скинути з вавилонської гойдалки у прірву. І ти відчуваєш себе безпомічним перед ним, і караєшся не з того, що він обрав саме тебе для своєї сваволі, а з того, що Вавилон виплотив його собі ж на горе.

А він порається... Чи не Явтушок за оті крила від снопов'язалок? Його діти і досі, як тільки випаде сніг, шугають по горбах на тих крилах, мов очманілі, а могло ж бути й

інакше, якби Лук'ян довів тоді справу до кінця. І тут він злився на себе, на своє добре серце: таких, як Явтушок, не слід жаліти, а виполювати з корінням, щоб не дати їм вростися у новому, благодатному для них ґрунті. То був час, коли навіть Фабіян остерігався медоточивості Явтушка. "Господи! — говорив філософ, коли заходила мова про це. — Навчи мене спокійно сприймати події, хід яких я не можу змінити, дай мені енергію і силу втручатися у події, мені підвладні, та навчи мудрості відрізняти перші від других, як було це зі мною досі". Філософ вигадав для себе такий оберіг, бо знав, що сталося з Сократом за Перікла: коли настає якась криза в людей, то всю вину за неї звалюють на філософії? іноді зовсім не причетних до неї. Фабіяном зацікавились у Глинську: як це він став Фабіяном з Левка Хороброго? Посміялись і відпустили того ж таки дня, натякнувши при тому, щоб надалі пильнував лише своїх обов'язків трунаря та не ліз не в свої справи.

У Лук'яна ж справи складніші...

Якщо вдуматись, то вина його не така вже й велика, було майже забуто про неї і тут, і в Глинську, а це знову зродилася з-під людської пам'яті, як зроджується повзуче зілля на тому самому місці, де, здавалося, було вже звелось зовсім і зацвіта химерною квіткою. Данько знову виник на пам'яті примарою, а відповідальність за те падає на Лук'яна. Тільки-но який нелад у Вавилоні — натрапили там на якого цвяшка у січці, чи сибірка нагадала про себе, або ж ящур напав на череду, чи буряки під'їв довгоносик, чи їйце що, як у Глинську вже неодмінно нагадують Лук'янові про брата. Докори сипалися дедалі частіше, дедалі несподіваніше, здається, недовірою до Соколюка пройнявся вже й Клим Синиця, а з Глинська та недовіра переметнулася сюди, до Вавилону, у тому спотвореному вигляді, що коли послухати Явтушка чи їйце там кого, то начебто Лук'ян Соколюк уже давно працює на ту невідому державу, до якої вивтікав Данько, прихопивши свого часу золоті капітали Кіндрата Бубели. Насправді ж капіталів Данько не брав ніяких.

Одної ночі до Вавилону прибув Македонський, зупинив бричку біля Соколюкових воріт, розбудив Лук'яна. Як голову сільради його будили частенько (то хтось горить, то хтось когось убиває, то кабанця смалять у сінях паяльною лампою, щоб не забути смаку знаменитого вавилонського сала, і він біжить нагадати про шкуру з того кабанця), різні бувають випадки, але сам товариш Македонський у шибі — таке вперше, а то вже й востаннє, подумав Лук'ян, зірвавшись з ліжка.

Даринки не було, її бригада саме стояла на чистих парах у Козові. Лук'ян сам вів господарство, доглядав дітей, Даринка лише вряди-годи навідувалась, щоб помити голову, поміняти сорочку та приголубити діток, аби не відвикали від матері. Даринка ходила в передовиках, вважалась послідовницею Паші Ангеліної, розквітла у тих своїх польових турботах.

— Ти сам? — запитав Македонський, коли Лук'ян запалював лампу, що висіла на стіні між двома вікнами.

— Сам. Діти сплять. Сідай, я зараз...

Македонський присів на лаві, викинув ноги на долівку, встелену зіллям, він їхав

сюди один, на козлах, правив за кучера, то від незвички потерпли ноги. Запаливши лампу, Лук'ян помітив у очах Македонського занепокоєність, якої раніше начебто за ним не помічав. Лук'ян стояв ні в сих ні в тих, уже й не знаючи, що казати, тоді, згадавши, що він стоїть у спідніх, заходився вдягатись, почавши не з штанів, а з сорочки. Македонський помітив це, посміхнувся.

— Ну, як ти тут?

— Парубкую, — показав Лук'ян на ліжку з дітками й прибираючи бодай би зовнішнього спокою. — А ти це з самого Глинська?

— З Глинська...

— Міг би і викликати, коли там що... невідкладне.

— Міг би. Але справа така, що краще тут. Неофіційна справа... — Він дістав з кишені лист, розпечатаний уже, подав Лук'янові. — Товариш Гапочка перехопив. Читай...

Лук'ян підійшов до лампи, дістав лист з конверта, якось нерішуче, боязко поправив окуляри, прочитав:

— "Дорогий брате!" — Відсахнувся: — Що-що?

— Читай далі, читай, — заспокоював його Македонський.

— "Якщо ти жив і здоров, то знай, що я також перебуваю в живих, на здоров'я не скаржуся, живу добре, маю жіночку і двійко циганчат від неї, хлопчиків, чекаємо третього... Сиплемо, як з решета, ось побачиш, куди там Явтухові до нас! Геть забув про наш Вавилон, бо тутечки Вавилон справжній, люд з цілого світу пливе сюди. Данько ж твій і не Данько, і не Соколюк — проклинаю його і досі, виродка вавилонського..."

— Він, він, негідник! — аж затремтів Лук'ян. Тоді читав далі: — "...але ж кровинку рідну нічим не замінити, вона горить в людині, як вогонь, горить, ще й гріє, нагадує тобі, хто ти є у цьому великанському світі, яка мати породила тебе — людину. Оце ж і вирішив написати тобі, бо друзів тут маю багато, а брат був один. Щоразу, коли стаю до кліті й опускаюся до забою, то згадую про тебе. Тут і загинути не штука, оце поховав товариша, разом прийшли сюди, а вже нема... Отож і пишу тобі, щоб ти знав, що твій Данько орудує під землею, видає нагора, як тут кажуть, чорне золото, ходить в ударниках, і щоб не гризла тебе совість за мене. А то ж все ви боялися з матінкою, що дядьки зашмагають мене батогами на глинському ярмарку... А я люблю ті створіння і досі. І циганочка моя любить коней. І хлопчики мої гарні, як лошата. Очі великі, сині... Як розбагатію тут, то неодмінно куплю собі коня. Сивого коня в яблука... Бувай! Твій Данько".

— Он воно як, — зітхнув Лук'ян, наче скинув із себе гіркий тягар.

— Нема ні числа, ні року, а штемпель столичний...

— І що ж тепер? Синиця знає про цей лист?

— Знає... Всі в райкомі знають. Гапочка приніс лист туди...

— Знайшовся, гаспид, — потряс Лук'ян листом у повітрі, ледве не скинувши скло з лампи.

Македонський підвівся з лави, зиркнув у віконце.

— Я поїду... Даруй, що потривожив. І за все оте також даруй... Час такий, Лук'яне...

— Я розумію. Хіба ж я що, темний якийсь...

Вийшли на ґанок. Коні поснули біля воріт, хатина Явтушка також спала собі, підсвічена цвітом груші-спасівки. Просто палахкотіла. А тут, у Соколюків, ще вища та свіча. Вічна суперечка двох груш, і не буває року, щоб зародили обидві однаково. Ідуть до брички, Македонський розбудив коней, розмотав віжки, вибирається на козли.

— А лист? — нагадує Лук'ян, все ще тримаючи листа в руці.

— Нехай залишається тобі. Коли що — покажеш... І тут всім покажи. Всім... Отак. — І по конях. Лук'ян ще довго стояв і дивився йому вслід, вслухався у торохтіння брички.

"Ай Македонський! Ай яка ж славна душа! Повернув мені того гаспида. Повернув... З невідомих світів, з невідомих країн. На отому сивому коні в яблуках... Покажу! Всім покажу! Всьому Вавилону. Нехай знають, нехай чують, нехай бачать!..." Повернувся на ґанок, присів і тихо заплакав. А Явтушок зі свого подвір'я — кахи-кахи. Не приспала його лиха година. Постояв під білою грушею у білому і пішов до хати. Знялися на голос перші півні. Де-не-де...

З деяких пір, з отих самих, як він довідався про Даньків лист до брата, Явтушка почав обсідати підвищений інтерес до Донбасу. Не те щоб він мав намір податися і собі в шахтарі, а ось своїх старших спровадити туди через рік-другий — така думка в ньому засіла. І ось якось в неділю Протасик, вавилонський листоноша, цей великий піший, приніс Явтушку "Вісті" (Протасик не встигав рознести пошту того ж дня, коли повертався з Глинська, і частину вавилонських вуличок, які випадали з головного маршруту, обслуговував уранці). Окрім "Вістей", вручив Явтушку квитанцію на недоплату продподатку та вже вкотре нагадування Вавилонського споживчого товариства про те, що Я. О. Голому належить внести пай за перше півріччя, інакше означеного громадянина доведеться вивести з пайщиків, а то однаково, що відлучити Явтушка від крамниці, від права купувати крам, парусинки та інший товар, без якого така родина, як ця, відразу ж опинилася б у великій скруті. Вісім штанців з "чортової шкіри", вісім сорочок із сатину, вісім пар парусинок і таке інше.

— Давай щось везти на ярмарок, — сказав дружині. Пріся саме топила піч, розтепліла, то наче з полум'я вихопилась на Явтушка:

— А що, що везти? Мене хіба що? Інші як он живуть, при ділі казенному і при копійці, а тут ну просто хоч з мосту та у воду. Згин якийсь. Нащо вже Протасик, побігенько якийсь, і той... Кашкета новенького нап'яв, і парусинки на ногах порипують... А тобі ніякого ходу нема...

— А якого ти хочеш ходу? Доки цей правитиме Вавилоном, — показав він у віконце на хату Лук'яна Соколюка, — то не видать мені просвітку ніякого. Варивон — чоловік чужий, а раз чужий, то, значиця, для нього ми всі однакові. І Голі й не Голі — під один ранжир. Це ж свій, а свій, братику, знає тебе з яких пір? Аж страшно подумати. І бачиш — ніяка сила його не бере. А чому? Даринка підпира тракторцями. Гордість району! Друга Паша Ангеліна... Ех, мені б таку Пашу. Хо-хо-хо!

— Ще воно до Паші пнеться, пайщик нещасний. Он города... орав Опішній, а де вона, Клавка Опішна? Фур — та й полетіла. Яка там Паша на твої зарібки?

— Хе-хе, якби не маневри...

— Ну і що, якби не маневри? — винесла рогача з печі Пріся.

Явтушок аж зіщулився на лаві, похапцем розгорнув газету.

"Вісті", напевне, не мали вдячнішого читача, принаймні тут, у Вавилоні, хоча й виписувало їх, окрім Явтушка, іще сімнадцять дворів. Пріся любила слухати Явтушка, за читанням він ніби перероджувався, прибирав чогось такого, що відразу ставило його на вищий щабель, і Пріся мимоволі дивувалася, чому такого великого грамотія, як він, досі тримають у конюхах. Явтушок-бо вдавався саме до голосного читання з двох причин: воно відволікало його від смислу прочитаного, а ще давало йому можливість виговоритись, щоб потім не було йому охоти встрявати у марнослів'я з Прісею, з кіньми і взагалі з Вавилоном, бо ж завше ловив себе на тому, що йому кортіло ввернути у свою мову якесь вередливе словечко, за яке недовго бути покликаним і до Глинська, а тут, у хаті, щонайменше напроситися на рогача. От хоч би і зараз про Опіпну. Полетіла, і хай собі...

— Прісю, а Прісю! — підстрибнув Явтушок з лави, наче його хто вколов шилом.

— Що там?

— Ти Данька пам'ятаєш?

— Якого Данька? Нашого?

— Не жить мені, якщо це не він.

— Піймали?

— Ні, ні, ти послухай, що тут написано: "Ударники "Кочегарки"". Дивись зліва направо: "...вибійники Павло Філонов, Іван Голота та Дмитро Вазоев перед спуском до шахти. Фото Р. Онашкіна". — Підбіг до печі, зачекав, доки спалахне віхоть: — А тепер глянь на оцього середнього... Як він тут? Ага, Іван Голота. Добре глянь! Не бійся!.. Ге, Данько?

На Прісю дивилися знайомі очі.

— Чи вже ж Данько? Очі ніби його і твар вся його. А де ж борода?

— А вуха? Вуха поглянь які? Данькові вуха. Стирчать, як у норовистого коня. Колись весь Вавилон сміявся з цих вух. А бороду збрив, гаспид. Яка борода на "Кочегарці"? Пригадуєш, я читав тобі якось, що "Кочегарка" працює на сотні метрів під землею. Звісно, яка борода на такій глибині? Це тут добре було кохати бороду. Ну, що ти замовкла? Дай вуглика, я йому зараз домалюю бороду.

Зробив це ментом. На припічку... Раз, раз, раз — і вже викапаний Данько.

— Ну? Тепер подивись...

— Що там, тату? — прокинувся котрийсь на ліжку.

— Спіть, спіть. Це тут тато "Вісті" читають.

— Добрі мені вісті... Га, як я злапав його? На "Кочегарці", проклятий!

— І що тепер буде, Явтуше? — засмутилася Пріся.

— Нічого не буде. Буде те, що Лук'ян тепер буде в моїх руках. Отут... — І він

показав їй стиснутого кулака. — Віднині й наповсїгда.

Метнувся до віконця, яке геть запрозорїло, задмухав каганця на столї й побїг з хати. Лук'ян саме вмивався з умивальника, якого змайстрував цього лїта не так для себе, як для Даринки. Явтушок привїтався г`речно, справився про здоров'я, все як слїд — Явтушок у цьому не промах, а коли Лук'ян вже обтерся й кинув на шию рушника, щоб їти до хати, запитав:

— Ти "Вїсті" читаєш, Лук'яне?

— А тож бо як без "Вїстей"?

— І виписуєш?

— Ні, там, у сїльраді. А сюди — журнала виписую... Даринка — "Работницу", а я — "Вокруг света". Вашим хлопцям також не завадив би. Ліміт. Але можу сказати Протасику, щоб виписав. На друге півріччя. А це у вас вже сьгоднішні... Чи то вчорашні?

— Ага, принїс Протасик, ще фарбою пахнуть...

Явтушок дуже пишався з того, коли знаходив у "Вїстях" опечатку або ж пропущену літеру. Давав читати всїм, хто потрапляв під руку, а потім радїв, як мала дитина, що лише він один ї здатний виявити опечатку, як би та не замаскувалася. Вигукував: "Ось вона, ось вона, ач, як причаїлася!"

— А що там, знову опечатка якась? — запитав Лук'ян.

— Є, трясця його матерї! — аж упрїв Явтушок, подав газету, Лук'ян полапав у кишенях галїфе окуляри — не було їх, то пішов за ними до хати. Вийшов по хвилї в окулярах.

— На якїй сторїнці? Потрїбні вони вам, отї опечатки.

— На першїй. На першїй. Власне, тут не читати, а тїльки-но подивитись. На цю ось фотографїю.

— Ну, ну, бачу... — прочитав: — "Ударники "Кочегарки""... — І затнувся, Явтушку аж нїби стрельнуло у п'ятах. Зараз почне огинатись, відхрещуватись, зрїкатись рїдного брата. Коли ж нї, мгикнув, підвів погляд на Явтушка, пильний-пильний:

— Данько... То що?

— І я ж про те. А Прїся — нї та й нї!

— Підїть скажїть їй, що це він. Як він тут? Голота...

— Ага, Іван Голота... — зїв'яв Явтушок. — Ми тут думали про нього, що він подався до імперіалїстів. А він бачиш де? На "Кочегарці". Біля самого Микити Ізотова. От тобї й Голота!.. А ти у нас справдешнїй голова. Чесний...

— Чим же я такий чесний?

— А тим, що признав брата... Не відсахнувся. Не зрїкся...

— Брат же. Рїдна кров... У щастї — брат, ї в горї — брат.

— Збережи собї цю газетку. Вона менї нї до чого...

І пішов з подвїр'я...

Повернувся з таким почуттям, нїби очистив душу від якоїсь скверни, потирав руки, зазирнув до печї, з якої пахло перловим кулїшем та смаженою на олії цибулею.

— Ну, що?

— Признав...

— Признав? — аж наче занепокоїлась Пріся.

— А куди ж йому, бідоласі, подітися, коли там вуха стирчать, як у краденого коня? Прямо за руку піймав конокрада. І де? На "Кочегарці".

— Конокрад, конокрад, а бач, вибився в люди. Вугіль дорогий, не докупишся, то, видать, там грошки гарні гребе. На тій "Кочегарці".

— Дарма! І ми колись виб'ємось. Ось тільки хай хлопці підростуть. Всіх на "Кочегарку"! Всіх підряд до Микити Ізотова! Нічого тут гибіти у Вавилоні. Гей, гвардія! Підйом! Снідати пора.

Хата заворушилася по закутках, де досі панував здоровий і міцний сон: на ліжку, на полу біля печі, на самій печі. Що-що, а клич до сніданку чують. Має почуватися щасливим батько, до якого, як до чудодійної ікони, відразу розплющується стільки пар дивних очей: і чорних, що смола, аж дух завмирає від їхнього погляду; і сірих, насмішуватих, з ледь прихованою пересторогою до батька; і зворушливо-голубих, по-дитячому довірливих, та ще якихось ніяких, як і в самої ікони, але зараз батька більше цікавили чомусь вуха, ніж очі цих майбутніх героїв "Кочегарки". Начебто жодному Данькових не вчеплено, і це сповнювало батька відчуттям відвертої радості.

— Ай молодці! Ай молодці! Якби ще до роботи отакі хвацькі... — Саме діставав хліб з полиці, що над мисником, ще вчора там було сім буханців, а сьогодні вже п'ять. Також нівроку собі "кочегарка", подумав Явтушок, пильнуючи різати хліб рівненькими однаковими скибками, щоб не було за столом ошукань ніяких. Вже всілися всі до чавуна з кулішем, і тут Пріся, яка завше прилаштовується стоячи до Явтушкової миски, нагадала про газету.

— А вона тобі навіщо? — спалахнув Явтушок.

— Та хотіла ж показати їм, чи й вони впізнають...

— Кого, мамо, кого?..

— Одного там... Вавилонського...

— Покажіть! Покажіть!

— Іжте! — гримнув на всіх них разом Явтушок, несучи ложку до рота, та так і не донісши. Тут його погляд ненароком упав на вушка, що просвічували проти вікна, — гостренькі, сторожкі, роззявкуваті внизу, щоправда, невеликі ще, але ж мав досить фантазії, щоб збільшити їх подумки у кілька разів і порівняти з тими, які так вразили його сьогодні у "Вістях". Вушка належали Ананькові, середульшому, красеню, досі батьковому улюбленцю. Доніс ложку, прожував, тоді як висушіться на Прісю:

— Тут люди чи коні?!

— А що, що?

— Знову перл недоварений! — брязнув ложкою об стіл, встав і побіг з хати. Ананько кинувся за ним: "Тату! Тату!" Де там! Повернувшись, Ананько ледве не заплакав:

— Голодні пішли...

— Не журися за них. У них там примус у шорні. Яйця крадуть у курятнику,

смаженю смажать... Чайок заварюють на малині...

— Хіба ж перл недоварений?

— Ні, мамо, перл як перл...

— Я люблю тверденький.

— І я... — озвався найменший, Санько.

— Тебе не питають, — обірвав його Ананько. — Воно щось розуміє на перлі. — І також брязнув ложкою по столу, чисто як батько, й подався з хати. Потім кликала його, але ж таке горде, що прогнівавшись може півдня просидіти у бур'янах і не озватись. Досі батько його одного з усіх брав з собою в нічне до коней, Ананько дуже пишався з того, мав там кілька своїх лошаків, яких об'їжджував, а над усе любив сидіти біля нічних багать та слухати оповіді конюхів про Вавилон. А це перестав брати, то Ананько зривався вночі, рюмса, будив інших. "Це ти, Ананьку? — озивалася мати з тапчана під ходиками. — Заспокойся, дурненький. Ще скільки тих ночей попереду. Минеться. У нашого батечка все поволі минає..." А ночі сухі, співучі, місячні, ну просто вставай і йди у нічне. Тут одна гризота, а там, у лошаків, — друга: де запропастився їхній крилатий верхівець?..

Розділ третій

Як важко шукати брата, якщо тобі хочеться, щоб, окрім тебе, його більше ніхто не знайшов. Лук'ян вирвався з дому лише на якийсь день, щоб ні у Вавилоні, ні в Глинську не помітили його відсутності, та минуло вже три доби, доки дістався сюди, в Горлівку. У Долинській сів не на той поїзд, опинився у Кривому Розі, а вже звідтіля дві доби добирався сюди, перетерпівши всі злигодні заблуканого пасажира. Найстрашніше — це те, що на всіх станціях майже безпомилково вгадують, що він, вавилонянин, кинувся в якусь потаємну мандрівку, і чинять йому такі перешкоди, яких жоден пасажир на тих самих станціях і на тих самих поїздах, де він побував у ці дні, напевне ніколи не звідав. Врешті дійшло до того, що якась тітонька, з якою він їхав в одному купе, обізвала його неотесаним тільки за те, що він витерся її рушником, вважаючи, певна річ, що той рушник казенний. І лише тоді згадав, що Даринка поклала йому в дорогу гарного рушника, іще чи не маминого. Дістав його з кошика й показав розгніваній дамі, чим викликав ще шаленіший приступ гніву в неї.

Горенько ти моє, як важко їхати до рідного брата, коли мусиш робити це потай від усього суцього світу. Кожне розкажує, куди їде й до кого, або ж у якій справі, кожне радіє новій станції на дорозі, а ти мусиш сидіти, мовчати та хіба що важко зітхати. І хоч у цей час твій брат рубає вугілля під землею для всіх оцих пасажирів, але ти не можеш похвалитися цим, бо ж не певен, чи це насправді так, можливо, що той же Явтушок уже давно його викрив. На те вельми і вельми схоже, бо після того ранку Явтушок більше не нагадував про Данька.

Опинившись у Горлівці на світанку, Лук'ян метався від дільниці до дільниці, від одних клітей до других — саме заступала зміна, — перебрав сотні людей, сотні облич, але на Данька не натрапив. Звичайно, найпростіше було б звернутися до управління (його він відшукав одразу), назвати там вибійника Голоту, справитись про його зміну і

тим всі пошуки закінчити, але ж мав побоювання, й небезпідставні, що в такий спосіб може зашкодити Данькові. Переїнявши суто вавилонським досвідом, Лук'ян був певен, що і тут почнуть розпитувати: хто, звідки, чого доброго, можуть запитати і про документи, а в нього при собі лише довідка Вавилонської сільради, що він, громадянин такий і такий, їде до міста Горлівки в особистій справі, до того ж ним самим та довідка й підписана. Незважаючи на печатку, дурниця, звичайно, неймовірна, бо який же громадянин може видати довідку самому собі з власноручним підписом. На це звернули увагу ще в Кривому Розі, й він ледве звідтіля вибрався, підлягував його хіба що лозовий кошичок, який відразу засвідчив, що він птаха польоту невисокого. Коли вибираєшся у великий світ, то хай тобі не здається, що ти там можеш почуватися таким же паном, як дома, будь ти навіть самим головою Вавилонської сільради. Людина обезвіщується в дорозі, і пихатим відчутти це навіть корисно, щоб потім не перебільшувати своєї особи, діставшись додому.

Аж не вірилось, що під землею, по якій він оце зараз ступає, працюють сотні, тисячі людей, про гемонську працю яких, здається, найбільше свідчили йому терикони. Один був давній, чадів лише своїм верхом, на пониззі ж брався чахлими деревцями, чи не глодом, а другий ще гарячий увесь, що ніби клетотів усередині, вагонетки раз по раз піднімались на його верх, перекидалися там самі, без нікого, й спускалися вниз так поволечки, наче чиясь невидима рука притримує їх, щоб не розбилися, не зірвалися. Лук'ян приліг неподалік, у полинах, і мав велику розраду у спогляданні тих велетів, вивержених людьми бозна з яких підземних глибин. Начувся по дорозі сюди, що "Кочегарка" працює на кілометровій глибині, що пласти вугільні тут круті, як ніде, зате вугілля чи не найкраще в світі. І коли ти думаєш, що один з добувників його твій брат, на якого ти колись влаштовував засідки вкупі з Савкою Чибісом, то стає тепер якось аж ніби совісно перед самим собою. Ну, вбий він тоді Данька, і в цьому териконі, що постає над світом, наче пам'ятник людям, не було б і крихти від Соколюків. Адже прийшов сюди не я, а він, великий робітник Абіссінських горбів. Поволі він почав переконувати себе в тому, що Данько міг би тут і не опинитись, якби свого часу не появився у стрільцях на Йордані, може, ходив би собі у конюхах, та й тільки, їздив би в нічне, як Явтушок, крав би яйця в колгоспному курятнику, смажив би яєчню на примусі й, звичайно ж, сплджував би на світ діток. І не було б тоді ніякого Івана Голоти ні тут, ні, може, й ніде. От тільки навіщо було аж так хитрувати, аж так маскуватися: Голота? Ставай собі Іваном Соколюком, і досить. Чи ж мало тих Соколюків ходило у пролетарях на Україні? Лук'ян знає початок, але не знає кінця цих перетворень. Чув тільки від когось, чи не від Фабіяна, що кожній людині в житті дається стільки горя, скільки вона може витримати, і ніяк не більше. Напевне, настав і в Данька якийсь край...

— Тю! Всмерть налякав! — отаке раптом із-за плечей.

Жінка. У штанях, в кашкеті шахтарському, в руці обороть для коня.

— Слухай, тут Сірій не пробігав?

— Який сірій?

— Ну кінь, кінь же. Утік з кліті. Це вже вдруге... Не хоче під землю, хоч ти вбий

його.

— Кінь? Ні, не пробігав... Я собі дивлюсь на терикон... Міг і пробігти.

Сині, як чебрець, очі зиркнули з-під козирка на Лук'яна, та так насмішкувато і зверхньо, що Лук'янові аж потерпло по душі: циганка. Ану ж Данькова?

— Знайшов на що дивитися... — і побігла.

За териконом починався степ, сіріла ковила. Туди й міг податися Сірий, доки Лук'ян роздумував собі про Данька. Ану ж родичка?..

— Стій! Стій! — зіп'явся на ноги Лук'ян.

Циганка зупинилась. Вираз обличчя став злий, аж ніби по-чоловічому суворий:

— Що, сподобалась?.. — І побігла далі, огинаючи терикон.

— Чудна! — спересердя сплюнув Лук'ян. І вирішив собі чекати її на цьому ж місці, байдуже, родичка вона чи ні. Ще довгенько чекав, але "родичка" не поверталась ні з Сірим, ні без Сірого, можливо, подумав Лук'ян, у них є хід під землю по той бік терикона, і досі вона вже зі своїм конем вивозить зі штолень оці самі вагонетки, які тут викликають у нього таке захоплення.

Над шахтами сонце, мабуть, палючіше, ніж де, підбилося враз і так почало припікати, що Лук'ян кинув полиновий запуст і перебрався у холодок, під старий терикон. Там у кущах стояла лавочка, напевне, для гармоніста, подумав Лук'ян, перед лавочкою було вибите чималеньке кругле плесо, потріскане, зі щілин де-не-де прозирала зелена травичка. Тут вони, напевне, збираються вечорами, танцюють, закохуються в таких ось циганок, як Данькова. Всюди, певне, є місцина, схожа на вавилонську гойдалку. Зняв чоботи, розмотав онучі, а тоді влаштувався зручніше на лавочці й незчувся, коли заснув.

Розбудив його гудок на обід, і шкода, бо ж так солодко, здається, ніде ще йому не спалось, як на цій лавочці. Десь там угорі терикон чадів, а тут від нього віддавало такою прохолодою, що Лук'ян аж ніби промерз від неї. Роззирнувся спросоння і не виявив кошика. Піджак на місці, чоботи також стоять, як їх поставив, а кошика катма. "Циганка, — подумав у першу мить. — Могла повертатися з Сірим і підхопила". Був навіть і порадів з цього, бо, якщо циганка і справді Данькова та принесе той кошичок додому, то брат відразу здогадається, що Лук'ян тут, — у кошику мамин рушник і вишита Лук'яном сорочка, новенька ще, вишив її для Данька перед тим, як їхати сюди. Потратив кілька вечорів на те, а все інше там не варте того, за чим бідкатись: шмат гарного сала, хліб, сіль, варені яйця, ну і сулійка перваку для зустрічі, з чистого хліба, зроблено на совість бабою Отченашкою... Ото порозкошує коногонка, якщо це робота її рук! А гарна! Ще й зараз ввижається Лук'янові, як димлять її очі. Сказати ще те, що тепер йому буде легше без кошика, та річ глиняських лозовиків лише привертала до нього увагу на станціях і тут, на "Кочегарці". Кошик був у два кольори, з кришкою на застібці, тут, звичайно, про такий виріб і поняття не мають, Даринка віддала за нього сім карбованців. От тільки мав намір привезти у ньому Данькового вугілля, бо й справді, якого ще більшого гостинця можна привезти дітям з Донбасу? Що ж, доведеться роздобути тут звичайного мішечка. Та коли одійшов, то треба ж було ще раз

озирнутись на ту місцину, як зробив би те кожен селянин на його місці, щоб упевнитись, чи нічого там не забув. Кошичок стояв собі під лавкою. Лук'ян добре пам'ятав, що поставив його під отим он кущиком. "Вона..." Коли він спав, переставила, щоб хтось із перехожих не забрав кошика. Ай циганка! Точно родичка. Чужа ніколи отак не потурбувалася б про нього. Кришку було відстебнуто, але в кошику нічого не зачеплено. Жінка... Вже чим-чим, а сулійкою б чоловік не погребував, будь він і з "Кочегарки".

Зваживши всі "за" і "проти", Лук'ян вирішив заглянути до їдальні. Сподівався побачити там якщо не самого Данька, то принаймні її, циганку, прикинув собі, що тепер міг би подякувати їй за той жарт з кошиком і відразу порозумітися.

Не зразу відшукав вільне місце за столиком, зайнятим трьома пожежниками у білих брезентових робах. Їхні мідні каски лежали на підлозі рядочком біля столика й наче також чекали черги до обіду. Пожежники кінчали вже, пили компот, то один з них пересунув від себе до Лук'яна меню. Вибір невеликий: борщ по-флотськи, макарони з м'ясом і компот.

— Компот нікудишній, теплий, краще замов пива, — з невідомою люб'язністю порадив один з рудими, аж палахкотючими, вусами. — А борщ гарний, шахтарський борщ. Ще б тільки червоного стручечка до нього.

— Ти б, Ливоне, нашого борщу скуштував, глиньського, з карасями. Ото борщ! — втираючись після компоту, сказав вусатому зовсім ще молодий і, напевно, недавній тут.

— "Кочегарку" карасями не нагодуєш, — посміхнувся вусатий.

Встав, обидва встали за ним, заходились одягати свої мідні шоломи, на яких заграли сонячні зайчики од вікон. Лук'ян не зметикував, що вони могли розраховатися заздалегідь, і подумав, що тут даром годують. Встав, затримав на хвилю глиньського.

— Давно тут?

— Та вже скоро ось рік. — Подумавши: — Ну да, прибув я на Трійцю, а скоро знову буде по Трійці.

"З віруючих, — подумав Лук'ян. — Дві глиньські церкви зробили своє".

— А з наших, вавилонян, нікого не зустрічав?

— Тут? Ні, не траплялося. З Козова є. З Прицького один чоловік. А з ваших ні. — Тоді показав на кошик: — А я по кошику здогадався, що ви з нашого краю. Тут таких не вміють. Та і лоза не та. Давно звідтіля?

— Я? Тільки оце приїхав.

— Найматися?

— Ні, куди мені до "Кочегарки". Просто так, в гості.

— Дощі там бувають?

— Цього вистачає. Зливи. На сіна...

— А тут гибель. Все горить. Хліб горить. Річки пересихають.

— Наш Буг не пересохне. Буг — це Буг...

— Ай, скупатися б зараз. З Маркової скелі... Це ж саме картоплі цвітуть... Ну, що ж, вітайте там усіх, кого стрінете. Вівтаренки ми. Скажете, що бачили тут Грицька

Вівтаренка. Правда, я їм пишу, що я там, внизу, бо ви ж знаєте, як у нашому Глинську дивляться на пожежників. Нероби, ледач. А тут це діло сурйозне. Тут з вогнем не граються. Газ... — Потис руку і побіг наздоганяти товаришів.

Не було циганки. І шахтарів обмаль, кілька гуртків пили пиво. Обідала, напевне, надземна "Кочегарка". Прикинув однак, що нагодувати таку силу людей гарячим десь під землею — річ чи й можлива. Ще вранці, побіля нарядної, завважив, що кожен ніс із собою невеличкий пакуночок, а дехто і молоко. Ото, мабуть, і весь обід. Перекинувшись думкою на Вавилон, зміркував, що гарячі обіди під землею — річ не лише фантастична, але й до певної міри шкідлива. Істинний вавилонянин після гарного обіду любить бодай годинку поспати, і то будь-де, де б його не застав обід: у борозні, під скиртою, під возом, а чи й вдома під грушею... А який сон у підземеллі? А цей паруб'яга у міді чи не з тих Вівтаренків, що тримали у Глинську за непу драчки та олійні? Круп гарно дерли, але й за крупу дерли. Крупи, олії, мливо — то все були Данькові турботи. Повертаючись додому, він проклинав тих господарів за непомірні побори, які більшали від року до року, а Бубелів вітряк погрожував навіть спалити.

— Що вам? — якось ніби зненацька добігла до нього повновида тітонька у строкатому фартушку.

— Мені, — розгубився Лук'ян. — Все.

— Комплект? — (Ого, яке словечко!)

— Комплект... — Та вже навздогін: — Комплект і пиво...

— Одне?

— Одне... — Налаяв себе: треба б зо два пива. Через той "комплект" зовсім розгубився.

Принесла відразу весь комплект, попрохала розрахуватись, примітила, напевне, що прийшлий, подумав Лук'ян, беручи здачу. Встиг, однак, запитати:

— Скажіть, будь ласка, Іван Голота тут обідає? — Уточнив: — Ні-ні, не зараз, а взагалі.

— Він хто?

— Вибійник. Передовий вибійник...

— У нас дві тисячі вибійників і всі передові. Напевне ж обідає, якщо вибійник. Сам директор "Кочегарки" тут обідає... — гордо мовила тітонька й заквапилась до столиків, за якими могло обідати, як з Лук'янового погляду, саме шахтоуправління. Пересміхи, жарти, суперечки долинали саме звідти. Кілька чоловіків було в окулярах. Там Лук'ян і заходився, відпиваючи пиво (хіба ж таке, як у Глинську, свіже-свіже!), шукати поглядом директора "Кочегарки". Либонь, відшукав. Середніх років, уже полисілий чоловік з худорлявим обличчям, у літньому сірому костюмі й з викладеним наверх білим коміром рочки, як у Ернста Тельмана на портретах. Пива не пив, а похвалив борщ і взявся за друге. З ним ще було троє, у синіх застебнутих спецівках, один чомусь нічого не їв, а лише смакував пиво. Саме його увагу вже й хтозна-чим привернув Лук'ян. Може, тим, що Лук'ян так пильно вчитувався у напис на стіні, заправлений у золочену раму. Йшлося, певна річ, про вугілля: "Сей минерал, если не нам, то

потомкам нашим зело будет полезен!" Мало того, Лук'ян вже дістав був олівця й налаштувався переписати цей напис на зворотній стороні меню і тепер зовсім знітився, ніби пійманий на шкоді. Нишком заховав олівця, наліг на обід, але ж не розрахував, справився з "комплектom" швидше за шахтоуправлінців і тепер вагався, як краще: виходити йому чи сидіти? Так чи інакше, а увагу вже привернуто, там перемовились про нього, і сам директор зиркнув у його бік, а точніше, повз нього, на лозовий кошичок на підлозі: тепер уже всі четверо гомоніли про ту річ, так наче кошичок кожному з них нагадав про щось рідне. Йому ж прикрощі з цим кошичком. До того ж ніяких більше написів на стіні не було, а зирити по порожніх стінах якось ніби і непристойно, тим міг би лише привернути до себе зайву увагу. Подолавши вагання, наче тут йшлося бозна про що, встав, забрав кошика і вийшов.

Назустріч сунув чималий гурт шахтарів, декотрі в робах і неодмиті, поспішали, мабуть, на пиво, яке й на знаменитій "Кочегарці" — не щодня. Це Лук'ян зрозумів по тону переднього:

— Качають пиво?

— Качають...

— Красота!

Було їх чоловік дванадцять чи й більше, всією бригадою, прикинув Лук'ян, чимало у ній вже літніх, міцних, як старі корчаки, лиш очі сяють на тих обличчях молодо. Є і в Вавилоні такі вічні обличчя, що далі не старіють. Ледве одважився, а все ж зупинив останнього, що відстав перед порогом, обтрушував віничком пилюку з чобіт. Підвів на Лук'яна лагідні сірі очі, вислухав. Є такий вибійник, є. Це на п'ятій дільниці, у бригаді Цехмістрова, здається, Максима, точно не знав імені бригадира. Вихід у них за копром, біля лазень. Там ворота, в які веде вузькоколіїрка. Це далеченько. І в них ось-ось буде перезмінка. А найкраще зайти йому до шахтоуправління і там довідатись, там усе про кожного знають. А прибув Іван чи не з Донтопу, є така шахта за Харцизьком, прибув недавно, то живе, напевне, або ж у Шанхаї, або на Собачівці, з хатами тут завше скрута. Колись усі вони тут пройшли через Шанхай — цю ще бельгійську спадщину. Шахти ростуть, народ прибуває, от і доводиться поки що жити в тисняві, що вдієш. Старий ніби посвячував новачка у ті труднощі, які можуть його тут спіткати (чи не місцевкомівець?). Якщо й так, то звідки-бо знати йому, що перед ним сам голова Вавилонської сільради — при хаті, при саду й при всіх статках, дарма що прибув сюди з лозовим кошиком. Вже якби він сюди назавше, то Фабіян змайстрував би для нього дещо міцніше й удатніше. Виходили шахтоуправлінці, то Лук'ян ще й тому заквапився, щиро подякував старому, вибрався на дорогу до копрів. Наддав кроку, щоб не спізнитись.

Біля самої дільниці його обігнала чорна "емка", за кермом сидів "директор" у солом'яному брилі, й через те Лук'ян ледве впізнав його, коли озирнувся на сигнал, а поруч отой, що пив пиво, у синій спецівці, зараз був у кашкеті. Перемовились про нього, певна річ, але не зупинились. За старими копрами "емка" круто повернула правобіч, підняла хвіст пилюки. Котрий же з них директор? А втім, це вже не мало для

нього ніякого значення. Так людина вигидає собі якусь непотрібну задачку і б'ється над нею бозна й навіщо, а тут треба готувати себе до зустрічі з братом...

З брязкотом розчинилися металеві ворота до штольні, то Лук'ян з дивним трепетом підступився ближче до них, зазирнув до підземелля, висвітленого так, що хоч голки збирай, та все у якихось фантастичних забудовах. З тунелю виткнувся поїздок з вугіллям, Лук'ян не міг збагнути, яка сила штовхала його сюди, аж доки не вгледів жінку, яка, стоячи за останньою вагонеткою, правила тим поїздом, гукнула йому: "Гей, там, з кошиком!" ("Прокляття якесь із цим кошиком", — подумав Лук'ян). Поїздок вибіг, добрий десяток вагонеток, вщерть заповнених отим мінералом, про який так гарно сказано в їдальні (потім Лук'ян довідався, що слова ті належали російському гірничому інженерові П. Горлову, який заснував тут перші шахти, й від нього походить і назва самої Горлівки), а вже за ним, за тим скарбом, який заіскрився гранями, вперше уздрівши сонце, неквапом, сповнені якоїсь демонської сили і віри в себе, ішли люди в гофрованих каскетах, з погаслими ліхтариками на грудях, з відбійними молотками на плечах — їхні кроки ніби сповнили гулом все підземелля. Виходили мовчазні, чорні, строгі, а вийшовши, одні зривали з голів каскети, знімали руки, наче збиралися летіти, раділи сонцю й білому світові; інші, курії, прямо тут, побіля воріт, звільнялись від інструменту й, збираючись у гуртки, похапці закурювали, гомоніли, жартували, сміялись; від одного з тих гуртків до Лук'яна долинув наче знайомий сміх. Данько! Проштовхався до того гуртка, Данька там не було, то довідався про бригаду Цехмістрова. "Цехмістров? Це на якій лаві?" — "На третій, третій". — "Тоді вони ще не вийшли. У них сьогодні велетенська кобила". — "Зараз вийдуть..." — "З кобилою?" — запитав Лук'ян. І знову отой, наче Даньків, сміх. Сміявся молодий кремезний шахтар, зуби у нього білі-білі. Лук'ян, знічений тим сміхом, знову вернувся до воріт, став чекати.

Йдуть. По троє, по четверо, і без ніякої тобі кобили, певна річ, і знову луна від кроків, і висвічені мовчазні постаті. Якимсь незбагненим чуттям Лук'ян відгадав, хто між них Цехмістров, і ледь той вийшов з воріт, звернувся до нього:

— Ви товариш Цехмістров?

— Я. А що? В бригаду?... — зміряв очима незнайомця.

— Ні-ні... Мені Івана... Івана Голоту.

— Кого-кого йому? — не розчув котрийсь із шахтарів, що підійшли до гурту. Лук'ян озирнувся: здається, впізнав Вазоева. По очах. Скільки-бо раз дивився на нього у "Вістях", розглядаючи Данька. Вазоев високий, розважливий, поставив відбійного молотка під стіну, дістав зі спецівки цигарки, попрохав вогню у Цехмістрова.

— До Івана приїхав, — сказав Цехмістров. — А його вже скільки, як нема?

"Чи вже ж загинув?" — зойкнуло в душі.

— А вже місяць...

"Саме так, більше місяця, як прийшли у Вавилон "Вісті"", — прикинув Лук'ян.

— Розрахувався. Не дали йому квартири на цей раз, то образився і поїхав. Гарний був шахтар, — продовжував Цехмістров. — На кострах стояв, грався зі смертю. А потім

у нашій упряжці...

— І далеко поїхав? — то вже Лук'ян, зітхнувши з полегшенням.

— Донбас великий, не тільки світу, що "Кочегарка". А міг і на Кузбас податися. — Цехмістров рушив з подвір'я, і всі за ним.

— Міг... — підтвердив Вазоев, який, напевно, був до нього ближче за інших. "Даньків товариш", — подумав про нього Лук'ян. — Сім'я ще, мабуть, тут, якщо не відправив у Татарбунари.

— У які Татарбунари? — мимоволі зупинився Лук'ян.

— А вони обоє з Татарбунар. І він, і жінка. Тут татарбунарських повно. Ще з дев'ятсот п'ятого, як розбіглися після повстання. От він до них і приїхав, на Донтоп, а потім сюди. Там, на Донтопі, у нього загинув товариш, то він і поміняв шахту. Вразливий був...

"Данько не з тих. Той шахти не залишить тільки через те, що в ній загинув товариш..." — намагався Лук'ян якось зв'язати нитки своїх сумнівів, що так переснувались під враженням щойно почутого. Повернувся думкою до Явтушка, до "Вістей", врешті, до своєї мандрівки сюди. Стоклятий Явтушок: отак переконати його і весь Вавилон, що то Данько. Але ж яка неймовірна схожість! В очах, у посмішці, у поставі голови, не кажучи вже по вуха. Колись Данька дражнили на Вавилоні — Вухань. Данько спекався того прізвиська аж як відпустив бороду, вже парубком.

— А ти хто йому будеш? Не з Донтопу, бува?

— Ні, я не з Донтопу... Я з іншої сторони...

— А хто, хто? — наполягав Вазоев.

— Тепер вже ніхто... якщо... Це, брат, ціла історія. — Подумав про себе: вавилонська при тому. Про це, дорогий Вазоев, у двох словах не розкажеш. Якось затишно стало йому з цим Вазоевим, а може, спокійніше зробилося на душі, що десь на світі справдешній Іван Голота з Татарбунар, з коріння татарбунарського (Лук'ян ще коли чув про Татарбунари!), а Данько десь живе тут сам собою, Даньком Соколюком, покутує потайки своє минуле, очищається, обновлюється і, може, зараз десь також стоїть на кострах, грається зі смертю. Адже ж всі ці прийшли сюди не з примусу, а з власної волі, прийшли будувати державу на цій "Кочегарці".

— Навіщо так — "ніхто"? — заспокоїв його Вазоев. — "Кочегарка", як Вавилон (Лук'ян мимоволі сіпнувся од того слова), тут усе міняється, гуртується, сплавляється, хтось іде, хтось приходить, а хто відсівається назавжди. Ізотова нашого бачив?

— Бачив директора вашого...

— Був у нього?

— Обідав з ним...

— Ого! Чоловік гарний, був другом Серго! Все може, "Кочегарка" тримається на Ізотових. На нас... На таких, як Цехмістров. Колись наймитував у Волновасі. Поневірявся у непманів. А зараз — гроза "Кочегарки". За Івана видав самому директору... Пласт нюхом чує. Бачить усі таємниці під землею. Це, щоб ви знали, талант, хист... Отож і Іван був такий. Через те й образа. — Зупинився: — А може, й

справді Люба ще тут?..

...Прийшли у виселок. У надвечір'я він справляв враження іграшкового міста з одною вуличкою, але з безліччю стежечок-провулків до цих дивних, ніби не людьми, а якимись диво-птахами вимощених жител. Сюди прилітали і відлітали, та вже з яких пір, хтось тут і вмирав, напевне, але ж тут народжувались і філософи, і поети, і ті ж Ізотови. Може, найбезкорисливіші з людей. Бо ж як подумати, то велич духу визначається не розмірами осель, а часом і силою держави. Тож чи не в палацах найчастіше плодилась нищість, поборена колись і відкинута назавше вічними мешканцями цих осель... "Вазоев, чуєш, Вазоев, і давно це стоїть?" — "Оце? — Вазоев дивився на виселок так, наче побачив його вперше: — Років зі сто, мабуть. Закривали вже при мені, і не раз закривали. А воно знову ожива. Тут вода, білі осоки, річечка отам внизу... А зими тут просто якісь казкові. Як задме — виселок білий, наче й нема його, лише дими встають, як свічки..."

— Здоров, Вазоев! — То циганка з повним відеречком від колонки. Та сама... "Родичка"...

— А, Лейла! Здрастуй, здрастуй!

Вже переодяглась, відмилась, у рясній квітчастій спідниці, у білій кофтині в горошок з викотом, у червоних разках намиста, боса.

— Кого це ти нам привів? — певна річ, упізнала вже.

— Свояка до Івана Голоти... Не знаєш, Люба ще тут?

— А що їй тут робити без Івана? — Пересміхнулась: — Ми вже десь бачились, ге, свояк? — Лише тепер видно, яка гарна ця Лейла.

— Бачились... — винувано підтвердив Лук'ян.

— Зовсім виїхала? — перепитав Вазоев про Любу.

— Зовсім... — Поставила відерце: — Бери неси, побачиш. — Отак просто собі зі знаменитим Вазоевим. — Я тепер у їхньому палаці. Розкошую. Сама. Можеш перебиратися у прийми. Ха-ха-ха!

Вночі його проводжали на поїзд. Тепер вони знали всю історію двох братів з Вавилону. Вазоев порадив йому більше ніколи не шукати Данька. Сам знайдеться... Хоч на Донтопі, хоч на Кузбасі, а хоч будь-де. Бо шахтар, хай і під землею працює, а душа його завше тут, на людях... Якби тут не було у Данька чогось дорогого, то не написав би того листа... А Лейла сказала, що могла б закохатися у такого, як Данько, якби зустріла тут, на "Кочегарці". Сказано, напевне, супроти Вазоева... Підступність циганська. На пероні стояв директор "Кочегарки", когось проводжав. Лук'ян упізнав його по тельманівці. А "Кочегарка" палахкотіла вогнями, куріла, трудилася, не знала перепочинку і вночі. Лук'ян стояв у вікні весь якийсь внутрішньо просвітлений, почував на душі щось гарне і вічне...

Розділ четвертий

За прикладом більших міст, що перейняли ту моду від Європи, у Глинську відкрили похоронне бюро, чим завдали дошкульного удару сільським трунарям, а надто вавилонському, зовсім непристосованому до конкурентного способу існування.

Ощадливий Ткачук відразу ж зметикував, що Вавилонові вигідніше користатися послугами похоронного бюро, аніж утримувати Фабіяна, та ще треба буде дбати про дошки, гвіздки та про чорний сатин для оббивки домовини, оскільки вавилоняни тепер не полюбляли і вічного супокою на голій дошці, а конче вимагали оббивки.

Похоронне бюро очолив австрієць Шварц. Такому високому призначенню Шварца могло сприяти зникнення Австрії як держави після аншлюсу. Шварца ж у Глинську розцінювали як жертву фашизму, хоч сам він повадився спокійнісінько, напевне, за ці роки австрієць встиг збайдужіти до рідної батьківщини. Був, однак, іще один істотний мотив для висунення Шварца. Як виявилось, до Першої світової війни він разом з батьком тримав приватне похоронне бюро у Зальцбурзі й тепер міг у Глинську поставити це нове діло на європейський лад. Шварц налагодив серійне виготовлення трун, бляшаних вінків і навіть пам'ятників з надбузького граніту, червоного, як жар; зібрав оркестр з тринадцяти музик, в якому сам грав на трубі (там, у Зальцбурзі, він також грав на трубі), обладнав півторатонку під катафалк, на якому не лише перепроваджував небіжчиків, але й гасав по району, укладаючи контракти на послуги свого бюро. Його дерев'янка не вміщалася в кабіні, то він у дорозі відстібав її, а коли прибував на місце, знову припасовував, гадаючи, напевне, що лише в такий спосіб міг гідно представляти свій заклад, щоб не вдаватись до милиць і тим не кидати тінь на спроможність свого бюро.

Варивон Ткачук, якому осточортів Фабіян через нестачу дощок та інших матеріалів, яких той вимагав щоразу над норму, охоче підписав контракт зі Шварцом, позбавивши Фабіяна і зарібку, і шани водночас. Фабіянів складаний метр, яким він обміряв не одне вгасле життя, опинився на столі голови, як докір за контракт зі Шварцом. "Ото єдине, що я вам радив би зберегти для історії..." — сказав Фабіян і, вийшовши на Вавилон, відчув себе тут майже зайвою людиною. На ньому залишився лише єдиний обов'язок.

Він вів дошку "Червоне і чорне", куди заносив передовиків і ледарів, а тепер і сам наче опинився в ледарях.

Але вже на третій день безробіття в нього зародилась ідея, яку належало, однак, перевірити. Він розбудив цапка під верстаком і сказав йому таким тоном, наче щойно зробив і справді геніальне відкриття: "Радій, старий, ми знову на коні великого дивака Дон Кіхота Ламанчського!" Цап позіхнув при тому, він-бо добре знав свого господаря і вже не піддавався на радісні поклики його душі. Скільки разів, ідучи до кого-небудь обідати у найкращому настрої, вони хапали там облизня і повертались голодні до порожньої домівки. Але цього разу в хаті відбувалося щось серйозне, варте уваги й цапа, і той прокинувся, струсивши сон, як це роблять підстаркуваті цапки, спонукувані до продовження життя. Взагалі вид таких цапів оманливий, їхня обмерлість буває й удавана, вони вміють оживати, коли якась ідея раптом заповнює їх.

Фабіян тут же таки озброївся святцями, які ще Панкрат (попередній вавилонський трунар) залишив у верстаку, погортав їх, знайшов там щось таке, що знову примусило його зрадіти, а далі вже все відбувалося у тому доброму ритмі та настрої, які находили на філософа у хвилини великих відкриттів. Він дістав зі скрині чорного суконного

костюма, придбаного у глиньських майстрів іще за непу (тепер зодягав його лише на Першотравневі демонстрації), на голову надів панського клобука, подарованого Чапличами за домовину для батька (то, власне, і все, що вціліло від їхнього розореного дворянства), озув парусинки зеленого кольору, — вифрантившись отак (статечності надавали золоті окуляри), він у супроводі цапка вирушив до нижнього Вавилону.

Було це на плащаницю. Кращої пори й не треба для такого сходження. Незважаючи на всі утиски Ткачуком православних і католицьких свят, Вавилон все ж готувався до Великодня. Вже вчувався у повітрі єрусалимський запах пасок, то в тому, то в іншому кінці Вавилону вищали кабанці, нагадавши Фабіянові про колія Панька Кочубея, який ніби вже й помер у далеких холодних краях; тепер кабанців кожен у Вавилоні мучив по-своєму, тому інколи і спалахувало оте страшне вищання мучеників; жінки вибілювали хати знадвору, декотрі пересинювали, а декотрі перечервонювали, надаючи хатам якогось дивного, але вельми приємного для ока кольору. Діти носилися з банячком, у якому барва для крашанок на цілий Вавилон. Кому не дотікалося її, ті фарбували яйця відваром з лущиння цибулі або ж у відварі кривавчика, трави, яка надає крашанкам рідкісного кольору з відтінком крові. Барву для крашанок дістають у Глинську, з давніх запасів, робить те завше хтось один, а користується барвою весь Вавилон. Банячок кочує від хати до хати, інколи через нього пересварюється, перегнівається Вавилон, навіть родичі стають на якийсь день-другий ворогами і потім мусять миритися. Фабіяна вражала витривалість цих людей, які півроку могли жити надголодь, але тримали клумачок білого борошна для паски.

Зараз Фабіян кланявся жінкам, що причепурювали хати, трішки заздрив коліям-самоукам, що розбирали за стодолами великодніх кабанців; вітав зграйку дітей з закопченим банячком — вони саме перебігали вулицю, несучи барву для Бугів. Дітки аж розгубились, побачивши Фабіяна таким паном. Жінки також одривались од стін і завмирили у подиві. Загалом, хто спостеріг тих двох диваків, то не міг не посміхатися в душі з грації та величі їхнього духу, які відчувалися в них зараз, при тому не нарізно, а ніби в одному цілому. Чапличів клобук, звичайно, був вершиною того дивацтва. Але ще ж ніхто, окрім самого Фабіяна, не знав, яка ідея зріє під тим клобуком.

Обрано було Явтушка, саме він значився на цей день у святцях, — Явтуха та Єремії. У Вавилоні був і цей — Єремія Гулий. Але філософ вирішив почати саме з Явтушка, зважаючи на його хворобливо-перебільшене ставлення до своєї особи. Явтушок був застуканий зненацька й до того неабияк вражений виглядом філософа, який скидався зараз якщо не на самого пана Тисевича-старшого, то принаймні на великого орендатора або ж губернського чиновника у справах меж та спадщин. На смерть пана Тисевича-старшого приїздив до Вавилону саме такий чиновник, і Явтушок тоді вельми шкодував, що не доводиться бодай далеким родичем Тисевича й не міг потрапити до його духівниці. Але навіть чиновник у справах меж та спадщин не мав таких золотих окулярів, які має цей фронт у парусинках. Явтушок саме майстрував кліть для кролів, то відкрив рота у подиві, хотів перепитати: "Це ви, Фабіяне?" — але так і завмер, впевнившись, що то таки він.

— Доброго дня, Явтуше!

— О, яка урочистість! — ледь опанував себе Явтушок.

— Ми пришили привітати вас з днем ангела. З днем народження тобто.

— Мене?!

— Так, саме вас. Нині ваші святці — Явтуха та Єремії. День вашого ангела. В такий день майструвати кліті, як і загалом займатись будь-якою чорною роботою, недостойно вавилонянина.

— Не знав, бісової віри.

— Хе! Я, приміром, хотів би сказати про вас похвальне слово, але для того має бути стіл, на столі й публіка довкола.

— Хіба за цим стане? Тут тільки свисни. Але ви, бува, не переплутали, що це сьогодні? Явтуха та Єремії?

— За кого ви мене маєте, Явтуше? Фірма солідна, спирається на письмові джерела. Ось. — Дістав святці і прочитав: — "Раби божі Явтух та Єремія мають той день на останню п'ятницю Великого посту".

Явтушок викликав з хати Прісю, аби та поглянула, хто до них прийшов, та почула на власні вуха той запис у святцях: Єремія Гулий і він, Явтушок, мають сьогодні право на спочинок та на пиріг з потрібкою.

Почали вони вдвох, потім нагодилися сусіди, тоді сусіди сусідів, а далі сам Варивон Ткачук — к вечору буяли такі учти, яких уже давно не знав Вавилон. Пироги з потрібкою виймаються з печі прямо на стіл — гарячі та пахучі. Фабіян сказав про Явтушка похвальне слово, розкривши його соціальне та історичне коріння, а коли філософ почав говорити про його походження з козаків Голих, Явтушок просльозився. З комори за цей день зникло півкабанця, а м'яса не залишилось навіть на великодні ковбаси, і Пріся потім кляла не так Явтушка, як двох Фабіянів, казала, що вони один одного варті.

Єремія Гулий, іменини якого Фабіян самочинно переніс на наступний день, тушки кабанячої не мав, то зарізав велетенського індики, Гулиха його ціленького посадовила до печі на залізному пекачі, яким користувалися іще на кухні панів Родзінських. Коли індики витягли з печі, то його пахощі зачуто було на Вавилоні, а гості і не забарилися.

Єремія Гулий, тракторист, працюючий тихий чоловік, але відлюдкуватий до смішного, непомітно вивтікав з хати, коли Фабіян заходився казати про нього похвальне слово. Однак Єремія все чув (він причаївся в сінях) і потім, через багато днів по іменинах, зустрівши філософа на Вавилоні, запитав таємниче:

"Фабіяне, даруйте, коли я щось не те кажу, але звідки ви знаєте про мене оте все, що говорили на моїх іменинах?"

"Єремія, доки твій тракторець щоночі гуде за Вавилоном, я в цей час читаю книжки, а там про тебе геть-чисто все написано".

"Ви таке наговорили про мене, що моя Оляна тепер дивиться на мене як на Бога. То було і рушника не подасть, а це заходилася мити мені ноги. Я, звичайно, не дозволив".

"І даремно, Єремія. Миття ніг нагадує чоловікові, ким він є в домі й у районі. Ти кращий тракторист у районі, й ноги твої чогось та варті. Приходь завтра до Протасика, до листоноші, я говоритиму про його ноги, і почувеш, яка це чудова річ — ноги, доки вони носять людину по світу..."

"А що, його день завтра?"

"Так, завтра Маркіяна".

"А сьогодні що?"

"Вихідний сьогодні".

"І таке буває?"

"К великому прискорбю. Нема у Вавилоні Теофана. А сьогодні Теофана, або Теофіла".

"А якщо податися далі? Я знаю одного Теофана в Козові. Прицепщиком був у мене минулої осені. А в Прицькому Теофан на Теофанові".

"От бачиш, яке упущення".

Аж тут і Протасик з сумкою. Меткий, босий, у кашкеті поштарському, і сорочка в петлицях. От тільки взуванок не наставити, то великий марафонець мусить ходити босий. Летить! Щойно прибився з Глинська. Щось термінове для правління. І гадки не має, що завтра у нього день народження, і Фабіян уже готує застольну про його прудкі ноги, на одній з яких шостий відросток. "Саме той шостий, що стирчить убік, і є основною опорою для упротиваження поштарської сумки... Якби не отой шостий — Протасик міг би перекинутись". З цього він і почне хвалу за Протасика.

Наступного дня все облаштувалося. Приїхав сам начальник глинської пошти Харитон Галочка на бричці, з кучером. Вшанували ноги Протасика, та так, що самі позбулися ніг і заночували в подвір'ї на спориші. Харитон Гапочка спав на подушках. Протасик не міг надякуватися Фабіянові. Нечувана річ, щоб сам Харитон Гапочка приїхав у гості до листоноші. Шостий палець на лівій, завдяки Фабіяну, перетворився в таке достоїнство Протасика, що Харитон Гапочка віднині хотів би мати усіх листонош шестипальких. Фабіян справив на Гапочку найкраще враження, яке тільки міг справити вавилонський філософ на глинського поштмейстера. Обидва були раді з того знайомства, вранці Фабіян відшукав у своїх святцях Харитона й, по суті, поклав початок нової парафії. То був вихід до Глинська, а те не могло скінчитися лише на Гапочці, через Гапочку до Фабіянових святців потраплять, напевне, і достойніші глинські мужі.

А поки що його увага прикута до вавилонян. Ті вже так звиклися з цим ритуалом, що, коли Фабіян не приходив до когось на день ангела, це розцінювалося не інакше як нехтування іменинника. Усім, за деяким, щоправда, винятком, імпонували вид цього мислителя, спосіб його мислення та промови на учтах. І найменшу людину він умів возвисити в очах інших (скажімо, Протасика в очах Гапочки). Вавилонський актив узяв собі за правило бувати на іменинах у більш-менш постійному складі: Ткачук, Соколюк з Даринкою, обидва Бути — батько і син, обидва Раденькі — Федот і Федір (сини братів Раденьких), троє Павлюків-ковалів — члени правління, Рузя Джура — слава та гордість Вавилону, Явтушок (як страховий агент) і, звичайно ж, Савка Чибіс — виконавець.

Бачимо тут чимало шанованих людей, які могли б окрасити собою будь-які іменини, але найпрекраснішим доповненням до них був, звичайно ж, філософ з цапом. Вважалося, що присутність цапа на іменинах вносить у це свято щось символічне, якщо не вічне, бо, якщо вірити Фабіянові, цим створінням деякі древні народи поклонялися як богам.

"Ніхто з вас, — говорив про нього Фабіян, — не має такого вірного товариша, якого маю я в особі цього рогатого мовчуна. Я певен, що прилучення цих істот до цивілізації виправдало себе. Якби Дон Кіхот замість Санчо Панси мав звичайного цапа, то він, напевне, зробив би набагато менше помилок, яких припустився за своє життя, адже в кожному з нас живе підбурювач до шаленства і тих гірших пристрастей, яким наділили нас наші праотці".

Смуга іменин тривала всю зиму, весну, потім мала велику перерву геть аж до осені (колись діяв суворий закон дітонародження), Фабіян на цей час перебирався у звичайну свою одіжку і ставав вагарем біля молотарки, будучи там, принаймні в очах Варивона, за взірць чесності та безкорисливості. Цап на цей час також був на утриманні громадської кухні.

Явтушок нікудишньо орієнтувався у великих революційних ситуаціях, завше блукав і опинявся серед розбитих, за винятком хіба що тих небагатьох днів, коли був коноводом у Першій Кінній, перемогу якої над білополяками потім безсоромно приписував собі, оскільки у вирішальну мить начебто подав командарму свіжого коня замість покаліченого під ним шрапнеллю. Щоправда, тоді ніхто не завважив цього подвигу, окрім самого командарма, але такий епізод під Бродами трапився й справді міг позначитись на всій операції. Після того, коли починалась атака, Явтушок не спускав очей з командарма, тримаючи для нього наготові запасного коня, але нагоди проявити себе вдруге більше не було; і командарм і кінь під ним були ніби заморожені від куль та снарядів, то Явтушок так і не зміг у тому поході прославитись. Лише полишив там шмат тіла, відбатованого озвірілим полячком зненацька.

Зате в маленьких життєвих подіях Явтушок міг би бути зарахованим до видатних людей. Це проявилось іще в часи лікнепу. За три вечори Явтушок навчився читати, на шостий вечір він уже вільно писав друкованими, на другому тижні писав писаними, а через місяць уже сам вів групу найтупіших до науки лікнепівців, серед яких була і Пріся, що так і не змогла здолати хитромудрість словотвору із складів. А що Явтушок пізніше не вибився у великі люди, то вже зовсім не його вина, то слід відносити до недоліків самої системи висування людей, в якій перевагу надавалось не таким складним та суперечливим істотам, як Явтушок, через неможливість визначити бодай приблизно, де така істота може опинитися на випадок тих чи тих соціальних ускладнень чи класових загострень. Адже "обезземелення" не лише позитивно впливало на людину, але й викликало у ній такі несподівані зміни, яких не могла в деталях передбачити жодна світова філософія.

Явтушок був одним з таких, усупільнена земля спершу викликала в ньому почуття великої людської туги по ній, далі — байдужість, а пізніше у Явтушка появилось до

землі почуття зневаги, а може, навіть і ворожнечі. Тим-то він і намагався одійти від неї, охоче сам про це висловлювався, а згодом, добровільно застрахувавши своє життя, несподівано для себе й для вавилонян вибився у страхові агенти на вавилонському куші.

До Явтушка цей пост обіймав якийсь глиньський ледащо, поважний на вигляд вусань, який навідувався сюди вряди-годи на велосипеді і з тим вирушав додому, не застрахувавши за весь час ні одної живої душі, крім Явтушка. "Від чого їх страхувати? — скаржився він Явтушку, передаючи справи "агентства" по акту. — Чуми нема, сибірки нема, градобой хоч і є, то в свинячий голос, так що робота тут буде у вас, товаришу Голий, не бий лежачого, якби мені бодай наполовину ближче додому, то я б кращого місця і не бажав. Як написано у Псалтирі — "праздне місце". Роботуна (таке його прізвище) поставили у Глиньську начальником ярмарку ("Горе тому ярмарку", — подумав Явтушок), а Явтушок почав службу з наведення в конторці належного вигляду. Заслав сюди Прісю, щоб побілила стіни, вимила підлогу, вікно. Потім обклеїв стіни різними закликами про вигоди страхування (цілий рулон їх Роботун навіть не спромігся розгорнути, так і стояли у куточку, перев'язані шпагатом). Наступного ж дня Явтушок став до виконання службових обов'язків страхового агента, відповідно одягшись для того найсумлінніше, з самого ранку засівши за столик, в шухлядах якого зберігалась історія бездіяльності попереднього страхового агента (різні бланки і форми, у які Явтушок мав вдихнути хоч якісь ознаки життя). У перші дні вражало його буквально все, і насамперед плакати, що обіймали його з трьох боків. І вже зовсім відкидало Явтушка від донинішнього способу життя усвідомлення того, що він сидить за державним столом, прийнятим від Роботуна по акту, а до стола того прикріплено бляшку, на якій викарбувано інвентарний номер — 2707. По тому Явтушок збагнув, що таких службовців, як він, у Держстрасі не так-то й багато — 2707. Отже, нарешті й він щось важить...

Перші дні Явтушок вирішив працювати без обідніх перерв, аби вже бодай тим засвідчити свою відданість справі. Обіди з двох страв йому приносив сюди щоразу один з його синів. Вже по самих обідах Явтушок не міг не помітити, що в очах Прісі як особа він піднявся височенько, обіди для нього готувалися набагато старанніше, ніж досі, але клятий Вавилон, за винятком хіба що Савки Чибіса, ніби й не помічав великого Явтушкового злету, і за всі дні жоден вавилонянин не завдав собі клопоту бодай зазирнути до страхової кімнати й помилуватись на нового агента 2707. Керівник райстраху Швабський також не появлявся, і Явтушок з кожним днем дедалі гостріше відчував непотрібність своєї контори, а отже, і себе самого у ній. Як на теє, ні градобой, ані якого іншого стихійного лиха за цей час не сталося, і Явтушок через те не мав навіть приводу нагадати про себе Ткачуку, який застрахував горох (ця культура дуже боїться градобой) та цукрові буряки іще за Роботуна. Нічого такого не сталося за цей час і в сусідніх колгоспах, ті своєчасно сплатили страховку безпосередньо в Глиньськ, забувши про існування контори, очоленої Явтушком. Але від того діяльний Явтушків геній не вгасав анітрохи, й, на відміну від свого попередника, він вирішив

зрушити з мертвої точки індивідуальне страхування. Першим було обрано самого товариша Ткачука, вавилонського голову, який і справді дихав на ладан.

Вавилонянам все здавалось, що він ось-ось помре, але він жив, і його худорляві хлопчики також не вмирали. Кажуть, ніби він пив собаче сало від сухот і синків своїх також напував тими ліками. Одненький не міг пити, помер минулої весни, як тільки зацвів чебрець на лужині. Але ще трійко є. То в них від матері. Вона померла ще в Єлисаветграді, звідкіля вони прибули до Глинська. Дружина нагородила Ткачука сухотами. І ось Явтушок запліг скористатися з цього, після деякої агітації таки застрахував його життя. За Ткачуком порівняно легко піддався Лук'ян Соколюк — як-не-як голова сільради мав сприяти агентові, але далі індивідуальне страхування посувалося з неабиякими труднощами і, як правило, закінчувалось поразкою Явтушка, який, через оте каверзне: "Досить того, що ти себе самого застрахував!" — змушений був застрахувати ще і Прісине життя. Окрім декого з активу, Явтушку вдалося застрахувати ще кількох рядових вавилонян: Горпинича — доглядача бугаїв, один з яких бився; сторожа баштана, який міг постраждати від викрадачів кавунів; кількох конюхів, що їм самим доводилося обслуговувати січкарню, і жоден не був гарантований від того, щоб не залишитись без руки; ще двох чотирьох трактористів з бригади Даринки Соколюк. Сама ж Даринка страхуватися категорично відмовилась, не інакше як з ненависті до агента. Серед тих, кого Явтушок не зміг переконати в доцільності застрахувати життя, був і Фабіян, який завітав якось до агентства помилуватися на Явтушка в новій ролі. Мова зайшла про цапа, його Фабіян погоджувався застрахувати, та й сам Явтушок не проти того, але в переліку об'єктів, що підлягають страхуванню, такого об'єкта — цапа — Явтушок не виявив. На превеликий жаль, звичайно, бо саме з цапа Явтушок і хотів почати страхування тварин у приватному користуванні. Агент і філософ так і розійшлися б, якби Явтушок не згадав про блаженську Фабіянову хату на Татарських валах, одну чи не з найдавніших халупин Вавилону.

— Ось що ми застрахуємо для початку, — зрадів Явтушок. — Застрахуємо, Фабіане, вашу хату.

— Хату? А навіщо? Яка в тому потреба? Вже сто п'ятдесят років стоїть, ще стільки простоїть без штраховки. Вона в мене з мореного дуба (хата була глиняна), на вид непоказна, але ні вогонь її не бере, ні час. Як залізна.

— Ганьба, щоб великий вавилонський філософ жив у такій халупі. Разом з цапом, без комори, без світлиці, без вікон справжніх на шість шибок. Ви ж, Фабіане, і світу з неї не бачите.

— Прицьке бачу. І весь суходіл перед Прицьким. А якого ще мені світу? Вітряки завмерли, і дивитись на них сумно. Бачу, як іде череда в степ і як повертає додому. Дуже мені зручна моя хата, я б її і на ваш "палац" не проміняв, Явтуше.

— У мене теж чорті-що, ото й тільки, що ґанка прибудував, та свою хату застрахувати не можу через те, що я тут, а вашу хоч зараз. Ось беріть бланк, — дістав з шухляди аркуш, поклав перед Фабіяном, подав ручку, а до неї і чорнильницю-невиливайку (приніс із дому), — заповнюйте, хочете — на дві, а хочете —

на три тисячі, зробіть мінімальний внесок, копійки там якісь для початку, а далі я вже про вашу хату сам подумаю. — Він підійшов до Фабіяна, нагнувся до вузлуватого вуха в білих чагарниках: — Через якийсь місяць-другий спалимо її ненароком...

Фабіян перечитав друкований текст бланка з пропусками для заповнення, взяв ручку, але перш ніж умокнути перо, почухав потилицю:

— Чому саме ви обрали мою хату?

— Хе! Що користі, коли я застрахую хату якогось Тимка Швайки чи Хомки Лисого? Невідомі, маленькі люди. Грошей казенних шкода для таких. Ніякого ефекту. А ось ви — величина, мудрість, знаменитість, можна сказати. Коли я виплачу вам страховку — тут відразу черги стоятимуть, як за молоком до молочарні.

— А хто ж палитиме? Не можу-бо я сам спалити свою рідну хату.

— Грім спалить... Інших палив? Палив. І вашу спалить. Природні сили, якими я не можу управляти. Небесні сили, значиця...

— Верстака шкода...

— Винесіть верстака. Хіба конче палити верстака? Цього добродія, — кивнув Явтушок на цапа, — можна залишити для більшого доказу в хаті. Верстака поставте собі під чорносливом, у холодильник. Заздалегідь. А цапа спалити — це штука, це резон. Не зовсім спалити, а так, щоб м'ясо залишилось: щось-бо треба вечеряти після пожежі...

— Що ви говорите, Явтуше? Я й за сто тисяч не міг би спалити цапа. Живу істоту...

— Господь з вами. Я ж і кажу. Не конче того цапа спалювати. Краще вирятувати з палаючої хати. Дубровський-бо міг кинутись рятувати кота. Бачили кіно? То чому ви не можете врятувати цапа? Пишіть: Я, Левко Євлампійович Хоробрий...

— А так не вийде, що я залишусь без хати... і без грошей?

— За кого ви мене маєте? З вами говорить сам страховий агент. Ось документ, підписаний Швабським. Ви знаєте, скільки я отримую за цей пост чистими? А вашу халупу пора б давно пустити з димом, аби не ганьбила Вавилона, а ви ще вагаєтесь, наче йдеться про палац чи богівість про що.

Все полум'я своєї душі, яка рвалася з-під вишиванки, Явтушок обрушив на ту халупину, і філософ мимоволі замилювався Явтушком у цій новій його ролі. Здався, заповнив форму номер вісім для страхування майна (було названо вид майна — хату), оцінено її й справді як щось путне — на дві тисячі карбованців, а коли Фабіян поставив свій підпис, який нагадував найвіртуозніші підписи на грошових знаках, то Явтушок вийняв з кишені зібгану строкату шматинку, яка правила йому за хусточку, і втер нею густий піт на скронях (з роками від хвилювання у Явтушка мокріли скроні).

Перший внесок філософ пообіцяв зробити з виручки за труну після якогось похорону, про який не знатиме глиньське похоронне бюро. Потім вигнали цапа за двері і тут же ж таки й домовились про все. Явтушок перед тим як палити хату, попередить філософа, щоб той заздалегідь виніс з хати верстак, бекешу та ще деякі речі першої необхідності.

Явтушок міг потай радіти, він вважав, що ошукав великого філософа, а той в свою чергу був цілком певний, що агент Держстраху не збагнув його нехитрої гри. Він

побажав Явтушкові щасливої служби у цій заґратованій кімнаті і вийшов з цапом на ганок. Там, на лавочці, спочивав Савка — в холодку від жасмину, що саме одцвітав. Загледівши філософа, засміявся:

- Що, застрахувались?
- Вговорив, бестія.
- Себе чи цапа?
- Хату застрахував.
- На багато?
- На дві... Продешевив, мабуть.

Савка й зовсім розреготався:

- Ну й диваки у нашому Вавилоні!

Іще того ж дня весь Вавилон дізнався, що Фабіян застрахував свою хату від громів і блискавок та всілякого іншого лиха. Розрахунок Явтушка цілком підтвердився. Наступного дня кілька вавилонян товпилося в кімнаті Держстраху, і Явтушок чи не вперше відчув себе людиною, від якої в цьому світі дещо таки залежить.

За якийсь місяць служби він застрахував чимало життів, двадцять одну хату, сім корів, дві свиноматки похилого віку, потім настала перерва, яка обернулася для агента Держстраху у важку смугу вагань та роздумів.

Потрібен був новий поштовх для справи. І Явтушок знайшов його, як тільки почалися сіножаті й перші громи прогрімili над Вавилоном. Серед білого дня спалахнула халупина Матвія Курія. Трапилось це, коли Вавилон був на сіножаті, хатина згоріла дотла, вдалося вирятувати лише нікельоване ліжко і винести мішечок сала з комори. Курій працював на жатці, то випряг коня й прилетів з поля на згарище. Страховий інспектор уже був тут, складав акта під вишнями і при свідках. Через тиждень Курій одержав усю суму страховки. Річ для Вавилонян нечувана. Курій, користуючись пільгами погорільця, звів нову хату, а бажаючих застрахувати свої старенькі оселі виявилось так багато, що Явтушок ледве встигав оформляти їх і приймати перші внески до каси Держстраху.

Про вавилонського інспектора заговорили у Глинську, кілька разів викликали в область поділитися досвідом на нарадах страховиків. А тим часом у Вавилоні та навколишніх селах все частіше спалахували пожежі, найвідчайдушніші Явтушкові клієнти насилали вогонь на старі халупини й отримували страховку у глинському райстраху. І лише філософ, який так прислужився Явтушку напочатку, був при тому забутий. Хатина його стояла собі на Татарських валах, ледь животіла, і Явтушок не давав ніякого знаку про те, що збирається її спалити, а лише час від часу надсилав клієнтові нагадування про необхідність сплатити за неї наступний внесок.

Обурений тим, Фабіян якось завітав до зухвальця, авторитет якого і тут, та й за межами Вавилонян, неабияк піднявся. Явтушок зустрів філософа досить приязно, як і належало зустріти одного з перших своїх клієнтів. Зовні Явтушок змінився: пошив собі діагоналеве галіфе, взутий був у добрі ялові чоботи з глянцем на передах, замість сорочки-вишиванки мав щось на зразок френча, а до того і кашкет (висів на цвяшку

біля дверей). Так ходили майже всі глиньські службовці, то Явтушок перейняв ту моду, він-бо від природи був великий франт, надавав і раніше неабиякого значення одержі. На філософа це справило враження.

— Я давно вас не бачив, Явтуше...

— Давненько. Тепер мені накиннули ще кілька сіл, то мотаюсь... Мізкую... Той горить, той димить... М-да-а... — Філософ раніше ніколи не чув з уст Явтушка цього багатозначного "м-да-а", що ним Явтушок, напевне, хотів підкреслити і значення своєї особи, і складність служби, яку обіймає.

Цап відчув по запаху чобіт, що перед ним щось достобіса знайоме — Явтушок не Явтушок? — все ж не впізнав агента і тепер дивився на нього з деяким занепокоєнням, побоюючись, напевне, що подібні метаморфози можуть, чого доброго, статися і з зовнішністю Фабіяна, і тоді цап не зможе впізнати свого господаря, а цього рогатому не хотілося б.

— Палимо, Явтуше?.. — запитав Фабіян.

— Бог палить — не я... Я фіксую... Кожне державне діло має кудись рухатись...

— Ну, а коли ж мене?

— Що? — заметався Явтушок.

— Спалите?.. Обіцяли ж...

— Хе-хе-хе! Я оце порадився сам із собою та й подумав: "Не смій, товаришу Голий, займати філософа, бо те можуть витлумачити погано. Як-не-як, а це честь і совість Вавилоня. Взірець! Звик жити по правді. Не раджу вам, не раджу, товаришу Голий... Аж хіба грім ударить..." Помізкуйте гарненько, і ви скажете це саме.

Фабіян підвівся, помацав Явтушкові рамена, ніби хотів упевнитись, що це він, той самий Явтушок, який на початку своєї кар'єри співав зовсім іншої.

— Отож не подумайте мене спалити, Явтуше... Хай вас Бог боронить.

— Громи слабшають, а сила їх не залежить від мене...

— Звичайно. Але якби вам спало на думку зробити це, то не робіть. Я прийшов вас попередити...

— Ви про крісло?! — підхопився Явтушок. — Невже готове?

— Ще ні, але вже співає... Такого крісла не мав ніхто.

— Можна послухати? — забігав заінтригований Явтушок, не дочекавшись згоди філософа, надів кашкета, пошитого в Глинську (з синього діагоналю, як і кітель), замкнув агентство і, підморгнувши Савці на ґанку, повів Фабіянів до їхньої ветхого оселі, яку менш поміркований агент, чого доброго, міг би ненароком і спалити.

Фабіян помітив, що кожне нове діло, яке він затівав чи змушений був затівати, врешті-решт оберталось супроти нього хоч напочатку, а хоч згодом. Та, може, в цьому і є найвище покликання філософа: віднайти у буденному мотлозі життя ідею, яку потім підхоплять і освятять інші. Невсипущий Варивон Ткачук не гаючись замовив у районній друкарні листівки з фольгою (рівно сто примірників) і тепер від імені правління сам вітає вавилонян з днем народження, а кращим навіть видає при тому невеличкі премії, чого, звичайно, Фабіян не міг робити, обмежуючись лише казанням красного слова про

винуватця учт. Основна думка тих казань зводилась до того, що клопоти та турботи, які покладає земля на кожного з нас, складають смисл нашого життя. Під фольгою красувалися саме ці слова, але без натяку про їх автора, більше того, Варивон відлучив філософа від учт, посилаючись на те, що за ними він забуває про "Червоне та чорне" і дошка тижнями стоїть незаповнена, чим начебто підриваються якісь моральні підвалини Вавилону. А тим часом вавилонський почин перейняли у Глинську, райком прийняв спеціальне рішення про поширення почину, про самого ж зачинателя там ані слова. За такої трансформації ідей філософ знову ж залишився без жодних засобів існування, повернутися до трунарства не міг, оскільки районне поховальне бюро, очолюване австрійцем, не лише вправлялося перепроводжувати усопших до вічного супкою, а час від часу саме ниділо без роботи через нестачу клієнтів і змушене було вдаватися до виготовлення бочкотари для знаменитої глинської квашенини, яку Глинськ відправляв у великі міста й на будови (кавуни, огірки й знамениту капусту шуляками, тобто заквашену головками).

І ось тут знову виручила філософа пам'ять. Так, саме у ній, пам'яті, відклався один давній епізод, спостережений Левком Хоробрим іще в дитинстві. Якось пішли вони з батьком у Семиводи, той прочув, що помер кучер пана Родзінського, то Євлампій Хоробрий вирішив спробувати зайняти його місце. Хоробрим сказали, що пан хворіє, але у невідкладних справах приймає у домашньому кабінеті на другому поверсі палацу. Хоч як страшно було підніматись туди, але Хоробрі відважились, вже надто праглося Євлампію опинитися на козлах панського фаетона, запряженого четвіркою, а восени і шестіркою, і тим довести недоумкуватим Тисевичам у Вавилоні, якого кучера вони втратили, відмовивши Хороброму свого часу у такій честі й посадовивши на козли одного з Валахів, який запрягав четвірку не цугом, а квадригою, і так возив бундючного пана (що менший пан, то більше пихи) по наших вузьких дорогах, столочуючи бур'яни по обочинах. Служка доповів, хто вони і в якій справі, й пан Ксаверій дозволив їм зайти до кабінету. Пан був у шкіряних капцях на босоніж, у турецькому халаті, курих пахучу сигару і погойдувався у незвичному для Хоробрих кріслі. Батько щось казав панові, напевне, доводив, який він видатний кучер, а Левко був зачарований диво-кріслом. Крісло ніби само гойдалося, то хлопчина не повірив у те, обійшов його довкола, сподіваючись побачити службу, який гойдає пана. Але, на свій подив, нікого не виявив, тому крісло стало для нього ще загадковішим. То було гнуте крісло в чорному лаці, око милували плавні переходи й ажурні завершення кожної деталі. А ще крісло співало...

"Що, подобається? — запитав Ксаверій, приємно полоскотаний хлопчиковим захопленням. — Єдине в своїм роді, знаменитого віденського майстра. Таких крісел десять якщо набереться в усьому світі, то й добре. Послухай!" — то вже для обох: для батька і для сина. І загойдався, наповнивши слух цих двох простаків чарівною музикою в'яленого дерева, крісло ожило під паном Ксаверієм. "А що за дерево?" — запитав батько. "Ліщина". — "Звичайна ліщина?" — "Як чуєте — незвичайна. Кожен прутик вирізано саме в той час, коли ліщина співає на вітрі перед цвітінням. Це рання весна,

перші краплі й останні оталини". "Кляті пани — все знають", — подумав тоді Левко. Як же праглося тоді йому самому політати у тому кріслі! Через сімнадцять років, коли розбирали панську економію (вже й батько помер), Левко подався й собі в Семиводи, хотів захопити те віденське крісло, але опізнився: крісло прихопив якийсь дивак з Овечого і потім, як довідався Левко, продав його за безцінь на глиняському ярмарку.

Ліщину добрав на крісло пагінчасту, струнку, найспівучішу — не вельми молоду, але й не перестарілу, складав у в'язки, а коли підсохло — на плечах переносив додому, на Татарські вали. Тут корував її, в'ялив, потім парив у жлукті, гнув, закріплював вигини, або, як він казав — мертвив ті витвори назавше. Якраз Явтушок, сам того не підозрюючи, навів його на думку перше своє крісло подарувати в музей аж у столицю. Адже від того залежатиме потім слава тих крісел — Фабіян сподівався виготовити їх також не більше за знаменитого віденського майстра — десятків-два для цілого білого світу. І ось перше!

Котроїсь ночі приснилося, що у причілкове віконце постукався Бубела, впрохався до хати, захотів побачити крісло. "Ну, ну, покажи, що ти витворив з моєї ліщини". У чумарці, в сивій шапці, з батіжком — з морозу, зі своєї останньої зими. Сів у крісло, погойдався, сказав: "Бачив таке у пана Ксаверія. Але те було чорне". — "Не закінчене іще", — хотів сказати Фабіян, та прокинувся і побачив у кріслі цапа. Спав там, згорнувшись калачиком. Пожбурих у нього чобота, зігнав. "Ач який пуриць! Вельзевул який!" Встав, підійшов до віконця — біло, місячно, ні душі ніде. Сон...

А це ось Явтушок наяву — персона, агент, авторитет.

Крісло стояло посеред хати. Ще біле, ажурне, легке, з безліччю вигинів та закрутів, схожих на кучері. Все з ліщини, однотонної, окорованої, біля печі стояло жлукто, в якому пропарювано ліщину для більшої еластичності. Агент просто отетерів перед цим витвором людської фантазії, торкнув крісло, і воно, зойкнувши, загойдалось ніби в повітрі, заспівало, полетіло. Так і кортіло впасти в нього: політати. Але Явтушок вже саму думку сісти у це крісло вважав би за блюзнірство. А крісло ніяк не могло вгамуватись на своїх масивних, вишліфуваних мозолями дугах-ободах, з'єднаних перекладиною для ніг.

Агент пестив руки об еластичні й граціозні обгинки, жоднісінького сучка не подибував, ніде жоднісінького шершавого місця, стояв вражений, зачарований.

— Ні, ви таки геній, Фабіяне. Витворити отаке з простої ліщини! Для самої столиці... Паліть хату! Завтра ж паліть... — Він затнувся. — Тільки як же крісло?

Фабіян засміявся, виштовхав Явтушка з хати. В сінях стояла ліщина для нових крісел-гойдалок, в'яла собі поступово, окорована вже, сталка в сталку, бучечок в бучечок. Вже в сінях Явтушок збагнув, що Фабіян і не збирався палити хату — чи не однаково йому, в якій хаті творити ті крилаті крісла? В одному з них, іще не зробленому для нього, вже подумки політав і Явтушок.

Після Явтушка запросив на оглядини крісла Варивона і Лук'яна Соколюка. Варивон для такої okazji пообіцяв дістати натурального лаку, був у захопленні від крісла, согришив, політав навіть — літав легко, самі кості та шкіра. Лук'ян побоявся, певна річ.

Потім прибув Клим Синиця, нині замполіт Глинської МТС, чоловік не маленький в районі, крісло сподобалось і йому, але ще мав прибути Валігуров, нині перший у Глинську, Маркіян Севастьянович, ще як він оцінить. Крісло було вже у лаку, Валігуров не міг очей відвести од нього, торкав десницею й одним лише пальчиком, сісти ж не відважився, як його Фабіян не припрошував.

...Невдовзі на райком надійшов лист з подякою за дарунок. Отже, крісло сподобалось, і хай його творець був невіддячений сповна, а може, й забутий, то Фабіян поклав собі залишити той витвір в єдиному екземплярі, хоча й знав, що невіддячені таланти згасають.

Розділ п'ятий

Прися заліпила перші вареники з вишнями, а Явтушок загодя, щоб підправити свій авторитет страхового агента, який на той час помітно підупав в очах Вавилоня, запросив на вареники вавилонський актив, буцімто так, без будь-якої причини, а просто тому, що наспіла вишня. Гості повсідалися під грушею кружка, як і годиться до вареників. Явтушок поставив глек із сметаною (глек був холодний, з погрібця, то відразу ж запітнів), розіслав рушника, висипав на нього горю ложок грушевих, новеньких ще, ані тобі щербиночки на жодній, а мисок полив'яних також наставив відповідно до кількості персон. Посміхався собі самим нутром — як-не-як, а починає жити наш Вавилон по-справжньому. І взуті, й одягнені, й ситі, горища від хліба тріщать, з колгоспної комори пшениці не вибирають, кабанців душать, пшеничку петлюють на водяних млинах, і цього літа знову такий врожай спіє довкруг Вавилоня, що зроду такого не було. А то все Варивон Ткачук — великий господар, що дбає про всіх вавилонян. Явтушок вибіг зустрічати його до воріт і привів на підгрушшя мало не за руку, хоч раніше й остерігався його сухотної руки. Перед іншими не так запобігав, хоч були то здебільшого його клієнти, себто ті, хто застрахував своє життя добровільно, і також люди впливові, як з погляду страхового агентства. Крім одного та другого голови (Лук'ян з Даринкою перебралися сюди через тин), були тут і Валахи, і обидва Павлюки з дружинами (третій, Роман, був у сварях з Явтушком, то не прийшов і цього разу); зате і Рузя Джура тут, і Настя Опішна, фільонщиця, сестра Клавдії Опішної, досі вже чи не генеральші, бо ж і разу не навідалась до Вавилоня після маневрів; і Зося Рубанова надійшла — вона все не втрачає надії запанувати вдовим Варивоном Ткачуком, напевне, вже дуже праглося їй ще раз у житті побути головою. І, певна річ, Фабіян, — які ж бо учти можуть обійтися без нього?

Вже пливе під грушу перша макітерка знаменитих вавилонських вареників з білого борошна та з простої вишні, й саме з простої, вареники з лутовки — то вже зовсім не те. "Частуйтеся, — припрошує Прися. — У мене ще наліплено аж три ситечка". Перед тим, як потрапити до окропу, вареники мають відлежатись на ситі, тоді вони розкиплять, не попливуть, а кожен буде сам по собі, так і проситиметься з макітерки до гостя. Тут безліч тайн, і не кожна вавилонська господиня зугарна впоратися з цим вишуканим мистецтвом. І хоч вареники з вишнями вважаються у Вавилоні "тверезими", але ж нині неділя, то було дещо припасене і до вареників. Гарно вони сиділи собі, й

гарно зав'язалась у них розмова, спершу начебто й ні про що, аж доки Зося не збовкнула:

— А хто з вас знає, як починаються війни?

— Що-що? — витріщився на неї Варивон, який досі тихо милувався собі лініями її засмаглих ніг.

— Ну, війни як починаються? — знітилася Зося.

— Великі чи малі? — запитав Фабіян.

— Я сьогодні всю ніч не спала. Таке щось наснилося мені. Мій Антоша і ви всі. Начебто ховаєте мене. А я на своєму похороні жива і все бачу. І чую вас, ну так, наче зараз. Варивон промову про мене говорить, про мою ланку. Перша прорвала, перша перевірила буряки, а я ж то знаю, що перша Рузина ланка, не моя, знаю, а нічого не можу сказати. Тоді прокинулася, встала, виходжу з хати, ледь-ледь зацвіло небо над Вавилоном, краса така, що жити сто літ... Аж десь від Семивод — гу-гу-гу-гу! Високо у небі. Проголо на Прицьке і за Прицьке... Хіба ніхто з вас не чув?

Тут Пріся знову з макітеркою:

— Я чула. Саме вийшла до вітру...

— Хто там тебе питає, чого ти вийшла? — присоромив її Явтушок.

— Що ж я такого сказала? Діло природне... Всі виходимо...

— Хвилями йшли. Одна хвиля, друга, третя... От я і подумала: маневри — не маневри? Ану ж війна? Тому й питаюся...

— Ну, от тепер і я скажу, — пожвавився Фабіян, облишивши миску. — Чув я їх. Я кепсько бачу вночі, а чую як чорт. Геть чую, як мій цапок диха під верстаком. А ще як обгодується на ніч, то відразу і прокидаюсь та проганяю рогатого з хати під три чорти. Отож прогнав я його в сінці, а з комина — гу-гу-гу-гу, точно, як оце каже Зося. Вибіг надвір... Що за напасть?..

— Ну-ну?

— Гуде, трясця його ма'. Тільки не від Семивод, як Зося каже, а скорші від Козова. І точно — з перервами. З трьома перервами. У мене аж у душі похолело. "Німець летить..." Точки в хаті нема. Вдягаюсь я, біжу аж до Савки в сільраду, кажу йому — включи точку. Включили. Мовчить. Ніч. Яке радіо?

— І як це ви без точки? — обурився Явтушок. — Он у мене аж дві точки. Одна в хаті, друга тут, на груші. Грісю, а включи-но там грушу!

Пріся десь на ґанку ввімкнула "грушу": мелодії, благодать, недільна країна...

— Хе, здорово? — Явтушок мав велику радість з цієї радіофікованої дітиськами груші. — І родить, і говорить... Ха-ха-ха! Таких песиголовців, як у мене, пошукать. Самого дідька тобі змайструють. Ото все тички та дроти на хаті, гадаєте, так? З Папангним перебалакували, коли той сидів на кризі. Цією, морзе. Кораблі озиваються до них в океанах. Якби вже там що, то мої знали б. Нумо, за мир! Вавилону нашому потрібен мир. Чи ж не так, Варивоне?

— Достеменно, ще хоча б років три... І я дивуюся вам, Фабіяне, як тільки ви могли подумати про таке?

— Про що, про що, Варивоне?

— Про німця...

— А я й зараз певен, що німець довго не всидить спокійно. Європу вже викрав, руки собі розв'язав, то тепер йому одна дорога: сюди. На Схід... На нас...

— Товаришу Соколюк! — розлютився Варивон, апелюючи до голови сільради. — Я не потерплю таких балачок у моїй присутності. Я змушений буду... — Спаленів, вибіг з-під груші, вгн завше такий гарячкуватий, то підхопилася Зося, наздогнала його біля воріт, посадовила до мисочки на рушнику.

Фабіян вибачився, вгн хотів начебто зовсім не те сказати, що сказав, встав, рука з чарочкою тремтіла, довго говорив за Варивона, як вони йдуть за ним, бо ж учули в ньому справжнього ватажка, наділеного і розумом, і палким серцем, ще й гарною душею. А що німець не сидітиме склавши руки, скільки не задобрюй його нашою пшеничкою, то це ж факт, кому, кому, а Варивонові, ватажкові нашому, не ховатися з цим від народу, а готувати народ проти німця.

— Якого німця ти маєш на увазі? — перейшов на "ти" Варивон.

— Отого самого... Натурального фашиста. Якого ж іще? З ним і доведеться... Он діти що пророкують?..— І замовк.

— Ну, ну, що пророкують? Кажі, чого ж замовк?

— Я ж і кажу... Війну пророкують... І скоро. Діти чують...

— А звідки ти знаєш? Звідки?! — присікався Варивон.

Фабіян не міг цього пояснити, не знав, як пояснити, мовчав, розхлюпуючи з чарочки. А Варивон чекав пояснень, невеличкий, сухий і від того ще грізніший.

— Ні, ні. Я цього так не облишу. А ще дарував крісло у столицю!.. Провокатор! — зірвався і побіг...

Зося побігла за ним, а тут Фабіяна затюкали, він сів, так і не випивши за ватажка, чарочка перекинулась у спориші, тоді підвівся Лук'ян Соколюк, сказав йому строго:

— Потрібні були вам, Фабіяне, ті клятві німці... Їли б собі вареники та мовчали. Коли вже я привчу вас не лізти в політику?.. Філософ!.. Ходім...

— Отак і починаються війни... — підвівшись, гірко посміхнувся Фабіян і зашкандибав за Лук'яном у вуличку, яка вела до сільради. Підвелися й інші гості. Невдоволено побрели з двору.

На груші тим часом обірвалася музика, раптово, та якось враз, зовсім без паузи, забили куранти. З хати вибігла Пріся з повною макітеркою, вже котрою, і бачачи, що під грушею один Явтушок, не знала, що й подумати. "Ой божечку! А де ж гості?!" — "Кинь! Кинь!" — навіщо зарепетував Явтушок, а Пріся, гадаючи, що саме через макітерку і мало скоїтись у подвір'ї нещастя, послухалась Явтушка, кинула макітерку, і та розлетілася на череп'я. "Ай, дурна, ай, дурна! — вилаявся Явтушок, слухаючи "грушу". — Навіщо ж було розбивати макітерку?" Пріся сплюнула і розплакалась: не така-то проста річ — приймати вавилонський актив, — для них це просто вареники, а вона з самісінького ранку як на голках.

Зачувши куранти, гості з вулички бігцем поверталися сюди, до груші, а Пріся

дивилась на них і ніяк не могла збагнути, що сталося з вавилонським активом, аж доки з "чорного вуха" у гіллі груші не почувся стривожений голос: "Внимание! Внимание! Говорит Москва. Работают все радиостанции Советского Союза..." Останніми прибігли Варивон з Зосою. На вигоні вщухла війна дітей...

У небі знову почулося оте гу-гу-гу, незвичне, вороже. Зося нишком, щоб не образити Варивона, підвела голову — ген у небі, трійка за трійкою, як на параді, летіли, а наче повисли над світом сокири — важкі-преважкі, ледь посувались по небу, скидали погрозливі відблиски на Вавилон. Зося ніяк не могла їх полічити... Збивалася з ліку...

Тим часом Пріся визбирувала черепки, бо діти ганяють босі, можуть і покалічитись. Всією оравою подались на "війну", щоб не мозолити гостям очі, батечко сказав, що, окрім своїх, прибуде на вареники ще якийсь великий агент з Глинська... Вже ось біжать, всі живі, напівголі, одне в одне, на дві години раніше, ніж було їм заказано, та кожне зирить на заанімілі обличчя під грушею, кожне шукає між ними отого великого агента, заради якого їх було спроваджено на вигін. Нема дурних! Як тато такі розумні, то нехай самі спробують повоювати цілісінький день на такій спекоті... Та ще з німцем. Он Сташка Мальвиного ледве не вбили...

Чавдар вів свою ланку бомбардувальників з першого бойового завдання на базу, був атакований у повітрі, відстав і на одному моторі ледве дотяг машину до цього червоного клеверища. Сталося те опівдні, стояла спека, від якої повітря аж бриніло, все живе забилося в холодок, агроном Журба спав під візком, в якому кінь перебирав свіжу мішанку, аж раптом над подвір'ям пронісся велетенський літак і, ледве не врізавшись у протилежний горб, поплив над полем, на якому Журба вже другий рік викохує конюшину на насіння. Мальва саме длубала в городі ранню картоплю — на обід, то кинула сапку й відерце, закричала: "Сіли! Сіли!" — і побігла до літака, що здійняв над полем сивий шлейф куряви. Прийшовши до ями, побіг туди і Журба, у червоній майці, збуджений, блідий, — пережив мить, коли здавалось, що літак падає на нього. Коли вони домчали до літака, льотчики вже вибралися з кабіни, оглядали машину, в кількох місцях прошиту кулеметними чергами. Було їх троє. Один з них, напевне, старший, вибачився перед цими двома мирними жителями, оселю яких він був завважив під крилом у найкритичнішу мить. Поцікавився:

— Хата стоїть?

— Стоїть... — відповів Журба.

— А що за село? — старший зміряв Мальву.

— Зелені Млини... — І раптом: — Єгор! Невже Єгор Чавдар?! — скрикнула Мальва.

— Він самий. Майор Чавдар...

Чавдар ніяк не сподівався побачити тут Мальву, й отаку, зовсім домашню, з цікавістю розглядав її чоловіка, про якого свого часу склав собі зовсім інше уявлення.

— Мій Федя, — знітилася Мальва.

— Бачу-бачу... — Чавдар зняв шоломофон, чуба мав жовтаво-білого, як повитиця у конюшині, що прилип до голови, і з того і Мальва, і Журба збагнули, що ця посадка була для нього нелегкою.

— В гості чи як? — запитала Мальва.

— З війни, Мальво... — спокійно відповів Чавдар. — Щойно відбомбилися під Перемишлем, йшли на базу, і ось така okazія. Одні пшениці та пшениці, й сісти ніде... Аж тут червоне поле... І ви! І ваш Федя!..

— Хіба знову маневри? — перепитала Мальва.

— Фашистів бомбили...

— Німців?

— Німців...

— Ну, що я тобі казала, Федю?

— Стійте! Стійте! — закричав раптом Федір, кинувшись переймати юрбу, що сунула сюди від села. — Чи повилазило вам? Це ж конюшина на насіння! На насіння!

Хто пішки, хто на колі, а хто спіймавши коня, мчав сюди верхи, наохляп. Всім здавалось, що це одна з тих романтичних пригод, яку запам'ятали в Зелених Млинах іще з маневрів. Тоді також приземлився літак, і також на клеверищі, тільки клеверище було тоді по той бік залізниці. Ось і Аристарх з двома доньками, він саме варив варення в саду з зеленої сливи, то припізнівся, ще пахло від нього тим гарним варивом і садовим димом.

— Чий літак?

— Наш, наш літак.

— Щось термінове?

— Термінове... Війна... — мовив Журба. Здається, і сам він лише зараз усвідомив суть того слова, бачачи, як вразило воно Аристарха.

— Як же це? Чому я нічого не знаю? Чому Глинськ мовчить?.. Ходім! — І вже не бігцем, а розмірено й рішуче пішов до літака.

Підійшов, привітався, зажадав документи.

— Я знаю їх, — сказала Мальва.

— Ти знаєш, а я не знаю. Діло серйозне...

Чавдар заходився розстібати комбінезон, коли два літаки разом, ніби хто вистрелив ними з катапульти, з'явилися над полем з боку залізниці — ніс у ніс, крило в крило, і так низько, що в першу мить могло видатись, що вони також хочуть приземлитись на цьому ж полі, але вже через хвилину з обох боків відкрили шквальний вогонь по літаку і по натовпу. Чавдар лише встиг скрикнути: "Яша!" — і впав на червоне поле, а Яша, напевне, стрілець-радист, миттю опинився в кабіні, і, як тільки літаки розвернулись для нової атаки, з кабіни запалахкотіла вогнем його гармата. Один з винищувачів похитнувся в повітрі, круто набрав висоту, зачадів, грудкою впав на торфовисько і там вибухнув. Другий зник цяткою далеко на горизонті. Коли Мальва повернулась до Чавдара, він ще жив, показував зблідлими пальцями на груди: "Тут, тут... під комбінезоном... Молодець Яша... Ай, молодець!.."

Фабіян повернувся з Глинська наділений високими повноваженнями над Вавилоном, оскільки і за віком, і через сліпоту не підлягав мобілізації й проявив далекоглядність. Могло тут зіграти роль і знамените крісло, про яке знали у Глинську.

Так він заступив у цю скрутну хвилину разом і Варивона, що приховав свою хворобу і в першу ж мобілізацію добровільно пішов на фронт, і Лук'яна Соколюка, якого призначили старшим гуртовим — він погнав на схід худобу, зібрану з усього району, передавши Фабіянові по акту печатку сільради і все громадське майно з полями та врожаями на них небувальими.

Новий голова вельми і вельми гнітився з того, що не було команди розпочинати жнива. Пшениці стояли стіною, вже подзвонювали, а жита геть споловіли і шепотілися тихо-тихо. Тихо плакав біля них і Фабіян, бо нема нічого страшнішого для селянина, як чути і бачити приреченість живого хліба. Якогось дня, якщо фронт не зупиниться, йому мають наказати з Глинська — паліть! — і він тоді прийде сюди з найдовіренішими людьми, і той страшний вогонь хліба вже клекотітиме в ньому до самої смерті. Десь підсвідомо готувався і себе спалити в хлібах...

Савка Чибіс був при ньому виконавцем, як і при всіх до цього, але мусив щосвітанку будити його і приводити на службу — його окуляри впали у Глинську на цемент, розбилися скельця, а без них Левко Хоробрий підсліп. "Тепер я — як Гомер", — сумно казав він. Савка поцікавився, чи то, бува, не німець, а дізнавшись, що Гомер той грек, і притому великий, ще з більшою відданістю заслужкував Фабіянові як великому. Дбав про його сорочки і взагалі про зовнішній вигляд, чистив чоботи, замовляв для нього, а при ньому і для себе, певна річ, обіди, та не будь-де, а в тих оселях, де господарі самі прагли того всією душею. Сільрада заодно з колгоспом зі свого боку щедро віддячувала свідомим громадянам за ті не такі вже й переобтяжливі послуги, в рахунок трудоднів виписувала борошно, мед, цукор, ба навіть гас, словом, все, що ще можна було розподілити, щоб не дісталось ворогу. Надто клопотався Фабіян про Варивонових діток: тепер сам Варивон, будь він тут, міг би вочевидь переконатися, що за такої скрути голову, кращого за Левка Хороброго, і не придумати. Він успішно провів усі етапи мобілізації, виперши і Явтушка з його агентства, а з молодиць та підлітків створив такий загін яструбків, що ворог малим числом сюди не потикався аж до підходу фронту.

Він правив Вавилоном чесно, мудро, але не так довго, як пророкував те йому в Глинську товариш Валігуров, саме на ньому зупинивши свій вибір. Звичайно ж, знамените крісло могло тоді справді зіграти вирішальну роль, хоч сам Фабіян мав на ту річ суто свій погляд і ніколи про крісло на людях не згадував, щоб ненароком не зашкодити собі чи Вавилові.

Розділ шостий

Як і тоді, на маневрах, сім днів і сім ночей тривав штурм Вавилону. Групою військ командував генерал Понедельник. Час від часу він залишав штаб, що розмістився у школі, й у супроводі кількох генералів та ординарців верхи виїздив у район Абіссінських горбів, звідкіля особисто командував контратаками нашої піхоти, щораз відкидаючи німців за Семиводи. З білого палацу в Семиводах, де після комуни мешкали робітники семиводського радгоспу, залишилось тільки вигарище, чорний каркас, що якось зловіщо малювався на обрії кожного західсонця. Явтушок з синами мав на

Абіссінських горбах свого родинного окопа — з ополчення він перейшов у регулярну армію і належав тепер до другої роти третього піхотного батальйону, зведеного з кавалеристів та піхотинців 44-го полку, яким командував підполковник Шеренговий, він іще лейтенантом брав участь у маневрах і ходив в ад'ютантах комкора Криворучка. Щоночі одного з синів Явтушок посилав додому по хліб і по молоко, один глечик Голи випивали самі, другий відносили на КІТ полку Шеренговому, який потім частував молоком самого генерала Понедельника. Почувши від Шеренгового про Голих — батька та синів з Вавилоня, Понедельник одної ночі завітав до їхнього окопу, бесідував з Явтушком, високо ставив його патріотизм, розпитував про маневри тридцять п'ятого року, про комкора Криворучка та про парашутні десанти, з допомогою яких було взято Вавилон на маневрах. Криворучко "знищив" тоді кілька таких десантів, але з боку Глинська підійшли танки, форсували Чебрець, і на сьомий день Вавилон упав. Потім усе закінчилося великим гулянням на вигоні, в центрі Вавилоня, за столами з печеним та вареним; грав оркестр, а дерев'яний поміст для танців ще довго був улюбленим місцем для вавилонян, аж доки не струхлявіли дошки. З тієї бесіди Явтушок збагнув, що командуючий побоюється ворожого десанту в тилу, дець у районі Прицького, звідкіля підтягувались сюди свіжі сили, пішим ходом, займаючи другу лінію оборони на східному березі Чебрецю. Далекобійні батареї застрягали у Прицькому, а їхній вогонь коригували коректувальники на вавилонських вітряках, звідкіля відкривалася велетенська панорама, сягаючи Козова — на півночі, а на півдні — Глинська. Щоразу, коли канонада вщухала, Явтушок висилав з окопу одного з синів, той повзком вибирався на самий чолопок Абіссинії, де була колись Мальвина десятина, і звідтіля оглядав Вавилон. Йшлося про їхню хату.

— Стоїть! — радів той дозорець.

Довідавшись, що у них зупинився старшина з комендантської роти, вусатий і доладний кавалерист, Явтушок затривожився, помітно підупав духом, — бо знав незборимий потяг Прісі до військових іще з маневрів, і дець уже на третій чи четвертий день почав нагадувати про себе листами з фронту, в яких натякнув між іншим і про старшину. ("Що там за вусань у нашій хаті?..") Закликав Прісю берегти честь дому і свою власну совість не розмінювати на старшинські петлиці, бо ж, може, він, Явтушок, повернеться з цієї війни генералом (так і писав), вже тричі ходив у атаку, має подряпину на лівій гомілці, а оце познайомився з самим командуючим. Кожен лист (було їх всього три) кінчав однаково: "З фронтовим привітом! До гробу твій Явтушок". І адреса, звичайно ж: "Абіссінські горби. Листи приносив усе той же посланець, Яремко, середульший син, вручав їх старшині, а той уже читав їх Прісі вголос при каганці з завішеними вікнами. Сам Яремко не барився й миті, брав у кошик молоко, хліб і мчав на передову — кожні дві години міняли пароль, а без пароля йому не дістатися на Абіссінські горби, навіть не вибратися з Вавилоня. Одного разу Яремко так поспішав, що забув гвинтівку в кутку біля рогачів, вранці Прісія побачила її, запитала старшину, який саме голився перед дзеркальцем, вмурованим у стіну побіля вікна:

— Ксан Ксанич, це ваша?

Ксан Ксанич оглянув гвинтівку, перевірів затвор — гвинтівка була нечищена.

— Ваш забув. А за це трибунал, мамочко.

Прися так і залякла біля печі. У Прицькому заговорили гаубиці, Вавилон здригався, як у пропасниці, — ядра вили, мов пси на пожежу, а старшині хоч би що, він доголювався і зайвої волосинки не зрізав зі своїх пишних вусів. Прися з ляку під час канонади забивалася в куток, обкидала себе подушками, а Ксан Ксанич з того посміхався у дзеркальці...

Увесь день чекали танкової атаки, приготували зв'язки гранат, пляшки з пальним, висунули наперед "сорокап'ятки", щоб ті, на випадок появи танків, могли бити по них прямою наводкою. Танк — звір не страшний, — повчав Явтушок синів. Головне — не лізти під гусениці й не пертися грудьми на гармату. Лежи собі в окопі й чекай, доки танк не покаже хвоста. А тоді вставай і пляшечку йому прямо на спинку. А ще краще в бочок, трясця його матері, під гусениці. Він так повчав, ніби все життя те й робив, що підбивав німецькі танки. А справді, сини ніколи не бачили свого батька таким героєм, надто після забитого сьогодні фашиста. В повітрі пахло печеним хлібом, по згарищі металися чорні вихори, піднімаючи попіл, а десь перед самим обідом почалася психічна атака фашистів на Денікінський рів. З музикою йшли, з чорним хрестом на прапорі, потім лавами побігли автоматники, поливаючи наших у рові шквальним вогнем. Слабодухіші не витримали, один за одним вибігали з рову, шукаючи порятунку в ногах. Тоді вихопився Шеренговий зі свого КП і повів полк у контратаку на автоматників. Вигнали їх на згарище разом з оркестром і з прапором. Зав'язався рукопашний бій. Явтушок власноруч заколов фашиста, в якого саме скінчились патрони в автоматі, — Явтушок намітив собі його ще на самім початку, коли перебрався через рів. У наших не було касок, то познімали з убитих. Тепер сім шоломів полискували на сонці у Явтушковім окопі. Німці вислали санітарів з носилками прибрати своїх убитих і поранених. Шеренговий наказав не заважати їм. Поклали на носилки заколеного Явтушком німчика, то Явтушок мимоволі зиркнув на багнет своєї гвинтівки. Сказав синам: "Я їх у чотирнадцятому переколов більше тисячі". Яремко посміхнувся на те, мовляв, брешуть батечко, і пішов з відерцем до кухні по кашу. На час обіду припинялась війна, в цьому німці були пунктуальні. По обіді Явтушок заснув, його розбудили "сорокап'ятки". Йшли танки з піхотою. "Сорокап'ятки" палили по них, але не влучали. "Амба нам", — сказав Явтушок. Та як тільки танки перейшли певний рубіж і готові були вже кинутись в атаку, набираючи швидкості, всі три наші батареї вдарили по передніх машинах, і три з них спалахнули свічками. Потім зупинилося ще кілька танків, і колона заходилась розвертатися назад. З-під Прицького вдарили польові гармати, але снаряди, не досягаючи мети, рвалися то ліворуч, то правобіч від танків. Явтушок картав гармашів, не міг пробачити їм такого марнотратства. Перед заходом сонця примостився на ящику, написав Прісі листа з фронту, не знав, що то буде його останній лист...

Не подумайте, що Явтушка вб'ють. Для нього ще не відлито кулі в арсеналах цього грізного світу, хоч ніхто, і Явтушок, певна річ, не заговорений від наглої смерті. На КП

стало відомо, що німці викинули в тилу захисників Вавилона великий десант, захопили Глинськ і тепер загрожують армії Понедельника оточенням. Польові кухні вперше не привезли вечері, а як тільки за вечоріло — по окопах передавали наказ про відступ. Все, що могло рухатись, вибралось на дорогу, через Вавилон потяглися сотні підвід, гарматні упряжки, йшла і йшла піхота Шеренгового. Явтушок був приписаний до третьої роти і тепер не міг відлучитись без дозволу ротного, молоденького кадрового лейтенанта з перебинтованою головою. На прохання Явтушка дозволити йому добігти додому, лейтенант мовив досить категорично:

— Боець Голий, не одному вам хочеться додому. Мої батько й мати живуть у Прицькому, але я не збираюсь забігати до них.

— У Прицькому? — здивувався Явтушок.

— Будемо йти — я покажу вам хату...

Коли проходили через Прицьке, лейтенант і справді показав хату понад самою дорогою і, хоч як Явтушок вмовляв його завітати до батьків бодай на хвилю, Сорока (таке його прізвище) не послухався Голого, гордо пройшов повз хату. По тому Явтушок збагнув, що лейтенант не з Прицького, що ту легенду він вигадав для Явтушка. Вранці, під час нальоту "мессерів", лейтенант загинув, Явтушок поховав його над дорогою, залишив собі його планшет і револьвер з поясом. Морально він був готовий очолити роту і навіть уже був перебрався наперед, але Шеренговий прислав на роту політрука, якого Явтушок запримітив іще під час рукопашної. То був велетень, німецького офіцера він перекинув через себе, наче снопа на вилах. А Явтушкові страшенно хотілося стати ротним. Не так для нього самого потрібен був той чин, як для синів та Прісі, й для Вавилоня, звичайно ж. Як гарно звучить саме слово: ротний!..

Маркіян Севастянович Валігуров, даючи свої останні настанови, сказав Мальві, що вона залишається тут не одна, райком дібрав для неї надійну "команду", коли ж опиниться у ворожому тилу, а те може статися іще цієї ночі (західна частина району вже була зайнята фашистами, і Валігуров мав телефонну розмову з німецьким полковником, який подзвонив сюди, як запевнили на пошті, з Зелених Млинів), то їй не слід гарячкувати, а зачaitись, замаскуватись, може, у тому ж таки рідному Вавилоні (Вавилон уже не відповідав на дзвінки) і чекати сигналу з підпільного центру, де знають про неї і про всіх, кого райком залишає тут, у Глинському районі. Він, Валігуров, також залишився б, але його тут знають як облупленого іще по Журбівському заводу, де він починав з простого робітника на мойці, а згодом очолив партійну організацію заводу. Отож буде проситися в діючу, а по війні, якщо залишиться живим, напевне, знову повернеться сюди, на рідну Валігурівщину. І тут він мимоволі посміхнувся. Валігурівщиною називали Глинський район з легкої руки товариша Косіора. Якось у жнива, повертаючись зі Зернограда до столиці, він зупинився у Глинську, завітав до райкому, крім прибиральниці тітки Палати, нікого не застав, увесь райком виїхав на жнива. На стіні висіла карта району, велика, наче карта держави, її витворив іще Клим Синиця власноручно. Товариш Косіор довго розглядав карту, тоді поставив табуретку і, ставши на неї, написав червоним олівцем зі сходу на

захід, через усю карту: Валігурівщина. Карта ще деякий час залишалася на стіні, на той випадок, якби товариш Косіор завітав сюди знову, однак він не появився більше, згодом не стало й карти, але крилатий вислів залишився. Так і невідомо, що мав на увазі автор напису. Була тоді саме обідня пора, у Глинську стояла спека, можливо, гість просто розгнівався, що його тут не зустріли, не почастували глинським обідом, на який мав підстави сподіватись, тим паче що чимало наслухався про глинську кулінарію від товариша Чубаря, який полюбляв ці місця. Ніхто не годен наперед вгадати магічності того чи іншого слова, але "Валігурівщина" виявилась вельми зручним поняттям не лише для критики, але й для похвали. У зернограді, обласному центрі, навіть з трибуни стало модно вживати це слово. Якщо, скажімо, в якомусь районі вхитрялися смалити кабанців і не здавали необхідної кількості свинячих шкур, то правопорушників присоромлювали: "Що, Валігурівщина за вас шкури здаватиме?" Валігуров особисто пильнував за цим, хоча й сам з дитячих років кохався на салі зі шкуркою, і неодмінно підсмаленій соломою. Але слід віддати йому належне, тепер він і сам забув смак глинського сала, а, як і всі, споживав валігурівське сало (себто облуплене).

Йому йшов лише двадцять третій, коли його висунули на першого замість Кліма Синиці. Синицю перевели в зерноград, і там би він закінчив свою біографію, якби не Валігуров. Опинившись у райкомі, молодий секретар зібрав найкращі характеристики, які тільки можна було зібрати на свого попередника, інша річ, чи не припізнались вони, але сам факт такого великодушся знову ж таки був розцінений у зернограді як валігурівщина у найкращому розумінні цього слова. Валігуров та валігурівщина дедалі владніше ставали в області синонімами самовідданості, патріотизму, новизни, ба навіть слави. Адже саме тут з'явилися перші перебудовані села, а масовий рух п'ятисотенниць вивів Глинський район на перше місце в республіці по цукрових буряках. Валігурівські села, валігурівські буряки, валігурівський розмах. У двадцять шість років Валігуров одержав орден "Знак Пошани", щойно заснований, і то була неабияка данина за все, чого він зазнав з часу того загадкового узагальнення, можливо, кинутого собі великою людиною і мимохіть, як дотеп чи помилка в хвилину гніву. Валігуров уже міг радіти, що свого часу йому не забракло здорового глузду змиритися з долею, стерпіти не одне глузування, перш ніж дочекатися справжньої слави для себе й для свого району.

І ось треба все залишити. Пшениці іще не горять, якраз саме наливають зерно, котки, які Валігуров наготував по селах, стоять без тракторів, кінними ж котками у таких пшеницях робити нічого. Цукрові буряки після другого підживлення також кинулись рости, як на безголів'я. Ще сьогодні Валігуров побував на одній плантації, дух перехопило йому, коли дивився на бурячки, переорати б їх к бісовій матері, щоб не дісталися ворогові, але ж пізно спохопилися. "Отож і залишаємо тут вас, Мальво, щоб ви знищили все це, коли настане час збирання, пшениці щоб спалили, це ж так просто: один сірник — і нема цілого лану, — а буряки щоб згноїли. Ніщо не повинно дістатися ворогові з нашої праці".

Говорив він тихо, запально, з бісиками в очах. У подвір'ї стояла наготові райкомівська "емка", кілька разів сюди підбігав шофер Трохим і прочиняв двері,

нагадуючи Валігурову про дорогу, а тітка Палагна в цей час знімала з вікон кремові гардини, які потім мала повернути райкомові, вона робила це так неспіхом, так хазяйновито, наче райком лише перебирався до нового будинку, який стояв незакінчений через дорогу, над самісіньким Бугом. Коли Мальва вийшла з райкому, Глинськ був порожній, ніде ні вогника, ні живої душі, наче вимер. Десь за Бугом валували собаки, райкомівська "емка" виїхала з подвір'я, обігнала Мальву, крім Валігурова й шофера, в машині було ще двоє, напевне теж райкомівці; була вже чи не третя година ночі. А на світанку до Глинська вступили німці.

Мальва й досі не може позбавитись думки, що Валігуров не встиг виїхати, а може, і не збирався виїздити й також залишився у підпіллі.

На світанку німців зустрів філософ з цапом. Дотримувався думки, що переможця, яким би ворогом він вам не доводився, необхідно зустріти вже бодай для того, щоб побачити його і відчути, з ким маєш справу. Замість хліба та солі на рушнику філософ вигадав цапа, з допомогою якого мав насміятися над переможцями. У ранковій мареві Вавилон справляв враження великого багатоярусного міста. Колона зупинилась, у відкритій машині стояв генерал і дивився на Вавилон у підзорну трубу.

— Вавилон? — запитав він, віднімаючи трубу від очей.

— Вавилон, — відповів філософ.

"Вперед!" — показав генерал військам, порівнюючи себе в цю мить, може, із самим Александром Македонським, коли той зупинився перед Вавилоном на чолі когорт.

Може, то був Манштейн, а може, фельдмаршал який, але він забув про філософа, весь був поглинутий спогляданням своїх колон. Вдруге Фаб'ян побачить його навесні сорок четвертого. Він ітиме через спалений Вавилон попереду піших, убогих, розбитих військ, але з жезлом фельдмаршала, який триматиме перед собою на рівні свого арійського носа. Фаб'ян упізнає його, і тисячі чобіт чвакатимуть у весняній тванюці за своїм фельдмаршалом, але сіяння діамантів на його жезлі втратить для них будь-який сенс, і сам фельдмаршал нагадуватиме їм бовдура, поверженого богами війни. Та філософ нагадає про себе. Фельдмаршал зупиниться на мить, він упізнає цапка, можливо, по чорній латочці на лівій лопатці і, ніби щось пригадуючи, запитає: "Вавилон?" — "Вавилон..." — відповість філософ, хоча ніякого Вавилона не буде, залишаться лише згарища, й чорні поодинокі комини нагадуватимуть про колишні родинні вогнища.

Оце і все, чого він домігся в цій країні, зруйнував, знищив Вавилон. Скаже філософу: "Ауфвідерзеєн!" — І, піднявши жезл на рівень носа, міситиме тванюку далі попереду свого убогого війська. Потім, уже від наших, філософ довідався, що то був Манштейн, розбитий у Таврійських степах. Рештки його армії переслідуватиме батальйон Шмалька з кількома гарматами на кінній тязі, закладений цугом — по три пари у кожній гарматі. На Абіссінських горбах гармати намацають Манштейна і поженуть його на глевкий подільський чорнозем, що був колись дном Сарматського басейну...

А зараз вони йдуть і йдуть, на мільйонах коліс, зібраних чи не з усієї Європи,

котиться ця страшна машина смерті, яку має зупинити десь у степах Явтушок з синами. Сьогодні вночі він таки забіг на мить, розбудив філософа, передав лист для Прісі. Сказав: "Іду, Фабіяне, воювати далі". Філософ має той лист у кишені, може, колись і віддасть, як не забуде. Ось ідуть польові кухні, димлять. "Наче ж і снідають, як усі люди", — подумав філософ.

— Фляйш! Фляйш зі фор зупе! — закричали кухарі, заглядевши цапа.

Кілька солдатів сплигнуло з машин, повалили цапа, один вже був заніс над ним тесака, щоб перерізати горло, але філософ зробив рішучий крок до вбивці...

— Пан! Пан! Це мій друг! Це не цап! Це мій камарад! Камарад! Камарад!

— Was, was? — перепитав убивця.

— Це майже як людина. Чоловічина...

Якийсь померанський німець знав польську, переклав їм. Вони розсміялись, відпустили цапа, знову полізли на машини, цап устав, обтрусився, тремтів, — зачув, бідачок, що був щойно на волосинку від смерті.

Вони йшли вдень і вночі, два тижні підряд. Над Вавилоном стояло іржаве марево з куряви, печалі та іще з чогось невідомого, може, то були п'яні випари війни, що труїли Вавилон. Собаки зі своїх обійсть сумно дивилися на пришельців, не гавкали на них, лише в очах стояла печаль, як після землетрусу. Кури ховалися в бур'янах і нічим не нагадували про себе, вночі не озивались ні перші, ні треті півні, такі тут звичні й такі необхідні людям саме тепер. Лише горобці вавилонські ніби не помічали ніяких змін, купалися собі в пилюці, що їй намололи на вигоні мільйони коліс. Їм, горобцям, однаково, у чиєму Вавилоні жити. Великомученик Навін на розп'ятті припав пилюкою й постарів на тисячі років.

На порозі сільради сидів Савка Чибіс — у нього щоночі мінялись нічліжники з нікельованих "вагенів", то він боявся, щоб ті не спалили сільради. Не те що будинок, а папери на горищі, куди Савка перепровадив їх до кращих часів. Він гадав, якщо ті папери загинуть, тоді й Вавилонові нічого існувати — там вся його історія...

Частина третя

Розділ перший

Вавилон ранньої осені 1941 року напевне мало чим відрізнявся од Вавилону осені 1241 року, коли тут зупинився монгольський хан, що вів свою орду на Європу. Стояло таке ж бабине літо, як зараз, шатро хана, зшите з китайських шовків, нагадувало велетенського змія, припнутого до цієї гори, де тепер вітряки. Хан сподівався застати тут велетенське місто — Вавилон скіфський (месопотамський вже на той час кілька століть лежав у руїнах), обнесений стінами та валами, повен людей і багатства. Притяг сюди стінобитні машини та катапульти для метання грецького вогню, свого часу викраденого в Константинополі, аж тут звичайне степове поселення, назву якого ханські читці віднайшли у літописах про війну Дарія зі скіфами. Великий хан гадав, що має справу все з тими ж скіфами, послав вивідувачів шукати їхній військовий табір у безкрайніх степах, але, так і не знайшовши скіфів, наказав зруйнувати це порожнє поселення, яке обмануло його своєю гучною назвою. Тутешні степи відрізнялися від

монгольських хіба що травами, в яких геть тонули низькорослі монгольські коні. Хан начебто похвалявся повернутися сюди після завоювання Європи й закласти тут свою нову столицю. Але не судилося його коням більше повернутися сюди, і лише кримські татари іще впродовж кількох століть нагадували про себе, налітали на Вавилон і гнали в ясир вродливих бранок.

Через сім століть історія ніби повторювалась, але у зворотному напрямку. Майже два тижні вдень і вночі безперервними колонами, нагадуючи велетенського удава, який спинався по горбах, повзла через Вавилон нова орда, гадаючи, напевне, що саме тут, у забганому пилюкою Вавилоні, і починається Азія, всупереч військовим картам та всім усталеним поняттям про світ. "Вавилон! Вавилон!" — з подивом вигукували у ворожих колонах, минаючи дорожній знак з таким написом, заготовленим заздалегідь чи не в самому Берліні. Солдати збуджувалися, спалахували від цього слова, відомого віруючим із Біблії, невіруючі ж не розраджували легковірів, бо, врешті, ті, кого послано завоювати світ, мають дійти колись і до біблійського Вавилона.

А тим часом гебітскомісар Бруно Месмер, який прибув до Глинська услід за військами, у своїх приватних листах писав Альфреду Розенбергу, рейхскомісару у справах Східних земель, що в його окрузі є цікаве поселення з назвою Вавилон. Стоїть воно на буйному чорноземі, якого не знайти, мабуть, у всій Європі, дві маленькі річечки омивають його — Чебрець та Весела Боковенька, обидві легко з'єднати з Південним Бугом і зробити судноплавними. У Глинську землі набагато гірші, там погано ростуть дерева, а ще гірше родять пшениці, тому Месмер просив дозволу перенести до Вавилона центр своєї округи з тим, щоб у майбутньому заснувати тут dokonче арійське місто, вигнавши геть його нинішнє населення. До свого призначення Бруно Месмер був архітектором, брав участь у створенні олімпійського комплексу в Берліні для Олімпіади 1936 року, то тепер посилав рейхскомісарові перші начерки майбутнього Вавилона на ватмані. Вже вкотре Месмер приїздив сюди, зупинявся біля вітряків, влягався на килимку, який стелили для нього у полинах, і прив'язував свої вибудови на ватмані до вавилонських горбів та річок. На каналі, який з'єднував Веселу Боковеньку з Чебрецем, він розмістив набережну, забудувавши її триповерховими віллами з наскрізними галереями, що мали правити за верхню набережну. Потому він узявся до горбів, з'єднуючи їх повітряними містками та забудовуючи невеличкими одноповерховими котеджами. Інколи він засиджувався на килимку подовше, тоді його охорона зносилася по радіо з Глинськом, і звідтіля Варя Шатрова привозила для Месмера обід у критому фургончику. Варя соромилась тих виїздів, а може, боялась прокляття вавилонян, бо, ледь подавши обід, ховалася у вітряку Раденьких (той найкраще зберігся) і відсиджувалась там, припавши до верхнього віконця. Як правило, ці виїзди на пленер (так він їх називав) Месмер влаштовував по неділях, коли земля ще пашіла теплом, а запилужений та пограбований Вавилон поволі повертався до свого звичного життя.

5 листопада 1937 року Гітлер вперше відкрив свій план загарбання чужих земель генералам. Він почав з того, що землі ніколи не були нічиїми, вони завше комусь

належали. Той, хто хоче одібрати їх, неодмінно наткнеться на власника. Тому слід іти на ризик, на війну. І ось ці землі перед Бруно Месмером. Мільйони гектарів, скільки оком сягнеш, їх бачив перський цар Дарій, в цих степах випасав свої табуни монгольський хан, готуючись до стрибка в Європу, і ось тепер тут він, Бруно Месмер, бідний берлінський архітектор, який після олімпійського селища жив майже без замовлень. Тепер він міг спостерігати іще недавніх власників цих земель, неквапливих, по-слов'янському розважливих. Вони молотили ціпами на тічках та в стодолах, провівали зерно на ледве чутних вітерцях, діставали воду зі своїх криниць з допомогою дерев'яних журавлів, нерідко таких скрипучих, що Месмер мимоволі підводив погляд до неба, сподіваючись побачити там журавлиного ключа. Вони все робили не похапцем, а, напевне, так, як звикли робити досі, ніби маючи перед собою цілу вічність. Вранці й надвечір топили печі, й тоді сотні димарів на горбах оживали у єдиному пориві, наче змагаючись один з одним у тому, котрий вище докине свій дим; нерідко обіди свої влаштовували під грушами, полюбляли свята й, прибравшись у святкове, якимось повагом ходили одне до одного в гості, не несучи нічого свого, як роблять те німці; інколи співали сумних пісень без жодного чоловічого голосу; інколи ж між ними спалахували сварки, і тоді ці люди ставали враз неначе іншим народом, їх повільна мова робилася в одну мить такою швидкоплинною й прибирала такого суцільного потоку звуків, ніби линуло над Вавилоном якесь одне довжелецьке слово, невідоме, безперечно, в жодній іншій мові, ба навіть у німецькій, яку Месмер вважав ідеальною. Той словесний потік супроводжувався велюмовними жестами і, як правило, з обох ворогуючих сторін однаковими. Обидві сусідки, залишаючись кожна на своїй території, спершу рвучко перебирали руками, вхитрюючись зсукати в одну мить сотні знаменитих вавилонських дуль, а коли й цього видавалось обом замало, тоді повертались задом одна до одної... Та частіше пересвари вщухали десь на середині й рідко доходили до тієї прекрасної кульмінації, яку він був спостеріг в одне зі своїх возлежань на килимку. Все тут вказувало на те, що ці люди не перестають жити своїм звичним життям, так, наче ця земля, і сам Вавилон, і небо над ним, запнуте їхніми ж димами, як і всі ці століття чи навіть тисячоліття, продовжують належати їм, а не якомусь там німцю на килимку. Згодом вавилоняни перестали зовсім зважати на нього, всі були заклопотані своїми одвічними мирськими справами, більше того, декотрі вавилонські бестії привільно бігали собі на оклуння й, повернувшись задом до пана гебітса, впадали там у таку глибоку задуму, що Месмер за цей час встигав зіпсувати кілька ватманів. Та чи не найбільше допікала йому одна вавилонська пара. Десь ополудні, але майже з німецькою пунктуальністю, та пара залишала свою ветху домівку, не причиняючи за собою навіть дверей, і чинно крокувала собі звивистими вуличками по Вавилону вниз. Звичайно ж, то наш Фабіян ішов з цапком до когось на обід. Але ж стільки спокою та незалежності відчувалось в його ході, що збоку могло скластися таке враження, наче не голод жене їх од рідної домівки, а йдуть вони щонайменше на званий обід. Цапок крокував попереду господаря, ніби підкреслюючи всю вельможність його особи. Можливо, саме ось так, думав Месмер, по древньому Вавилону ступав мудрець з

посохом та неодмінно з цапком. Щоправда, цей поблискував скельцями окулярів, яких не міг мати вавилонський мудрець, Месмер порадив у душі за свій народ, якому належить цей найгуманніший винахід людства — окуляри. Як би там не було, а ця мандрівна пара заінтригувала Месмера, і він наказав солдатам з охорони привести тих двох вавилонян сюди, до вітряків.

Фабіян саме обідав у Скоромних, після борщу вже взявся був за вареники з білою сливою, коли два солдати з тесаками на поясах стали на порозі, порушивши цей славний обід. Вони пояснили йому жестами, що гер гебітскомісар просить його з цапком піднятися до вітряків. Фабіян сприйняв те як належне, немовби вже давно чекав цих запросин, а прийшовши, стримано вклонився панові гебітсу, який продовжував лежати на килимку. "Йова!" — покликав Месмер. З вітряка Раденьких вишкутильгав на дерев'янці Йова Шварц, глиньський австрієць, начальник районного похоронного бюро до війни, той, хто був одібрав од Фабіяна його клієнтів, прирікши вавилонського трунаря на напівголодне існування. Зараз він був за перекладача, одсипався у вітряку, доки Месмер вивчав цей загадковий народ.

— Це ти, Шварце? — помітно здивувався Фабіян, аж ніяк не сподіваючись побачити тут недавнього начальника районного похоронного бюро.

— Я, друже. Вже вкотре спостерігаю за вами і бачу, що війна мало що змінила у вашому житті.

— Як сказати, товаришу... пробачте, пане Шварц. Ви теж не пішли на схід?

— Нога, — відповів Шварц коротко, бо заговорив Месмер.

Шварц переклав:

— Він цікавиться, хто ви такий. Я скажу йому, що трунар. Вавилонський трунар.

Месмер перепитав вдруге і розсміявся, додавши, що цей чоловік скоріше скидається на древнього філософа.

— Скажіть йому, що я і є вавилонський філософ Фабіян.

— Фабіян?! — здивувався Месмер з такого ймення філософа.

— Пан гебітскомісар цікавиться, звідки у вас таке гарне ім'я.

— Від цапа. Тільки не цього. Це викінчений телепень. Але його батько відзначався неабияким розумом, багато років тому розбився на гойдалці. Словом, покінчив життя самогубством, а до цього могла вдатися лише розумна істота. У всього розумного настає час, коли належить подумати про свій кінець. Про це прекрасно сказав ще Платон у "Федрі", якщо пан читали "Федра".

— Так, пан гебітскомісар читав "Федра", але йому більше до душі Платонів "Бенкет". Пан гебітскомісар цікавиться, який університет кінчав Фабіян.

— Вавилонський, — посміхнувся філософ. — А що кінчав пан гебітс?

— Він архітектор. Він хоче збудувати тут велике місто. Йому дуже подобаються горби, річки і ґрунт. Пан гебітскомісар хоче знати історію цього поселення. Коли й чому його названо Вавилоном?

— До нас тут жили скіфи. Це був великий і войовничий народ. Вони мали чудових витривалих коней, яких випасали в степах, і вигадали дерев'яне колесо. Це дало їм

можливість освоїти велетенські території. Вони легко доходили до найдальших царств, брали з них викуп і поверталися сюди. Єгипетський фараон змушений був відкупитись від них, коли їхні коні вступили на його землі. Кілька разів вони брали данину і з Вавилонського царства. Один час скіфи двадцять вісім років підряд правили в Азії, аж доки цар Мідії не перебив їхніх вождів.

— Пан гебітскомісар цікавиться, як це вдалося мідійцям?

— Він запросив їх на бенкет у свою столицю і, коли вожді перепились, наказав побити їх. Це був кінець панування скіфів у Азії. Вони повернулися на свої рідні землі й, напевне, тоді ж заснували тут оцей Вавилон, якому так і не судилося стати великим Вавилоном. Скіфи не мали великих міст, вони були скотарями й хліборобами. Про скіфський хліб чимало написано древніми греками.

— Пан цікавиться, де поділися скіфи.

— Ніде не поділися. Це ми... Все ті ж хлібороби. Але змішані, напевне, з іншими народами, котрих доля заносила сюди. Кого лишень тут не було! Готи також доходили сюди в старовину, і пан чув, напевне, про смерть готського царя Германаріха... А Вавилон стоїть. Так і скажіть йому, пане Шварц.

— Пан цікавиться, що далі було з Вавилоном.

— Що було далі? Нічого особливого не було. На цій самій горі, де лежить ваш пан...

— Мій? — образився Шварц. — Він такий мій, як ваш...

— Значця, на цій самій горі, де ми зараз, гора, напевне, була тоді вищою, побував перський цар Дарій з військами. Саме тут, на отій рівнині перед Вавилоном, Дарій хотів дати скіфам свій вирішальний бій. До того він ганявся за ними по безкраїх степах, але скіфи на конях та возах легко уникали зустрічі з персами. Нарешті скіфи зупинилися тут, стали табором перед персами. Вже тоді скіфи вміли робити укріплення з возів, ставлячи їх по кілька в ряд. Потім цю тактику перейняли козаки... Пан гебітс знає що-небудь про козаків?

Шварц перепитав. Так, він знає про Запорозьку Січ. Читав Боплана, навіть привіз цю книжку сюди. Фабіян не читав Боплана, признався про це, чим приємно полоскотав самолюбство німця на килимку. Фабіян повернувся до скіфських возів, хоча й то могла бути лише його власна вигадка. Месмер знову перебив його. До козаків возами вміли користатися таборити Яна Жижки. Дивно, що вавилонський філософ не знає про цього одноокого полководця слов'ян, якого розбили німці у Високих Татрах.

— Відгородившись возами, скіфи всю ніч палили велетенські багаття, кидаючи в них кіз, овець, корів і навіть коней, бо ж лісів тут не було і підтримувати вогонь було нічим. Перси жили надголодь, їм видавали по жменьці сирого пшона на воїна, тому пахощі скіфських димів доводили до божевілля... Ви встигаєте, пане Шварц?

— Так, я пообідав. Я перекладаю все. Мені самому цікаво. Я колись розповім вам про мою прекрасну Австрію...

— Коли ж на світанку Дарій наказав військам, які всю ніч не спали через оті дими, атакувати скіфів, то перси застали в їхньому таборі лише теплий попіл та обвуглені останки тварин. Самі ж скіфи зникли, як зникають полуденні марева в цих краях. Ідеш

за ним, а воно від тебе втікає. Скіфи заманювали Дарія в глиб країни, в ліси та болота, щоб там розбити персів...

— Цього я не смію перекладати...

— Ваша воля, пане Шварц. Але так було і так буде... Перси тримали на Босфорі переправу, збудовану для них греками. Старі полководці вмовили Дарія якомога швидше лишити цю загадкову країну і повернутися на Босфор. Дарій заблукав у степах і довго не міг знайти дорогу до переправи. Греки ж гадали, що він повертається з перемогою, і побоялись знищити переправу. Пізніше греки жорстоко розплачувались за цю свою помилку. Через той самий Босфор на греків пішов Ксеркс, пан гебітс, напевне, чув про битву при Фермопілах?

О, певна річ. Бруно Месмер прочитав епітафію німецькою мовою.

— А Вавилон стоїть... — показав Фабіян на скупчення хатинок на горбах. — Он і моя хатина. Ота крайня. Паршивенька, правда, але застрахована була, тепер ні за що пропала страховка. Явтушок не встиг спалити хатину, то тепер уже й сам чорт її не спалить.

— Пан цікавиться, чий то цар — Явтушок?

— Цар?! — розсміявся Фабіян, піймавши пана Месмера на кричущій некомпетентності. — Це страховий агент вавилонський, всього-на-всього. Ондечки його хатина з новим ґанком. Сам палив хати, і сам виплачував за них страховку. Якби не війна, то він потихеньку збудував би тут за страховку новий Вавилон.

— Пан гебітскомісар каже, що такого агента добре було б зробити тут старостою. Він не комуніст, цей Явтушок?

— Ні, безпартійний. Але пішов на фронт з синами і не повернувся...

— Якщо повернеться, то пан гебітскомісар хотів би побачити цього страхового агента... Який палив Вавилон. Ха-ха-ха! — засміявся Шварц, вторячи Месмеру. — Хай би той чолов'яга вже спалив Вавилон до кінця.

— Навряд чи він повернеться, — Фабіян з жахом подумав про те, що сталося б із Вавилоном, якби Явтушок повернувся і став старостою. Той гаспид, напевне, відразу ж онімечився б і почувався б тут отаким собі маленьким царком, яким, напевне, зараз відчуває себе оцей куценський німчик на килимку. Фабіян навіть уловив дещо спільне між вавилонським царком Явтухом Голим і цим пихатим готом на килимку. Фабіян легко уявив собі Явтушка на килимку де-небудь під отаким Вавилоном німецьким, той точнісінько лежав би у такій самій позі, зіпершись на лікоть і широко розкинувши свої куценські ноги, щоб бодай тим стушувати свою куцість. Ні в якому разі не можна допустити Явтушка до "царювання", бо то був би згин для Вавилона, хоч цього, а хоч будь-якого. Через рідного Явтушка Фабіян ніби краще розгледів чужинця, вгадуючи в ньому людину підступну, хитру. Дві цівки вусиків розбігалися над вустами, надаючи всьому обличчю виразу того самовдоволення, яке таким обличчям надає бодай найменша влада над іншими. У часи інквізиції таких робили суддями, крізь посмішку вони засуджували на спалення. До останньої хвилини Фабіян не знав, чи Месмер відпустить його з богом, а чи відправить у вітряк на перекладину, на якій у тридцяті

роки куркулі повісили Тихона Пелехатого. Звичайно ж, рідний Явтушок не міг би так довго приховувати свого наміру, той дав би розгадати себе відразу. А втім, Фабіянові стало шкода Явтушка вже за одне порівняння з цим підступним германцем. Адже Явтушок міг досі накласти головою у битві скіфів з германцями, у що Фабіян, однак, мало вірив, Явтушок не з тих, щоб загинути так скоро, на самім початку війни. Якщо він і прийме смерть, то не інакше, як певен буде у своїй перемозі. Такі не кидають життя просто на вітер.

Цапок тим часом забрався у вітряк, де ховалася Варя Шатрова. Фабіян і собі зазирнув туди, упізнав Варю Шатрову, привітався. Варя була ще достоту гарна, у білих запинаннях, з високою рудуватою зачіскою на німецький кшталт, носик у ластовинні, як ніби південнобаварському, швабка та й годі, перетирала рушничком (глинським, з півниками) німецьке срібло — ножі та виделки. "Що він тут малює щонеділі?" — запитав Фабіян. "Не знаю. Навіщось перемальовує Вавилон". — "Клята офіцерша, знаєш ти добре!" — кинув Фабіян. Цей докір каменем упав на Варю, вона одвернулась, плечики в ластовинні здригнулися, — розплакалась. Жодна фламандська жінка на картинах Рубенса не мала такої викінченої талії й таких гармонійно-божественних ліній. "Варенька-а-а!" — зачув її плач Месмер й зірвався з килимка. Напевне, вона була для нього дещо більше за куховарку. Він зайшов у вітряк, запитав німецькою, що тут відбувається. Варя злякалась за філософа, різко повернулась до дверей, засміялась крізь сльози. Стривожений Шварц зробив кілька велетенських стрибків на дерев'янці й саме вчасно опинився тут. Варя показала ножем на Фабіяна: "Він розсмішив мене до сліз, він захотів, щоб пан Месмер змалював його з цапком". Шварц переклав її слова. Месмер обурився з такого нахабства вавилонянина, прогнав обох геть з вітряка, наказав челяді збиратися до Глинська. Солдати скатали його килимок, понесли у фургончик. Варя з кошиком також пройшла у фургончик, Шварц замкнув вітряк. Цапок з філософом на радощах, що все так добре минулося, чкурнули вниз, але Шварц раптом покликав:

— Пане Фабіян! Пане Фабіян!

Месмер уже сидів у машині, мотори були заведені.

— Ви мене? — зупинився Фабіян.

— Підійдіть сюди.

Фабіян повернувся, цапок хотів був і собі за хазяїном, але той пригримнув на нього: "Агись, чорт рогатий!" Бо-зна до якої біди той міг спричинитися.

— Пан гебітскомісар віднині забороняє вам ходити по Вавилону з цапком.

— Дивина! Хіба ходити з цапком — це якесь порушення нового порядку в Європі?

— Ні, ніякого тут порушення я не бачу. Але я передаю його наказ: якщо він іще бодай раз побачить вавилонського філософа з цапком, то більше пану філософу не читати Платона і не шпацирувати по Вавилону...

— Але ж цапок мій, моя власність, я навіть був застрахував його у того ж таки Явтушка, і раптом я не маю прав шпацирувати по Вавилону з моїм цапком.

— Для мене також це дивно, але я тут лише перекладач.

— Я розумію, якби цапок розбив фару чи ще що утворив таке. Ви, певно, помітили, з яким замилюванням скотина розглядала вусики пана гебітса. Я певен, що цей дурник навіть не здогадується, що перед ним був окупант. Агись, біди б тобі не було! — Фабіян відкланявся і пішов додому. Цапок поплівся за ним.

Одного разу, десь напередодні війни, їм з Явтушком заманулося випити, але не було грошей на горілку, то Явтушок ледве не виплатив страхові за цапка, але обидва не знали, куди подіти самого цапка. Не вбивати ж тварину! Тепер перед Фабіяном та сама проблема: куди подіти цапка?..

Гебітс вважав, що цією своєю, на перший погляд, малозначущою заборонаю він позбавить Вавилон чогось вельми звичного й до певної міри символічного. Філософ без цапка втратить в очах вавилонян, та й сам філософ відчує, що його свобода віднині скінчилась. Коли з раба хочеш зробити раба, то мусиш нагадувати йому повсякчас, що він раб, а відсутність цапка нагадуватиме про це чи не найкраще. Фабіян поволі і сам збагнув суть цієї заборони й, ризикуючи життям, усе ж вхитрявся появлятися на Вавилоні з цапком. Більше того, лише зараз відчув він історичну вагу цієї тварини, якій досі не надавав такого значення. Парадокс у тому, що ті, котрі щось забороняють, мало задумуються про зворотну дію своїх заборон. "Гебітс заборонив мені ходити з цапком, а я ходжу", — скаржився Фабіян і від того ставав іще легендарнішим, аніж був, перед ним гостинно відчинялися двері навіть тих осель, в яких досі дивилися на цю пару як на химерну витівку життя. Тепер вона ніби додавала Вавилонові дещо до незламності духу, хоча й так ніхто не міг до ладу втямити, навіщо тому німцеві, що приїздив до вітряків, потрібне було саме ось таке мізерне "зась", адже він взагалі міг би заборонити Фабіянові появлятися на Вавилоні, чим звільнив би вавилонян від необхідності щоразу готувати свої обіди на одного їдця більше, бо ж тепер ніхто й не подумає відмовити в обіді людині, яка зазнала такого загадкового утиску. Що ж до цапка, то він з деяких пір користався благами свого господаря.

Навіть припустити не міг Данько, що йтиме він у колоні полонених через рідний Вавилон. А сталося саме так. Жінки та діти висипали пізнавати своїх, його ж бо годі впізнати, а самому... хіба ж признаєшся, що це ти, той самий Данько Соколюк, для якого все тут колись було таке близьке і дороге. У центрі Вавилону на самій високості, стоїть палац, недобудований, двоповерховий, з чорними проваллями вікон без рам, з проймами для дверей, — здалеку він скидається на фантастичний замок, що вималювався на обрії, як тільки колона полонених виступила з Прицького. Данько вже думав, що то лише химерний витвір степового марева, проте споруда була реальною, хоч і незвичною для Вавилону. На околиці з'юрмилися корівники, стайні, свинарники — довгі, попідпирані стовпцями, як і всюди по селах. Полонених часто заганяють туди на нічліг, ставлять на дверях кулемети, і втекти з тих довжелецьких будовищ неможливо.

Та он і в'язки проглянули, зелені-зелені, порожнє подвір'я Зінгерів, а далі і їхня груша, і Явтухова, й горіхи валахівські на леваді, а хати Валахів не видно. Де ж поділася хата? І ще кількох хат Данько не може знайти, зате оселя філософа, не варта вже й

доброго слова, стоїть у дикому вишняку, перед віконцем ще цвітуть високі припилені мальви, й цапок стоїть у сінях на порозі, замріявся. "Фабіяне! Фабіяне!" — гукнув його Данько, та хіба той озветься.

Передні п'ють воду на ходу, нахильці, передаючи з рук у руки порожнє відро. Данько серед передніх, босий, у вигорілій гімнастерці з петлицями рядового, галіфе, пошматоване на колінах, обличчя сіріше від пилюки, спрагле. У відрі вже ні краплини, все ж Данько пробує напитися з нього, пригадає смак вавилонської води, тоді передає відро іншому, крайньому в ряду, той ставить відро край дороги. Підбігла власниця того відра, вже не з молодих, Данько впізнав її:

— Тітко, тітко Ярино! Скажіть моїм, що я тут проходив. Лук'яну скажіть, Даринці. Всім, всім...

— Ой божечку! А хто ж ти? Чий ти? Чий?

— Соколюк я. Данько Соколюк...

Жінка кидається, ладна, напевне, вихопити його з цього ключа, але конвоїр знімає з шиї автомат, кричить несамовито: "Цюрюк!" Нещадний, весь у залізі, лютий від того, що і йому, завойовникові, також доводиться їсти разом з полоненими вавилонську пилюку й висолюватись у поті війни.

Колона бреде повз палац, і Данькові вчувається гарячковість залишеної роботи — ще стоять діжки з вапном, лежать купи битої цегли, стосики червоної черепиці. "Все це за іншого часу довго не вляжало б, — думає Данько. — Знадобилося б у господарстві, а зараз навіть збереглося риштування, хоч там ще гарна жива дошка. Мабуть, немає Явтушка у Вавилоні, коли так. Вже що-що, а дошки той прибрав би до рук". Данько вгледів його хатину з новим ґанком у кілька кольорів, що так і грав на сонці, й сумно посміхнувся. Поруч з палацом хатина Журавських геть перехнябилась. У єдиному віконці, що виходить на дорогу, червоно цвіте герань. Є щось печальне в герані, надто коли цвіте вона в такому маленькому й знайомому тобі з дитинства віконці.

У тій хатині виростала колись Марися Журавська — перша Данькова любов. Марисю віддали заміж у Прицьке, супроти її волі, за якогось багачука, який приїхав на сватання сірими волами. Ті Журавські бідні були, як костюльні миші (ходили до костюлу на великі мольби пішки аж у Бердичів — три дні туди і три дні назад), все тяглися до ляхів, Марися ж вибігала в сині вечори до Данька без спідньої льолі, та поверталася з тих мольб такою панною, що й не приступитися до неї. З останньої своєї мандрівки повернулася з піснею, яку почула десь у прочанській нічліжці: "Не зрізуйте високих маків, дайте їм достояти до осені..." З цією піснею і поїхала на волах до нелюба... А гарна ж була, наче мальована богами. Данько ще довго сох по ній, аж доки не піднялася на гойдалку Мальва Кожушна, а піднялася вона так раптово, ніби за одну лише весну...

Передні самовільно збігають до ставу, п'ють, хто з пригорщ, хто з кашкетів та пілотов, декотрі встигають наповнити котелки для товаришів, геть скаламутили воду, і заднім уже напитися ніяк. Ідуть на греблю повз Рузину хату. На дверях замок, Данько помітив його відразу, ще коли спускався на греблю. Згадалася Йордань на цьому ставу,

згадався Петро Джура. Данько тоді вціпив його з Бубелиної бельгійки — все тут згадалось, а найперше — Мальва. Привели її брати Безкоровайні, поставили на льодяний хрест поруч з Рубаном, зав'язали білою хустиною очі. З тої Йордані у Данька почалося страшне життя. Ще мав він після того дві зустрічі з Мальвою — на дорозі, коли везли її до Глинська як породіллю, коненята її засіли в калюжі; і остання зустріч у комуні, коли він переховувався на порожній мансарді, а Мальва жила під ним, у кімнаті Кліма Синиці, й гадки не маючи про такого сусіда. Вже був геть недалекий від того, щоб котроїсь ночі зайти до неї й здатись комуні. Але ж так і не здався, втік в останню хвилину і ще довго валандався по світу, аж доки не привели його до Глинська голодні коні...

Зиркнув на Рузині вікна й вжахнувся: в одному з них, відхиливши білу фіранку, стояла Мальва. Жива, реальна, дихала й дивилась на нього так пильно, що він мимоволі зупинився, загубив свій ряд, якусь мить стояв вражений. Мальва ж і не впізнала його. Очі запалі, випнулися вилиці, зуби відливали голодною білизою. Щось демонічне було в його обличчі, порослім чорною бородою. Можливо, то було благання вмираючого. Так, саме благання, і Мальва відчула це, коли він склав на грудях руки, а спрагли вуста прошепотіли щось, чого вона не могла розчути. Мальва одійшла од вікна, зникла, а він ще стояв, аж доки конвоїр, складений весь із заліза, ременю та сірої мануфактури, не погнав його прикладом у колону. "Дружина?" — запитали сусіди по шерезі. "Ні", — мовив Данько і подумки став прощатися з Вавилоном, цього разу, може, й назавжди. І вже на нічліжці у Глинську почує від інших, що й вони бачили у вікні, коли переходили греблю, якусь гарну та дивну жінку, — стояла, відхиливши фіранку, напевне, хотіла впізнати чоловіка чи брата. Але ж чого б ото не вийти на дорогу й не вирвати з неволі, не викупити за останнє бодай одненького з них?

Данько помирав у Глинську на ярмарковому майдані, помирав, напевне, від жару великого, бо всю ніч марив кіньми, які колись начебто врятували його...

Данькові ввижалося, що перед самим Глинськом його почали обганяти коні. Самі, без людей, примарливі, обережні, йшли ключем по стужавілій обочині, як люди. Один уже старий кінь з випнутими клубами, до яких саме враз вчепити крила, й тоді кінь міг би скидатися на птаха, зупинився, видно, впізнав великого конокрада, зиркнув на білий клуночок, якого той неборак боявся випустити з рук, а коневі в тому клуночку міг привидітися овес. Данько колись якраз цього коня викрадав у Овечому, зараз упізнав його по масті — це був сивий кінь у яблуках — та ще по білій лисці на чолі, яка пролягла від загривка й геть аж до ніздрів. Він спробував вилізти на нього, але ж був занадто слабкий для того, коня виморив і сам вибився з сил, ще й як на те розвалився клунок. З нього висипались скарби, що не мали ніякої ціни для коня: вишиваний рушник, кілька спідніх сорочок з невибіленого полотна, штани галіфе, вуздечка, вся у срібних прикрасах — з останнього коня, та ще якесь дрантя, кинуте туди хіба що з розпачу, коли після трьох років біганини по селах Данько йшов здаватися Македонському — добровільно, сам ішов... Кінь колись побував у цій злодійській вуздечці (великі конокради перебирають викрадених коней до своїх вуздечок, щоб

легше правити ними), сумно посміхнувся закислими очима й подибав далі, залишивши Данька на дорозі. "Впізнав", — подумав Данько, згадавши, як той сивий кінь у яблуках був запав йому в око та як старанно він потім вивідував про нього та про його господаря усі конокрадські притики, аж доки одної ночі тоді ще буйна конева голова не опинилась ось у цій гамівній вуздечці з міцними вудилами.

На ту мандрівку напоумив Данька Фабіян. Якось зайшов до нього Данько закропити душу — холодний, голодний, Фабіян і сам у біді, але прийняв його, підгодував, а тоді й каже: "Иди, Даньку, кайся, а коли треба, то й відсидь. Якоїсь іншої ради для тебе не маю. А переховувати тебе від Лук'яна також не збираюсь. Ти зараз такий, що, може, вони й зглянуться на тебе. Ось трішки стужавіє степ — ти й вирушай. Діток у тебе нема, жінки нема, якого тобі дідька боятися? А смерть? — тому і будь! Краще смерть, аніж отаке життя". Щоправда, з тих пір, як Фабіян пристав був до Прісі на деякий час (після того нетривалого спровадження Явтушка у далекі краї) і назвався батечком Явтухових дітей, ореол філософа дещо розвіявся над ним. Але не будемо піддаватися настроям вавилонян, їхні витівки проти філософів здавна відомі, називатимемо й надалі нашого Фабіяна філософом, який лише тепер збагнув, що найвища суть усіх філософій впирається у хліб, бо й найбільші мужі мало важать, якщо вони нездатні дітям повернути дитинство. Данько спочатку послухався Фабіяна, а тоді завагався, ану ж Фабіян і справді не такий мудрий, як був колись. Данько десь чув, що діти разом з хлібом об'їдають і мудрість батьків. Явтухова ж осельня здатна обнести і не таке дерево, як Фабіян.

А коні все йдуть та йдуть повз нього. Йдуть, як мусульмани до Мекки. З Прицького, з Козова, з Вавилоня... Коні, либонь, згадали про весняний ярмарок, вчули душею веселий гамір ярмарковий, згадали своє безклопітне перебування на тих ярмарках, коли бігали туди залюбки ще лошатами за матерями, і тепер потяглись до Глинська. Данько ж, здогадуючись, куди вони йдуть, благав зупинитись, перепиняв, кликав найласкавіше: ксьов, ксьов, ксьов, цьось, цьось, цьось, — вони зупинялись, дивились на нього, але ж були занадто слабкі, щоб надбати собі вершника, й подавались геть, боячись відстати від передніх.

Данько згадав про свої перші глинські ярмарки, коли Соколюки не мали ще ні коней, ні воза й приходили туди пішки. Дивною музикою звучало для них деренчання чужих возів — у ярмаркові дні воно збігало з усіх доріг вселенських, багаті вози котилися тихо, м'яко, як римські колісниці на тріумфах, а бідні вози гриміли в дорозі як на погибель. Потім Соколюки стяглися на коня, якого назвали Мартином, кінь нікудишній, норовливий, бився, цигани зіпхнули його майже за безцінь, зате радості братів не було меж від того придбання. Перший кінь у подвір'ї — над усе для селянина. Але ж Мартин ні до воза, ні до плуга, ні до супряги, ні до розваги, зате шкуру викохав гарну. Великий спец по шкурах обстукав її щиколотками, виявив слабкі місця на ній і купив Мартина до глинської живо-дерні. А це знову Мартин, наче з потойбічного світу, йде до Глинська, й досить шпарко ще йде, обганяє слабших. "Це марення", — подумав Данько.

"Здрастуй, Мартине!" Мартин зупинився, впізнав Данька, допоміг устати й повів у фіолетовий світанок. Мабуть, живодери продали його у Прицьке одній бідній вдові, користі з нього вдова не мала ніякої, то перепродала його гончарям у Козів, довгі роки він не виходив з ями, місив їм глину. Данько мав би знати їх, вони вивозили свої вироби на глиняні базари. В'язки заміси вибрали з Мартина норів, і він став слухняним конем. Данько пригадує тих гончарів з Козова — старших і молодших, але однаково красивих, чорнявих, ставних або, як тут кажуть, форемних, що їхні глеки, випалені на совість, дзвінкі, не схожі на всі інші гончарні привози. Мати купляла глеки тільки з їхньої підводи, а він, Данько, все умовляв матір купити в них ще й глиняного свищика. Свистки їхні славились на все Побужжя — коники, півники, чортики їхні були такі співучі, голосні, що ярмарку без них і не уявити.

Потім Мартин усупільнили, поставили перед ним табличку і нарекли його Аполлоном. Стояв він поруч з Венерою, старою-престарою шкапиною. Роздаючи коням імена, люди глумились з них, як тільки хотіли, не інакше, як зганяли якусь свою потамовану злість на конях. Зате вони, коні, знаючи про людей більше, ніж будь-хто, здатні вмирати з їхніми таємницями. Далекий дзвін сколихнув тишу — то й досі ворогуючі глиняні церкви привітали одна одну з неділею. Данько не який вже християнин, а ось мідь таки зворушує його душу. Фабіян каже, що благовіст чує навіть померлі.

Коні сходилися на ярмарковому майдані, найзаповзятіші, мабуть, прийшли сюди ще вдосвіта, о тій порі, о якій за безліч років звикли прибувати на ярмарок. Адже ж тут вони зазнали колись справжнього щастя: тут найлихіші та найвередливіші господарі ніби перероджувались, вішали для них опалки з вівсом, ставили їх до пахучого сіна, яким вимощували вози, у спеку напували купованою водою, що підскакувала в ціні до десяти копійок за відерце, а у водохресні морози вкривали їх рябчачками, а то й кожухами, вовною до шерсті. Дома вони не мали й частки того, що мали тут. Зараз вони не ворогували, не бились, не іржали, як бувало, не сміялись одне до одного, а з'юрмившись, у цілковитій тиші чекали людей. Мартин не відходив від Данька, напевне, гадаючи, що має в його особі хоч яку опору. Вік спотворив коня, а викровлений місяць надав йому чудернацьких обрисів. Данько дав лизнути коневі свою порожню долоню. Мартин нехотя торкнувся її спраглими губами й заіржав голосно, на весь майдан. Та ніякого відгуку на той поклик... Прощай, Мартине...

Данькові ніби пахло паленими городами та давніми-прадавними вечереми, такими знайомими з дитинства ще там, на горішньому Вавилоні, з якого Данько наче все життя спускався сюди, під цей похилений тин, верхи на Мартині... Тоді люди підвели його, навернули до життя...

Де ж бо вони зараз, люди? Нема їх. Тільки Мартин та ще Мальва у Рузиному вікні, жива, реальна, вавилонська Мальва... Вона б ще, мабуть, могла вихопити його з лабетів смерті. Вийти й викупити, виблагати, вирвати з тієї приреченої колони. Не схотіла чи не впізнала?..

Всіх, хто вже не може після страшної ночі підвестися і йти далі з цього майдану,

вбивають. Ось і до нього підійшов конвоїр, весь у залізі, наче робот, зачекав якусь хвилю, ніби виважував Данькові сили, тоді похитав головою і вистрелив Данькові в серце... А мати боялася до самої смерті, що колись Данька дядьки засічуть батогами на цьому майдані. "Мамо!!!" — скрикнув він, а робот пішов дострілювати інших... Аж як знову зацвітуть волошки, то коні іржатимуть у білих житах. По ньому, по Данькові Соколюку...

Коли в тебе був чоловік, чи син, чи батько, а чи просто друг, який був, незважаючи ні на що, а потім його не стало чи опинився він у біді, і ти маєш бодай найменшу можливість повернути його, допомогти йому — якщо ти справжня жінка, дружина, мати, сестра чи просто кохана, то неодмінно мусиш нагадати про себе за будь-яких обставин. Так вчинила і Пріся. Прочувши від когось, що табір полонених в Умані, — в колишніх каменоломнях, — вона ні миті не вагалась, напекла пирогів з горохом, зняла з горища кілька гранок сала з проросло, хату з дітками залишила на Зінгерку (Мальвину матір) й, підбивши для компанії Даринку, вирушила з нею до Умані через степи та села. Пріся — за Явтушком, майже не сумніваючись, що він не міг не потрапити в полон (ніхто не знав так свого чоловіка, як дружина), Даринка ж — за Лук'яном, не маючи певності, що він там, а просто для очищення сумління. Що ближче до Умані, то більше жінок траплялося їм по дорозі, поволі Пріся очолила чималенький гурток: були там і з Глинська, і з Деменська, і з усіх усюд — таврійки і подолянки, жінки в літах і дівчата-вилетки, сором'язливі, закохані, йшли виручати наречених, з якими зійшлися на цій війні. Короткі та незабутні фронтові знайомства погнали їх до Умані, може, навіть потай від рідних, потай від батька-матері.

Пропускали їх до табору раз на день, в ранкові години, потім виштовхували геть, цькували собаками, а коли й це не допомагало, — варта відкривала вогонь по жінках. Кількох було вбито — їх поховали разом з померлими полоненими, яких щодня вивозили з каменоломень на парокінних безтарках. Ніщо не могло відвадити жінок від каменоломень — з сьомої ранку і до дев'ятої вони тіснилися над каменоломнями, кричали, називали імена свої і своїх чоловіків: "Це я, Пріся! Ти чуєш мене, Явтуше?" Хтось озивався з ями: "Чую! Забирай". Декотрі впізнавали своїх дружин, пробивались до варти, показували на жіночий натовп: "Он вона, онечки!" Але кому показувати, кого переконувати? Одна відповідь: "Цюрюк!" Лише третього дня жінки вблагали коменданта табору майора Принца вивести полонених строєм, і нехай кожна признає свого. Усі три ранки Явтушок кричав з ями: "Я тут! Я тут!" — а коли вивели їх строєм по чотири, то Явтушка не виявилось, кричав, мабуть, хтось інший. Явтушок міг і померти в тій ямі, міг і не потрапити саме до цього табору. Та коли їх вели — хтось, однак, озвався до неї: "Пріся!" Високий виснажений чоловік у пілотці, в черевиках набосоніж, у вицвілій, просоленій потом гімнастерці. То був Ксан Ксанич, Пріся впізнала його по вусах, чорних, як смола, певно, вже тут відростив бороду — посивіла в ямі.

— Це мій, — сказала Пріся комендантові, що сидів на принесеному сюди, на плац, стільці в оточенні менших чинів. Майор Принц зняв чорні окуляри з очей, пильно

оглянув полоненого, наказав показати рукава гімнастерки (якщо комісар, то мав бути там слід від зірочки), впевнився, що зірочки не було, наказав видати перепустку на Явтуха Голого (так його назвала Пріся). Ксан Ксанич, ще не вірячи долі, взяв перепустку, обійняв Прісю, поцілував, Пріся заплакала і повела його геть. Даринка все чекала, що появиться Лук'ян чи будь-хто з вавилонських, тим часом вони йшли по четверо, нещасні, виснажені, сильніші підтримували слабших — все благали її очима — забери, пригрій, ти ж бо бачиш, що твого тут нема. Якийсь чорнявий татарин навіть зупинився проти неї — іще зовсім юнак, з пушком замість вусів, очі, як дві блискавки, наскрізь пронизували Даринку.

— Ось він, ось! Лук'ян Соколюк! — кинулась до нього Даринка, але Принц розсміявся на те, зареготали менші чини з його свити. Показавши на Даринку, майор запитав татарина:

— Ім'я? Як звати її?

Юнак розгубився.

— Даринка я. Даринка... А ти Лук'ян... — зашепотіла Даринка.

— Шомполами її, шомполами! — наказав майор. Кілька гестапівців висмикнуло шомполи з гвинтівок, схопили Даринку за руки, повалили перед майором, вже готові були відшмагати обманщицю.

Майор встав зі стільця, підняв руку в білій рукавичці, як великий езекутор, тоді наказав своїм підвести її.

Запитав у Даринки через перекладача:

— Діти є?

— Є...

Наказав віддати їй юнака. Але полонені вже переховали його в своїй колоні, підозрюючи, що йдеться ще про одну езекуцію.

— Лук'ян! Лук'яню! — кричала Даринка, але дарма. Колона рухалась вперед, суворі і мовчазні. Даринка заплакала й кинулась наздоганяти Прісю.

До кінця своїх днів Явтушок приховуватиме, що був у полоні. "В оточенні", "в котлі" — будь ласка, мовляв, увесь початок війни пройшов на суцільних "котлах", "мішках" і таке інше, але вже саме слово "полон" пригнічувало вояцьку істоту цього самолюбця. А тим часом він потрапив у полон, з допомогою прикладів його було справлено до загальної колонії, яка тяглась через степ понад річкою Синюхою. Пригнали їх на цегельний завод, і там гнили вони під шалашами до заморозків. Якесь таке тихе містечко — Паничі, а завод на його околиці відкритий для всіх вітрів. Нема жадливішого житла за шалаш для сушки цегли — там вічні протяги, якщо навіть доквітні найменшого вітерця.

Явтушок і тут, у полоні, знайшов собі командира. То був колишній секретар Глинського райпарткому Максим Сакович Тесля. В шалашах він значився як рядовий Ількун Кузьма Христофорович, але Явтушок добре розпізнав його. У Паничах Явтушок добровільно став його ординарцем.

На початку жовтня прибув до табору комендант з сусіднього радгоспу і відібрав

шоферів. Тесля і його ординарець видали себе за шоферів, і комендант Вайс потім мав можливість переконатися в цьому. Вони викрали його власну машину ("опель-капітан") і за одну ніч опинилися за двісті кілометрів від Вайса. Явтушок дуже хотів мати ту машину в своїй клуні, і, якби не скінчилось пальне, то Явтушкова мрія могла б здійснитися. Крім того, йшлося ще і про престиж перед Прісею: адже ні один солдат не повертався з полону на власній машині, яка спокійнісінько могла б стояти в клуні до кінця війни. "Опель-капітана" довелося скинути з круч Південного Бугу. Решту шляху довелося долати пішачка, але найгірше могло чекати їх попереду — у списках коменданта Вайса залишилась адреса Явтуха Голого. Реакція могла бути негайна, тому побоювалися Вавилоня, гадаючи, що люди Вайса вже там. З цією пересторогою вони все ж добрались до Вавилоня й засіли у верболозах, з яких до Явтушкового вогнища — рукою подати. Це — через Чебрець. Хата Явтушкова на горі, далі Соколюки, Валахи, Бойчуки, Бути, Кадрелі, Чапличі, Стаєнні і Стременні. Стаєнним і Стременним Явтушок порадив спалити свої хатки, коли був страховим агентом, і тепер хати у них стоять як палаци. А по цей бік Чебрецю, де вони з Теслею, — ото і є Вавилон, верхній Вавилон, ну а ген-ген, на чолопочку, живе Фабіян, на якому Явтушок і зосередив зараз свою увагу. Але раптом він примовк, занімів, а обличчям білий став, що лілея на Чебреці. "Що з вами, Явтуше?.. Невже Вайс?" Але Явтушок ні пари з вуст, тільки прогорнув верболіз і заспокоїв: "Ні-ні, ніякого Вайса. Але що за бестія з моєю Прісею? У моїх штанях й у моїй сорочці. Ні, в моєму празниковому лейбику!.. Два тхорики пішло на комірцець..."

— Ви добре бачите?

— Нівроку. На зір не нарікаю.

— Так ото мої картоплі. А на них жінка з відерцем, це моя Пріся. Пріся Варивонівна, якщо вам доведеться з нею зустрітись.

— А чому б і ні?

— А тому, що поруч ви бачите чоловіка. З заступцем. Це не син, і не сват, і не брат. Ви бачите, як вони гомонять і сміються. Ніби щойно побрались... — Явтушок стискав кулаки від злості.

— У вас з нею законний шлюб?

— Законний. У глиньській церкві вінчалися. Хрест цілували. Вісім синів, як жолудів, насипала мені. Один помер, п'ять уже під ружжом, а ото двоє погнали гуси в поле. Валько і Михась. Ні, Михась і Санько. Сашко тобто.

Гуси, ледь вибравшись на стерню, закричали і полетіли. За ними полетіли й ті вилетки — Михась та Санько.

— Вже в жирі. Одну сьогодні засмажимо на вечерю. Одна, дві, три... п'ять... одинадцять... дев'ятнадцять. А було двадцять дев'ять. Сім гусаків і двадцять дві гуски...

— Німці могли забрати...

— Німці? Ви не знаєте Прісі. Клянусь Вавилоном, що вона тримає цього картопляного жука на гусятині. Півників уже сгрубив і перейшов на гусятину. А було аж сімнадцять півників! Ну, Прісю, стережись! Для кого війна, а для кого мати родна.

Ви лишень подивіться на них... Побий мене бог, якщо вони не цілються!.. Я пішов...

— Товаришу Голий! Не смійте! — зупинив його Тесля.

— Але ж ви самі бачили, що там відбувається.

— Так, бачив. Але ви тут не одні. Ви ще відповідаєте і за моє життя.

— Тоді я гукну! Вітерець саме в їх бік. Вони почують.

— Почують не тільки вони...

Набравши відерце картоплі, Пріся хотіла занести його до погребу, але "картопляний жук" випередив її, забрав відерце і поніс його до погребу сам. Пріся зіперлася на заступ, задумалась. Може, згадала про Явтушка...

— Го-го-го-го! — заволав Явтушок.

Пріся стрепенулася, озирнулася: нікого.

"Картопляний жук" вернувся з порожнім відерцем, тепер вона копала, а він вибирав. Через кілька кущів знову поцілувалися через відерце. Без обіймів, а так, неначе ненароком, як дозволено етикетом на городі.

Явтушок захитався — це було вже над його силу — і впав непритомний. Тесля засміявся, гадаючи, що Явтушок грає, але той не подавав ніяких ознак життя, лежав блідий, зуби йому звело — це змусило Теслю мерщій набрати в кашкет води з Чебрецю і вихлюпнути Явтушкові на обличчя. Оговтавшись, Явтушок сів, прогорнув верболіз рукою і побачив їх обох біля багаття на тому ж городі — пекли картоплю. Одну картоплину Пріся дістала з багаття і почала гратися нею, як дівча м'ячиком, — остудила, розламала надвоє, одну половину пробувала сама, другу — він.

— Як собі знаєте, товаришу Тесля, а я піду. Картопля дійшла, зараз у них почнеться обід, а по обіді від них добра не жди. Піду, порішу Прісю. Ні, спершу його, а потім її.

Тесля схопив Явтушка за комір, посадовив.

— Ви не зробите цього. Вавилон не повинен знати, що ви повернулись. Щохвили тут можуть з'явитися люди Вайса.

Явтушок ожив. Було б чудово, якби з'явився сам комендант Вайс і схопив "картопляного жука" на гарячому. Тесля ніби прочитав ті думки Явтушка.

— Треба якось попередити цього дивака на картоплі. Я певен, що він з полонених. Може, піти мені? Адже мене тут не знають...

— Правильно! — вигукнув Явтушок. — Ідіть. Скажіть їй, що я тут. А того люципера женіть у тришия.

Тесля форсував Чебрець, потрапив на руду, з якої ледве вибрався, потім понад коноплями, деінде вже вибраними, у горстках, біля Явтушкових конопель постояв, потім стежкою в сухих соняхах піднявся на гору. Пішов прямо у подвір'я й зупинився біля погребу з мурованим входом, поманив туди збирачів картоплі. Вони залишили на городі відерце і заступа, Ксан Ксанич одразу розгубився, завагався, чи не прийняв невідомого за Явтушка, про смерть якого на Синюсі вигдавав, адже не знав Явтушка в обличчя, тільки й того, що читав для Прісі його листи з фронту. Листи були вбогі — про гусей, про курчат, про льоху, але Ксан Ксанич читав їх для Прісі у своїй редакції — про любов, про вірність, про щастя, і читав возвишено, як і належить читати листи з фронту

до коханої жінки. Щоразу Пріся розчулювалась і плакала...

— Це він? — запитав Ксан Ксанич.

— Ні, ні. Вперше бачу.

Підійшли. Привітався до них.

— Вам кого? — запитала Пріся.

— Пріся Варивонівна? Це ви?

— Я буду. Я.

— А це хто? — показав на помічника.

— Ксан Ксанич... Мій приймачок... — посміхнулася Пріся.

— Так... Ви чому опинилися тут, на чужому городі? І в чужій одежі? І з чужою бабою, бісової душі?

— Її чоловік загинув на Синюсі...

— Ну да, загинув, і ми...

— Вигадки, Прісю Варивонівно. Ваш чоловік жив-здоров, сидить у верболозах і жде вечора. Сюди щомиті можуть з'явитися німці, і я раджу вам, чоловіче, негайно піти звідси.

— Ой божечку! Рідний мій Явтушок! Кличте його мерщій! Де, в яких верболозах?

— Он у тих. Червоних. За Чебрецем.

— Ксане Ксаничу! Чого ви стоїте? Бігом ведіть його сюди. Обід готовий, горілка є. А те, що чоловік зібрав картоплю, — тільки дякувати треба...

— Ходімо, — сказав Тесля і повів Ксана Ксанича у верболози.

У багатті поспіла картопля, то Тесля прогорнув жар заступцем і набрав у кишені гарячої картоплі для Явтушка. Ні сам Вайс, ні його люди не появлялися у Вавилоні. Але Тесля був нещадний, весь день протримав Явтушка у верболозах, — нехай прохолоне, щоб не накоїв лиха в домі. Ксан Ксанич бігав з кошиком туди і назад; за обідом, який тривав до ночі, — помирилися з Явтушком, а коли старшина почав читати по пам'яті Явтушкові листи з фронту, то автор їх просльозився, а далі білі вуса з'єдналися з чорними...

Розділ другий

Ксан Ксанич тоді ж перебрався до Соколюків, і вже наступного ранку Явтушок змушений був привітатися з ним, притому щонайлюб'язніше — сусід є сусід. Ксан Ксанич відповів так, неначе побачив Явтушка вперше, неначе за одну ніч забуто про все, мовляв, солдат солдата зрозуміє краще за рідного тата. Весь день копав картоплю з Дариною на її городі й почував себе там неабияким господарем. Явтушок не мав до Ксана Ксанича ніяких претензій, дорікав лише Прісі, що та так швидко, ще й не встиг Явтушок загинути на війні, як уже надбала собі приймачка, притому ж набагато молодшого й удатнішого за рідного чоловіка, а те допікає. Тепер бачили його з Даринкою, Явтушок усе спльовував спересердя, бубонів до Прісі: "А втім, усі ви одним миром мазані. Хотів би я лишень побачити, як поведеться Лук'ян, коли застане Ксана Ксанича з Даринкою на картоплі". Та Лук'ян не появлявся, а Ксан Ксанич дедалі певніше утверджувався там як господар. Погукував на Даринчиних дітей, вечорами

кликав качок із ставу на свій лад (пул, пул, пул, пул!), заходився вшивати стріху, яку Лук'ян був зовсім занедбав, наче не збирався більше жити під нею. Одне слово, осів тут надовго й ґрунтовно, либонь, лаштувався перезимувати у Вавилоні, ба навіть задружив з Явтушком. Та ось його примітили нові вавилонські власті й прислали по нього Савку Чибіса. Ксан Ксанич не став ходити до управи, нашвидкуруч зібрався в іншу дорогу, та тільки його й бачили у Вавилоні. Лише Даринка який тиждень тужила по ньому, сама дошивала стріху, сама погукувала на дітей і навіть качок докликалась зі ставу на його лад: пул-пул-пул-пул! — чого вже Явтушок ніяк не міг стерпіти, вибігав з подвір'я і кричав Даринці: "Як ти кличеш вавилонську качку, щоб тебе за пупа пулало?!" Та як засокоче по-качиному: тась-тась-тась-тась! — тут не те що свої, але й чужі качки залишають ряску та чалять до берега. Тоді запитував про Ксана Ксанича: "Нема?" — "Нема. Видно, додому подався..."

Та Явтушок і без неї догадувався, куди міг подітися Ксан Ксанич. Подався, напевне, до Пилипа Живого, у Рогачин. Це сусідній з Глинським район. Бо через кілька днів після зникнення Ксана Ксанича безслідно зник і Пустовойт, попередній староста, надісланий сюди з Гданська самим гебітскомісаром. Наляканий загадковим зникненням старости, гебітс наслав на Вавилон шефа гестапо Ріхтера, той нитку за ниткою розсотав і сам клубочок, добравшись до постаті Ксана Ксанича. Хто такий, звідки прийшов, де подівся? Явтушок огинався на допиті, як тільки міг, але під загрозою смерті мусив признатися про все. Зі страху Явтушок так розбазікався, що ледве не погубив рідну Прісю. Врятувало її хіба що те, що Прісине знайомство з старшиною відбулося іще до приходу німців, він був у неї на постої, коли тут стояв фронт, а втікши з полону, опинився у неї зовсім випадково і був недовго, бо ж скоро повернувся і її Явтушок, рідний її чоловік, оцей самий, що ладен і рідного батечка занастити зі страху. Якби Ріхтер не німець, а свій чоловік, то Явтушок нізащо не потерпів би такого наговору рідної дружини, побив би Прісю, але при чужоземцеві поклав честь на собі, лише показав їй з-під поли кулака, червоного від люті. Бісило і те, що Ксана Ксанича вона має за справжнього героя, тоді як Явтушок набагато пізніше опинився у полоні, аніж старшина.

— Ви з ним спали? — поцікавився Ріхтер.

Пріся вже й не знала, що казати. Зиркнула на чужинця, мовляв, господь з вами, хіба ж я можу признатися при Явтушку. Але Явтушок, бачачи, з ким має справу, сказав за неї:

— А хіба ваші німкені не сплять з чужими старшинами?

— Сплять... — засміявся Ріхтер, і те, либонь, врятувало Прісю. Її відпустили, Даринку ж чомусь не стали тривожити, лише наказали Явтушку пильнувати за її хатою вдень і вночі, а як тільки появиться Ксан Ксанич (а він неодмінно появиться, — запевнив Ріхтер), то Явтушок терміново має дати знати про те йому, Ріхтеру. І то конче йому, а не кому-небудь іншому. Явтушок погодився.

За перекладача на допиті був австрієць Шварц. Він недобре зміряв Явтушка поглядом, подумав: "А цей чолов'яга піде далеко та ще накоїть лиха для Вавилону".

Пристукнув дерев'яною двічі чи й тричі поспіль, що могло бути засторогою для Явтушка. Ріхтеру ж явно сподобався цей вавилонянин, сподобався чи не своєю готовністю до всього, він сказав, що такого можна було б настановити і старостою, але Шварц делікатно відвів цю кандидатуру і назвав замість Явтушка Фабіяна.

А Явтушок, ледь опинившись на волі, відразу ж побіг до Даринки і попередив її про все. Тепер вони вдвох виглядали Ксана Ксанича, щоб сказати йому, що за ним стежать, та Ксан Ксанич, якщо вірити Даринці, не появлявся ані вдень, ані вночі, принаймні Явтушок так і не дочекався його. Ріхтер також начебто забув про Ксана Ксанича. Але після замаху на гебітскомісара, вчиненого в самому Глинську (було вбито шофера, самого ж гебітса чорт не взяв), гестапо знову згадало про Ксана Ксанича. Фабіяну, який за рекомендацією Шварца тимчасово виконував роль старости, наказано переправити Явтушка до гестапо. "Ще б я переправляв його, — обурився Фабіян. — Піди, Савко, скажи йому, нехай чеше до них пішечки".

— Ну? — запитав Ріхтер цього разу без перекладача, віч-на-віч.

— Нема. Я пильную, ночей не сплю — ні духу ні слуху.

Тоді Ріхтер узяв зі стола фотографію і показав Явтушку:

— Він?

З фотографії дивився чоловік зовсім незнайомий, та Явтушок, повагавшись, знайшов за краще признати його:

— Він, пане начальнику, натурально він, Ксан Ксанич. — Ткнув пальцем у вуса невідомого: — Вуса його, ну і голова, певна річ. Старшинська голова. Я цих старшин впізнаю з першого погляду, сьорбнув від них горя, добра б їм не було. Тільки що — відразу ж на плац, і ать-два, ать-два! — він закрокував по кімнаті, прибравши такої виправки, що Ріхтер просто зачудувався Явтушком. Подумав: ось кому бути вавилонським старостою, а не отому безвольному сухов'язому старцеві, за якого чомусь ратує Шварц. Але зараз Явтушок був лише заручником в очах Ріхтера.

— Якщо його не буде, то ми вас... — і показав бідоласі зашморг, шибеницю. Притому так вільно якомсь, наче той жест завчено німцем з дитинства.

— Буде, неодмінно буде. Куди ж йому подітися? Потиняється до білого груддя, а там прийде погрітися. І тоді Явтушок його прямо за руку, і сюди, до вас... — Аж упрів, бідолашний, граючи запопадливість та вірність. (А на думці одне: "Та я тобі, кате, Ксана Ксанича за тисячу тисяч не віддам! Аби-то він скорші об'явився. Піду і я за ним. Уб'ю Фабіяна, хоч той іще й не повний староста, і піду. Та ліпше загинути, аніж тремтіти отут, терпіти на собі цей бридкий погляд зеленої жаби, вимитої нашими дощами".) Чомусь саме таке враження справляло на Явтушка викохане (на наших харчах!) обличчя Ріхтера.

Повернувшись із Глинська, про все сповістив Даринці.

— Загину я через твого Ксана Ксанича...

— Ой, дядьку, мовчали б уже. Він такий мій, як і тітчин.

— Як прийде, то прямо до мене його...

— Приходив...

— Невже приходив?! Ах, таку його розтаку! Чому ж я нічого не знаю?

— У Пилипа Шуляка він. У лісах. Та тільки ж їм не скажіть...

— Кому?

— Тітці вашій...

— Боронь боже! Та вона за десяток шомполів і батечка рідного викаже. Це ж не я тобі. Мене вбивай, а я мовчу, коли захочу мовчати. Я так і думав, що він там. І Фабіяну не проговорись. Чула? Фабіян, Фабіян, а поручкався з ними через Шварца. Похоронне бюро взяло тепер власть у свої руки. Хто, гадаєш, послав мене сьогодні до них? Ну, хто?..

— Він?

— Отака бестія!.. Ось що виповзло з цапиної шкіри на Вавилон. Помітила — то остерігався ходити з цапком, а тепер вільно ходить, наче великий пан. Прямо цар вавилонський... Я б і сам його, тее-то, як його, але краще нехай Ксан Ксанич... Чужому легше брати гріх на душу...

Був вечір, після тієї розмови під вербами кожне заходилося кликати своїх качок зі ставу, надто зазивно докликався їх Явтушок, хоч його качки діставалися додому самі та вже, напевне, давненько, лускаючи від ряски, напівсонно перемовлялися у хлівці. Мало не щовечір вони приводять прибуду, то Пріся тихцем ріже її на борщ, тож-бо нема нічого смачнішого за борщ з чужого качкою, доки власні качки поспівають для знаменитої вавилонської печені, яку подають на осінніх весіллях. Заправлена борошном, червоним перцем, лавром та ще безліччю приправ, така печеня проганяє хміль на весіллях, надає сили й бадьорості, досить вмокнути в неї один-другий кусень білого хліба. Навіть хваленій пекінській качці не зрівнятися з цим витвором вавилонян, але для того слід притримати саму качку, поголів'я якої катастрофічно меншає у Вавилоні задовго до того, як настає весільна пора, тож борщі з чужою качкою полюбляють не лише в оселі Голих. Врешті все урівноважується, кожен з'їдає стільки качок, скільки випустив качатами на став, хоч кожному здається, що він виграв на тому бодай одну зайву качку за рахунок сусіда. Вавилон є Вавилон, і тут нічого не вдієш.

Пан Шварц приїхав наставляти старосту. До Фабіяна прибіг Савка Чибіс, сказав, що пан районний староста цікавляться філософом і хочуть бачити його тієї ж хвили. Пан Шварц знав Фабіяна ще як запеклого ворога похоронного бюро і тепер називав його паном Хоробрим. Почав іздалеку, мовляв, настав час, коли Європою правлять великі гробарі, от йому, пану Хороброму, саме враз на Вавилон... Хочеться, додав Шварц, щоб тут був свій чоловік.

— Явтушка беріть...

— Голого? Нікогда!

Прибіг Явтушок, відчинив двері і завмер, побачивши Фабіяна. Він прийшов у брилі, в сорочці-вишиванці, галіфе діагоналеве — виторочив з нього червоний кант, і чоботи кирзові, але з голочки. Чим не староста?

— Радий вітати вас у Вавилоні!

— Знайомтесь, — звівся Шварц на дерев'янці. — Новий вавилонський голова пан

Хоробрий.

— Він у нас Фабіян, то мені незвично...

— Вважай, що над Вавилоном поставили тепер мого цапа. Це однаково — що я, що він.

— Красненько вітаю пана Хороброго...

Фабіян і гадки не мав, що одноосібно правитиме Вавилоном. Він погодився на те лише тому, щоб того місця не посів Явтушок, якого з учорашньої ночі мав за зрадника, а зараз бачив, як той увесь був налаштований до влади, які бісики жевріли у його зеленкувато-жовтих очицях. Іще будучи, по суті, нічим, Явтушок жив уже в інших поняттях своєї особи, яку міг би вважати не такою і бречною, як досі, стань він правителем Вавилону, "царем" чи бодай "царком". Либонь, здогадувався, бестія, що більше такої можливості в його житті не випаде — історія Вавилону цього разу ніби повернулася до нього обличчям, і якщо філософ міг бодай приблизно збагнути хід його думок, то ось він який: "Владу належить брати скрізь, де її можна взяти, навіть з рук цього австріяки на дерев'яній нозі. Шварц сяде на бричку і поїде, Вавилон забуде про нього ту ж мить, як останній вавилонський пес гавкне йому вслід на околиці, я ж, Явтух Голий, наділений владою з його рук, залишуся тут, правитиму Вавилоном, як захочу, після довгих поневірянь бодай раз покупаюся у владі, в розкошах, які та дає людині, а повернуться наші (у що Явтушок щиро вірив), то якось зійдемося з ними". Все у ньому промовляло: пане Шварц, я згоден. Коли люди захоплюють владу або ж прагнуть її, то мало думають про своє майбутнє. Явтушок також зараз про це не думав ніскільки, але ж сам Шварц надто високо ставив цей народ, щоб долю його, нехай навіть тимчасово, вручити в руки запопадливому Явтушку.

— Я дольжон сказат, громадин Голий, що імею к вам лічно недоверіє. Я іспиталь его ещо в те времена, когда ви билъ страховой агент.

— Хіба я комусь не видав страховку?

— Нет, почему. Видадь. Много выдадь.

— Мені тільки не видавав, — сказав Фабіян, посміхнувшись, хоч Явтушок це сприйняв як докір.

— Но еслі би не началась война, вам би пришлоь очутиться в тюрьме. За пожари. Незаконние пожари, — додав Шварц. — Потому я питаю к вам личное недоверіє, громадин Голий.

— Дякую і на тому. — І Явтушок вийшов, мало не зваливши з ніг Савку, який підслуховував під дверима.

— Немци пришли і уйдут, а мір останеться. А пока человечество надо избавить от этого человека. Он может много навредить. Поверте мне, товариш Фабіян.

— Може, сучий син. То правда, що може.

— Надо собіратъ народ, ілі я вручу вам власть над Вавилоном тихо?

— Краще тихо. Скажіть Савці, хто я для нього, і цього цілком досить.

— Савка! — покликав Шварц. Савка стояв під дверима, бо теж потерпав, щоб Вавилон не опинився під рукою Явтушка. Він прочинив двері, потираючи гулю на чолі,

яку набив ненароком цієї ночі.

— Савка тут...

— Вот ваш староста, поки не вернуться наші.

Савка показав на цапа.

— Він? — і засміявся.

— Господін Фабіян. Ілі как ви его здесь називаль?

— А вони в нас обидва Фабіяни, — сказав Савка.

— Для немцев Фабіян очинь хорошо. Одно слово.

— І для нас також, пане Шварц, — сказав Савка.

— Кажется, все. Я могу ехать? Желаль успеха!

На козлах сидів той самий кучер, який возив ще Максима Теслю, а згодом Кліма Синицю. Савку він знав як облупленого, не раз заночовував з ним у сільраді, на дубовій лаві, коли привозив сюди Теслю. Потім, коли приїздив з Синицею, — заночовував у Зінгерів. Від нього Савка встиг дізнатися, що Шварц свій чоловік, що німці наставили його силоміць як австрійця, але німців Шварц ненавидить усією душею через якогось Інкварта, який запродав Австрію. Що воно за Інкварт — кучер не знав, але, видать, що якийсь негідник великий. Кучер поцікавився, чи не появлялась у Вавилоні Мальва Кожушна. За неї кучера викликали в гестапо, але він нічого про її підпілля не знає. В гестапо певні, що вона десь тут. Кучер прохав Савку попередити Мальву про це, якщо б та об'явилась у Вавилоні.

— Савко, нам треба розстріляти Явтушка, — сказав філософ, коли вони залишилися удвох — правитель і його виконавець.

Савка зареготав, маючи деякі поняття про владоборство.

— Я почув у ньому зрадника...

— Ви тепер більший зрадник за нього. Отже, вас треба розстріляти, пане старосто.

— Мене після. А його зараз, Савко. Може, цієї ж ночі...

— За віщо?

— За Ксан Ксанича...

— Він???

— Він, гаспид. Але як розстріляти? Хто це зробить? Можливо ти, Савко? Як виконавець вавилонської влади, тобто як представник радянської влади. Ім'ям республіки...

— З чого? Чим розстріляти?

— Ось тобі зброя. — Фабіян витяг з-за пазухи наган, пойнятий іржею, крутнув повний барабан. Савка взяв його, примірівся на цапа, той прискалив око і зиркнув на господаря: за віщо, мовляв? Савка ще оглянув наган, виважив його на руці, тоді повернув філософу.

— Я, мабуть, не зможу... Як би то я міг убити живого Явтушка? Мертвого ще сьак-так. Але живого? Він же стане благодати мене, прохати, впаде на коліна. Ні, Фабіане. Якби я міг когось убити — мене забрали б на фронт. А не взяли, бачите ж. — І зареготав знову.

— Не взяли тебе через отой сміх, Савко. Йдеться про смерть людини, і не якоїсь там далекої та невідомої, про смерть Явтушка йдеться, а ти регочешся.

— Бо ж смішно, я вам скажу. Хіба можна Явтушка вбивати? Та без нього і ми не ми, і Вавилон не Вавилон. Можна вбити мене, вас, вашого цапа, але Явтушка вбити — все одно, що вбити птаха у гнізді. Навіть подумати про це страшно.

— Гаразд, я сам це зроблю, — сказав Фабіян таким голосом, що Савка змушений був відразу ж поглянути на правителя іншими очима. — А тільки нікому ні слова. Зрозумів?

— Чого ж тут не розуміти?

— А зараз пан староста хотів би пообідати в твоєму товаристві. Куди б його краще податись?

— Можна до Стременних. У Петруні народилось маленьке, то вони сьогодні женуть для хрестин. Ось заждіть хвилинку...

Савка вибіг, глянув на димар Стременних, що панував на одному з горбів, і повернувся, цілком певний свого багаторічного досвіду:

— Женуть...

— У них-бо закусити чортма. Бідність там.

— Так ви б зразу про те. Вам їсти чи пити?

— І те, і те. Який обід без чарочки?

— Тоді, звичайно, найкраще у Явтушка.

— Що???

— Найпутящий обід може бути у Явтушка. Ви ж бо не знаєте, які обіди Пріся готувала йому, коли він був страховим агентом. Чудеса! Іноді він кликав мене, то я таких обідів ніде більше й не бачив. Реберця з хрящами, а як півники, то з таким димком, що хочеться їх нюхати, а не їсти. А вареники з потрібкою? А коржі з маком? А борщі? Таких борщів сам гетьман Хмель не куштував. І чарочка при тому. Аякже.

— Ну, vedi. Воно якось ніби і належить попрощатися з людиною.

Потрапили саме на обід. Явтушок випив чарочку, розімлів під грушею, після борщу брався до вареників, але тут трійця в ворота: цап, Савка і щойно спечений староста, перед яким Явтушок, правду кажучи, помітно розгубився. Він так звик за ці роки до чинопочитання, що, якби навіть цап був наділений чином, то Явтушок і перед ним не міг би не встати в супокорі та підданості своїй. А що вже перед Фабіяном-чоловіком, то Явтушок засвідчив таке колінопреклоніння, що філософу стало незручно, і він одвернувся, далєбі, на ту хвилю з хати вийшла господиня з глеком, то гість скористався з того, щоб не бачити схиленої постаті Явтушка. Пріся несла маслянку, злилу щойно з дубової маслобойки — Явтушок полюбляв вареники з сиром запивати холодною маслянкою.

— Прісю! — майже вигукнув він, не тамуючи захоплення. — Можеш привітати Левка Хороброго. Наш новий голова, чи тобіж пан староста. Неси карафку та килимка, бо земляця вже холодна, можуть обсісти чиряки, а пан староста і так кволенькі на здоров'я. Бери отого килимка, що я колись з наради привіз із Києва, — то справдешня

вовна, туркменська. Я, пане старосто, був колись великою людиною за Лук'яна, мабуть, царство йому небесне, а ким буду за вас — то вже час покаже, Бог вам на поміч. Де ти там, Прісю?

— Іду!

— Оце староста так довго мають стояти?

Килимок густий, з чистої вовни, барви ніби щойно вродились на ньому, Явтушок послав його і мав неабияке задоволення, коли Фабіян возліг на ньому до трапези, як ніби древній римлянин.

Цап поліз мордою до глечика і перекинув його, маслянка залила все підгрушшя. За інших обставин Явтушок неодмінно покарав би бородатого, прогнав би геть, але зараз...

— Нічого, — сказав поблажливо Явтушок. — Скотинка тут ні при чому. То Пріся винна. Хто ж ставить маслянку перед голодним цапом, навіть якщо то цап самого пана старости?

Та коли вже сам староста ненароком перекинули карафку з питвом, і з неї забулькало на килимок, Явтушок все ж розізлився:

— Цапе, дідько б тебе побрав, що ти все вередуєш?

— Це я, це я, Явтуше... — сказав Фабіян, підхоплюючи карафку. Залишилось у неї на денці, то староста вицідили ту дещицю з одного горла в інше тим непристойним способом, яким користувались іще задовго до того, як стали правителем Вавилону. Явтушок відзначив подумки не без зловтіхи: "Німці не потерплять за старостою такого безкультур'я, і правити йому Вавилоном не далі, як до першого застолля з ними".

— Прісю, піди націди іще нам до цієї карафки. Тільки я вже триматиму її в руках, бо то, братове, останні запаси.

Нова карафка, яку Явтушок тримав між коліними, дала гарний поштовх до розмови.

Коли Явтушок розмірився й заговорив про землю, до якої волів би повернутись, якби на те ласка та воля нового голови, Фабіян відчув, що саме час починати готувати Явтушка "ко смерті". Він дістав з кишені записку, яку отримав минулої ночі від глиньського трунаря, і дав Явтушку. Той прочитав: "Люди, стережіться Явтушка. Він провокатор. Бужанка". Руки у Явтушка затремтіли, і, доки він надумався, що робити з запискою, Фабіян встиг висмикнути її з захолохих пальців і знову захвати до нагрудної кишеньки.

— Що з тобою, Явтуше? — запитала Пріся, принісши в макітерці свіжих вареників.

— Нічого, нічого, Прісю. Маленьке непорозуміння. Пан староста чорті-що подумали про мене, а я ж думки чую на відстані, то мало не вдавився вареником. Ану, вдар мене між лопаток. Іще, іще!

Савка розсміявся, коли Пріся гатила чоловікові між лопаток, кулак мала добрий, після третього удару Явтушок і справді скидався на удавленого, завів очі під лоба.

— Принесіть йому водички, — наказав Фабіян.

Коли Пріся побігла по воду, Фабіян сказав Явтушку:

— Побійся радянської влади, Явтуше. Бо на цій землі вона всюдисуща, вона в кожному з нас... Вона повернеться!

Фабіян встав з килимка, подякував Явтушку за обід, сказав виконавцеві:

— Ходімо, Савко, служити...

За ними чимчикував цап граціозною ходою царедворця, дарма що був другим у тій ієрархії влади — після Савки.

Явтушок остерігався Фабіяна так само, як Фабіян Явтушка. Різниця була лише в тому, що Явтушок на повному серйозі заходився шукати вбивцю на Фабіяна, тоді як той не втрачав надії порятувати товариша. Для цього Фабіян вирішив розстріляти Явтушка спочатку символічно, вислухати його "передсмертне" слово, а тоді вже діяти за всіма законами війни. Отож належало знайти убивцю, в караючу місію якого мав би повірити передусім сам Явтушок. Свою кандидатуру Фабіян категорично відкинув, бо досить буде йому глянути на червоні ноги та на червоні руки Явтушка, які, напевно, до того ж тремтітимуть перед "смертю", як він розсміється, а може, й розплачеться над долею Явтушка. Савка також напріч не підходив для цього, він почне реготатися ще здаля й зіпсує весь ритуал розстрілу. Фабіян перебрав усіх вавилонян, мертвих і живих, і зупинив свій погляд на Танасові Незаміжному, який іще за царя служив наглядачем у знаменитій тоді Брацлавській тюрмі й, певна річ, розумівся на розстрілах.

Танасові було тепер за вісімдесят, він недобачав та недочував, але те вже нічого не могло змінити в долі Явтушка. Прочувши од Фабіяна, що Явтушок зрадив, старий так розхвилювався, що ладен був піти на Явтушка посеред білого дня, і стара ледве вгамувала його. Фабіян покликав Танаса на світанок до вітряків. "Вважай, що я вже там", — сказав старий, через багато років у ньому ніби прокинувся дух наглядача. Коли Фабіян поцікавився, з чого дід Танас "стрілятиме" у зрадника, царський наглядач посміхнувся у вицвілу бороду, зиркнув багатозначно на стару Килину й сказав: "Про те хай у тебе голова не болить. Ти готуй гарного вирока. І читатимеш голосно, щоб я чув. Бо як зайшли ці люципери, то я геть заглух".

Домова відбулась надвечір, а вдосвіта прийшов Савка, розбудив Явтушка, напівсонного викликав на ґанок (скляний ґанок Явтушок прибудував напередодні самої війни, маючи намір невдовзі прибудувати до ґанку новеньку хату).

— Така рань... Що скоїлось, Савко?

— Доведеться вам пройтися ниньки до вітряків.

— Куди? — начебто не розчув Явтушок, жуячи кінчик власного вуса.

— До вітряків. Там чекає на вас Фабіян.

— Чого б то раптом? Ще й не староста повний, а вже чекає...

— Наказано роздати вітряки хазяям, щоб відновити їх. От і вам один вітрячок...

— Розумно! Розумно! — враз ожив Явтушок, вибіг на приступці: — А який, Савко? Який? Отой лівий чи правий?

— Як я стою — то лівий. А як ви — то правий. Ну так, правий, — повернувся Савка обличчям до вітряків.

— То, то, то! Правий! Бо ж лівий зовсім зотлів. Лечу!

Він побіг до хати, зодяг солдатську гімнастерку, озувся в кирзові чоботи, на ходу кинув Прісі:

— Ріж півника, отого попелястого, що піє невпопад. Сам Фабіян буде у нас снідати сьогодні.

— О боже, який великий пан! — засміялася Пріся.

— Чудна! Фабіян намітив мені вітряка. — Показав крізь віконце: — Отого правішого, правішого, Прісю. Хе-хе, неждано, негадано, і вітряк! Одне слово, ріж півника та напечи пампушок до печені, у Фабіяна зовсім нікудишні зуби, а хліб у нас черствий, як камінь, його і Фабіянів цапок не вгризе.

— Клопіт мені великий...

— Вітряк же, вітряк! — вигукнув Явтушок і побіг з хати.

Не чув землі під ногами, а в душі творилось щось таке, від чого Явтушок уже давно відвик. Вітряки ж малювалися на горі, наче каліки: один, кам'яний, геть вигорів, другий стояв без крил і без верха, ворожий снаряд стяв йому голову, і лише третій все ще скидався на вітряк, хоча й також був покалічений, мав лише півтора крила замість чотирьох. Саме про нього і мріяв зараз Явтушок, спинаючись стежиною по крутогору.

Прийшов, став, віддихався. А тут ні душі. Моторошно стало Явтушку наодинці з цими каліками. Згадав до того ж про Тихона Пелехатого, якого куркулі колись повісили тут.

— Гей, тут хто є?

З руїни старечий голос на те:

— Є! А то ж як.

У Явтушка задеревів язик, підкосило ноги, великим пальцем у правому чоботі не міг поворухнути, а то вже зле. Із-за руїни вийшов Танас Незаміжний, підтримуваний бабкою Килиною, правицю ховав за спиною. "Що б то могло означати?"

— Зараз, Явтуше... Зачекай...

Гадаючи, що дід Танас також прийшов отримувати вітряка, Явтушок заспокоївся:

— Доброго ранку вам. Сусідами будемо... А де ж Фабіян?

З правого вітряка вийшов Фабіян з цапком. Поправив окуляри, привітався.

— То що, Явтуше, будемо ділити вітряки?

— Отого б правенького мені. Я б за тиждень його і пустив, якби вітри... За один тиждень...

— Бачу... Виродок ти, Явтуше. Вавилонський виродок.

— А певно, ми всі вавилонські виродки. Хіба в тому наша вина, що вродилися саме тут? І я, і ти, Фабіяне, і дід Танас... І цапок твій... І баба Килина...

— Тьфу! — сплюнула баба Килина, обурена тим, що її названо після цапка.

— Беріть його на мушку, Танасе, а я прочитаю йому вирок.

— Беру! — сказав дід Танас, винісши перед очі руку з чимось іржавим. Тоді відшукав мушку, навів свою зброю на Явтушка. Рука тремтіла, як у пропасниці. Явтушок не зворухнувся навіть, для нього все скоїлось занадто зненацька.

— Швидше! — квапив Фабіяна дід Танас.

— Зараз, зараз. — Фабіян дістав з кишені папірець, розгорнув, почав читати:

— "Як стало відомо з достовірних джерел, громадянин Голий виказав окупантам

полоненого Ксана Ксанича, колишнього старшину, який переховувався у Вавилоні літа нинішнього тисяча дев'яцсот сорок першого..."

— Я??? — обурився Явтушок.

— Не перебивай! — сказав Танас.

— "Цей суд чиню не од нинішньої влади, як тимчасовий правитель, наставлений живосильно, а іменем влади рідної, радянської, над громадянином Голим Явтухієм Оникійовичем, який у важку для Вавилону годину запродав душу свою і честь, зрадив Вітчизну..."

— Але ж я... Гей, люди! — вигукнув Явтушок. — Хіба ж я не бився за Вавилон?!

— Стій тихо, не заважай слухати, — наказав дід Танас, якому сподобалось те читання, рука його вже двічі падала разом з мушкою на чомусь іржавому і ледве поверталась у бойове положення.

Фабіян читав далі:

— "Виходячи з викладеного, я, Левко Хоробрий, вважаючи себе представником радянської влади у тимчасово окупованому Вавилоні, виношу смертний вирок громадянину Голому Явтухю Оникійовичу, моєму колишньому другу і побратиму, без права поховання його на цвинтарі. Нехай його тіло з'їдять вавилонські собаки, а кістки його нехай тліють під небом, доки не перетворяться у прах і тлін".

— Все? — запитав Танас, підтримуваний Килиною. Сили його вичерпувались, іржаве одоробло у руці тремтіло. То був "сміт" з часів Кримської війни, лише дужий матрос міг би совладати з тим одороблом.

— Щось маєш сказати, Явтуше? — запитав суддя у окулярах.

Явтушок хотів сказати, що зрадником себе не вважає, однак останні слова вироку так пройняли його (слова про кістки), що Явтушок не зміг вимовити й слова на свій захист, і якщо його мозок надавався до чогось, то хіба що до того, що він сам (мозок) поза волею Явтушка прийняв рішення про втечу. Ноги відтерпли, і великий палець у правому чоботі, контужений на війні, заворушився. Явтушок ожив, посміхнувся до суддів:

— Ходімо з'їмо півника, а тоді вже розстріляєте мене, коли я такий ворог... Прися зарізала півника на сніданок... Для вас зарізала...

— Ні, Явтуше, півника ми з'їмо самі. За твою душу. А ти кажи, що там у тебе. Мо', маєш щось передати діткам, Прісі? Сусідам? Німцям?..

— Маю...

— А що?..

— Що??? — крутнувся на місці дзигою і так залопотів по стежині вниз, що й вихор не встиг би за ним.

— Стріляйте! — наказав Фабіян.

Дід Танас скинувся, пальнув услід Явтушку, але куля не влучила його, й не тому, що стрілець недобачав і караюча рука притомилась, а тому, що вони вже тут, біля вітряків, домовились з Фабіяном не вбивати його — то був символічний розстріл Явтушка, розстріл на майбутнє. На Явтушка заваливали собаки, щодалі, то

напосідливіше. Власне, не було там ніякого Явтушка, а звивистими вуличками мчав від смерті сам лише його дух. Коли він дістався подвір'я, то Пріся саме різала півника за хлівцем, на тому лобному місці, де різала чужих качок на борщ.

— Не ріж, не ріж! — закричав Явтушок і шубовснув у яму, під катрагу.

— Вже зарізала, — сказала Пріся.

З дула старого "сміта" іще вибігав сморід.

— Тепер ходімо на півника... — мовив Фабіян, сповнений почуття виконаного обов'язку.

— А я цілюсь! А я цілюсь! Воно хоч і душа капосна, але ж жива. Цілюсь, а серце обкипає кров'ю. І знаю, що не буду його вбивати, але "сміт" є "сміт" — візьме та й стрельне. А ми ж зі старою ще вдома домовились його не вбивати. Так, стара?

— Диво, що так. Як би то вбити чоловіка, який нашу стару хату спалив, страховку виплатив до копійчки. Та нам без Явтуха повік би нової хати не бачити.

— Хата хатою, а зрада зрадою... — сказав Фабіян, ховаючи вирок до кишені.

— Тепер з кожного можна зробити зрадника. Мовляв, хто під німцем, той і зрадник. А повернуть наші, то знову станемо такими, як були. Гайда додому!

Явтушок сидів у ямі під катрагою і, хоч тремтів увесь, а вже шукав способу, як помститися Фабіянові. Раніше і гадки не мав, що може мати в його особі такого грізного ворога. А Танас чого вартий! Справжній царський убивця... Підійшла Пріся з зарізаним півником.

— По кому там стріляли, Явтуше?

— По мені, Прісю...

— Німці? Так рано?

— Свої...

— Свої?.. Господь з тобою! Що верзеш, Явтуше?..

— За Ксана Ксанича...

— А! Бо й варто. Така страшна війна, а він грається у ревності, як малий. Воювати було б, а не втікати до жінки. Ямником зробився чоловік. А які листи писав з фронту!.. Душа радувалась за чоловіка! Сиди тепер у ямі...

Та ледь запахло з хати печенею, як Явтушок вибрався зі свого запілля й, ризикуючи життям, майже по-пластунськи переліз до ґанку. Обережненько прочинив двері і вжахнувся. За столом сидів Ксан Ксанич, у бороді, вусах, в селянській одежі. На скрині, заклавши ногу на ногу, щось весело розповідала Даринка. Явтушок застав її на півслові. У полив'яній мисці парувала печеня, а Пріся клопоталася біля печі, тримала на хватачі сковороду, пекла пампушки до печені. Розквітла не то від печі, не то від щастя, що такий гість у хаті. Впізнавши господаря, Ксан Ксанич підвівся, поклонився.

— Добре, що ви появились, — сказав Явтушок, присівши і собі до столу. Тоді згадав про щось, вибіг до комори, вніс по хвилі пляшку, заткану витеребленим кукурудзяним качаном. Дістав чарки з мисника.

— Кажу, добре, що ви повернулись, Ксане Ксаничу. Тут без вас просто життя нема...

— Я по дорозі. А що?

— Є тут одна бестія. Може, чули — Фабіян, філософ? З цапком ходив під час фронту, в окулярах чоловік.

— Ну-ну, як же, бачив його перед відступом.

— Продався німцям. Такий гнобитель, такий гнобитель, що просто порятунку від нього нема. Зовсім про радянську владу забув. А був такий активіст, такий філософ — куди там. Крісло в столицю посилав...

— Яке крісло?

— Гойдалку. З ліщини, з лози, значиця. Ну, за наше здоров'я і за смерть Фабіяна! Цього німецького гнобителя. Якщо ви не захочете, то я його сам порішу. Ось як є, сам. Піду і вб'ю. Он Пріся мене знає... Тут діло таке. Ти не вб'єш, то тебе вб'ють. Даринко, ти вже говорила Ксану Ксаничу?

— Говорила...

— Коли це я був там? Ага, минулого понеділка. Розпинають за вас. Щось треба думати.

— А що думати? У солдата думка одна... Для того ми і розсипались по селах...

— А я, по-вашому, не солдат? Хіба ви не читали моїх листів з фронту?

— Усі ми солдати... Але до весни доведеться перебувати на селах. Лісів великих нема — доведеться на селах... Он Пилип Шуляк тримається свого Рогачина. Німці в село — він із села. Німці з села — він у село. А що? Рідна земля, рідні люди. Опора кругом, порука.

— Рогачин одне, а Вавилон інше. Вавилон до цього не придатний. Он гляньте, гляньте! Вже йдуть! Сюди йдуть! — заметався Явтушок. Він вибіг у сіни, а звідтіля до комори. Там велетенський плетений кіш з-під борошна. То Явтушок зопалу до того коша. Й накрився віком поверх. "Якби я став мірошником, то цей кіш не був би порожнім".

Прийшли Фабіян з цапком і Танас з Килиною. На півника прийшли. Повсідались на лаві всі троє, цапок у дверях. Не знав, чи дозволено і йому.

— А де ж господар? — запитав Фабіян.

— Явтуше! — заволала Пріся від печі. — А де ти там?

Явтушок сховався надійно, то Пріся вибігла до комори, вибрала його з коша й силоміць привела до вбивць. Ті сиділи рядочком на лаві, посміхалися, а царський наглядач, засунувши за очкура своє іржаве одоробло, покахикував у жменю. Схоже було на те, що вони справді прийшли на півника. "Вік живи і вік не збагнеш цих клятих вавилонян", — подумав Явтушок. Про всяк випадок він також озброївся обрізом, засунувши його за пояс (обріз ховав у коморі, на кілочку, під вінками цибулі). Обріз заважав вільно сидіти і вільно дихати, рукояттю впирався в живіт, а холодним вістрям в одне делікатне місце, де страх і так звив собі прохолодь. Але що вдієш? На підступи ворога належить відповідати власними підступами (тепер той обріз в колекції Ріхтера).

— А це і є той самий Ксан Ксанич, якого дядько приревнували до тітки, — розсміялась на екрані Даринка.

— Хто-хто? — гаркнула на волохате вухо Килина.

— А-а! Чув, чув. У вироку стояв такий чоловік... Ге, стояв?..

— Не пригадую... — посміхнувся філософ.

Вавилоняни вміють повоювати, але вміють і погуляти.

Не розлучаючись з обрізом, в якому аж п'ять патронів напоготові, Явтушок все добігав та добігав до комори, приносив пляшки дедалі міцніші, двічі лазив на горище по сало, якого в мішечку на бантині ген як поменшало в цей день, усі яйця, знесені курми Голих та Соколюків, цього дня розбито було для смажені, десь до полудня німецькі армії вже були розтрошені вщент, і їх рештки безладно відступали через той самий Вавилон, через який ішли на схід, тут їх переймав Ксан Ксанич зі своїми хлопцями-партизанами, зробившись бозна-яким отаманом. Явтушок все під'юджував його тут же ж, при Фабіянові, не далі як цієї ночі покінчити з Фабіяном, доки той гаспид не став іще повним старостою у Вавилоні. Ксан Ксанич посміхався на те, підморгував Фабіянові, той в свою чергу підморгував Явтушкові, тоді Явтушок заходився шукати спільника в особі царського наглядача, але той глушман рішуче не розумівся на розстановці політичних сил у цій хаті, все "гакав" та "шокав", Явтушок мало не сплюнув спересердя на його волохате вухо, що скидалось на вухо Фабіянового цапа, і господар в якийсь момент, щоб не плутати ті два вуха, прогнав цапа від столу. Після того Танас таки погодився розстріляти Фабіяна при умові, якщо Явтушок спроможеться скласти гарного вирока, бо ж головне для нього, Танаса, не "сама акта розстрілу", а гарний вирок, — уточнив царський наглядач. Явтушок сказав, що про те хай у Танаса голова не болить, він, недавній ординарець генерала, потурбується про те, щоб не завдавати Фабіянові довготривалих тортур, до того ж з цим перевертнем нічого панькатись. "Радянська влада тільки подякує нам за це", — сказав Явтушок. Важко сказати, як далі розвивалися б події за столом і хто з них став би жертвою цієї змови проти філософа, якби на порозі не з'явився захеканий Савка Чибіс і не кинув їм:

— Німці!

Кати й катовані вмиль порозумілися, почали дружно витрушуватись з хати на ганок. Тут Савка випускав їх по одному й попарно. Фабіян з цапком вирушив до німців, сказавши для власного заспокоєння: "Плював я на них з високої хати!" Але ж мусив іти, оскільки вони прислали Савку саме по нього. Ксан Ксанич побрів через городи у зарості красноталу, що червоно палав над Чебрецем; царський наглядач з Килиною рвонули додому, а Явтушок до комори, у порожній кіш. Для більшої певності Пріся прикрила його віком, сказала на адресу німців: "А добра б їм не було! Вже й посидіти не дадуть". — "Піди, — наказав їй Явтушок, захований у коші, — пронюхай, по кого приїхали".

Невдовзі вона повернулася, скинула віко з коша:

— Вилазь, німці не "наші", якісь чужі. Приїхали по картоплю. Аж сім машин. Вимагають з кожного двору по мішку картоплі.

— По мішку?

— По мішку.

— Слава богу, що не за Ксаном Ксаничем. З чужими німцями завше легше, аніж зі своїми. — Розшукав мішечка й подався у погріб, хоч кілька мішків картоплі вони з Прісею іще вчора одібрали для Глинська на ярмарок. Мішки стояли в повітці спаковані, пов'язані, дочікувались неділі.

Ксан Ксанич спостерігав за Явтушком з красноталу. Вибравшись з погребя, Явтушок визирнув із-за клуні, розполохав там курей у бур'янах, ті розкудкудакались, а німці почують те кудакання і можуть прийти по курей. "Чого, чого, дурні?" — пригримнув на них Явтушок. Повернувся, підхопив мішечка на спину і попер його до управи, де стояли грузовики.

Мішечок був нікудишній, латаний-перелатаний (Ксан Ксанич мимоволі посміхнувся у красноталі, бо знав, скільки добротних мішків водиться у господарстві Голих). Коли ж Явтушок дістався машин і скинув його на землю, мішечок тріснув, як порхавка, і з нього посипались бібки, та такі дрібненькі, що й сам Явтушок вжахнувся і мимоволі заплющив очі, щоб не бачити їх. Німець, що правив за старшого і приймав від селян картоплю, вишкірився на Явтушка, закричав щось по-німецьки, показуючи на бібки. Напевне, кричав, що велика німецька армія визволила його, Явтушка, а він хоче годувати її цими горішками. Не вийде, не вийде! У якійсь нестямі він схопив Явтушка за комір, повалив на землю і, впершись залізним коліном у живіт (саме таким воно видалось Явтушку), наказав бідоласі розкрити рота.

На розправу прибігло ще кілька німців, але Явтушків рот вже був так напакований бібками, а портрет його з білими вусиками став таким спотвореним, що один з німців мимоволі розсміявся, а тим часом Явтушок вже посинів, очі йому вилучило, чи не кона.

Старший наказав підвести Явтушка і поставити під грушу. Поставили Явтушка, бібки посипались з нього, одна бібка застряла, і він ледве виборов її з себе. Знову ожив, упізнав Фабіяна з цапком, інших селян, що були тут, переважно жінки, але ж ніхто не сміє заступитися за Явтушка, поставленого на розстріл. "Ось коли настав мені кінець", — з жахом подумав Явтушок. І справді, кого він хотів ошукати?.. Німців... У погребі він думав про них інакше. Але ж дурний, захопи він інший мішечок, жив би собі. Бібок приніс би в ньому — і жив би. А-я-яй! Гинути через якийсь капосний мішечок... Перед смертю ніколи мислити якимись більшими категоріями, і Явтушок у своїх думках був конкретний, як конкретна, напевне, і сама смерть. Ось старший (він був з тесаком) наказує солдатам взяти з машини карабіни. "Чи ж я такий живучий? — подумав Явтушок, вдихаючи гарне вавилонське повітря. — З мене досить і одного пострілу".

І тут постріл із красноталу примусив старшого на мить забути про Явтушка, повернутися в інший бік. Над полум'ям красноталу здійснювся сизий клубок, старшина показав туди, наказав: "Шісен! Шісен!" Всі чотирнадцять німців почали обстрілювати краснотал, хоча звідтіля їм ніхто не відповідав.

Явтушок пірнув у густу жаливу, якої ніхто ніколи не розчищав. За кілька хвилин він був уже дома, саме враз утікати далі й жити собі, але ж Явтушок не так влаштований, як усі інші люди. Пріся піддала йому найкращого мішечка із тих, що стояли в повітці для ярмарку, і він, згинаючись у три погібелі, попер його до управи. Бігцем, з останніх

сил.

Замість нього стояв під грушею Фабіян — за збіглого. Старший вирішив розстріляти старосту. А взагалі погрожував знищити цей капосний Вавилон, де стріляють у німців і обманюють. Аж тут Явтушок з велетенським лантухом, просто дивно, як така невеличка непоказна істота могла доперти сюди такий вантаж. Скинув його, розв'язав паханці, показав старшому. Такої добірної картоплі німець зроду не бачив. Взяв одну, виважив на долоні, показав своїм, яка тут родить картопля. Тоді поплескав Явтушка по плечу: "Гут! Мо-ло-дец". Справжній хазяїн. Показав на машину. Фабіян кинувся допомагати Явтушку. І лише цапок продовжував залишатись під грушею. Ці істоти все розуміють буквально і кожен подію ладні доводити до кінця.

Були то вже літні солдати, тиловики. Старший уточнив і записав назву села — Вавилон. Він сказав, що південніше картопля не вродила, а тут просто картопляний рай. Як міг зрозуміти Фабіян, Вавилонові не уникнути ще одної картопляної "контрибуції", якщо тільки найближчим часом не засіють дощі й не відріжуть Вавилон від великих доріг. Перед тим, як сісти до головної машини, старший довго дивився на зарості красноталу, що згасав у вечірніх сутінках.

Ксана Ксанича знайшли у красноталі, в кількох кроках від Чебрецю, лежав між камінням. Іще жив, то вирішили за ночі відвезти його до Глинська, бо ж удень потикатися з ним туди іще страшніше. Не було певності, чи працює лікарня, але ж тут також ніякого порятунку. Явтушок вкинув на воза гостинця для лікарів — двох сонних півників. Перед самим Глинськом вони заспівали, розбудили Даринку, яка заснула під бочком дядька Явтуха.

Розділ третій

Наш загін обслуговував групу зв'язку при штабі Південно-Західного фронту. Я літав на ПО-2 (досі його ще вперто називають У-2), легендарному кукурудзнику, який багато в чому не мав собі рівних на війні. Переслідуючи їх, "месершміти" іноді ставали жертвою своєї досконалості, — врзалися в подільські, а потім у полтавські пагорби. Я прийшов на ПО-2 з мотористів, з "аеродромних", і відразу став візником капітана Глушені, який називав себе офіцером особливих доручень, хоча ніякими статутними нормами таких офіцерів при штабах начебто й не передбачено. Але сам Глушення такою винятковістю дещо вигравав у моїх очах. Він і справді кидався в найнебезпечніші місця фронту, куди без такого літачка, як наш, вже не проникнути. У так звані "гарячі точки", у великі й малі котли, в яких час від часу опинилися наші частини в перший період війни. Можна сказати, що я став персональним пілотом капітана Глушені, людини наскрізь наземної, навіть обережної, але винятково хороброї над землею, щоправда, не вище ста — ста п'ятдесяти метрів. Як тільки літачок п'явся вище, Глушення кричав зі свого відсіку: "Ге-ге! Куди тебе дідько несе?"

Якось удосвіта він розбудив мене й сказав, що вилітаємо у ворожий тил до Кирпоноса. Глушення розгорнув карту з такими рясними помітками на ній, наче вона слугувала досі великому полководцю, знайшов на ній Лохвицю, а тоді ткнув пальцем у зелену смужку лісу. То була "Шумейковая роща" (так вона звалась на карті), отже,

навіть не ліс, а звичайний собі гай, де штаб Кирпоноса, відрізаний від головних сил танками Гудеріана, вже кілька днів тримав кругову оборону.

Летимо. Обминаємо Лохвицю, вже зайняту німцями, натрапляємо на лісок, контурами схожий на Шумейків. "Молодець!" — кричить мені Глушення, приземляємось, і досить-таки вдало, при узліссі. Але, крім пастухів з коровами, нікого там не застаеться. Я ще ніколи не бачив такої кількості корів у невеличкому ліску. Виявляється, мешканці довколишніх сіл заховали тут своїх корів від Гудеріана — його солдати буквально винищували корів, яких у селі не так-то й легко заховати. "Ревуть, кляті, у хлівцях!" — скаржились пастушки. Це був Дяків гайок на горбах, але на Глушениній карті він чомусь навіть не значився, і Глушення це назвав упущенням іще царських військових топографів, а оскільки так, то не було цього ліска, напевне, і на німецьких військових картах, інакше німці вже навідалися б сюди по корівок для "suppe".

На наше щастя, серед пастушків був дід, знав про Шумейків гай і розтлумачив, як нам краще туди долетіти "проз німця", тобто, обминаючи ворога. Для більшої певності Глушення заповзвся прихопити дідка з собою, той, на мій подив, люб'язно погодився: "Хоч перед смертю політаю!" Та я натякнув Глушені на вельми обмежені можливості нашого літака, який ледве тримався в повітрі і без діда. Крила пошарпані, мотор також давно вилітав своє, капризував, не заводився з кабіни, тому для старту Глушені щоразу доводилось прокручувати пропелер, і тоді вже забиратися в кабіну. Та навіть кілька вимушених посадок в тилу ворога не змогли похитнути віру Глушені у цей і справді щасливий літачок. Проте досить було вибухнути ворожому снаряду за десяток метрів від нього, як літачок закапризував, втратив управління і сам, без мене, обрав собі ближні соняшники, де й приземлився, викликавши неабияке захоплення Глушені, напевне, останнє. Бо соняхи хоч і амортизували падіння, але вже були спілі й сухими головешками вщент обчухрали обшивку, надто на нижньому крилі. Засмучені цим, ми просиділи в соняхах до ночі, а вже вночі дісталися до Шумейкового гаю.

Нас привели до "генеральської кринички", де був Кирпонос із кількома генералами. Варили куліш у невеличкому котлі на багатті, то найперше запитали, чи немає в нас солі. У літаку є сіль, але ж хто знав, що тут сидять без солі? Глушення вручив Кирпоносу листа, якого той прочитав тут-таки, для чого довелося у багаття підкинути сушняку. З листа з'ясувалося, що ми прилетіли по нього, Кирпоноса. Але літачок сидить у соняхах, і навряд чи вже піднятися йому на обчухраних крилах. Генерал бачив, як ми падали, думав, що літачок спалахне, здогадувався, що його прислано за ним, і тепер тільки поблажливо посміхнувся, як людина, якій вже нічого не потрібно. Він накульгував на праву ногу, ходив з ціпком, тут, у Шумейковому гаю, його поранено, це вже вдруге, вперше був поранений ще в імперіалістичну, — також німцями і в ту саму, праву, ногу. "Що ж ви на такому вутлому літачкові?" — дорікнув ад'ютант, коли Кирпонос кинув у вогонь листа. Ад'ютант, напевне, бідкався ще й про себе і чекав більшого літака. "Ніякий інший тут не сяде!" — відповів Глушення.

Кирпонос, спаливши листа, наказав видати нам по гвинтівці (при нас були лише пістолети) і попросив ад'ютанта провести нас у групу генерала Потапова, який тримав

оборону біля соняхів.

Так ми з Глушенею опинилися в самому епіцентрі отих трагічних подій, доки наш літачок, задерши носа, стояв у соняхах. Ворог тим часом звужував кільце, навідав з усіх усюд, пропонував Кирпоносу через гучномовці, підвезені сюди, припинити безглуздий опір, здатися на почесних умовах. У час обіднього затишшя їхній генерал, який назвав себе бригадним генералом фон Гейсвассером, звернувся по гучномовцю до генерала Тупикова німецькою (до війни Тупиков був військовим аташе в Берліні і знав німецьку). Гітлерівський генерал похвалявся, що, коли ми не здамося, то він викличе сюди бомбардувальників і знищить цей лісок разом з нами. Але Шумейків гай продовжував стояти в облозі. Рів, яким він був обнесений, правив нам за шанці, в яких ще не раз ходив Кирпонос із ціпком, у супроводі ад'ютанта. Він був у касці, з усіма генеральськими відзнаками.

Під прикриттям ночі німці вибрали літачок із соняхів, поставили на відкритому полі перед нашими окопами, прикріпили до нього диктовий щит з написом: "Літак для Кирпопоса". Не знаю, як для Кирпоноса, а для нас з Глушенею і літак, і сам напис стали справжніми тортурами. Дочекавшись ночі, ми спалили літак, закидали його пляшками з пальним, але ця вилазка коштувала Глушені життя.

Поховали Глушеню недалеко від "генеральської кринички", без промов, без інших військових почесностей. Тут ховали скромно й тихо, закутували у плащ-накидку, якщо у вбитого вона була. Кирпонос сказав про нього: "Хоробрий був фельд'єгер. І дався йому той літачок... Хай би стояв собі. На мене такі дрібниці не діють..." З цих слів командуючого я вперше довідався, ким насправді був Глушення, — фронтовим листоношею. Але від того він не втратив у моїх очах, і я переклав до свого планшета його карту, яка й справді нагадувала карту великого полководця.

Ми виходили з Шумейкового гаю невеличкою групою, яку німці пропустили свідомо, гадаючи, напевне, що з нами виходить і сам Кирпонос. Бо коли натрапили на засідку в одному з сіл (чи Гречана, чи Солом'яна Гребля) і були застукані на вузькій греблі, обіч якої лежали непрохідні болота, то перше запитання було: "Wer ist hier Kirponoss?" Ми несли пораненого генерала Потапова, командарма легендарної П'ятої армії, яка майже півтора місяця утримувала Коростень, коли ворог уже стояв під Києвом. Генерала забрали в санітарну машину (німецький майор усе ще був певен, що це і є Кирпонос), а нас обшукали, роззброїли, з мого планшета витрусили карту Глушені. Майор розгорнув її, освітив ліхтариком і здивовано закричав: "Oh, ein grosser Offizir" , і наказав мені стати окремо. Мене спровадили до штабу дивізії, й, доки вивчали карту Глушені, я ще день колов дрова для їхньої кухні, оббілював для них молоденьку корову, первістку, власниця якої кляла мене всіма тутешніми прокляттями так, ніби я це робив з власної волі. Мені пощастило не зіпсувати шкуру і бодай цим задобрити ту проклинательку.

Потім нашого брата добавилось, пішим строєм нас погнали на Миргород, загатили нами всю територію мукомельного комбінату, де вже через тиждень ми почали мерти з голоду. А в цей час по сусідству, по той бік річки Хорол, не вщухали оргії окупантів.

Нам чути було, як німці під нічні фейерверки, геть очманівши, викрикували: "Vivat Guderian! Vivat!", — хоч самого Гудеріана, як потім з'ясувалося, там не було, він спішно повернув свій танковий корпус на схід, назустріч катастрофі, яка почалася для нього вже на цих полтавських полях.

Стоїть Вавилон. Ті ж горби, що їх почали заселяти іще за тавріїз, ті ж хати о троє, а найбільше о четверо вікон, та й сам Чебрець в'ється собі між камінням, як і колись, але ж дух у повітрі не той, тому Вавилон потуск, а вечорові віконця його, що так уміли колись посміхатися рештками дня, тепер дивляться на світ похмуро й очікувально.

Смеркає, люди повертаються з поля, і кожне щось несе на спині: хто пророслого житнього снопа — від нього далеко пахне цвіллю; хто кошичок буряюв, притрушених гичкою на той випадок, якби німець перестрів, мовляв, гичку для корівки несучи, хоч із тих буряюв потім виганяється самогон, або, як його називають німці, шнапс, смердючіший за все найсмердючіше — від німця, який скуштує його, потім тхне сивухою, і вже видає той німець не таким чистим аршцем; хто несе клумачок прядив'яний, вже й бозна з чим, мо', з патронами, знайденими в окопах (також гарна річ, я вам скажу, коли є до них дещо істотніше, ну хоча б наша трьохліншка зразка 1896 року), а ось ця бабуса вавилонська, зігнувшись у три погибелі, ледве тягне в'язку хмизу, назбирала по галузочці над Чебрецем, перев'язала сірим рушником і мете за собою слід. Іти під гору, то бабуса зупинилась, зміряла крутизну, кляне чужинщв: "А добра б вам не було! Щоб вас палили живцем на цьому хмизові!" І мете далі, на гору, де стоїть її обшарпана халупа. Лише по оселі я впізнаю Отченашку. Беру в'язку — ото, нівроку собі! — несучи до хати, вона спочатку чалапає поруч, шурхотить спідницями, їх на ній кілька — одна поверх другої, а тоді забігає вперед, зазирає в обличчя.

— А ти ж чий? Чи не Валахів льотчик, буває?

— Валахів.

— Розбило їх під час фронту. У них штаб стояв, то німець — по тому штабу. Одна піч стоїть. А вони подалися на схід. Погнали вавилонську худобу. Вони й Лук'янцв з ними. А тебе, соколику, збили, чи як?

— Сам упав...

— Ох і падало їх над Вавилоном! Наші пташки легенькі, дерев'яні, а їхні залізні. От дзьобом клює — і нема нашої. Вже й горить. І ти горів?

— Ні, бабо, я не горів...

— Не могли наробити залізних пташок... А тепер бачу — все йдете та йдете... А куди? На оту піч з комином? Хмиз носити? Яка сила впала перед німцем, щоб він здох! Ні вітрів нема, ні сили нема, все померло... А чия ж вина?

— Наша вина, бабо...

— Вже почали жити. Вже хліба не вибирали з комори, на вітряках лише на товч мололи, а то все на питель та на питель почали вчашати, білі лантухи стояли в коморах рядочком з нулівкою, аж тут — радуйся, Отченашко! Ні вітряків, ні вітрів, ні трудоднів.

Стоять в'язи на Зінгеровій горі, в заграві ще, і перекладина лежить, та гойдалки нема між в'язами. Одлітав Вавилон своє...

— Мальва тут, бабо?

— Зінгерка? Господь з тобою! І допитуватись про неї не раджу. Вже двічі чи тричі приїздили до Зінгерки з трусом. Зінгерка клянеться, що Мальва за Дніпро пішла, з нашими. А я ж бо її, сердешну, сама бачила тут, оце як тебе. Іду якимось вночі під Пилипиhi, коли гульк — Мальва! Каже: мовчіть, бабо. І в сльози. Стривай, кажу їй. Ви ж Зінгери, чи хто? Ви ж зналися з німцями. Машинки їхні тут продавали. В агентах ходили. От і йдіть тепер, благайте за Зінгерів... А вони думали, що я собі байдики била стільки років на вітрячках. Я собі сиділа там і думала про всіх... Я маю таку голову, що про весь світ думаю. Мальва в бігах, а я і про неї думаю... А ти ж це куди зараз?

— Піду на своє дворище...

— Там піч холодна. А я протоплю зараз, кулешику наварю. Воно хоч і окупація, а їсти треба. А ще як з війни йдеш... Народ став скупий, вредний, є таке, що й води не подасть. А чи ж ви винні? Гляди ж, не збовкни про Мальву. Певно, щось вона важить, коли фашисти її дошукуються. От я, бачиш, вільно ходжу, і нічого. На біса я їм, Отченашка? А Мальва їм кісткою в горлі. Іще якогось Ксанича шукають. Даринка привела з полону. Хронт тут у нас тримав. А так більше наче нікого.

— Поліція, староста є?

— Поліція — це в Глинську. Тут бог милував. А старостою був наставлений такий пес, що життя від нього не було. Гірший за німця. З Прицького сам. Якийсь Штус чи Птуц. На коні їздив додому. Німці вбили. Не знали, хто їде. А ніч. Певно, такі німці, як ось ти. Залив людям сала за шкуру, буряки одбирав, хліб витрушував із пазухи. То "німці" його прямо посеред дороги. Тому й шукають Ксана Ксанича...

— І хто ж тепер?

— На старосту хоче Явтушок. Він Голий, і ми будемо голі при ньому. Половина синів на хронті, сам з хронту прийшов, а геть тобі німець. Шваркоче по-їхньому. Чи не шпигуном був ще до війни? Ось які, дитино, дива. Шпигун штрахував наші хати, палив їх, а ми сиділи і мовчали. І царство його прийшло у древен Вавилон, як сказано у Писанії...

Іду повз Рузин дім, що при самій греблі, вже мрущий день, а світла в домі не світять, чи, може, він порожній. Забув довідатися в Отченашки про Рузю, адже вона чи не найближча моя рідня у Вавилоні. Рузя Джура гриміла перед війною, стала знаменитою ланковою, виступала в столиці від Глинського району. Тепер німці нагребуть цукру з її буряків, кілька днів тому пустили Журбівський завод. Йдучи сюди, я наткнувся на вавилонську валку з буряками. Вскочив у глибокий рів, але чув, що заправляв валкою Явтушок, він мугикав якусь сумну пісеньку на передньому возі, пісеньку без кінця. Одну з тих, що її любляють вавилонці в дорозі. Слухаючи ту пісеньку і впізнавши по голосу Явтушка, я ледь не зронив сльозу й уже був недалекий від того, щоб вигулькнути з рову й привітатися з ним (він товаришував з моїм батьком, а я дружив з його сином Яськом, найстаршим. Ясько служив у гарячому місті Мари, де спека така, що тане каніфоль до скрипки, а на піску можна варити курячі яйця — так писав мені Ясько в листах). Одне слово, все було за те, щоб привітати першого

вавилонянина, який трапився в дорозі. Ніяк не можу уявити собі Явтушка в цій ситуації й не можу повірити, щоб такий колоритний вавилонянин та "знімчурів". А тим часом ловлю себе на тому, що нікого з вавилонян мені зараз так не кортить побачити, як його. Це, напевно, зовсім не той Явтушок, якого я знав, нині це мало бути щось доконче загадкове. Під Пирятином нас був перейняв якийсь чоловік, почав вимагати документи. Нас було двоє, то ми стягли його з коня і хотіли вже відпустити його душу на покаяння, коли він: "Там німці стоять. А я хочу завернути вас, щоб не гинули задарма". — "Хто ж ти будеш?" — питаємо. "Староста, — каже він. — Новоспечений. Вчора поставили". Розійшлися мирно, ще й подякували йому, а потім пошкодували. Бо ніяких німців у сусідньому селі не виявилось, а ми кралися через болота й ледь не загинули в них. Староста просто перехитрив нас, опинившись під конем. То був перший староста, з яким мені довелося мати справу. Так чи інакше, а не слід поки що показуватись Явтушкові, хоч він і ходив у друзях мого батька, а я був другом його сина, і пісеньку сьогодні він наспівував не з веселих.

Коли я приїздив у відпустку, Явтушок не міг намилюватися формою Аерофлоту, яку ми, курсанти, всілякими хитрощами, а надто кльошем штанів, трансформували майже в морську. "Оце так штани!" — дивувався він, а кашкета з крабом все приміряв на своїх синів. "Учіться, песиголовці, якщо хочете літати", — казав він ошелешеним синам (Ясько вже тоді служив у місті Мари). Коли мій літачок падав, то спав на думку чомусь саме цей епізод у хаті Явтушка, куди я прийшов не так побачити Явтушка, певна річ, як показати себе, майбутнього цивільного льотчика, тоді чи не єдиного на весь Вавилон. Смішно, але ті мої кльошні штани, якими так захоплювався Явтушок, тепер мені можуть коштувати життя. Адже запам'ятав їх тут не один Явтушок, і нема ніякого способу примусити Вавилон про них забути, а що ж до окупантів, то їм досить лише натякнути про такого вавилонянина, хай той і невисоко літав з Глушенею...

Зі згарища Валахів, де закіптюжена піч з комином, нагадуючи комунівський локомотив, замчала мене в дитинство (скільки ж бо зим переслухано на тій печі!), іду до Рузі через ту саму греблю, на якій колись Боніфацій (пригадуєте?) все норовив усістися верхи на Савку, коли той повертався вночі від Рубана після вечері. Зараз і мене охопив якийсь страх на цій греблі: невже й досі душа Кармеліта блукає по Вавилону? Звідки-бо душі знати, що тут давно нема Зосі, бо Рубана перекидали з одного села в друге, Зося з дітьми металася за ним, а де тепер — невідомо, можливо, причаїлась десь тут, в районі, а можливо, подалася на схід, бо кому-кому, а дружині Рубана тепер не світило тут. Біла зграйка качок ночує на ставу, батько писав мені в Миргород напередодні війни, що вирішив завести білих качок, узяв з інкубатора тридцятаро качат, отже, могли то бути й наші качки. Я покликав їх — зграйка прокинулась, ворухнулась, закричав качур і потяг біле намисто в очерет, подалі від гріха. Та врешті хтось їх таки докличеться, чий б вони не були.

Рузин дім, такий знайомий з дитинства. З усіх вікон знайшов обжите, в якому білі гаптовані фіранки звисають, як білий сум, — за їх візерунком жевріють очі, геть не божевільні, не полохливі, пропікають мені душу наскрізь, насторожують своєю

насторогою. Потім рука відгортає фіранку, й ті самі очі тепер дивляться на мене з подивом і довірою, а друга рука показує мені на двері.

Іду до дверей, стою, чекаю, але бачу — на дверях чималенький замок. Як же це так? Хто замикає тітку Рузю? Навіщо?.. Мабуть, дійшла краю, коли вже замикають її. Від когось чув, що німці розстрілюють причинних. То це Вавилон її замикає, рятує...

Стало водночас і ніяково під цими дверима, і боляче за те, що нема ніякої змоги зарадити її горю, розвіяти печаль її білих вікон. Хто ж відмикає її, бідолашну? А мені чи не краще податися геть...

— Підніми руку. Там на віконці ключ. Відмикай і заходь...

Роблю, як мені звелено, сам-бо напросився, відступати вже пізно. Вітаюся з нею, а вона, війнувши білим подолом, побігла до хати, не може там знайти сірників.

— Ні, ця Рузя таки божевільна. Йде з дому і забирає з собою сірники. Стривайте, ось я зараз з печі дістану жаринку, якось засвіtimo.

"Так, вона зовсім кепська, коли вже починає наговори на себе. Це край..."

— Мало того, що вона замикає мене, то ще й ховає від мене сірники, щоб я не світила світла. Проходь, проходь, не бійся. Я зараз дістану жаринку...

Побігла за перестінок, грюкнула там затулою, заходила розгортати попіл рогачем — все це чути мені, а по хвилі вносить жаринку на затулі, кладе щипоть вати, каже: "Дмухайте". Я дмухаю, аж доки не спалахнуло полум'я, а від нього вже засвічуємо сліпничка. На рижівій олії. Запахло полем...

— Ну-ну, то хто ж це буде?.. Щось не впізнаю. Схожий на когось, а не впізнаю. Певно, це ти, старший Валахів?..

— Я... Мальво... Мальво Орфеївно.

— Скільки ж це ми не бачились? Ще тоді, як у Зелених Млинах...

— На шкільній молотьбі. Пригадуєте? Ви тоді на барабані стояли. А я відгортав полову. Лель Лелькович, Домірель, Кирило Лукич у пенсне... Загубив його в полові...

— Пасовські...

— І Пасовські. Марія Вільгельмівна і Олександр Стратонович. Математик.

— Помер, бідолаха, з ядухи. Перед війною. На останньому екзамені помер. Задушило.

— Ну, а Лель Лелькович? Домірель?

— Піїпли на війну... В перший день. Залишився один Кирило Лукич там. Старий уже. Ще земський... Повоювала я з ним. Не хотів залишати свого хутора. Не хотів перебиратися у нове село. А хутір там — півтори десятини одного саду. Сад залишився, у колгосп перейшов, а хату ми перенесли в нове село. Звісно, старому не хотілося кидати обжите місце — довкола жита шумлять, овес, пшениці, — рай для птиці, для худоби, лише голубів було сот зо три, — отаке життя, але й мені ніяк було відступати. Тепер мені за ті хутори в Зелені Млини й не потикайся...

— Бачу, що й тут вам не солодко.

— Тут хоч свої люди... Не мають ніякого зла проти мене. Тільки замикають... — посміхнулася Мальва. — Вранці Рузя замикає, а вночі відмикає. Вона ось-ось має

надійти з буряків. Ото здивується, коли побачить, що я одмикана. Що ж ти стоїш? Сідай. Розкажуй... Звідки і як?..

— Довго розказувати, Мальво... Орфеївно...

— Ну, ну, Орфеївно! До чого це? Зови просто Мальвою. Родичі ж... Та й ти вже нівроку. Кажуть, літав?..

— Невисоко... На кукурудзянику... Побитий був дуже. Літачок побитий...

— Деся тут? Недалеко впав?

— За Києвом. На Полтавщині.

— Це ти з того оточення?..

— З того, Мальво... Орфеївно. Ми там, Мальво, трималися до останнього патрона. Разом з генералами пішли в останню атаку. Льотчики не льотчики — всі підряд. А вів нас в атаку секретар ЦК Бурмистенко. Я був у його групі. Було п'ять груп, і жодній не вдалося вирватись. Бурмистенко загинув. На моїх очах. Нам навіть не вдалося його поховати. Не встигли...

— А що Кирпонос?.. Зрадив...

— Хто вам таке сказав?

— Народ про це гомонить. Було начебто в німецьких газетах. Здав армію і сам здався...

— Я бачив Кирпоноса. Привіз до нього пакет. Не знаю, що було в тому пакеті, але впали ми недалеко й пакет вручили йому в руки. Це було на світанку, ще добу він був з нами, ходив з ціпком, був поранений у ногу. А другого дня, саме бралось на вечір, загинув біля "генеральської кринички". Там є криничка, в Шумейковому гаю, генерали пили з неї, то бійці називали її "генеральською криничкою". Вибухнула міна, коли він саме пив воду. Шальна міна. Там його і поховали. Я сам пив з цієї кринички, коли прийшов до них. Якби мій літачок не впав, можливо, я вивіз би Кирпоноса...

Гуп-гуп під хатою.

— Це Рузя, — заспокоїла мене Мальва. Вибігла, зустріла її.

Рузя темна та чорна. У фуфайці, підперезаній поясом, у чоботях, в теплій хустині, в очах і переляк, і посміх. Німці пустили завод, женуть усіх на буряки, примушують удень копати, а вночі чистити при ліхтарях. Двічі-тричі на день приїздять коменданти, а щотижня навідується і сам гебітскомісар Месмер, похваляється скликати у Глинську з'їзд буряківниць, на який начебто має прибути ще хтось вищий і кращим з кращих вручить годинники. Ще б пак! За такі буряки, каже Рузя, можна пів їхньої Німеччини віддати. Тож плекали ми їх для себе, буряки, як кінські голови, копачі не витримують, руки німіють, а він, клятий, пройде у білих рукавичках і тільки прицмокує.

— Ось яку землю віддали ви німоті! — злиться Рузя, стягуючи на ослінчику чоботи. Праву ногу не може роззути, то Мальва допомагає їй, і це так зворушливо, коли одна жінка роззуває другу. Мальва не розраховувала сили, падає з тим чоботом на ліжку, сміється, а Рузя, вже боса, плаче на ослінчику.

— Ну, ну, годі тобі, п'ятисотеннице! Іди мий ноги, вечеряй, та й родич, ось бачиш, з дороги. Також не вечеряв.

— А що там у нас на вечерю? — запитує Рузя у Мальви.

— Пироги з буряками... І печеня. Несолена. Немає солі.

Обидві йдуть за перестінок, Рузя вмивається там, а Мальва збирає вечерю: вносить пироги, знамениту вавилонську печеню з качки, непочату пляшку буряківки.

— З нашої винокурні, — посміхнулася Мальва, ставлячи пляшку на стіл. — Рузя простуджується, кашляє, то я її підліковую. Вона на бурячках, а я тут... під замком.

Входить Рузя, випиває свій келишок, береться за пироги. Відразу зашарілася, ожила, в очах заграли вогники.

— Де ж ти збираєшся жити?

— Ще не знаю.

— Тут ваші качки на ставу. Білі. Северин у Глинську дістав. Передоручив мені, та все не можу їх докликатись. Або здичавіли, або не знають нашої мови. Якись там китайські...

— Ага, батько писав про них...

— Про качок?

— Та він про все мені описував... Такий писучий був, що я не встигав перечитувати його листи. І про вас писав...

— Що ж він про мене писав?

— Що ви отримали орден за буряки. Що заміж ледве не вийшли за якогось прийшлого.

— Дай спокій з тим заміжжям. Він переселенець. З Теробовлі. Піч у мене клав. Потім цей перестіночок поставив. Гарний такий був чоловік, лагідний, тихий і великий майстер по печах. Залюбився, може, в мене, а може, в мою славу. Ну і жив тут якийсь час. Одну зиму, тоді повіявся. Аж чую — уже в них, у німців. Чи не начальником поліції у Глинську... Приголубила його, а воно, може, шпигунякою їхнім було ще тоді. Мальва знає його, він і в Зелених Млинах печі складав...

— Та які ж печі! Любо глянути. А як розпише, то вже куди там мені. Жодної однакової печі, жодного однакового розпису. Лемки просто аж мліли від захоплення. І собою гарний був. Мій Журба навіть був приревнував його до мене. Отак, з доброго дива. Та одного дня пішов він од нас. Сюди, У Вавилон.

— І тепер навідується?

— Навідувався... Приїздив миритися. Згинь, кажу, нечиста сило! Не смій переступати святого порога! Як же я його впушу до хати, коли тут Мальва? Та якби й не було Мальви... Більше не появлявся. Тільки поклони передавав Явтушком. А мені гидко було й чути про них. Якось приїздив набирати в поліцаї наших хлопців, але хоч би один пішов. Возять буряки, ну, це таке — комусь треба копати, а комусь треба возити, а ось в поліцію — чорта з два. Ну, а ти ж як? Доведеться і тобі ставати до буряків. Можу прийняти тебе у свою ланку, — засміялася Рузя.

— Постривай з ланкою, Рузю, хоч жити десь треба, — втрутилася Мальва.

— Хай пристає у прийми до котроїсь. Молодиць багато. Он у мене є Галька Капелюшна. Молоденька, гарна, ордена мала за буряки. Є ще одна, Ониська Палієва,

ти її повинен знати, це з тих Паліїв, що на Гунцвотах. Теж без чоловіка, хату нову поставила перед війною, має дитинку. Тригодок там такий, що вже гусей пасе. Є ще одна підходяща кандидатура — Тодоська Юстимчук, це десь твого, Мальво, віку. Ну й що? Наш парубок теж уже при вусі. А геть нагадує мені нашого Андріяна, коли той ще парубком був. Ге, Мальво?

— Я того Андріяна не пам'ятаю. Я тоді ще й на гойдалку не ходила. А ти хоч знаєш, Рузю, звідки гість прийшов?

— Наче я не бачу. З війни, звідки ж тепер приходять. Не зуміли постояти за нас, то нехай тепер хоч пристають до нас у прийми. А що ж їм тепер, байдики бити? Тинятися отак? У німців довго не потиняєшся. Бах-бах, і нема. Якесь пристановисько треба мати! Ширму якусь.

— Треба, та тільки не тут, не у Вавилоні. Тут його ті ж фашисти й схоплять на другий день. І в Гальки, й у Пріськи, і в Ониськи, де б він не був. Тільки прочують, що льотчик, — відразу й прилетять. А хлопець ще може знадобитися нам... — Мальва затнулася на цих словах, зиркнула застережно на Рузю, щоб та не вибовкала зайвого, а з того я збагнув, що у цій хаті знають дещо таке, що мені поки що зась знати.

Невже це і є те підпілля, з якого має початися моя нова війна? І невже підпілля починається ось так просто, за вечерею, і з такими домашніми, тендітними, дивними істотами, які й чобота з ноги негодні стягнути до пуття, падають при тому. Я бачив великих і суворих полководців, які, вичерпавши все, що мали для боротьби, свідомо пішли на смерть, а ці дві беззахисні жінки й не збираються здаватися. Дивлюся на них, і чудно мені, звідки ця дерзновенна віра, цей шал людський?

Зійшлися на тому, що ніякі прийми мені зараз не світять, хоча Вавилон аж кишить претендентками на моє серце, що найкраще мені не затримуватись тут ні дня, а податись до лемків у Зелені Млини, тим паче, що мене бачила Отченашка, отже, завтра про мене знатиме вже увесь Вавилон.

Мальва взулась, одяглась, напнула Рузину хустку, провела мене за село. По дорозі переповіла про своє перше підпілля у Глинську.

Два тижні поспіль ворожі війська йшли через Глинськ, перетворили його на пекло з чорної куряви, смороду й гамору. Два тижні підряд не було спокою в хаті Варі Шатрової, оселя принадувала офіцерів чи зеленим дашком, чи вишуканістю віконних наличників, а може, самою господинею. Мальва не врахувала цього, коли облаштувала тут свою першу конспіративну квартиру, й тепер змушена була видавати себе то за сестру господині, то за сусідку. На щастя, через сіни збереглась хатина старого Снігура, то вони з Варею перебралися туди, але офіцери зазирали й до хатини і, бачачи там гожих жінок, почали запрошувати їх на свої нічні оргії. Один з постояльців виявився генералом, корпус якого перекинули сюди з Парижа, запримітив Мальву (вона тут називала себе Настею), похвалявся прислати за фройляйн машину, як тільки корпус закінчить свій марш і стане на зимові квартири по закінченні війни (генерал давав на те місяць-півтора строку). Він, звичайно ж, сплутав Париж із Глинськом, отримав облизня й не смів потикатися до хатини, куди Мальва втекла від його

залицянь. Зате гестапо, що з'явилося вслід за цим корпусом, проявило куди більший інтерес до Мальви. В центрі Глинська на всіх видних місцях було розклеєно оголошення про розшук Мальви Кожушної, небезпечної більшовички, залишеної для підривної роботи проти Третього рейху. Одне таке оголошення Варя зірвала зі стовпа й принесла додому. На оголошенні була фотографія Мальви, саме та, що напередодні війни була в районній газеті.

Ще тиждень Мальва не виходила з хатини, аж одного ранку до подвір'я зашкутьгав Шварц на дерев'янці. Наказав Варі Шатровій прибратися ошатніше, сідати в бричку і їхати з ним до пана гебітскомісара. Довелось їхати. Вона повернулася в ранзі куховарки, тяжко пригнічена цим, тоді як Мальва, навпаки, щиро пораділа з такого довір'я, щоправда, ще не тямлячи до ладу, як те довір'я обернути на користь підпіллю. Облави, що раптово почалися у Глинську, примусили Мальву шукати нового притулку, вона й подалась до рідного Вавилону.

За селом Мальва зупинилась, прислухалась.

— Дурницю, звичайно, зробили. Валігуров щось не додумав. А мені тут хоч і носа не показуй. Хіба ж можна було залишати мене в моєму районі? Казав мені: "Ти знаєш людей, тобі й карти в руки". Але ж люди знають мене краще, ніж я їх. Наткнулася тут на Отченашку, а там ще на одного базіку, і все моє підпілля пішло шкереберть. Сиджу під замком. Оце й усе підпілля, голубчику... У Глинську схопили якогось Ярошенка. Теж залишеного. Видно, він і збовкнув про мене. Бо інакше б німці не кинулися мене шукати. Вавилон не міг мене запродавати. Зелені Млини могли б. Я зігнала їх з хуторів. Кирило Лукич перший не пробачить мені. А тут — нізащо. Куркулі вавилонські розбрелись по світу, не нагадують про себе. Може, десь пізніше посунуть сюди. А поки що... Не чути... Он, кажуть, син Терещенків обіззався, приїздив на завод перед пуском, покрутився день-два і подався назад, десь у Пруссії він. А наших магнатиків чортма. Либонь, старіш вже повмирали, а менші повиучувались, стали людьми й воюють за радянську владу, як усі.

— Лук'яна не чути?

— Не чути. Той худобу погнав з Валахами. Гуртовий від усього Глинського району. Це ж і я мала йти з ними. Так Валігуров залишив мене тут. Без зброї, без людей, без нічого. Ще й підкинув мені якогось Ярошенка на лихо. Начебто він спец по радіо. Радист, словом. І що б він передавав? Що німці пустили завод у Журбові? Що розстрілюють у Глинську євреїв? Що гебітс затіває якийсь з'їзд буряківниць, щоб і наступного року мати такі ж буряки, які виростила наша влада...

— Рузя виростила...

— Певне, що Рузя. А хто ж? Ніяка влада без Рузі, без отаких жінок буряків не виростить... Є рослини, які без жінок нічого не варті. Для мене Рузя — це ціла держава. І якщо Рузя замикає мене, ховає від мене сірники, щоб не було диму, — нехай. Виходить, що держава існує, держава є, вона, Рузя, думає не стільки про мене, як про неї, про свою державу. Ось чому мені так добре в Рузі. Так спокійно. Так, як би сказати тобі, надійно. Наче я народилася в її хаті.

— Вже хоч маєте чим боронитися? Якби вас там застукали...

— Ти що маєш на увазі?

— Як що? Зброю.

— Не маю нічого...

— Зовсім нічого?

— Зовсім...

— Візьміть оце. Як же так, без нічого?

— А це що?

— Звичайний наш ТТ. На вісім куль.

Взяла, потримала й повернула знічено:

— Я не вмію стріляти...

— Хіба головам сільрад не видавали револьверів?

— Може, чоловікам і видавали. А я жінка. Де б я його носила? У пазусі? — розсміялася Мальва. — Ну й справді, де? Та й навіщо?

— Як же ви збираєтесь воювати?

— Як?.. Гадаєш, я знаю? Якби я знала, з чого починати, то хіба б я сиділа в Рузі? Може, потім якось розвидниться. Мені Валігуров сказав, що напочатку слід сидіти й не рипатись. А потім мене розшукають товариші з центру, дадуть завдання, а може, навіть і десант викинуть. Ще зачекаю якийсь час. А там почну ворухитись сама. Ти, я, Рузя — от уже маленька організація. Чи як? Може, тобі з нами незручно? То ти не соромся. Скажи, я не ображусь.

— Яка ж тут незручність, Мальво?

— Та незручність, що тобі доведеться приходити сюди з Зелених Млинів, відчитуватись, що там і як. Там залізниця. Поїзди ходять на фронт. Бруднити нам руки об якогось одного фашиста, ну, хоч би й ката — наших поб'ють. А поїзда скинути — це діло. З гарматами чи з танками їхніми. Аварія! Кого тут стріляти за аварію? Жертви є, а винних немає... Отож приглянься там до залізниці, що везуть, кого везуть, яка охорона. І чи ходять поїзди вночі? Мабуть, ходять... Словом, я посилаю тебе в Зелені Млини на вивідки. Офіційно посилаю... Коли тебе чекати назад?

— Через днів два-три?

— Що? Через місяць. І не раніше. Прилаштуйся, поживи, роздивись. Може, навіть піди робочим на залізницю. А що? Не кепське було б обхідником чи ще ким.

— Спробую...

— Там гарний чоловік головним кондуктором був. Микола Рак. Якщо він там, то через нього влаштуватись тобі на залізницю буде легко.

— Це ж який Рак?

— Чоловік Пані Властовенко. П'ятисотенниці нашої. Ти повинен її знати. Лель Лелькович коло неї упадав.

— Вона не виїхала?

— Ні, вона там. Знаменитість. Слава Зелених Млинів. Заходь сміливо, наша людина. Але про мене — ні слова. Лемкам не треба знати, що я тут, у них зі мною свої рахунки.

А то пішла б я зараз до них...

І незчулися, як уже й вітряки. Звідси Мальва буде повертатись. Вже попрощалися з нею, коли із-за Абіссінських горбів вихопилось світло фар, черкнуло по скалічених крилах вітряків, посунуло сюди. Ми ледве встигли кинутись у ближній вітряк, залізли на горище, причаїлися в руїнах.

— Що це там світить? — показала Мальва на бантину.

— Сова...

Вантажна машина наближалася до вітряків, засвітила сову на кроквині, та злякалась, а за нею і друга, і третя. Машина відкрита, німці щось гелґотять про вітряки, по голосах чути, що їх багато, повен кузов. Коли б не зупинились. Стають, гаспиди, сходять, ідуть до вітру... Один каже, що ці вітряки нагадують йому Вестфалію, тільки там вітряки колосальні, й внизу під ними мешкають мірошники. Заходились висвічувати ці покалічені будови ліхтариками, але старший, мабуть, натис на сигнал, вони враз припинили оглядини, залізли в кузов і поїхали. На Прицьке...

Я заховав пістолета, а Мальва зітхнула з полегшенням. Звів її вниз, і ми ще довгенько стояли, аби впевнитись, що вони не повернули на Вавилон. Адже німці, не знаючи доріг, та ще вночі, могли й заблукати. Мальва сказала, що я добре тримався, а вона вся тремтить ще й зараз. "Постіймо, нехай я заспокоюсь". Потім сказала: "Іди... А я ще зайду до мами, провідаю сина..." Можливо, вона робить це щоночі, коли син уже спить. А потім бачить його з Рузиного вікна — це через став. Думаю про це. І хоч повертайся з дороги. Ні в якому разі Мальві не слід провідувати сина. Але ж мати залишається матір'ю і в підпіллі.

Розділ четвертий

В Зелених Млинах сьогодні неділя, не було б війни, то міг би випасти веселий пивний день. Ще й як розважалися б лемки, вкотивши до клубу кілька бочок тиврівського пива, звареного з лемківських ячменів, а музики періщили б до пізньої ночі падеспань з краков'яком, а насамкінець тісну та жваву коробочку, від якої гарно стає на душі на весь наступний тиждень. Тепер у клубі стоять німці, вже на другий місяць пішло, як стоять, хоч прибули начебто на кілька днів оберігати залізницю, по якій мав проїхати до війська чи не сам узурпатор. Високі вікна до половини закладено мішками з піском, а в двох горішніх віконцях на даху, вкритому червоною черепицею, поставлено кулемети, націлені чомусь на цвинтар, що через дорогу від клубу. Там каміння, біла капличка й зарості, звідтіля німцям можна сподіватися всього... Ті з лемків, кому довелося побувати у клубі вже тепер, як-от Сильвестрові Маківці, кажуть, що все там залишилось, як було до війни. Сцена, лаштунки, завіса, на якій Домірель, наш ботанік, відтворив у барвах історію Зелених Млинів, завершивши її церемоніальним ходом п'ятисотенниць на чолі з Панею Властовенко, великою на той час знаменитістю. Домірель ще мав розписати й стіни, та не встиг, пішов на війну, і всім шкода було, якщо загине цей місцевий Сікейрос. Лемківни вдалися йому, йдуть, як живі, солдати розподілили їх між собою, Паню віддавши капітанові, якого називали позаочі "Злим Іоахімом", а тим чи не хотіли задобрити його. Але Злий Іоахім був

непохитний, заборонив їм будь-які контакти з живими прототипами живопису, продемонструвавши при тому й власний приклад стійкості перед цими, як він сказав, "рабинями рейху".

Злий Іоакім виявився скрипалем, возив з собою старовинну скрипку в футлярі, якось зачув Сильвестра (той, позбавлений клубу, щовечора грав для лемків у себе під хатою), наказав привести скрипаля під конвоем перед його очі. Тепер Сильвестр ходив до клубу як на роботу, вони зігрались, але ж лемки від тих божественних згуків, що долинали з клубу, впадали у ще більшу печаль, гадаючи, що Сильвестр переметнувся до німців. Коли він повертався з клубу, виснажений і розбитий, обзивали його "кривим чортом", а запекліші напуджували на нього собак. Сильвестр усе поривався чкурнути з Зелених Млинів, та й чкурнув би вже, якби на його шиї не сестра, така ж каліка, як і він. Злий Іоакім не зглянеться на те, що вона сестра геніального музиканта. Отож в умовлену годину Сильвестр знову й знову шкутильгав до клубу, проклинаючи і скрипку, й свою гірку долю. Сильвестр полічив кількість німців, вивідав усе про їхнє озброєння, перехоплював інколи навіть пароль, який вони час від часу міняли, хоча й не збирався на них нападати, а просто так, про всяк випадок, тільки тому, що йде війна. Через своє каліцтво Сильвестр ніколи не був військовим, а бунчук військових оркестрів бачив лише один раз, на маневрах 1935 року, коли через Зелені Млини повертався з Вавилоня корпус Криворучка. Бунчук з двома кінськими хвостами капельмейстер тримав високо над собою, а сам красувався попереду бригади на білому коні, й те вражало.

Отож, німців було рівно сто, вони вартували залізницю, щоночі випроваджували на неї по кілька нарядів, кожен наряд брав з собою заложників з лемків. Спершу брали чоловіків, а згодом староста виділяв у заложники й жінок. Вони (заложники й заложниці) мали йти попереду наряду, за кілька метрів од німців, і першими наражатися на небезпеку. Ходила в заложниці й Паня Властовенко, аж доки одного разу капітан не упізнав у ній "свою" Катрен, підвів до сцени, наказав опустити завісу, запитав: "Ви?" — "Я", — відповіла Паня. "Карашо!" Капітан відіслав Паню додому, а наступного вечора прийшов до неї зі скрипкою та в супроводі молоденького солдата, який приніс у папці ноти. "Я хотель для вас поіграль", — сказав Іоакім, оглянувши нову хату, іще навіть не побілену.

В цю хату Паня перебралась напередодні війни з хутора. Панин чоловік, Микола Рак, на залізниці дослужився до головного кондуктора, на початку війни супроводжував військові поїзди й не повернувся за Панею, залишивши її з дитиною (доньці шостий рік) у незакінченій хаті. Мати Панина померла іще там, на хуторі.

Паня вже мостилася спати, то тепер стояла біля дитини з розплетеною косою, такою чорною, що коли дивитися на неї, то змигували очі, на припічку блимав підсліпувато каганець. Іоакім відчув, що Пані аж ніяк не до музики, до того ж спить донька, яку міг розбудити, проте він був з тих, що, переступивши поріг чужої хати, вже претендують на роль господаря в ній. Доки молоденький солдат з нотами та автоматом стояв на дверях і не зводив очей з цієї вродливої жінки, капітан відкрив футляр, дістав

скрипку, смичка, всівся на дубовий ослінець і, прилаштувавши скрипку до вуха, повів смичком. Скрипка сплакнула й затихла. "Я сираль для вас о тірольські жінка". Паня мовчала, пестила рукою доньку. "Без нот сираль..." Він почав грати, грав справді зворушливо, але розбудив доньку. Паня взяла дитя на руки, пригорнула, слухала. Мусила слухати.

Саме в цей час під хатою зупинився мотоцикл (вони тримали біля клубу щось п'ять чи шість мотоциклів з колясками та дві криті машини), а ще по хвилі до хати вбіг якийсь їхній молодший чин, у касці, з автоматом на шиї й вигукнув:

— Десант!

Злий Іоакім ніяк не міг запакувати скрипку до футляра, поклав її зопалу не тим боком і, забувши про "тірольську жінку", поспіхом вибіг з хати.

За півгодини на хуторах зав'язався бій і точився майже всю ніч. Паня не спала, дослухалась до бою, який начебто віддалявся й десь по півночі перемістився на її колишню садибу. Тепер там сад, хаші, задичавіле дворище... і десант.

Паня подумала про Миколу. І вірилось, і не вірилось Пані, що Микола міг опинитися тут, на їхньому хуторі. Кадрову Микола відбував у саперах, будував залізницю десь в Азії, на палючому півдні, війну почав головним кондуктором, якби стрибав з парашутом, то вже, напевно, похвалився б їй. Машини та мотоцикли снували від хутора до клубу, привозили вбитих та поранених. Прибули машини з Глинська та іще звідкілясь, а біля залізничної будки зупинилась дрезина, привезла санітарів. Староста з мірошником Аристидом Киндзею всю ніч металися по селу на возі, вибирали з-під лемків подушки для поранених німців. Староста Хомцьо Чорновух забіг і до неї: "Слухай, Паню, там твого Миколи, бува, нема?" — "Звідки мені знати? А багато їх там?" — "Кажуть, спустилось їх десять. А б'ються так, наче всі сто". Паня також віддала подушку, аби тільки не для Миколи, якщо він там. Думка, що Микола там, все більше запановувала нею й навіть збудила в душі якесь гарне почуття, якого раніше до Миколи не мала. Певно, то гордість. Паня подумала отак, зовсім несподівано для себе, що коли цієї ночі уб'ють "скрипалю" (Злого Іоакіма), то зробити це має Микола, конче він, якщо не розлюбив свою Паню...

А на світанку, коли бій ушух, за нею приїхали на мотоциклі. Той самий чин (фельдфебель, як потім довідалась Паня), який звечора примчав був за капітаном. Фельдфебелю нічого, живий, тільки наче побував у пеклі. Паню посадовили в коляску, повезли на хутір. Обидва німці мовчали, і Паня мовчала, всю дорогу підсвідомо заплітала косу, яку куйовдив зустрічний вітерець. Коли проїздили греблю, схід уже прокинувся, і Паня побачила неначе тінь людини у ставу. То монах з козирком кинув від себе ніби людську тінь. Колись, іще дівчиною, Паня любила вилазити на монаха і стрибати з козирка. Зараз вода поменшала, німці спустили воду (щосуботи ловлять рибу сітками), то монах ніби підріс, не бурунить у ньому, наче помер.

Паню привезли на її колишнє подвір'я, на хутір. Чадить багаття, біля нього товпляться солдати, всі в касках і з автоматами, снідають, п'ють із фляг, ділять "Северную Пальмиру" (ці цигарки Микола інколи привозив зі своїх поїздок), ділять

консерви та ще якісь трофеї. Офіцери в чорних плащах біля чорних машин осторонь того торгу, схоже, що вони чекали Паню. З ними австрієць Шварц на дерев'янці. Його похоронне бюро до війни ховало Панину матір. Шварц був потім на поминальній вечері, тут, на цьому хуторі, добре знав Паню, але зараз удав, що не впізнав її. Паня здогадалась, що Шварца привезли з Глинська, що він тут за перекладача. Були тут і Хомцю Чорновух, і Аристид Киндзя, мірошник. Вони трималися воза, на якому всю ніч збирали подушки. Фельдфебель провів Паню в глиб саду. Офіцери від машин також рушили за нею.

Десантники лежали під білою черешнею. Листя з черешні вже облетіло, й Паня легко знайшла на ній свою улюблену гілку, на осонні, там черешні поспівали найраніше. Вбитих покладено рядочком, одного при одному й усіх — горілиць. З усіх знято солдатські пояси й чоботи. У декотрих розв'язались шворки спідніх штанів. А хлопці все молоді, чубаті, тепер їхні чуби, здебільшого світлі, неначе вросли у пожовклу траву чи, певно, зрослися з нею, і лише один чуб, геть рудий (як у нашого агронома Журби, подумала Паня) вився якось осиротіло. То чи не їхній командир, подумала Паня, обличчя його зашметиніло вже чи не тут, після смерті. Біля його ніг лежала байкова онуча, суха і біла, наче щойно випрана. Сірі очі дивились повз Паню на гілля, та Паня заглянула в них пильніше: ні, не він, не Журба.

Обіч, скинуті в купу, лежали їхні парашути з голубого шовку, з білими вервечками. Пані видалося, що парашутів було більше, ніж убитих. Тільки зараз вона полічила вбитих: їх було дев'ять, саме так, дев'ять. Але парашутів їй не вдалося полічити, надто там все переплуталось. І все ж отим своїм суто жіночим чуттям Паня відчула, що має бути тут десь і десятий — чи це не Микола? Але ж де? Паня мимохіть кинула погляд на сад, по-осінньому задумливий, зачасний, на став, що промінився барвами ранку, на комиші, в яких прокинувся вітерець. "Чи не в комишах? — подумала Паня. — Тихо сидить собі під водою, дихає крізь очеретину, а може, втопився і через скількись днів спливе на лілеях". Паня усі ці дні ходитиме до ставу, гукатиме, чекатиме. А тут тим часом руда чуприна запалахкотіла в траві від ранкових променів.

Ріхтер, який ще з ночі прибув сюди з Глинська, пильно стежив за Панею, подав ледь помітний знак старості. Чорновух, невеличкий, сквапний, колишній Панин сусід по хутору та її ж недавній бригадир, тепер бігав, ніби заведений встанько (геть запродався їм, подумала Паня), взяв Паню за руку, підвів ближче до вбитих, зашепотів на вухо:

— Нахились, нахились, Паню. Не бійся. Вони вже вбиті. Покажи панові Ріхтеру, котрий з цих тут наш.

Паня висмикнула руку, нічого її підтримувати, вона встоїть і сама.

— Як-то наш? Вони всі наші. Всі в нашому...

— А придивись гарненько. Тут один наш чоловік, із Зелених Млинів. Хіба ж ти винна, що він... Його примусили. Наказали йому. Покажи, Паню, покажи... — заблагав Чорновух, знову підіймаючи руку й стискаючи її, а то міг бути потайний знак для Пані. Паня стояла, вглядалась у чуби, в обличчя, якщо вона правильно зрозуміла Хомцю

Чорновуха, то один з тих, на кого вона мала вказати, мав бути її Микола. Але ж його тут нема, якби він тут був, то Паня, напевне, не втрималася б, признала його. Якось навіть гостра прикрість охопила Паню, що між ними не було Миколи, так високо сприйняла вона їхню смерть і їхній подвиг. Один з них — узбек чи татарин, зовсім юнак, чорні вусики викільчилились у нього чи не вперше, лежав він якось вільно та гордо, ніби живий, куля пробила йому кишеньку проти серця, він не мучився, лише в очах не вгас подив, що життя може ось так раптом обірватися.

— Ні, ні, туди не дивись, то не він. То азіят... Очі осокою прорізані, як у Доміреля нашого. Глянь ліпше на отого, третього, на третього, Паню. Ге, наш агроном Журба? Федір Оксеньович Журба... Чуб... Очі... Все... Поглянь на руки, Паню. Он на тому великому пальці у нього була бешиха. Перед самого війною... Пригадуєш, зірвало йому великого пальця? На правиці... На правицю поглянь...

— Була бешиха... Була...

— Ось і я кажу панові оберсту: вісім чужих, а один наш. Федір Оксеньович. Агроном. Хвалити бога, з рідні його тут нікого нема, рідня в Кінських Роздорах, це гай-гай, то що ти докладеш на тому, що признаєш його, Журбу нашого, нашого Федора Оксеньовича... Придивись-но гарненько, до пальця придивись. Ге, він?..

Журба зробив їх п'ятисотенницями, ударницями, а сам умів залишатися в затінку, непомітним, необлаштованим, по-своєму нещасним та, либонь, по-своєму й щасливим. Та Паня і мертвого не виказала б.

— Ні! Це не він, — сказала Паня.

— Дак і я кажу, що не він! — підступив сюди Аристид Киндзя. — Навіщо ж, Хомцю, зводити наклеп на людину? Схожий — так... Але ж не він, непревзойдённо не він.

— Тоді шукайте десятого! Парашутів знайдено десять, а тут їх дев'ять... Он пан оберст каже, що без нашого їх тут не скинули б...

"Десятий..." Ось чому в Пані таке відчуття, що Микола десь поруч. Може, навіть сидить десь в очеретах, і дивиться сюди, і бачить зараз свою Паню. Наче струм пробіг по тілу.

— Но?... — наблизився Ріхтер, бачачи, що Чорновух у розпачі.

— Нема тут її чоловіка. Сад був колись їхній, що правда, то правда. Але хазяїна саду тут нема.

— Пльохо. Где он? — запитав Ріхтер у Пані.

— Хто? Микола? Звідки ж я знаю?

— Снайпер! — зробив дивний наголос Ріхтер на останньому складі. — Десятий! Він підняв гвинтівку з якимось пристроєм на ній (оптичним прицілом). — Вот его винтовка. Да, его?

Паня розвела руками. Ріхтер поцікавився, чи її чоловік комуніст. Паня сказала, що він був кондуктором на поїздах, а про те, що він комуніст — вона не знає. Він такий заклятий, що не говорив їй про це.

— А сама вона — комуністка? — запитав Ріхтер через перекладача.

— Я?... Через цей сад... — показала Паня.

І тут Шварц зробив рішучий стрибок на дерев'янці. Він сказав Ріхтеру по-німецьки, що сад був завеликий, і через це Паню не прийняли до партії, а сад усупільнили. Він, Шварц, ховав її матір, тому знає деякі подробиці.

Коли німці вибралися з саду, Чорновух напав спершу на Киндзю, тоді на Паню.

— Дурень ти, Киндзю, останній дурень! Що тобі до того — Журба це чи не Журба? Сам бачу, що не Журба. Але ж схожий. Хоче, щоб був наш — на тобі нашого. Де його взяти того десятого, де? Може, він у руду провалився, може, якраз отой десятий і є наш, ріднесенький, десь досі снідає собі дома, а вони: ні! ні! ні! Рахуби на вас нема, які ви темні люди. Тут село на волосинці, — що йому варто, отому Ріхтеру, за того десятого знищити усіх нас до ноги, спалити Зелені Млини, зрівняти з землею? Ні, добра б вам не було! Лемки! Збрехати навіть не вміє якомусь паршивому німцеві. І вона ще тут виставила шийку перед оберстом! Кондукторша! А може, отой десятий якраз і є твій Рак? Мовчиш тепер? Ге?

— Дядьку, не кричіть перед мертвими...

— Їм уже однаково, викричались. Бились, як леви. Сімнадцять супостатів на смерть і дві машини поранених. Яка страшна ніч. А Ріхтер — не дурень. Тут точно не обійшлося без нашого. Без нашого їх тут не скинули б. Хто знає в Москві про ці хутори, про криниці, про зарості? Думати треба, Киндзю, оцим млинком думати — (показав на голову). — Ворог хитрий, а ми за нього ще хитріші. Бо так нас і кури загребуть. Подивись, які хлопці! А всі лежать. Одна малесенька помилка — і кінець. А десь матері, жінки, діти чекатимуть тепер... Ох-хо-хо!

— Тихо! — заляк нараз Киндзя. — Ви чуєте?

— Гарчать мотоцикли...

— Ні, ні... — Киндзя звик дослухатися до свого млина, у гемонстві паровика вмів відтіняти найтонші звуки. Так його слух одразу вихопив щось з гуркоту мотоциклів, що віддалялись. — Наче хтось закричав на ставу.

— Може, хто з них? — озирнулась Паня на вбитих.

— Тут усе... — зняв кашкета Чорновух. Зняв і Киндзя.

Стояли всі троє, вслухались. М'яко опадав лист з горіхів.

— Могло видатись... — мовив Киндзя.

— Могло. Після такої ночі... Поховаємо їх тут, на горі. На сонці. Так, Киндзю? Не скидати ж їх у криницю, як наказано.

— Якись документи при них були?

— Нічого. Радіо і чистий папір. Кілька тоненьких брошурок про кооперацію.

— При чому тут кооперація? Яка тут її роль?

— А ти мене спитай... Либонь, котрийсь із них петрав у тому ділі.

— Може, лавошник?

— Гелій Микитович?

— Який парашут витримає нашого Гелія Микитовича?

— І то правда. Для нього й два парашути мало.

— А війна їсть вагу... — сказав Киндзя.

— Клади парашути, Киндзьо, на воза, а ми з Панею виберемо для хлопців місце. — До Пані: — Твій був сад, ти й місце підшукай гарне. Ходім, Паню.

Коли відійшли, Чорновух зашепотів скоромовкою:

— Дідько його знає, вірити Киндзі чи не вірити? Десятий чи не в монаху сидить...

— Коли мене везли сюди... — зупинилась Паня, — там начебто хтось кахикнув... Мене всю аж у жар кинуло. Ану ж почули б німці...

— Вони в касках. Глухі. Не зупиняйся. Йди собі, як ідеш. Я теж зачув, коли їхав сюди з Киндзею. Стогін зачув. Ще Киндзя питає: "Ти нічого не чув, Хомцю?" — "Ні, нічого..." — "То й добре. То почулось мені". А мені не почулось... Стогін...

— То Микола... Я відчула, що він тут. Іще звечора відчула. Ну така тяж на душі. А тут іще "скрипаль" до хати. Подумала собі: це моє горе прийшло...

— Який скрипаль? Сильвестр?

— Та ні, той, їхній. Злий Іоакім...

— Не прийде більше... Іще ввечері його на смерть... Снайпер. То як з Киндзею? Признатись, чи хай везе парашути до клубу?.. Ну, осьдечки гарне місце. Під цією грушею. Це спасівчанка?

— Це — красна панянка...

— Я питаю, як з Киндзею? Не хотілося б, щоб він знав про монаха...

— А чому, дядьку?

— У Киндзі млин...

— То що?..

— Видасть твого Миколу, чи хто там... І вже матиме млин. Я цей млинарський дух наскрізь чую. А дзуськи йому! Нехай везе парашути! Так?

Пані стало страшно від цих розмов, страшно за Киндзя. Чи вже ж Аристид встиг зробитись отаким? За який місяць. Сказала: "Нехай везе..."

— Ходім. Голову як тримаєш? Ти п'ятисотенниця...

Киндзя вже вклав парашути. Хотів забрати й Паню, та Чорновух і тут зметикував. Страшно йому одному залишатися з мертвими. Киндзя щоб не барився, а повертався мерщій з людьми та з інструментом, бо місце вибрали високе, сухе, а могилу треба викопати велику. А ще застеріг Киндзя про парашути.

— Десять є — десять і здай. Бо німці, чуєш, люди точні. Вони полічать... А шовк гарний, хустки були б вічні. Ге, Паню?

"І це вони на такій павутині спускались", — подумала Паня. Киндзя допитливо зиркнув на Паню, поїхав. Його візок задеренчав з гори й затих біля ставу. Чи не заїхав до ставу поїти коня. Саме так. Почувся посвист, то Киндзя поїть коня. А тут гайнув вітерець, прокинулись чуби у траві, таке враження у Пані, що зараз ці повстають і запитають у Пані: "А де ж подівся Микола?" Киндзя все не виїздить та не виїздить на греблю, наче заповзявся продовжити й далі ті Панині муки. Вже й у Хоми терпець увірвався.

— Що з ним? От гад, здогадався...

Збігають стежкою вниз, тоді біжать понад ставом і бачать візок у заїзді, де поять

коней, на греблі стоять чоботи, лежить одежа, а Киндзя у спідніх поліз до монаха. Доки Чорновух роззувся, Паня у платті вже була там. Кінь сам вийшов на греблю й зупинився біля чобіт. Став як на чатах...

— Хто? — запитав Чорновух з греблі. Він згадав, що не вміє плавати, то так і стояв там без чобіт. До Пані: — Твій?..

— Лель Лелькович...

— Живий?

— Наче живий...

Вибрали його, поклали на голубий шовк, а прикрили чи не його парашутом. Шовк увесь у череді й череда була на гімнастерці. На поясі був ніж, яким ріжуть стропила, то Чорновух вийняв ножа з ножен, пожбував у став, все ж менше доказів. Паня розплакалась, Чорновух цикнув на неї: "Прокляті лемки, те й роблять усе життя, що плачуть. А чи ти бачила, щоб німці плакали?" Паня згадала про білі черешні, на які полюбляв приходити Лель Лелькович, коли її кондуктор (тоді ще не головний) ішов у черговий рейс на товарняках. А товарняки ходять далеко, за тридев'ять земель, скільки-бо разів черешні починались і відходили без Миколи...

Конем правив Аристид Киндзя, то перед самим селом повернув до млина. "Ну, що я казав?" — шепнув Хомцю Пані. Винесли його на горище, а вже по тому Аристид повіз німцям парашути. Вартовий не пропустив Киндзю до клубу. Приїхав на дрезині якийсь високий чин, і вони розбирали там операцію. З клубу долинав крик, майже істеричний. Киндзя подумав, що такий крикливий народ не зможе нас перемогти. Вартовий полічив парашути, на одному була кров, то він хотів віддати його Киндзі, але повагався і кинув на купу.

Лель Лелькович останній виходив з оточення, брів через ставкові зарості, й тут явився йому з досвітку монах, тихо приймав воду. На горі, оточивши сад, усе ще кричали: "Рус, здавайся!" — хоч здаватися там уже було нікому. А тут тиша і цей журливий монах, такий знайомий Лелю Лельковичу. Вода вже зовсім крижана, а в ньому тепло, навіть затишно, якби не замekli сірники, то міг би й запалити. Потім підняли їх прочісувати сад, а він стояв собі у монасі, при самій греблі (у цьому й порятунок, думав він, що монах при самій греблі), вода падала невелика, верхня, набагато тепліша, ніж у ставу (він пробував її на пальці). Так він стояв там, по греблі раз по раз гурчали машини, мотоцикли, то в село, то з села, не займали його, і він не займав їх. І тут з мотоцикла, який мчав по греблі на повному ходу, автоматна черга по монаху, глупа, нагла, можливо, що й випадкова. Якийсь бравий німчик просто розважався, поглумився над цим сумним монахом вже на radoсax, що сам живий, вже після бою, вже по всьому... Тоді через смерть Леля Лельковича прокотився по греблі віз... З села. Либонь, з села. "Непревзойдённо так, — підтвердив Аристид Киндзя. — Ми везли останню хуру подушок для поранених. Щоб вони на них зотліли!" Лель Лелькович посміхнувся крізь біль. Сказав Киндзі, що там, у саду, у дуплі красної панянки він заховав гвинтівку з оптичним прицілом. "Якщо я помру, то щоб не пропала гвинтівка..." — "Непревзойдённо!" — погодився Киндзя, хоча й знав, що гвинтівку

німці знайшли. Присвітили у дупло ліхтариком, а вона там. Якось у них дивна пристрась до світла, страшаться нашої ночі, то всю ніч Лель Лелькович полював на ліхтарики. Вбиті ж не можуть застерегти живих.

Тепер, вишикувавшись істинно по-німецькому, березові хрести чапують біля клубу (Лелю Лельковичу видно їх з віконця) у палісаднику, між буйними, як ніколи, жоржинами. Жоржинам-бо звідки знати, що то чужинці — одне ростуть собі! На хрестах каски, згодом вони перекочують до дворищ, і лемки напуватимуть з них курей та індиків, то лише справа часу, а поки що ті сталеві атрибути Круппа засвідчують марність спроб уберегтися від смерті будь-кому на цій війні. Пробоїни, що зяють на касках, свідчать про те, що їхнім недавнім власникам довелося мати справу зі снайпером. Одна-єдина пробоїна на шоломі капітана (проти чола) виявилася для нього смертельною.

Так почив Іоакім Веймарскінд (дитя Веймара, чи що?), особистий номер 3 071 400. Сильвестру, як колишньому бухгалтеру, нічого не варто було запам'ятати той номер, який досі був таємницею для нього, а нині давав певне уявлення про ворожу армію (Сильвестр не знав, що всі ті номери, які перекочують із ший на хрести, зашифровані й не мають ніякої розвідницької вартості). Сильвестр був викликаний на відправу, грав з Баха, та, вичерпавшись, перейшов на веселі лемківські мотиви (також похоронні), але був неправильно витлумачений фельдфебелем і ледве не поплатився життям. Після відправи Сильвестр подався до млина, до "десятого", щоб повідомити йому деякі таємниці про германську армію (особистий номер Веймарскінда перш за все) та ще пограти для нього на скрипці, а німці тим часом справляли поминки, пили тиврівське пиво, привезене напередодні іще Веймарскіндом, і всю ніч бігали у палісадник, хоч і не так вільно, як раніше, остерігалися "десятого". На відправі фельдфебель поклявся перед загиблими неодмінно піймати "десятого", бо ж той, бачите, рано чи пізно, а конче має об'явитись у Зелених Млинах, або, як сказав фельдфебель, — *kommen nach Haus*. Пробираючись у Зелені Млини, щоб розшукати "десятого", я був такої ж думки: той неодмінно прийде додому, який-бо лемко обмине свою хату чи своє село навіть під загрозою смерті.

І ось в одну з таких ночей, коли окупанти випильновували "десятого", я постукав до Пані Властовенко у її недобудовану хату. Паня вибігла на ґанок в сорочці, боса, а її розплетена коса печально спадала на плечі й чимось нагадувала музику, яку я щойно чув, проходячи повз вигаслий млин.

— Це ти, Аристиде?

— Ні, це я. Відчиніть, Паню.

— А хто ж це буде?

— Ось відчиніть. Не бійтесь. Свої.

Паня відчинила, хоч могла б цього й не робити, відчинила й змигнула біло крізь сіни до хати. Він (так я далі називатиму себе) заходить, а Паня шукає сірники й не може знайти. "Ховаю від Марушки, щоб не спалила хату". Налапала-таки десь у ковбашці, покалатала ними — там два чи три. "Не світить", — застерігає Він. Місяць

зазира до ліжка, де спить Марушка, місяця того обмаль, одна чверть, тому в хаті лише кілька промінчиків, та й ті заплутались у Паниній косі.

— Я з Вавилону, — каже Він, відчувши, що вже щось належить казати.

— З самого Вавилону? — дивується Паня.

— Атож, з самого.

— Така далеч. Вночі. А тут десант позаминулої ночі... Чули, напевне, про десант?

— На селах тільки про це й гомонять.

— У Вавилоні також шукають десятого?

— Шукають. Але я втік сюди.

— Хіба ж ви десятий? Щось не знаю такого лемка.

— Для них кожен може стати десятим. І я можу. І ви... Коли що, вони розстріляють кожного десятого.

— Зручно, — каже Паня. — Ось вони і вигадали десятого.

— Ні, Паню. Цього разу не вигадали. Десятый був. Кажуть, що десятый був агроном Журба. Начебто він. Саме тому я і навідався до вас. Чи не подавав він якої звістки про себе? Ви ж п'ятисотенниця. Краща ланкова Журби. Ось я і прийшов до вас... Проходив повз млин. Там п'ятьма, полин довкола, а на горіщі скрипка грає. І що за скрипка?

— Ага, там завше щось таке коїться. Ввижається людям. То вішальник. Закляте місце. Чортівня якась. Там і до війни скрипка грала. І до революції ще. Кажуть люди. Я сама не чула, ходжу туди вдень. Ходила колись... Тепер млин стоїть... А вам же той Журба навіщо?

— Людина з Великої землі. Для зв'язку, для всього... Ми ж не збираємось тут сидіти склавши руки. Ми, Паню, готуємось до боротьби, то нам така людина, як він, як товариш Журба...

— І оце ви повірили, що ваш товариш Журба може стрибнути з парашутом? — щиро обурилась Паня. — Та він зі скирти боявся стрибнути! Ми якось пожартували, спустили його зі скирти, то він, доки летав, так кричав, ніби його різали. Теж мені знайшов десятого. Та він з ліжка боявся б упасти.

— Ну, хтось-то його примітив?

— Серед убитих не було Журби. Кого-кого, а я уже впізнала б нашого Федю. Федора Оксеньовича. У нього така руда голова, що рудішої ніде в світі немає. Вже німці нащо бувають руді, навіть тут у нас є один, та куди йому до Феді. Ви коли-небудь бачили його?

— Журбу? Бачив...

— Ге, рудий?

— Рудий, чортяка. Але ж його могли постригти. Солдатів стрижуть.

— Якраз усі з чубами. Один був трішки схожий на Журбу. Лицем схожий. Та хіба такий! Я собі думаю — не було там десятого. Німці вигадали його. Ріхтер вигадав. Тепер вони кажуть, що то був снайпер. Ну який снайпер з Федора Оксеньовича, коли він жінок боявся? Було, проводить мене додому з курсів, то де вже взяти під руку чи пригорнутись, тьопав десь там позаду. Правда, агроном хороший був. Не гріх згадати. А

ви ж хто?

— Я? Хто ж я? Можу стати "десятим"... Хотів би стати...

— Так це просто. Підіть у клуб. Вони вас розстріляють з радістю. Повісити можуть. У Глинську вже вішають. А мене ви звідки знаєте? Отак прийшли собі... Серед ночі.

— Я ваші портрети в газетах вирізував. Хлопцям показував. Пишався. Смішно, звичайно. Та було й таке.

— Писали мені солдати. Писали. З фінської ще писали... Мій Микола від тих листав життя не мав. Ревнощі, чвари. Якийсь бравий капітан одружитися зі мною надумав: "Дорогая Паня!.. Как бесконечно Вы мне нравитесь..." А ця Паня спини не розгинає все літо. Руки отікають.

А Журба ж такий був, що кожного бурячка полічить. Все пішло прахом... Ви не писали мені листів?

— Пригадуєте: я гнав полівкою стареньку корову моєї бабусі, а ви мчали з Лелем Лельковичем на колах. Він попереду, а ви за ним. Лель Лелькович упав у горох, а ви проскочили повз велетенські роги тієї корови на такий небезпечній відстані від них, що в мене (та й у корови) похолело в душі. Корова йшла собі далі, а ви зупинились і сміялися з Леля Лельковича. Це було надвечір, їхали ви на завод. На Лелю Лельковичу були білі штани, які стали від гороху зеленими...

Паня пригадала білі штани Леля Лельковича, засміялась, не так, як тоді, певна річ, зараз то був сумний сміх. Паня завішує вікно рядом, калатає сірниками, тре обачно, береже кожен сірник, запалює каганця на припічку. Світло хистке, і Паня в ньому також хистка і самотня. Відвертається до ліжка, бере з бильця тернову хустину, накидає на плечі й так стоїть, вглядається в його обличчя. Ні, вона не впізнає його, ніяк не впізнає...

Тоді він нагадує їй про Купріяна, про білі черешні в їхньому саду, отому ще, над ставом, на старому хуторі, нагадує їй, як вона плакала під черешнею, і про хліб нагадує, який вона принесла для нього того важкого року. Він ще спав, коли вона принесла хліб. А коли вони з Лелем Лельковичем вночі поверталися з кіно на колах, він стояв під шовковицею і плакав з ревнощів. Хлопчина той приревнував її до Леля Лельковича.

— Про царя Мину ви також нічого не знаєте?

— Про якого іще царя Мину?.. — дивується Паня.

— Ну, про царя мурашок. Пригадуєте, як на вас напали мурашки під шовковицею? Того ж літа, на буряках?

— А-а-а! — сміється Паня. — Було, було...

— Ну от. Тоді у мурашок був молодий цар Мина.

— І в них бувають царі?

— Я вигадав його. Для вас, для себе вигадав, щоб забратися у ваші коси й побути хоч трішки з вами. Я весь день був собі там. Став мурашкою, царем Миною став, і пробув з вами увесь день і всю ніч. Потім ціле літо добирався додому.

— У Вавилон?

— Ні, до мурашок, які жили під тією шовковицею.

— І що? Повернулись?

— Цар Мина розбився. Знявся на павутинці й розбився. А я ось через стільки років прийшов. Думав, що десятий заходив до вас. Що ви зведете мене з Журбою.

— Якби Журба опинився тут, то не обминув би моєї хати.

Микола подався на схід, а її з донькою Марушкою залишив стерегти хату. Хату не встигли вшити, ото й всього стріхи, що над головою, а хороми (там дві кімнати) так і стоять без крівлі. Якби він вмів ушивати, то вона найняла б його, ось підуть дощі, й пропаде хата без крівлі. Був один, повіз Аристарха на схід. Звідкілясь дмуть протяги, чи не з "хоромів", через щілини у дверях дмуть, світильник ось-ось погасне. Паня ставить його під коминак, виймає з коси шпильку, підтягує нею ґнота — нехай кіптявить собі у комин, а шпильку знову в коси. Тепер коси пахнутимуть гасом. А він думає зараз: а й справді, чи не найнятись йому до Пані вшивальником? Невже це так важко — вшити хату? Ану ж за цей час надійде десятий? Журба, а може, і сам Микола.

— Я згоден.

— Що згоден?

— Вшивальником.

— А ви вмієте?

— Я у Вавилоні... Аби околотити. Нароблю сніпків, і гайда.

— Кулі є. Бачили, там, надворі? Під дашком. Проте мало. Мій головний кондуктор учворив таку хату. На п'ять вікон. Здурів... Захотів усіх лемків переплюнути. Тепер мені іще цей клопіт.

— Якось вшиємо. Не святі горшки ліплять.

— Таки й справді були залюбились у мене, юначе? — всміхається Паня. У неї очі великі, карі, сумні. І наче срібні пташата літають у них. Йому боязко їх сполохати. Ось Марушка нагадала про себе з постелі — і пташата фуркнули кудись з очей, зблиснули крильцями, погасли. Марушка виросла з ліжка, ноження вилазять з решітчастих билець, пальчиками вниз, ступні чорні, заходжені.

— А що чути про Леля Лельковича нашого?

Пташата прилетіли, заграли в очах, тривожні такі.

— Нема його. Як у перший день пішов, так і нема... І Мальви нема. Кажуть, перейняли їх німці десь під Уманню, всю валку перейняли, кого повернули, а кого розстріляли. А я ж мала вже з ними їхати. Мальва прибігала двічі за мною. Одно: їдь та їдь! Ти ж п'ятисотенниця, знаменитість така. Прийдуть — першу тебе й розстріляють. А тут Марушка моя захворіла. Дизентерія, біда. Я й не поїхала. Не розстрілюють поки що. На буряки женуть. Теж цукру хочуть.

— Не вірте нікому, Паню, про Мальву...

— Повернулась?

— Повернулась для нас із вами. Вони шукають її...

— Лемки на неї дуже лихі. За хутори. Зігнала їх з такого добра. З кубел таких. Сади, городи які! А тут що? Нове село. Пустеля. Незакінчені хати. Вітри. А в мене з нею

своє...

Передумав казати Пані, що сама Мальва прислала його сюди. А тут ще цей десант. Треба б розшукати Журбу. Це необхідно. Це був би живий зв'язок з Великою землею. Всі певні, що десятий — з місцевих. Кому знати в Москві, що тут були хутори, що тепер там самі зарості, й криниці завалені, й залізниця близько. Прочувши про Журбу, відразу ж вважав ту чутку вельми вірогідною. Ніхто так не знав хуторів, як він. Його й шукати.

— Вам постелити? — запитує Паня. Звістка про Мальву її вразила, це чути в голосі.

Якби бабуса жила, подався б ночувати до неї. Померла напередодні війни. Зіп'яла хатину на новому місці й померла. Все скаржилась: "Яке життя в пустелі?" Хатина теж була недокінчена, то лемки відразу ж по смерті бабусі мерщій розтягли хатину на "підлатки". У степу лісу мало, а там, зі старої хати, такі дубові стовпики, та заміті, та варцаби, що в один мент хати не стало. Лемки не терплять нічого не закінченого, не "взаконеного". Микола Рак недаремно боявся за свою хату на п'ять вікон. Уже лишилася б від неї лише піч, якби не Паня. І так кілька кроків зняли над "хоромами". Хто зняв, коли — Паня не знає. Підбила подушку, менші прибрала на скриню.

— А млин стоїть. Киндзя все не може пустити. Аристарх забрав якісь триби. Що за триби? Тепер млин є, а хліба в хаті нема. Чудний Аристарх! Кажуть, довів він ті триби до Глинська, а там кинув у Буг. Щоб не нам і не їм. Тепер німцям привозять хліб, а ми без хліба. Є гарбузова каша з пшоном... Я насиплю, — метнулась до печі.

— А як він, Аристид Киндзя?

— Звісно, мірошник. Йому легко...

Каша смачна, гарбуз видався солодкий і без волокон. Коли довечеряв, погасила каганця, скинула рядно з вікна, промінь упав на ліжко.

Він відвик від таких високих подушок, не може заснути. В "хоромах" повискують миші. Лежанка іще гаряча, то Паня мусить міняти боки. Здалека підкрадаються поїзди до Зелених Млинів і мчать на повному ходу, без перестороги. Над хатою поскрипує кроквина.

— Паню...

— Не бійтесь, це завше так. Я вже звикла. — (То вона про хату).

— У вас колись було радіо. Ще там, на хуторі. Де воно?

— Навіщо воно вам?

— Послухати б, що там у світі. Де наші?

— Віднесла. Наказ був віднести, то я віднесла. Кирило Лукич, я і ще кілька чоловік.

— Ех, послухати б, що там у світі! А Кирило Лукич тут?

— Тут. Школу збирається відкривати. Все їздить до Глинська на велосипеді. Хоч старий, а їздить.

— Це правда, що в нього жінка німкеня?

— З-під Житомира. Там німецькі колонії були. А донька і син — комуністи. Нема їх. Тільки онуки всі тут. А поїзди гатять, гатять. Усю ніч...

— І як це так — віднести радіо?

— Що вам те радіо діалося! Спіть... У нас встають рано.

— Сплю... У вас драбина знайдеться?

— Вкрали разом з кроквою. У сусідів позичимо...

Вже котрий день Він вшиває Панину хату. Я ніби спостерігаю за ним збоку, через якихось тридцять з лишком років, і смішно мені, і боляче. Якщо Він вшиватиме отакими клаптиками, то це затягнеться, напевне, до кінця війни. Бере куля, ділить його на рівні чотири частини, тоді з двох частин пробує зв'язати кулика. Солома суха, ламається, мервється. Перевесла не зв'язуються, бо тяж сухі. Руки від них у суцільних кривавицях. Паня на буряках, будь вона тут, напевне, не потерпіла б такого вшивальника. І все ж якась велика сила традиції, селянський інстинкт примушують його зупинитися, подумати, чому кривавляться руки і чому стріха така кошлата, чому так важко прив'язувати кулики до лат і чому так на душі непевно, як і на хаті.

Скільки ж бо разів Він милувався вавилонськими стріхами, майже філігранною їхньою викінченістю, надто вражали його гребені на хатах — там свій малюнок, свій стиль, щоразу інший: то гладенький, ніби виліплений з рудої глини, а насправді з пирію, то з вирізами, наче їх випилювано з дерева, то з кроквинками, покладеними на гребінь так, що ніякі вітри його не заберуть. А як те роблять — не завважив, не перейняв. І нема в Зелених Млинах вшивальника, до якого можна було б піти порадитись. Подумав про Киндзю. Проте млин під черепицею, Киндзя, напевне, вміє класти черепицю, а на стріхах навряд чи розуміється. Є ще один чоловік: Кирило Лукич. Він уміє класти скирти, вміє вивершувати їх, то, напевно, розуміється й на цьому. Але піти до людини, яка щодня їздить до Глинська, — Він і думати про це не міг.

Лель Лелькович стежить за ним з млинового віконця і міг би дещо підказати вшивальникові (він довідався про вшивальника від Пані), але ж ніяк й не час іще. Вже й Марушка, бачачи, як він мучиться, як хапає поколені пальці в рот, заходилась допомагати йому, виручати дядька вшивальника. Одне кричить: "Дядьку вшивальник! Дядьку вшивальник! Знову розв'язався сніпок!" — "А хай він здохне!" — "Хто, дядьку?" — "Та сніпок же!" Марушка снує то вгору по драбині, то вниз. Марушка біла, ну викапаний Лель Лелькович: і очима, і носиком, і сміється так — спроквола, спроквола, аж ніби підступний у неї смішок. А Паня повернеться ввечері з буряків, гляне на стріху, посміхнеться, подумає: "Ну й вшивальник". Всю ніч у нього ниють руки, а Паня спить як убита. Через те кляте вшивання ніяк не з'ясує для себе, чи любить він Паню тепер? Кожну наступну ніч признає собі для освідчення, але стріха посувається так поволі, що про освідчення й мови не може бути. До того ж як геть звечоріє, Паня вмивається, перевзувається з польових чобіт у лодочки, одягає бузкову спідницю, білу кофтину, кидає тернову хустку на плечі й біжить кудись, залишаючи вшивальника приглянути за Марушкою. Паня повертала пізно, дедалі сумніша, заклопотаніша. Забувала протоплювати лежанку, то вшивальник робив це за неї, до її приходу. Подобалось слухати, як гоготить вогонь у лежанці, нишком спалював у ній помервлені кулі, замітав сліди свого невміння.

— Кажуть, що ви не зволожуєте кулів? — якось запитала його Паня, повернувшись

звідтіля.

— А навіщо? Он підуть дощі, помокнуть на хаті...

— А ви спробуйте.

— Якщо вам так хочеться...

Гей, гей! Пішло діло! Кулі пошовковіли, перевесла стали, як батоги, в'яжуть легко, вільно, одна радість витворювати кулика. А ще Паня подала йому юрка для перевесел, показала, як затягувати вузли, ну а дошку, щоб рівняти кулі, вже винайшов сам, хоч тому винаходу вже було понад три тисячі років.

Радів Лель Лелькович у млині, раділа Марушка, брала по сніпочку на плечі й носила "дядькові вшивальнику" на самий гребінь. Ну, а про нього вже й говорити нічого, тепер, коли його вітали з дороги, він не буркав собі під носа, як раніше, а знімав кашкета й повагом розкланювався, як великий майстер. Тож золота площина даху перед ним більшала, росла, милувала око своєю гладдю, ніби й справді вшито її шовком.

Повертаючись з буряків і бачачи, як хорошіє хата, прибираючи своїх одвічних форм, Паня мимоволі проймалася до вшивальника повагою, біла на смаженю останнє яйце (саме настала в курей осіння перерва) і навіть позичила в сусідів півсулії буряківки, натякнувши на те, що всі майстрові люди мають бути питущі.

— Куди це ви ходите, Паню, щовечора? — запитав Він чи не під впливом буряківки.

— У клуб до німців... — мовила Паня таким тоном, що мимоволі повіриш: ходить до них.

— Вони знають, що я тут?

— То що? Хай знають. Ви вшивальник. Хіба я не маю права найняти?..

— І справді до німців?

— А що? Чи ж я кепська молодиця? — Повернулась на каблучку Паня, аж вітер по хаті.

— Гарна. Тому й не хотілося б... Щоб люди бачили вас там...

— Мало чого... — і пішла, ледь приспавши Марушку.

Повернулася пізно, геть за північ. Не світила, роздяглася, вибралась на лежанку, яку він протопив для неї. "Шлюха... — подумав про Паню. — Знаменита п'ятисотенниця, а ходить до німців. Дружина головного кондуктора, який водить десь поїзди до фронту, коханка Леля Лельковича, який також там в окопах. І як Він міг закохатись у таку? Він, хлопчисько, неомірок. А нині найкращий вшивальник на світі. Завтра покладу гребінь, і баста. Геть звідсіля!"

З лежанки до нього:

— Цар Мина вже спить?

Мовчить. Зціплює зуби. Чи й варто було для такої ставати царем мурашок, а тепер "дядьком вшивальником"? Паня й разу не запитала, як його звуть. Знала, що він з Вавилоня, з Валахів, а тих Валахів на Побужжі — як котрого року маків у пшеницях. Що не село, то й по Валаху, та й не одному. Колись сюди мандрували з Валахії й осідали тут. Осідали турки, татари, серби, болгари, ну й валахи. Прізвища тут уже всі були

розібрані, поділені, то валахів і називали Валахами. Нічого, ця легковажна лемка, ось коли засіють дощі, ще не раз згадає про нього, маючи стріху над головою і тепло в хаті. Йому б помовчати. Але ж, якщо ти не байдужий до жінки, то які б почуття не шматували душу, а вигорнеться із того сувою щось недоречне.

— Хто вшивав хату до мене? Отут, над нами?

— Микола...

— Потекло б. Я перешив... Завтра кладу гребеня... Ну, а що німці? Весело там у них?..

Прийшла, сіла на краєчку ліжка. Вродлива, як ніколи, ще такою не бачив її.

"Геть!" — спалахнуло в душі й погасло.

— Ви знову поклали під подушку?

— Що?

— Револьвер.

— Поклав...

— Я сьогодні прибирала постіль. Побачила слід на подушці. Геть відбився. Як є. А сюди можуть прийти німці, побачать... Не кладіть більше. Воно ж не відпереться...

— Завтра я вже йду зовсім... Добре було б для гребеня дістати пирію. У нас, у Вавилоні, чудові гребені роблять з пирію. Вічні гребені.

— Хто ж нині бідкається пирієм? То ми кожную пиріїнку вибирали з поля. Аж страшно тепер, скільки праці на ті центнери.

— Для німців теж потрібні буряки... — (Скільки докору може вкласти людина в слово!)

— Сьогодні приїздив гебітс з Глинська. У білих рукавичках. Походив, понюхав бурячка і поїхав. Пан! Чужинець! Приїхав глянути на рабів. Пускають завод. Цукру хочать. А як на мене, то я б ці буряки згноїла. Нашу працю хочать повернути проти нас. Ось як воно, царю Мино.

— Лемки хитрі. Нехай придумують щось.

— Що ж вони, сердешні, придумують? На свою ж голову. Копаємо, прикопуємо. Мо', зима так і прихопить їх на полі...

— Чому це ви згадали про царя Мину?..

— Жаль мені його, зелененького. Не вміє зброї ховати. Сліди на подушках. А ворог страшний, хитрющий, все чує, все бачить. Так і загинути можна через необачність, через хлоп'яцтво. Он десантники. Самі обрали собі місцину. Хіба ж можна було?

— Не чути про десятого?

— Шукають... Німці шукають. Староста бачив вас?

— Бачив. Учора зупинив візка. Сподобалась йому робота. Теж хоче хату перешити. Вкрита, ніби навкидя, тече.

— Ось бачите, яка я легка на руку. Ви погодились?

— Я сказав, що завезу свій зарібок додому, тоді повернусь. Питатиме — ви платите мені пашнею. Центнер, два, скільки завгодно. А сам я із Шаргорода. Не збрешіть. Там сільце є під Шаргородом.

— З ним обережно. Хисткий тип. Одне око на схід, друге — на захід. Вам можна довіряти все?

— Така радість вшивати вам хату!

— Для солдатки вшити хату не гріх. Микола ж мій там! Та і за любов належить відробити. А як-бо ви думали? Але це жарти, царю Мино. Звичайнісінькі жарти. Не сердьтесь, але до сьогоднішнього ранку... Той, уже до вчорашнього, я могла думати про вас що завгодно. Ну, з Вавилону, ну, з Валахів. Ну і що? Чого раптом? Любов?.. Яка любов, коли смерть довкола! Дитячі захоплення! Могли бути. Це так. Але стільки років сплигло... Який тут цар Мина?.. Але є один чоловік, який повірив вам...

— Це ж хто?

— Лель Лелькович... "Десятий"...

— Ось хто!

— Він пригадав вас. По історії пригадав... Ідіть і скажіть Мальві Орфеївні, що він тут. Він чекає її. Чекає... Буде чекати. Якщо справді вона повернулася. Якщо вона є...

— Є, Паню...

— Як добре. Як добре, що вона є, що вона прийде сюди. А ти... А ви могли ж і приховати від мене?

— Міг, звичайно. Я все міг приховати. Все, Паню... Час такий. Люди тіні своєї жахаються. Але ж від вас приховувати?..

— Знать, ми ще не зовсім розхрещені. Коли віримо одне одному, самим собі...

— Коли ж мені йти?

— Зараз. Він помирає... Не кажіть про це Мальві.

Паня тихо заплакала. Коси лежать вкруг її голови, багато їх, і печаль від них на душі ще більша. Всі ці роки Паня любила Леля Лельковича, не переставала любити... А Він хіба що царем мурашок побував у її косах, та й тільки. Але хіба цього мало? Вмирає десятий... Вмирає останній з десанту!

За городами озирнувся на хату. Вже так і стоятиме без гребеня, бо коли іще він навідається сюди. Може, й ніколи. Паня стоїть на дверях, у сорочці, висока й печальна Паня. Прощається з ним. Він помахав рукою, йде, а Паня стоїть. На полі чорно бовваніє млин. Там світло, двері навстіж, лише верхнє віконце темне.

Йому йти повз млин. Там повно чоловіків, постукують, погрюкують, снують по млину, бідкаються біля локомотива. Зазирнув: тут Аристид Киндзя, Ярема — шкільний сторож, Кирило Лукич сидить на камені з зубильцем і постукує молоточком, Сильвестр зі скрипкою у футлярі. Сидить на східцях, що ведуть нагору, на другий поверх млина.

Лемки ремонтують млин...

Хочуть пустити млин. Для себе й для німців, певна річ. А то ж як, і для них, окупанти вимагають цього. Чи, бува, не тут помирає Лель Лелькович? Якщо тут, то які ж чудові лемки! Вони вигадали цей ремонт, це копошіння; це нічне пильнування. Вони хочуть бути з ним, а може, привезли лікаря й за віконцем (затушкованим мішечком) горять карбідки, відбувається складна операція. А все оте внизу — театр лемків, театр для ворога. От тільки чому Сильвестр зі скрипкою?..

Колись до Вавилону було тридцять п'ять кілометрів, коли ж іти обхідними дорогами, то стане набагато більше. Під млином велосипеда, кілька підвід, проте лемки не так уже й люблять Мальву Кожушну, вавилонянку, щоб заради неї ризикувати будь-чим: колом чи возом. Встигне — то встигне, а ні — так і буде. Обійдеться Лель Лелькович і без неї, хоч це його найбільша забаганка, може, й остання. За Леся Лельковича ж усі оті, що тут, ризикують чимось більшим. Що варто німцям прийти сюди, зазирнути нагору? Якщо Мальва не встигне сюди, то це буде його вина, а не їхня. Ще ж дійти треба до того Вавилону! А німці позапирали дороги, мости, ловлять десятого... Аристид Киндзя вийшов, побажав йому щасливої дороги. Що може мірошник за таких обставин, коли млин (те Він і сам бачить) ще не працює? Якби ж то працював, то вкинув би мішок борошна на підводу й справив би помольця до Вавилону. "Непревзойдінно справив би..." А так — з Богом!.. Рука в Аристида в мазуті, то він обтер її об штани, перш ніж подати. Зойк нагорі спонукав лемків до роботи. І лише Сильвестр не рухався на східцях. Вночі, коли всі розійдуться, він гратиме для Леся Лельковича у темному млині. Гратиме, аж доки той не засне. Музика, видобута з чесної душі, лікує, як твердить наш Фабіян. Але ж лемки знають про те і без філософа. Чудовий народ!..

Розділ п'ятий

Густа подільська ніч почалася відразу ж за Зеленими Млинами, а наче прокралася сюди з Таврії, де о цій порі ночі — як осіння рілля. "Єдина спільниця для десятого! — думаю собі, крадучись крізь сонмище ворогів, число яких множить та множить моя уява. Але втіха з того, що несла їм цю нашу подільську ніч довчасу перетворити на день, щоб застукати десятого просто поля та просто неба. Хай їхній знаменитий доктор Фаустус стане їхнім спільником і зможе щось подібне заподіяти з німецькою ніччю, та тільки не з нашою. Тільки б вона ненароком не вибухнула від того, що нерви мої напнуті, як струни на Сильвестровій скрипочці, який, напевно, тихо награв зараз у млині для Леся Лельковича, щоб не дати йому померти, бо тоді обірвалася б ця єдина жива ниточка, що могла зв'язати підпілля з Великою землею.

Де Зелені Млини, а де Гураликів ліс, та наче аж сюди чути мені ту скрипочку. Аж чудно від того, що людська уява здатна отак зберігати й наближувати згуки, але з ними мені не так самотньо й не так моторошно в цьому лісі, який знаю з дитинства, з тієї самої весни, коли ми, дітлахи, ключем тяглися з Вавилону сюди дерти воронячі гнізда. Ліс тоді здавався мені зеленим раєм, вороння тут плодилося мільйонами, встигай лише оббирати його, все в ньому квітло й буяло... Якись тіні наче жахаються, перебігають мені дорогу, застерігають мене. Вони не схожі одна на другу, й, ніби об'ємні, тілесні, живі, кожна нагадує мені когось із тих, без кого цей ліс міг би зараз зчужіти для мене. Он Валя Цибульська вихопилася з березової гушавини і кличе мене кудись, як нічниця у білому, — а куди? Он Микола Гуралик, мій товариш по школі, син лісничого, причаївся під дубом, щось показує мені рукою, — а що? Озираюсь у той бік — нема там нікого. Ліс — непроглядь одна, аж з тієї непрогляді виступає сам лісничий — Олександр Пилипович, у гербовому кашкеті, з ріжком, постояв, похитав головою й

зник.

Сухий перебір затворів (щось п'ять чи шість) перервав ті спогади... "Стій! Руки вгору!" Аж ось де вони причаїлися. У вербах, по той бік греблі. Небо втопилося у ставу геть усе, а я ніби стою посеред неба, насправді ж посеред греблі, тієї самої греблі, на якій свого часу освідчився в коханні Валі Цибульській. Була зима, на завод привезли фільм "Петро Перший", ми навчалися тоді в другу зміну, то всім класом вирушили на вечірній сеанс. Усі пішли через лід, а Валя мала нові чобітки, ніяк не могла в них на льоду, то я викликався вести її через греблю. У мене не клеїлось, Валя квапилась, ми і так запізнювались, а коли я вже ось-ось мав дійти до суті, Валя засміялася й побігла з греблі. Виявляється, якраз тиждень тому на цій самій греблі їй освідчився Микола Гуралик і також зазнав поразки, хоча й мав славу великого математика, а на додаток — батькове лісництво. Верби стояли в інеї, Валя у білій хустині, а теж наче в інеї, в душі ж такі гарні, чисті почуття до неї, що за них тоді не страшно було б померти...

— Руки! — кричить той самий голос з чорних верб.

Так багато затворів, а од верб відділяється всього дві постаті, одна гупає, аж гребля гуде, друга дріботить за нею, щоб не відстати. Поліція. Напевно, з Глинська. Чути по виправці, по кроку. Ріхтер їх щодня муштрує на плацу. Можна було б палити по цих двох, але ж ті, у вербах, не випустять живим з греблі. А може, гадають, що я не один, що решта в лісі? А я ж сам як перст. Якби мені зараз Микола Гуралик, я б із вами заговорив інакше. Гуралик чудово стріляв, навчився в лісі. Піднімаю руки, чей не порожні, разом з ТТ, який всю дорогу тримав напоготові. Піднімаю, що ж робити. А ці вже стоять, вперлися стволами гвинтівок у груди. Приглядаються, розпізнають. Здоровань — чи не Замарчук, новий начальник поліції з Глинська. Люди тепер і поліцаїв називають замарчуками.

...Цибульські переїхали сюди з якогось невеличкого міста, переїхали без матері, батько, головний лікар, або ж не мав часу займатися донькою, або ж потурав їй в усьому. Вона ж з теї свободи рано визріла, вкинулась у дівування, й досить одверто, доки ми, її ровесники, все ще у фазі чистої любові до неї. Залюбила вона в себе якогось Кулибабчука, із заводських, білочубого, вилицюватого, з гарними сірими очима. Щоправда, ненадовго. Кулибабчук потім одружився на Полі, рудій журбівській красуні, яка ще до того вже не одного парубка вивела в люди.

— Хто будеш? — запитує Замарчук.

...Ну, десятий! Як швидко, одначе, ти одвоювався. Лель Лелькович, справжній десятый, нізачо отак безрозсудно не вихопився б на цю греблю.

— Я? — (Ким би мені стати у цю хистку хвилину? Кулибабчуком? Ану ж бо знають чи знали Кулибабчука? До війни він працював експедитором. Експедитора могли знати. Ким завгодно, тільки не ним. Та й завелика честь для нього... Щось-таки було в мені до Цибульської іще й зараз). — Гуралик я...

— Лісничий? — аж відсахнувся Замарчук. Це таки він. Погляд у нього важкий, як ніч.

...Лісничого то вони знають, якщо тутешні, ще б пак не знати знаменитого

Гуралика.

— Син Гуралика... Микола...

— А йдеш куди?

— На завод іду... На нічну зміну.

— Де стоїш? Що робиш на заводі?

— Я? На мойці стою...

— Йдеш красти цукор?

— Який же на мойці цукор? Це там, на варці, цукор. — (Як чудово, що Павло Іванович, наш хімік, водив нас на екскурсію. Ось воно де знадобилося через стільки років). — А я — вода... тепла вода. Мию... Буряки мию. Хіба вам ніколи не доводилось бувати на мойці?

— Гуралик, кажеш?

— Гуралик...

Замарчук, не повертаючись, не змигнувши оком:

— Гуралик! Сюди! Бігом!

Що за напасть? Який іще Гуралик? Невже Микола? Великий наш математик, знавець небесної механіки, якому вчителі пророкували долю чи то Кеплера, чи то Лапласа — когось із них (Микола похвалявся математично відкрити орбіту Фаетона — загиблої планети). До цієї хвилини я був певен, що Гураликів нема в лісництві, за всіма моїми уявленнями про них, вони мали виїхати. Йде неквапом, мабуть, чув, ким я себе назвав.

Приходить, зупиняється, вглядається в обличчя пильно так, аж мороз перебіг по всьому тілу. Ні, не він. У Журбові жили ще якісь Гуралики, родичі цих. Та, може, це і є порятунок? Що йому варто, цьому Гуралику, сказати, що це я, Микола, син лісничого...

"Ну, Гуралик. Будь же Гураликом! Не губи душу, сам іще ж зовсім молодий". Зачув, зів'яв, знітився.

— Ну, він? — запитує Замарчук.

— Вперше бачу... — каже Гуралик і стоїть винувато.

Замарчук посміхнувся білими зубами, таки піймав мене, гаспид, на Гуралику. Напевне, й на Кулибачку піймав би, і на будь-кому. Кинув меншому, той, жвавенький, як сороканіжка, обмацує мене. Шастає по верхніх кишенях пальта, витрушує кілька сигарет та сірники (Паня виміняла їх у німців на яйця, то, власне, і вся плата мені за хату), після верхніх Сороканіжка тягнеться до спідньої — це мій кінець, там друга обойма від ТТ... Скрикує дико, та пізно вже...

— Десятий! — відсахується Замарчук, стріляє зопалу і гупотить до верб.

А тут падає Сороканіжка, падає Гуралик (він так і не встиг зняти гвинтівку з плеча), я ж засліп від спалахів, не бачу, куди бігти, стою над цими двома: "Гуралик... Гуралик..." Мовчить. А я ж то мітив у Замарчука... І Сороканіжка мовчить...

Ті ж, у вербах, приєдналися до Замарчука, вигупотіли з ним на узгір'я, куди круто вибігла дорога з греблі, похоробріли, палять з гвинтівок, безладно, може, по греблі, а може, викликають допомогу з заводу. Озвалася лише "овечка", яка могла щойно

прибути з Пилипів. Кілька днів тому німці пустили завод, то "овечка" підвозить з Пилипів вапняк, вугілля, буряки. Озвалася мляво, наче стомлена дорогою. До війни по заводській вітці ходив куди солідніший поїзд з власним вагоном, крім товарних, на поїзд продавались квитки до Пилипів (це звідси сімнадцять кілометрів). Далі вже Південно-Західна залізниця, великі станції.

Подвір'я Гураликів колись було таким собі зеленим райочком, обладнаним для людини. Вигинисте, зелене, на підгір'ї. Бувало, ввійдеш туди з дубового згромаддя й мимоволі замилуєшся його ідилічним життям: гудуть бджоли, сокочуть кури, з повіток пахне дровами й сіном. Пасіка стояла кучно, виставляли і її на першу вербу, від цвіту якої бджоли ставали жовті, як наче з міді. Здавалося, вони не гули, як всюди, а виддзвонювали в повітрі. Обидва Гуралики — батько й син — боялися бджіл, то пасіку доглядала мати, Катерина Григорівна. Стукаюся у віконце. Собака задзяволів у сінях. Підходить жінка, злякано, сторожко дивиться на мене. Ніби Гураличка.

— Катерино Григорівно! Це я... Пам'ятаєте?..

— Нема їх. Виїхали вони...

— Давно? — (Яке безглузде запитання!)

— Тоді ж. Як втікали всі.

— А ви ж хто?

— Новий лісничий... Вам лісничого?

— Ні-ні... Я до Гураликів....

— Виїхали...

Кривдно мені, що їх нема, а наче полегшало на душі. І колодязь той, з журавлем, і повітки, й дрова лежать рівними штабелями, і сіно в стогах, як за Гуралика... Жінка відходить, а натомість постає у вікні голова лісничого — скуйовджена, видовжена страхом, проткнута чорним вусом, якась украй недоброзичлива голова. Немислимо навіть уявити на ній того гербового кашкета, що його носив стільки літ Гуралик.

— Кого тобі?

— Микола, син лісничого, не об'являвся тут?

— Не об'являвся... А що?

— Коли об'явиться, то скажете, що його друг навідувався.

— Який друг? Звідки?

— Він знає...

Іду геть з цього подвір'я, від цієї химерної голови у вікні. Собака все дзяволить у сінях. Ті можуть прийти сюди за Миколою. Треба швидко вибиратися з лісу. Десь тут недалеко заводський став переходить у руду, в болото. Там має бути гать. Ще Микола якось казав мені про неї — взимку, коли гать промерзає, нею ходять вовки на полювання та ще лісові злодії. Микола з батьком часто ходили туди в засідку на возків. І на злодіїв. Новий лісничий може й не знати про неї, мені ж саме враз скористатися гаттю.

Микола запевняв, що в цих нетрях водяться болотяники. А це і сам бачу його: весь у баговинні, очі горять — постояв, похитав головою і зачалапав на гать. Тільки, дивна

річ, босий, а чоботи, зв'язані за білі вушка, перекинуті у нього через плече. Микола тоді нічого не говорив про чоботи, та і які в біса чоботи у болотяника, вони, напевно, як і сам болотяник, плід моєї з'явленої уяви, вигадки. Але ж гарна вигадка, коли застерігає тебе, показує тобі дорогу. Гать і справді нікудишня, хистка, місцями зника у твані — вовча гать. Привиду байдуже, лише в одному місці притопилася під ним, наче і він живий, а мені складніше, один необережний крок — і на той світ. На самій скруті над Журбовом спалахнула ракета, долинає гарчання мотоциклів, а в хор журбівських собак вривається щось зовсім чуже: вівчарки. Один раз на Хорольських болотах мені вже доводилося чути їхнє виття: пронизливе, пробирає до кісток. А це могли підоспіти з Глинська. І болотяник кудись запропастився, як на теє. Хіба ж можна довіряти життя привидам? Гаті нема, обірвалася зовсім... Лише чути, як хлюпотить струмок, пробивши собі й тут дорогу.

Вівчарки стали на слід, ведуть до лісництва. Лементують люди. Напевне, вивели з хати лісничого, лісничиху, дітей. Підпалили хату чи щось у подвір'ї сухе, спалахнуло враз, освітило ліс, болото. І тут я бачу, що твердь за якийсь крок від мене, по той бік струмочка. Перебираюсь туди, дрібноліссям дістаюсь до мокрого луку.

А тут світанок. І коні. Журбівські коні... Після біганини по вовчій гаті коні — як мана. Чималенький табун, начебто розполоханий. Повставали лошата, потягуються, як діти спросоння, одне біле на весь табун, а його білої матері не видно, не видно й конюха нічного, напевне, звечора їх сюди приганяють, а вранці приходять за ними.

Між старими, виробленими шкапинами, геть байдужими до моєї появи, є іще сторожки, бистроокі, акурат для мене. Он хоч би гнідий коник, що помітив мене чи не перший і зафоркав з перестороги. Іду до нього: ксьов, ксьов! Цьос, цьос, цьос! Підступив, а тоді на дибки й геть від мене. Кидаюсь до другого, до третього — те саме. Збурився весь табун. Собаки вже гавкають у Черемську, там, де привидівся мені болотяник (мабуть, ще той, з Миколиного дитинства), а тут людина метається в табуні, благає вже викислі очі шкапин, хоч які-небудь, та все даремно.

Горить лісництво. Гуралик набудував багато, є там чому горіти. А пошукові собаки вперлись у болото, загубили слід, не можуть знайти гаті, виють сюди, напевно, зачули коней на лузі. Так і не доп'явши коня, біжу вже й бозна-куди, проклинаючи коней, які даремно забрали у мене стільки часу, коли тут дорога кожна мить.

Ось і заводські ваги. Стоять осторонь від поля. Одна для машин, друга для підвід, дві будки під одним дахом. Ще тихо тут, ще немає підвід, та ось-ось почнуть прибувати. Звідси я можу дістатись у перше-ліпше село, доки ті шукатимуть десятого в лісі. Дивна, підсвідома радість враз охопила мене перед цими вагами.

Ще до війни про ці ваги я чимало наслухався від вавилонських селян. Уже й не знаю, як на інших заводах, на цьому вони начебто були місцем великого ошуканства. Саме тут, на вагах, спалахували вічні конфлікти між колгоспами й заводом. Вавилон, а за ним і інші колгоспи, присилали сюди своїх довірених, людей непідкупних і доконче таких, які б і самі щось тямили на терезах. З вавилонських найдовше протримався Фабіян, але наприкінці сезону начебто й він зіспівався з Теофілою — тодішньою

вагаркою, і був відкликаний з цього поста. Після нього сюди прислали Явтушка, той проявив себе якнайкраще, і, може, завдяки йому Вавилон поставив того року рекорд по буряках. Вперше!

Та вже наступної осені Явтушок, знову посланий сюди, закохався в Теофілу (вона була вродливою й до того ж самотньою жінкою), почав шахраювати заодно з нею і також був з ганьбою відкликаний у розпал сезону. Явтушок при згадці про ваги гарно згадував Теофілу, називаючи її "смертельною жінчиною", що в його понятті було вершиною хвали.

Тепер діяла лише вага для підвід. Будка була замкнена (на віру), за замок правив костиль, увіткнутий у вушко, — таке недбальство до війни було б неприпустиме. Причиняю за собою двері й кілька хвилин ніби вживаюсь у це нове притулиско, тоді знімаю пальто, все в череді та реп'яхах, кашкета, вішаю на гвіздку біля дверей. Дзеркальце, вмуроване у стіну, нагадало про Теофілу. Сідаю на стільці перед терезами і вдаю із себе бозна-якого вагаря. З першою ж підводою гайну звідси...

Але ще рано — нема ні клієнтів, ні Теофіли, завод тільки-тільки прокидається, німці прочісують ліс, чути короткі автоматні черги, поодинокі, розрізнені постріли, а я дивлюсь на терези, намагаюсь збагнути ту механіку. Відкидаю замок, і терези починають грати, чутливі до найменшого переміщення важка. Дерев'яну площадку, що надворі, перед віконцем, вага піднімає легко, як пір'їнку. Але чи спрацює вона, коли там стане перша підвода з буряками? В шухляді столика знаходжу кілька книжечок із бланками квитанцій, олівець (огризочок) і копіювальний папір, що хтозна й скільки разів був у вжитку. Квитанції довоєнні, наші, на них стоїть графа: колгосп, радгосп, ланка, прізвище здавця, вага бруто й нетто, чиста вага. Напевне, й вагарка довоєнна, бо хто ж іще здогадався б зберегти оці квитанції на вагах?

Десь за лісом озвалися вози, вантажені, поскрипують, либонь, їдуть через греблю. Або журбівські, або ж наші, бо якоїсь іншої дороги сюди з Вавилону нема — тільки через греблю. Зупинилися, затихли, чи не перевіряють їх, та щось довго перевіряють, а тут на терезах кожна хвилина дорога: швидше б починалося життя, потрібен рух якийсь, потрібні сліди, сліди, сліди, щоб збити пошукових собак з пантелику. Вози знову рушили, тягнуться на гору через ліс. Повз ваги йдуть вервечкою журбівчани на зміну. Сюди долітають слова, уривки фраз. І всі про одне: про сутичку на греблі: "Ні, ні, куме, це не один. Це була гарна компанійка... Замарчук каже, стріляв один, а було їх двадцять чи й тридцять..." А кум — просто не кум, а золото: "Шкода, що не поклали Замарчука. Гад гадом. Минулої п'ятниці примусив мене зняти штани та витрусив гарний пуд цукру. Я його у штани насипав, поверх спідніх, так він, гаспид, і там знайшов. Просто нюхом чує". — "Наскочить колись, наскочить..."

"Так це не той Гуралик?" — "Ні, не той. Хіба б той Гуралик подався в поліцію? Хто б того Гуралика туди взяв? Гураликів ліс! Гураликів син! Боронь боже! Їм тільки подай того Гуралика. Вони б його живцем спалили". — "А гарний був куточок, правда ж?" — "Нічого не щадять, гади..."

"Вагаря ще нема". — "Важити ж нічого. А пригадуєш, Омеляне, в ті часи що

творюлося тут о цій порі?" — "Як же, вічні черги до ваги". — "Слухай, Омеляне, а нинішній вагар тобі нікого не нагадує?" — "Вусань?" — "Ага, вусань". — "Здається, ні". — "А пригадуєш, Омеляне, був колись у Глинську Тесля такий. Райкомівський секретар. Невеличкий такий. Виступав на заводі. На мітингу. Мене тоді витягли на той мітинг..." — "Такого не домовка?" — "Е, я тоді в ударниках ходив. На мойці стояв..." — "Ну, ну". — "Так це він. А не ступити мені кроку, що він. Ну викапаний тобі Тесля". — "Вагар?" — "Вагар". — "Мовчи! Очі не виділи, а вуха не чули, — мовив Омелян, теж літній робітник. — І вигідає собі чоловік..."

Отакі розмови. Підводи вже сунуть сюди під гору (завод стоїть на горі, з трьох боків оточений ставом, тобто Чебрецем, перекритим у цих місцях), чути, як погоничі погукують на коней. Зараз має підійти вагар. Чи вже ж Тесля?.. Оживає заводська кузня, тоді зачаккала "овечка" десь біля депо, напевне, готується у Пилипи. Прогув гудок — попереджувальний, а ще прогуде основний, — так було і до війни.

Кажуть, комендант Клаус після цього гудка стає на прохідній з канчуком і б'є кожного, хто запізниться. Жінки й дівчата плачуть, а чоловіки терплять того канчука мовчки, лише механік, літній чоловік, якось огризнувся, то був засічений до крові.

Ось і основний гудок.

Іде... Чоловік середніх років, невисокий, у брезенті, правда, поношеному вже, в чоботях, геть запилених (де можна отак припилити чоботи?), у кепці зі зсунутим на очі козирком; гарно так іде, чинно (ще б пак — вагар!), тихо насвистує (знайшов час для свисту, ось я тебе потримаю у цій будці без обіду, то спаде з тебе оця награна безтурботність). Зупиняється перед дверима будки, затих раптово, напевне, помітив, що костиль не на місці, тоді прочиняє двері й, побачивши мене за терезами, все ж заходить. Проникливі сірі очі дивляться на мене з ледь прихованим подивом, а обличчя поймає посмішка, не така вже й безтурботна. Так і хочеться уявити це обличчя безвусим і з ямочками на щоках.

— Важиш?

— Ще не було нікого... Он ідуть...

— Це Вавилон. Ранні птахи... — Два золотих передніх зуби надають його посмішці чогось лукавого і, либонь, хитрого.

— У напарники мені, чи як?

— Я?.. Так зайшов. Хотів побачити Теофілу...

— Це ж хто?

— Теофіла? Вагарем була до війни...

— Ага, Теофіла... Була, кажуть, така. Обважувала тут. Родичка твоя?

— Родичка. Вони з батьком якісь там родичі.

Він зиркнув на пальто на цвяшку, підбив козирка з очей, і знову ті два золоті зуби сяйнули в мій бік, якось недобре сяйнули під вусами, що теж із прозолоттю.

— Давно тут?

— Недавно...

— А вони там з собаками?

— Хто?

— Німці. Хто ж.

— З собаками...

— А як прийдуть сюди?

Вже бачу з віконця Явтушка на передній підводі. В фуфайці, у шапці, правує на ваги. Позаду нього стримлять увіткнуті в буряки дрелі. Ще не зліз з воза, а кричить у віконце:

— Доброго ранку вам!

— Привіт, привіт! — поспішає відповісти йому вагар.

Тоді показує мені на куток, сідає на терези, ловко соває важком, щось помітив на терезах, гука Явтушку:

— Голий, таку-перетаку, коня прибери з ваги!

"Хіба ж товариш Тесля міг би отак?"

Той згонить коня, зате важить і себе заодно з возом, — мені видно, як він стоїть на краєчку вагів.

Замкнувши терези, вагар виписує квитанцію, подає її Голому через віконце, той доскіпливо розглядає її, бурмочучи щось собі під ніс, перше ніж прибратися з ваги. Відчувається, що в них нелади з вагарем.

Сім підвід прибуло з Вавилонa. Щось не всіх погоничів упізнаю, а ось Федора Ямкового знаю як облупленого, він у всьому солдатському, а буряки привіз чи не вперше, ніяк не може втрапити на ваги — то недоїде, то переїде, січе коней по очах, здаючи назад.

— Вже? — запитує вагар.

— Важ! Важ не важ, а цукор не наш!

— Ого, навалив, — зауважує вагар, тоді заповнює квитанцію: — Ти вперше?

— Вперше.

— Прізвище...

— Ямковий... Федір по отцю, а по матері — к чортій матері...

Різкий, строгий, але добрий, одне літо я був у нього погоничем на жатці, трудоднів заробив, як ніколи. Він уже з'їхав з вагів, та вагар гукнув його:

— Гей, Ямковий, квитанцію забув.

Ямковий повернувся до віконця:

— А що, і тепер квитанції видають? Ото біда!

Ямковий підбіг до віконця, забрав квитанцію і, склавши її вчетверо, заховав до нагрудної кишені, на якій був слід від якогось значка, може, від ППХО. Ямковий до війни побив у Глинську рекорд із стрільби у протигазі. Я відвернувся, щоб Ямковий не впізнав мене. Та жаткарі, напевне, своїх погоничів не так пам'ятають, як ми їх. Та й коли це було! У Глинську вже секретарював Валігуров.

Коли всі переважились, вагар підморгнув мені, забарабанив білими невиробленими пальцями по столику. Тоді дістав з кишені капшука, справжнього, з кабанячого міхура, запальничку й невеличку книжечку, складену з газети. Вирвав листочок, довго

обстукував один крайок зубами, саме отими двома, золотими, так роблять заправські курці, щоб папір краще склеювався. Від першої ж затяжки цигарка спалахнула під вусами, та він звично задув полум'я.

— Німці, німці, а газети не вміють зробити. Горить, як порох... Закурюй. — Показав на капшук. Чи не занадто пильно стежив за тим, як я звиваю цигарку, либонь, залишився задоволений з того, як ловко я це зробив. — Горить! — показав він на мою цигарку, коли я запалив. Вона справді вся почорніла.

Глянув ще раз на моє пальто на цвяшку.

— А пальтечко, пальтечко яке! Хоч би реп'яхи обібрав.

— Не встиг...

— А як опинився тут, у будці?

— Я ці ваги ще до війни знав.

— Ого, який давній.

— Буряки сюди привозив.

— Звідки?

— З Вавилона.

— А тепер куди?

— Туди ж...

— І цих знаєш? — показав на валку, що одважилась.

— Як облуплених. Як не знати Явтушка. І Ямкового впізнав. Колись у нього поганяв на жатці. — Так і кортіло сказати: "І вас знаю. Ви товариш Тесля?" Але ж ніби нічого від Теслі. Зняв кашкета, геть лисий, а той чубатий був, та ще який чуб! Як у голови Раднаркому Чубаря.

— З якого табору?

— Втік? З уманського. З ями...

— Рядовий?

— Рядовий...

— А тут сьогодні бій на греблі був. Поліцаїв побили...

— Хто побив?

— Отакі, як ти. Хто ж...

А які ж очі були у Теслі? Не пам'ятаю очей... щоб запам'ятати очі, треба хоч раз їх побачити зблизька. Як ось ці. Руді, з вогниками. І до чого це сказано: "Отакі, як ти..." Певно, здогадується...

— Ось тобі ключ. — Він виклав його на столик. — Забирай оце, — показав на моє пальто, — і он тими двориками, бачиш? — підвів мене до віконця, — пройди до ставу. Там стара пекарня. Над ставом. Чорна труба на ній. Двері з причілка, вузьенькі. Зачиняйся й чекай мене. Мене замінять десь о шостій. Служба, брат... На випадок чого там є хід на горище. В кутку коридорчика. Тільки вибереш драбину на горище... Зрозумів? Теж мені вагар... — з докором сказав він, вішаючи на цвяшок свого кашкета, і знову сів за терези. Підходили підводи з Райгородка. — А пальтечко своє вкинь у став, щоб і духу його не було. Та дивись, не наткнись на поліцаїв. На заводських...

Йду до пекарні через тісні дворики, тоді переходжу головну вулицю, власне, і єдину, біля входу на завод стоїть вартовий у цивільному, але з гвинтівкою, ще один стоїть біля хвіртки того будинку, в якому жив колись Соловйов, директор заводу. Там, за мурами, дворик, фонтан, кілька старих лип, тепер цей дворик займає комендант Клаус. З колишнього пожежного депо виходить ще один з гвинтівкою, переходить вулицю, либонь, іде міняти вартового. Я тим часом чимчикую вниз, до пекарні, несучи своє пальтечко. Тесля колись був чубатий... Головні двері забиті, проти них висихає бур'янець, а стежка з кам'яними приступцями веде до вузьких дверей.

У кімнаті все ще не вичах запах гашеного вапна. Загратоване вікно виходить на крутий пагорб, і тому зараз тут усе ще світає, тоді як на горі уже давно ранок. Напевне, раніше, коли працювала пекарня, ця кімната правила за склад для борошна, а може, й для готового хліба. Пливу на дві конфорки, мабуть, також поставлено тільки тепер, а димаря від неї виведено надвір, через стіну, там видно коліно з білої, необпаленої ще жерсті. Під внутрішньою стіною, сушішою за інші, стоять двоє залізних ліжок, проти вікна столик, на плиті чайник та ще якийсь нехитрий посуд. В глухому кутку — бутель у круглому лозовому кошику, на півтора або й два відра, заткнутий. Біля плити відерце з картоплею й кілька цибулин на ній, а на столі чайна тарілочка з сіллю. Оце і все. Є дрова й сірники, є сіль. Якби ще вода, я міг би наварити картоплі й зажити у цій норі не так уже й погано. Але ж води катма (на ту хвилю я забув про став, який підступав до самої пекарні).

Загалом тут не так уже й кепсько, якщо вагар має якесь відношення до війни. Підходи до пекарні чудові, а саме житло наче заховане від людського ока, хоч і недалеко від особняка коменданта. Це також неабияка перевага.

Нещастя ж мої почалися з бутля, до якого я, прихопивши квартиру, підійшов з найскромнішими намірами. Але треба ж було в таку мить завищати "овечці"... Те, що могло вдовольнити у маленькій дозі, перетворилося на чад, з якого я поспішив вибратись. На ставу рідшає туманець, чути, як в очереті скидається щука — у неї саме ненасить. Сідаю на камінчику, на якому мешканці пекарні, напевне, перуть свої сорочки і миють чоботи. Завод уже ожив, лунко озиваються молотки на чанах для меляси, — то латають чани, побиті кулями та осколками. Десь піднімають щось важке, можливо, встановлюють котли на дифузії, і чути голос старшого: "Раз-два! Взяли!"

Іду до хати збирати скалки від бутля, скидаю їх до того самого кошика, в якому так упевнено перед цим почував себе бутель. Ніколи не слід починати обживати хату з бутля. Але тут і господар. Ступив по калюжі в мій бік, пильно глянув у вічі:

— Десятий?..

Що вже й казати йому. Десятий помирає у млині, в Зелених Млинах, а я, напевне, з тих самих, що і він, вагар. Але відступати вже ніяк.

— Десятий...

— Вас погано там готували... — сказав він тоном людини, що не терпить заперечень. — Адже ти тут не один. Нас тут багато таких. Так-так, уяви собі, багато. А ти подаєш слід сюди, на завод, думаєш лише про свою шкуру. Пацан!

Хлопчисько! Он Голий, який возить буряки для німців, так і той ніколи б такого не зробив. Марш на "овечку"!

Показую на кошик:

— Через цю кляту "овечку" в мене вислизнув бутель...

Вагар помітив пальто на ліжку, підбіг, взяв його і, винісши надвір, пожбурих до ставу.

— Що ви зробили? Там обойма...

Він вибіг на камінь, підхопив пальто, подав мені.

— Забирай. Швидше ж бо!

Тоді пожбурих пальто далі від берега.

Неподалік від вагової стоїть "овечка" під парами, з кількома порожніми гарбелями. На першому гарбелі гурток вантажників. Схоже на те, що "овечка" довчасу залишила станцію і зупинилася тут, біля вагової, не випадково. Машиніст, уже літній чоловік, тримає руку на траверсі, а дверці відчинені. Бо ледве я ступив на східці, як "овечка" зачаккала, закрипіла всім корпусом і побігла на Пилипи.

Машиніст показав мені на залізне сидіння. Я присів. "Овечка", розбурхавшись, мчала на весь хід по розхитаній колії. А кочегар усе кидав і кидав у топку вугілля. На тендері шурхотіла його залізна лопата, у топці гуло, як у пеклі.

— Ай, молодець Гларіон! — посміхнувся машиніст, пильнуючи за дорогою.

Ліс, що його видно з віконця, плив нам назустріч, зараз він скидався на величезне багаття з гарячими вибалками і стійкими проти осені дубовими плесами на горбах. По цей бік лісу пошукові собаки на повідках гнали перед собою табун коней. Німці ледве встигали за собаками. Кочегар зайшов до кабіни, щось шепнув машиністові. Той кивнув у відповідь. Піт котився по обличчю кочегара, заливав очі, коли ж він протер їх і зиркнув у мій бік, то я мимоволі підвівся, тамуючи подив. Іларіоном виявився Яша Шморгун, знаменитий заводський перукар, так шанований свого часу нашою шкільною братією. І найгрізніші поборники шкільної гігієни нічого не могли вдіяти з нашими чубчиками, що їх так чудово облагороджував цей винахідливий цирульник. І все те буквально за гріш, хоча був майстром найвищого класу, — у нього стригся й голився сам директор заводу Соловйов і навіть начальство з Глинська, чим викликало гострі ревності глинських перукарів. Рано "радіофікований" (у перукарні вже тоді була радіоточка), Яша вражав нас своєю обізнаністю, а крім того, завше мав під рукою "живу" інформацію, тому посидіти в черзі до нього і послухати його було саме задоволення. Зараз уже якось і не уявити собі тодішнього життя заводу без Яші Шморгуна та його перукарні, яка була, крім того, ніби і своєрідним клубом, і ми, менші, вважали для себе за велику честь бувати там. Яша знав тоді нас, мабуть, лише по чубчиках і тепер не впізнав мене.

"Піду ще піддам жару", — і знову голосно зашурхотіла його залізна лопата. А тут машиніст мені на вухо:

— Піди поможи Іларіону. Хай тебе потом пройме. Там, у Пилипах, вредний німець. Не терпить білоручок. "Арбайт! Арбайт!" А на тобі ні спецівки, ні обличчя пристойного.

Ще може присікатись...

Він глянув на мої руки, що мали помітні сліди мого вшивальництва у Пані Властовенко, сказав:

— Що ж ти, брат, лізеш їм у лапи? Нельзя так, нельзя. Це німці, брат. З ними, брат, не шути. Коли щось маєш при собі — не носи з собою... Поклади сюди. — Він вказав на залізну скриньку для інструменту та пакті. — Бо німець вредний, наскрізь бачить... Не бійся, в мене не пропаде...

Викладаю, що ж робити. Тоді йду, беру в Яшка лопату, гачу й гачу в топку. Яша стоїть поруч, прогортає жар залізним прутом. Пилипи нас не приймають, на запасній колії стоїть товарняк. На заплomboваних вагонах жовті кола з червоними блискавками. Один вагон з охороною, і платформа з зенітками.

— Гази везуть, — каже Яша.

— Не вигадуй, — буркнув машиніст.

— Гази. Жовте коло з блискавкою — це гази. Охорона он, бачите, яка. І в кожного протигаз. Де ви бачили охорону з протигазами?

— Так, гази... — погоджується машиніст.

Через десяток хвилин відкривають семафор для газів, потяг тихо рушає... Тоді впускають нас... На пероні стоїть німець, якого прозвали тут Вапном. Вапняк привозять не лише для Журбівського, але ще для кількох ближніх заводів, а Вапно командує розподілом і вивантаженням.

Весь день вантажимо вапняк, носимо його на ношах з буртів по крутих трапах, зіпертих на вагони. Ні перекурити, ні перепочити — Вапно тут як тут.

Він, і правда, німець лютий, запеклий. Двічі нас з Яшком завернув од вагона, примусив довантажити ноші. Яшко остерігався Вапна, аж сіпався, коли той нагадував про себе. "Іларіон!" — кричав Вапно, ледь Яшко дозволяв собі перепочити хвилю.

— Чого він уївся на вас, Іларіоне?

— Сподобалось йому моє ім'я, — з сумом в очах пояснив Яшко. Потім додав, перевівши на жарт: — Та як Яшка не малюй, а він Яшко... ти, бува, не стригся у мене?

— Авжеж, стригся...

— Я ж то бачу — чуб наче знайомий...

— А я вас одразу впізнав...

— От біда! Всі впізнають, навіть діти, яких я хоч раз під нулівочку... Прямо носа не виткнути. Вже заховався на цій "овечці", однаково впізнають. Ніякого поняття в людей... Є Іларіон, і хай би собі був Іларіон. Так ні, Яшко і Яшко. "Мамо, мамо! Он Яшко пішов!"

— А вагаря нашого вам не доводилось стригти колись?

— Того? На вагах? А навіщо тобі? Чув сьогодні на греблі?..

— Чув... — І я знову запитав про вагаря. Ану ж і справді то сам Тесля. Перший-найперший глиньський секретар...

— Прибився сюди недавно. Спершу працював на ремонті, а це, як пішли буряки, став вагарем. Звати його Василем Андрійовичем... А прізвище Журавель. Це він

зупинив "овечку". З ним іще Тарасов. Мовчазний, строгий, Борис Іванович. Може, воно й не Тарасов, і не Борис Іванович... Але кадровий. По виправці бачу, що кадровий. Перед сном у ставку купається. Я буваю у них. Там такий гарний бутельок стоїть. Хочеш, зайдемо після каміння, пропустимо по стаканчику...

Я чи не надто сумно посміхнувся при згадці про бутель.

— Не віриш..

— Чому не вірю, Іларіоне, вірю... Тільки бутля того вже немає. Я сьогодні його розцокав...

— Ти?!

— Ненароком. Випадково...

— Отого, що в кошику?

— Того самого, зеленкуватого...

Іларіон зовсім присмутився. У нього безсоння, страшні ночі, а той бутель начебто тримав його на ногах.

На завод поверталися пізно. На підйомах "овечка", така шустрa вранці, чахкала, борсалась у власних димах, хоч Іларіон так само, як і вранці, обливався потом біля топки. Я лежав на камінні, не чуючи ні ніг, ні рук, дивився у визоріле небо.

Поруч у білих робах лежали інші вантажники, наче побиті, тіла їхні злилися з вапняком, скидалися на білі брили. Мене все більше охоплювала тривога за вагаря, за перукарню, за людей, які причаїлися на цьому заводі.

Зараз ліс стоїть тихий, зачаєний. Коло нього поїзд притишив хід, і один з вантажників, якого називали дядьком Петром, вже немолодий, сухорлявий чоловік у роботі, шепнув мені: "Це чи не для тебе, синку!"

Біля кілометрового стовпця, вкопаного осторонь насипу, стояв вагар. Я впізнав його по кепці, насунутій на чоло. Напевне, це він подав знак "овечці" притишити хід саме тут.

— Живий? — різко запитав вагар.

— Завдяки вам, Василю Андрійовичу.

— Ого, ти вже й по батькові величаєш... А звідки відомо тобі?

— Іларіон сказав. Кочегар.

— Базіка він, Іларіон. Сподіваюсь, ти не вибовкав йому про десятого.

— Я мовчав. Та він і сам здогадується.

— А як Вапно? Не чіплявся до тебе?

— Геть замучив. Продиху не давав.

— Справжній німець. Наш німець.

— Вапно???

— Ага, Вапно, Вапно... З Відня сам. Соціалістом був. Депутатом парламенту... Австрійського.

— Чому ж такий лихий?

— Щоб ви пізнали новий порядок. Поїзд з газами ще стоїть?

— Пішов.

— Ховаються вони з ним. Щось у них ламається, коли підтягують гази. — Зупинився раптом, пильно глянув мені в очі: — Вас викинули не на цей поїзд?

— Мене, Василю Андрійовичу, ніхто не викидав. І ніякий я не десятий. Десятый помирає в Зелених Млинах, а може, вже й помер. Ну, а дев'ять, ви знаєте, — загинули в бою. На колишніх хуторах.

— Молодець Тарасов. Він перший сказав, що ти ніякий не десятый.

— Я став десятим сьогодні на греблі. Потім ви ще підтвердили. Та й ці, на "овечці", напевне, вважають мене за десятого...

— Все правильно. Справжній десятый нізачо не поліз би на греблю. І на завод також не приплівся б. Ти коней бачив на лузі?

— Бачив...

— Справжній десятый піймав би коня й подався б якомога далі. Чому ти цього не зробив?

— Не зміг піймати коня.

— Не вигадуй... Просто не здогадався. Ще й посвідчення загубив на лузі. Червоноармійське посвідчення. Німці знайшли біля коней. Твоє прізвище Гейба?

— Вперше чую. — Я назвав йому своє прізвище. — І ніякого посвідчення при мені не було. Не знаю, хто його міг загубити...

— Тоді хто ж цей Гейба?

— Поняття не маю... — (Я згадав болотяника).

— Можливо, їх було більше? Не десять, а одинадцять?

— У Зелених Млинах знайдено десять парашутів. Десять... Це я знаю точно.

— Одинадцятого могли викинути тут. З рацією. Це інколи роблять свідомо. Для збереження зв'язку. На випадок провалу групи.

— Де ж він, цей Гейба?

— Щез безслідно. Німці прочесали ліс, обшукали завод, спалили лісництво — нема. А він чи не майнув на коні.

Він повернув на стежку, що вела в поле. На тлі лісу бовваніла скирта. Немолочена. Біля неї — молотарка, паровик, бочка для води, а неподалік, на стерновищі, що взялося вруном-сіянцем, паслися коні. Чи не той самий табун, що вчора, на мокрому лузі. Я мимоволі пошукав там біле лоша, та не знайшов.

— Клаус виганяє нас на нічну молотьбу, — що вдієш, доводиться. Ти що вмієш на молотьбі?

— Все вмію. У нас, у Вавилоні...

— Ти справді з Вавилона?

— Вавилонський.

— Ось що. — Він поклав мені на плече руку, легку, чутливу. — Відступати вже пізно. Будеш і далі за десятого.

Я мушу показати їм, — він кивнув головою в бік молотарки, — людину з Великої землі. Мушу. Хочеш — називайся Гейбою, хочеш — ніяк не називайся, але ти десятый. Вас було викинуто знищити газовий поїзд. Він тут уже третій тиждень. Вас викинули

саме враз. Але трішки не там. Помилився штурман. Дев'ять загинуло, а ти вийшов... Ходім!

Ледве встигаю за ним. Далося взнаки те каміння, а ще непевне становище, в якому я опинився. Навіщо ця неправда?

Він зупинився, ще раз пильно оглянув мене, наче хотів упевнитись, як сприймаю щойно сказане ним. Я відчув, що йому зараз потрібен десятий, конче потрібен. І не так для нього самого, як для тих, кого він зібрав навколо своєї вагової. Люди і справді могли зневіритись, занепасти духом. Ось йому і хочеться кинути камінь у цю заводь, підняти людей на якесь гаряче діло. Ну, хоча б на ворожі ешелони, що плавом пливуть на фронт по цій магістралі. Але при тому всьому не полишало мене ще одне припущення, яке виникло буквально зараз, доки я відчував на собі його допитливий погляд: а він сам, бува, не з першого десанту, який, коли вірити чуткам, викинули місяць тому над Гураликовим лісом? І, можливо, цей, другий десант викинуто саме для нього. Все це колись з'ясується, а зараз...

Я згадав про болотяника, який сьогодні вночі вивів мене на гать. Був він босий, але дивна річ — ніс на плечі зв'язані за вушка чоботи. І чи не він дістався до журбівських коней раніше за мене й розполохав їх?

Кажу йому, що я міг бачити оцього самого Гейбу. Цієї ночі, в лісі. Він розполохав коней на лузі. Бо, коли я добіг до табуна, то нікого вже не було біля коней, а коні поводили себе так, наче їх хтось перед цим розполохав. Мені так і не вдалося піймати коня. А він міг піймати й податися бозна-куди.

— Ти про отих коней?

— Про них...

Той самий табун. Лише місце інше. Там не було скирти. Де взялася скирта? Не міг же я не помітити її посеред поля.

— Скирта тут була... Я вже її застав... З місяць тому... А молотарку перевезли сюди сьогодні...

"Місяць тому... Так воно і є. Якщо вірити Пані Властовенко, чутки про перший десант дійшли до Зелених Млинів місяць тому. А це, в Зелених Млинах, могло бути підкріплення. Все загинуло. Вцілів один "болотяник". І Лель Лелькович..."

Від скирти відійшов чоловік, видовжений місяцем, що саме заходив над лісом, зняв кашкета з голови (то міг бути умовний знак) і повів нас на освітлений бік, під скирту.

На соломі лежало кілька чоловік, декотрі у спецівках, засмальцьованих, аж відсвічувало, напевне, заводські. Поруч, на тічку, що взявся вруном, розкладено нехитру вечерю: хліб, сало, кілька цибулин, один ніж на всіх і вже знайома мені кварта з пекарні.

— Знайомтесь! — сказав Василь Андрійович (подумки я таки вже звав його Теслею).

Вставали неквапом, підходили, мовчки тисли руку. Один невеличкий, жвавий чоловічок з вусиками пильно дивився мені у вічі. "Чи не сам Гейба, бува?" — прохопилася думка. Я мимоволі зиркнув на його чоботи. Біле вушко таки визирало з халяви. Високий, що провів нас сюди, видно, Тарасов, одвинувся на хвилю, дістав зі

стіжка четвертину й, відкоркувавши, поставив на тічку (дріб'язок у порівнянні з тим, що я розтовк у пекарні). Твердо поставив, щоб не перекинулась. Тесля, зиркнувши з-під брів у мій бік, посміхнувся отими верхніми золотими...

Я переповів їм усе, що знав про десант у Зелених Млинах, про бій з німцями, не втаїв нічого й про десятого. Надто до душі припало їм те, як він, десятий, вже на третій день вшивав хату Пані Властовенко, знаменитій колись п'ятисотенниці. У цих місцях добрий смішок перебігав по слухачах, тільки Тарасов суворо супив брови, не пропускаючи жодного слова. "Постій, постій!" — все зривалося в нього. А коли десятий опинився вже тут, на греблі, то Тарасов примусив його вийняти пістолет і буквально програти епізод з піднятими руками. "Обережно!" — заважив Тесля, коли я звів курок. Тарасов, здається, так і не повірив, що я був на греблі сам. Але десятий мав у запасі ще один доказ: коней, журбівських коней. Ніхто не йняв віри, що йому не вдалося піймати коня. І тоді невеличкий, з вусиками, скинув чоботи, ловко так, в одну мить (я знову звернув увагу на білі вушка) і босий підбіг до коней. Чистий тобі "болотяник". Тут усі повставали й, затаївши подих, пильнували за ним. Що він там не виробляв, як не благав, як не крався до коней — збурих табун і тільки, — й повернувся без коня. Либонь, ніхто з його поразки так не засмутився, як Тарасов: "Ось вам і коні, — сказав він з докором. — А ми з вами маємо на них якусь надію..." І все ж той, справжній, Гейба міг піймати коня...

З села прибули підводи з жінками і кількома чоловіками, які весь день працювали на буряках. Ніяк не могли знайти точку для трактора з приводом, все злітав пас, то молотьбу почали десь опівночі. Мене поставили до соломи третім ще до двох скиртоправів, уже літніх дядьків з Журбова. Елеватор гнав солому, й ми ледве управлялися відбирати її. Сон звалив мене на світанку. Кажуть, що вранці приїздив Клаус на машині, залишився задоволений молотьбою, похвалив Тарасова, який правив тут за старшого, і подався на Зелені Млини (то все була його зона). Похвалився тут, що вони таки впіймали десятого, десь аж під Дахнівкою (це біля Глинська), той начебто звідси, з Гураликового лісу, вивтікав на білому коні. Забившись у солому, я проспав того великого пана, так і не бачив Клауса, але потім зробив для себе суттєве уточнення, зв'язане з самотнім білим лошам у табуні, яке позбулося матері. І ще подумав про те, що так і не збагнути нам, за якими об'єктивними законами ми обираємо на війні з безлічі доріг смерті саме ту, яка потім виявляється дорогою життя. Якби впіймав я коня, мене могло б спіткати те саме, що спіткало "болотяника", напевне, Гей-бу... Кінь додає звитяжності, зухвальства, але робить вершника примітним, а надто ще білий кінь... І те сказати, що з конем я нізащо не опинився б на ваговій і не зустрів би... товариша Теслю. Все більше схиляюсь до того, що це він, а можливо, того так прагла моя душа.

Розділ шостий

Рузя поверталася з буряків пізно, — ці осінні вечори якісь раптові, волохаті, наче виповзають з самої землі, а не спадають на землю тихо, як усі вечори іншої пори року, — відмикала хату й кидала з сінешньої пільми у хатню: "Жива, Мальво?" Мальва ще за

дня запинала кухонне вікно ковдрою, світила кліпавку на конопляній олії, а тоді вже догоджала Рузі, як рідна мати. Найперше стягувала з неї розжухлі за день чоботи, що наче приростали до ніг. Мальва ніяк не могла приноровитись, щоб зробити те вправно: то Рузю звалить разом з ослінчиком, то сама перекинеться з вивзутим чоботом — сміху в хаті, де ж би й посміятись, як не за тим роззуванням, хоч гребля поруч, там ще йдуть жінки з буряків, і сміятися голосно ніби й зась у такому запіллі. Після вечері Рузя падала в ліжку, воно стояло в світлиці, все в нікелі, в сутінках скидалося на якусь диво-машину, — це перша Рузина премія за буряки. В ньому Рузя почувала себе людиною, щоразу поринаючи думками в минуле. Дивувалась, як все це було недавно і як могло статися, що за такий невеличкий проміжок часу відбулися такі разючі зміни в її та Мальвиному житті. Питалася з того нікелю: "Невже це назавше, Мальво?" Мальва в цей час вносила стареньке точило з сіней, гострила для Рузі мечика, яким та чистила буряки (хоч як вигострить, а він затуплюється за день), не вступала в розмову, бо знала, що Рузя, зігрівшись, зараз і засне на своїй диво-машині.

Потім виносила в сіни точило, перебиралась у благодійну Рузину вдягачку, замикала хату на той самий замок, яким Рузя замикала двері на день, і, викравшись на Вавилон, досхочу насолоджувалася свободою, спочивала душею від свого потайного життя, найбільшим і наймерзотнішим ворогом в якому виявились не страх, як вона досі думала, і навіть не безвихідь чи беззахисність, а самотність, сіре подення тих самих спостережень, почувань. Самотність обезкрилювала найдужче, гасила всі живі поривання, перетинала останні нитки з довколишнім світом, навіть оті найвутліші, уявні, як степові павутинки, яких все менше приносила Рузя додому на своїй одежі. Тільки на свободі Мальва відчувала всю принадність світу, що її оточував, нехай навіть безправного, пригнобленого, причаєного, та все ж доконче свого, знаного з дитинства.

Якось іде вона вуличкою, аж тут Фабіян з цапком з-за рогу. "Здрастуй, Рузю! Куди так пізно несе тебе?" Кинулась від нього геть, та він назирці пішов за нею, догнав. "Від кого ховаєшся, Мальво? Хіба ж я не того самого духу, що й ти?" Отак, наче й ненароком, замала вона спільника, чи не єдиного поки що, окрім Рузі.

Скромні ще видихували страхіття полону, з якого повернулися нещодавно, ходять щотижня в Глинськ реєструватися. Вдосвіта мали знову вирушати до Глинська, а то однаково, що вирушати на власну смерть, черга до віконця, де реєструються, за кожним разом меншає, і Конрад Ріхтер ставить їх, Скромних, у приклад іншим: "Гут, Вавилон, гут!" — щоразу гукає, ніби дивуючись з того, що вони знову прийшли. Але ж як не йти, коли тут діток як маку, жінки, якесь господарство, а ще те, що ось він, Фабіян, поручився за них головою перед Шварцом і всіма тамтешніми вершителями. Ходять...

До Глинська попереду йде старший, Євмен, Ничипір тягнеться за ним, як на заріз, а з Глинська навпаки: Ничипір залишає брата бозна-як далеко позаду, — осінь, робота, дітки, то квапиться Ничипір, аби не згаяти жодної хвилини, а Євмен, відставши на кілька кілометрів, роздумує собі щоразу: брати, з однаковою долею, а не можуть чинно повернутися додому, як належало б за таких обставин, Вавилон-бо ж те бачить з

буряків, від молотарки й так, з вікон, і дивується з того, як дивно ці Скоромні повертаються з Глинська, так, наче пересварилися в дорозі. Скоромні пішли, Скоромні прийшли... "Чого б то не триматися один одного й на зворотній дорозі", — думає про них Мальва, спостерігаючи за ними з віконця, коли вони переходять греблю вдосвіта вдвох, а під вечір — поодиночі. Євмен високий, сухорлявий, був поранений в ногу, накульгував, ходив з ціпком, а коли повертався, то й зовсім був калікою. Щоразу, коли він проходив греблею, Мальві коштувало неабияких зусиль, щоб не постукатись у віконце, не покликати його до хати. Він наче відчував це, перепочивав саме тут, звідси мав ще вишкутильгувати на гору, але Мальва відступала од віконця в глиб хати, і нитка стосунків між ними обривалась. "З цими Скоромними каші не звариш", — вирішила Мальва та все рідше була на їхній вулиці, де дісталася їм батькова хата, доточена Ничипором напередодні війни, але доточена так, що справляла враження одної цільної будови.

А якось вночі набрела на Явтушка. Він стояв посеред вулиці біля клумачка, якого ніяк не міг завдати собі на спину. Аж тут вона. "Рузю! Рузю! — заблагав. — Сам Господь наслав тебе. Геть вибився з сил..." Що вдієш, довелося підсобити. "Це ти?.. — мало не впав Явтушок, упізнавши Мальву. — Кажуть, що начебто ти тут, а я й не вірив, ось і зараз мав тебе за Рузю". Скинув клумачка, дуже хотів бути в довір'ї цієї жінки, а як саме те зробити, не знав, то виказав їй зопалу свою пригоду, хоч потім не міг вибачити собі цієї одвертості, все журився, що Мальву можуть схопити, та що можуть — схоплять, неодмінно схоплять не сьогодні, то завтра, і вона викаже його. Він повертався з Журбова, вкрав там клумачок цукру, спочатку гарний був клумачок, пудів на три, як не більше, але одбивався од варти, загубив у ліску обріза, ледве не наклав головою, півклумачка довелося одсипати просто неба, але й з того, що залишилось, ладен одсипати зараз Мальві, бо їй, видно, теж кортить попити солодкого чайку, настоящего на малинових пагінцях. "Нікуди мені, хіба в пазуху", — пожартувала Мальва. Де й взялася сила у Явтушка, завдав він собі мішечка на спину, сказав: "Вранці я принесу тобі цукру". І приніс повну макітерку — до Рузі, хоч досі Мальва була певна, що ніхто не знає, де вона, окрім Рузі та ще рідної матері.

Через ті нічні вилазки невдовзі чи не весь Вавилон здогадувався, кого замикає Рузя у своїй хаті, жінки на буряках щодень одвертшіє шепотілися про це, вболівали однаково за Мальву і за Рузю, якій також буде біда, якщо німці наскочать на її хату. Мальва може й втекти, податися на випадок чого куди завгодно, а ось Рузі — смерть... Про те написано скрізь: за кожного перехованого комуніста — смерть, за кожного перехованого єврея — смерть, за кожного більшовицького агента — смерть... Ще там багато тих смертей, і кожна могла впасти на Рузю. Але разом з тим вона викликала у вавилонян і дивне захоплення, кожна з молодниць, що працювала поруч з нею на буряках, вважала за честь пополуднувати в її товаристві, почастувати її пирогами зі своєї печі або ж ще чим смачненьким, про її ж пироги з маком, буряками та калиною (все це змішано, певна річ) казали натяком: "Ге, Зінгерчині пироги?" Рузя всміхалася своїми глибокими очима, в яких не було ні крихти розпачу чи омани: "їжте, їжте, з моєї

печі". Що тут виправдуватись, хитрувати, коли вони все знають, все розуміють.

Чи не останнім у Вавилоні довідався про Мальву її син. Граючись у "німців" та "наших", діти без будь-якої перестороги вибовкували те, про що потай гомоніли між собою батьки. Сташко не вірив їм, запитав у бабусі, чи правда те, що Мальва тут, переховується у тітки Рузі. Мальва! Так він зник її називати від старших, виростаючи при бабусі, так називав її й позаочі, й у вічі, коли вона навідувалася сюди до Зелених Млинів разом з дядьком Журбою, таким рудим та волохатим, що хлопчина не міг намилюватися ним і про себе називав його "Золотим дядьком". Той при хлопцеві соромився спати з Мальвою на ліжку, то бабуса стелила гостеві солом'яну постелю на долівці, Сташко також просився на долівку й почувався під боком "Золотого дядька" чудово. А ось зараз був покараний бабусею за ту капосну вигадку про Мальву, від чого бажання впевнитись у почутому від дітей засіло в ньому ще міцніше. З настирливістю ошуканого Сташко, ще її не сам, а з товаришами по тих їхніх війнах-ігрищах, заходився пильнувати за Рузиним подвір'ям, яке досі не викликало в нього ні найменшого інтересу.

Сташко під виглядом тієї ж гри у "німців" та "наших" пробирався у подвір'я, зазірав у вікна, докликався її: "Мальво, це я...", зберігаючи, певна річ, деяку обережність. Що ж до "німців", так ті просто нахабніли біля інших вікон, гукали хором: "Сташко! Сташко! Бігом сюди! Он вона, он вона! Стоїть у кутку". Сташко біг туди, припадав до шибки, але ніякої Мальви. Мальву ж жахало те, що вони говорили про неї не як про живу, раниму, якій можна завдати болю, а як про німий предмет їхньої допитливості. Думала: "На цей момент бракує лише справдешніх німців". Впізнавала по дітях їхніх батьків, був тут і Явтушків найменшенький, одноліток Сташка, з чужих вже й не дивувалась. Але свій, рідна кров, рідна душа. Отак рідний син може заподіяти лихо, хоч і приходить сюди з найніжнішими почуттями.

Повертався додому ошуканий, скривджений. А одної ночі чи привиділось йому, а чи наснилось, що Мальва сидить біля ліжка, в хустині, дихає на нього, як ніби жива, та коли прокинувся — її вже не було, неначе розтанула в півні. Розповів бабусі про те своє видіння, цього разу бабуса не стала сварити його, а наступного дня сама привела до Рузі, дістала ключа на віконці, що над дверима, й, одімкнувши хату, сказала: "Шукай, дурнику, сам". Мальва змовилась зі старою, сховалась на горищі, у старій віяльці, яку випер колись туди ще Петро Джура, випотрошивши з неї усі нутрощі. Хлопчина, вражений такою довірою бабусі, вчинив справжній трус, обшарив усі закапелки в хаті, на горищі, обстукав навіть віялку, засновану павутинням, та, не виявивши матері, тяжко засумував. Не міг збагнути, навіщо ті, у кого матері тут, у Вавилоні, так жорстоко насміялися з нього.

Замкнувши хату, стара повела хлопця додому, а точніше, повів її Сташко, бо, відколи Мальва тут, у Вавилоні, Зінгерка геть засліпла. "Нехай кажуть тобі, що хочуть, а ти не вір нікому, бо яка ж мати не прилинула б до свого дитятка, якби була вона тут". Ця пересторога була необхідною для Кожушних. Сташко розбазікає дітям, діти батькам, і піде снуватися ниточка в самий Глинськ, до Конрада Ріхтера (Кожушні не

знали, що та ниточка вже й так снувалась, а їхня пересторога виявилася запізнілою). Один раз Конрад Ріхтер вже навідувався до Кожушних. Запитав, чи вдома Мальва Кожушна (він вимовляв її прізвище — Кожун-а-а-а).

"Та хай мені й геть очі витечуть, коли бачила я її від початку війни", — клялася Зінгерка, та не проминула ж нагадати при тому і про давні зв'язки їхнього роду з німецькою фірмою "Singer", якій вірою і правдою стільки літ служив агентом її чоловік, а Мальвин батько Орфей Кожушний. "Мо', й пан Ріхтер чув про такого агента, який метався по світу з машинками цієї фірми. За те їх і досі Вавилон прозиває Зінгерами, а це вам, пане, щось та значить, бо ж Вавилон прізвиська людям добирає так, що носять вони їх довше, ніж живуть, до сьомого коліна носять". Показала на Сташка, сина Мальвиного, онука свого: "Вже і він помре Зінгером..." Старій здалось, що все те справило враження й на гестапівця. Він сказав, що знає таку фірму, щось шепнув перекладачеві, той побіг до машини й приніс звідтіля цукерка, довгого, в кольоровій обгортці, віддав шефові, і той вручив цукерка нащадкові Зінгерів. Тоді ще справді Мальви не було у Вавилоні, вона переховувалась у Глинську у Варі Шатрової. Хлопець не знав, як бути з цукерком, то бабуса і тут не розгубилась: "їж, їж, це ж начебто від наших родичів". А коли Конрад Ріхтер поїхав, бабуса вихопила цукерка й пожбурила в помийницю: "Хай нас бог боронить, дитино, від таких родичів! Приїздив, гаспид, по Мальвину душу".

Того досвітку мати затопила в печі, хотіла, як звично, подати Мальві знак димами, що вони тут з онуком живі й здорові, а вона може собі спокійно перебути ще один день. Коли це прямо з мжички, сірої, густої, схожої на дим, — Фабіян у віконці, мішечок на голові ворком, окуляри, полум'я з печі висвітило його в мокрій шибці. В таку рань Фабіяна рідко бачать на Вавилоні. Вийшла до нього, був він без цапка, сам. "Бабо, — навіть не поздоровався. — У Зелених Млинах наші скинули десант цієї ночі. По всіх селах обшуки. Можуть приїхати і сюди. Скажіть Мальві, нехай тікає десь далі. І то зараз, бабо, в цю ж мить. Хоч до мене, а хоч куди-інде, тільки не тут, тільки не тут..." — "Нема її, Левку, і не буде, хто-хто, а ти ж бо знаєш, що вона подалася з нашими". — "Бабо, йдеться про життя або смерть, а ви верзете таке, наче вам сказати більше нічого". — "Ба й нічого!" Зачинила перед ним двері, а ноги підкошуються, руки негодні скрутити віхтя, ледь дотопила піч, а тоді заходилась будити Сташка, щоб той провів її до тітки Рузі "позичити солі", вона оце, мовляв, тільки зараз помітила, що в них скінчилася сіль. Геть розвиднілось, доки зібрались, люди вже вибрались на буряки, на греблю, що по той бік ставу. Скочувалися з гори порожні вози, наче падали туди з неба й розбивались там, бо далі їх вже не було чути. А тут тихо, майже нечутно підкралася до воріт машина. Одна, а за нею і друга, — грузовики.

Того разу Конрад Ріхтер приїздив на легковій, а це вичумлився з кабіни грузовика, подав команду, його люди в чорних плащах, розмиті мжичкою, скидалися на слизьких потвор, вмить заповнили подвір'я, оточили хату, хлівець, не забули й про прірву, так наче найбільше зло для них таїться там, у ній.

Спостерігаючи за ними з вікна Рузиного дому, Мальва чи не вперше відчула, що

вона щось та важить, якщо проти неї одної кинуто таку силу. Гестапівці трималися так, ніби чекали тут збройного опору. Навіть до нужника на городі, складеного з соняшничиння, зазирали з такою пересторогою, наче там конче мав хтось сидіти з кулеметом.

Доки йшов обшук, Ріхтер стояв під в'язками, розглядав перекладину для гойдалки (саму гойдалку Савка Чибіс уже встиг зняти й заховав на горищі сільради, або, як її тепер називали — управи). Німець не міг збагнути, як ці люди, що складають такі ріденькі нужники з соняшничиння, примудрились так високо виперти товстелезну соснову балку для гойдалки, балка помітно прогнулась під власною вагою, і Ріхтер мимохіть подумав, що гойдатися на ній — цілковите безумство. Ні, не збагнути йому цього народу, психологію якого він так старанно вивчав ще задовго до того, як прийти на цю землю. Гестапівця бісило те, що і цього разу нема ніякої Мальви Кожушної. Жандарми вивели з хати й поставили перед ним стару з хлопчиком. Стара не стала цього разу поширюватися про фірму "Singer" — вона мовчала. Ріхтер також мовчав, розглядав хлопчину. Той стояв перед ним босий, безневинний, сонний іще, протирав кулачками очі, але мав непокірний чубчик на голові. І тут Мальва не те що побачила, а скоріш відчула, як Конрад Ріхтер стрепенувся весь, наче по ньому вдарив струм, тоді підняв руку і щось прокричав жандармам німецькою мовою, показавши на хлопчину. Двоє в чорних плащах схопили Сташка за руки й повели з подвір'я.

Він не пручався, ще не знав, куди ведуть його, а можливо, сподівався, що бабуся порятує, та, спинившись біля машини, звинувся вужем, забився, хапав жандармів зубами за пальці й таки виприснув від них. Ріхтер розсміявся, бачачи цю кумедну боротьбу, та, коли хлопець на всьому бігу кинувся до прірви і зник там, а жандарми вже готові були прошити прірву автоматними чергами, Ріхтер знову щось крикнув їм; напевне, сказав, що хлопець потрібен йому живий, тільки живий. Бо кілька жандармів разом полізли до прірви, вибрали з неї Сташка, обвили мотузкою, напевне, призначеною для Мальви, і, мов тростинку, пожбурили до кузова. Ріхтер підняв руку в білій рукавичці, показав старій на перекладину. Проказав ламаною мовою: "Матка! Матка!" Мовляв, якщо Мальва Кожушна сама не з'явиться до нього, то він повісить її сина на цій перекладині. І строк дав: три дні.

Стара, залишившись під в'язками, де все має відбутися через три дні, накликала на них страшні вавилонські прокляття, від яких свого часу всихали Валахи й інші вороги Зінгерів, та тільки цього разу її прокляття не мали сили. Сідаючи до кабіни, Ріхтер ще раз покликав її: "Матка! Матка!" — і знову показав три пальці. Вони так і заклакли на піднятій руці, та начебто саме з них, з пальців, злетів злостивий сміх Конрада Ріхтера.

Прибігла Мальва. Розштовхала тих чорних потвор, а може, вони розступились перед нею — стара недобачала, однак вони не стали заважати їй навіть тоді, коли Мальва, опинившись в кузові, заходила розв'язувати Сташка, а потім подала жандармам все ту ж мотузку, цього разу таки для неї. Вони вже ладні були в'язати цю жінку, але Конрад Ріхтер присоромив їх: навіщо? Адже прийшла до них добровільно, сама прийшла, він, великий знавець психології цього народу, саме і розраховував на це,

вони ж бо, німці, люди галантні в поводженні з жінкою, навіть якщо вона сама Мальва Кожушна. Вражений її спокоем, Конрад Ріхтер наказав рушати, забрався до кабіни. Сташко ж, сплигнувши з кузова на землю, стояв і дивився на матір з подивом та захопленням, ще не ймучи віри, що це вона, Мальва. Востаннє він бачив її зовсім не такою. Це було на початку війни, бої вже йшли за Вавилон. Мальву привезли на райкомівській машині. Сташко ще ніколи не бачив її такою гарною, доброю, розчуленою, як тоді. А зараз на кузові стояла геть сива жінка, сива і строга, мжичка розмила їй обличчя, однак видно було, що вона не плакала, а коли машина вже загурчала, сказала йому: "Скажи бабусі, нехай подасть мені щось на плечі. Мерщій". Ріхтер зачекав. Винесли для неї гуньку, ту саму стареньку картату гуньку, яку вона любила накидати на плечі, коли приїздила в гості з Зелених Млинів з дядьком Федором ("Золотим дядьком"). Накинула гуньку на плечі й так, напівроздягнена, з непокритою головою, стояла, зіпершись руками на брезент кабіни, а жандарми повсідалися за її спиною у два ряди, чорні, погорблені, ховали обличчя од мжички. Стара Зінгерка подумала — од Господа Бога ховають обличчя за те, що їх так багато на цю одну беззахисну жінку, в поставі якої вчувалася зневага до них, якась доконче Мальвина неупокореність.

Стара була зачудовона нею, але це почуття поступилося враз перед іншим, гнітючим почуттям безпорадності перед долею, невідворотності того, що вона передчувала й чому так і не могла зарадити. Коли подвір'я спорожніло і вони залишилися на ньому вдвох зі Сташком, посиротілі й такі самотні, стара накинулася на Сташка: "Чого ж стоїш? Це через тебе її! Чого ж стоїш? Біжи кудись, гукни людей, може, вони ще переймуть її... Ну, не стій же каменем тут, не стій!" — "А куди бігти? До кого?.." — розгубився Сташко. "Куди??? На буряки!.." — Вона показала рукою навмання у той бік, за Вавилон, де о цій порі мали бути люди. Навпростець це зовсім близько...

Сташко побіг, машини з Мальвою в цей час гарчали, підвивали, скаженіли на греблі, не могли вибратися з тванюки, розбитої возами, а старій, що все ще стояла у подвір'ї, ввижалися люди на буряках, озброєні хто чим — заступами, копачами, вилами й навіть кісками — весь Вавилон суне на дорогу відбивати Мальву. Ні, ні, Вавилон так просто не віддасть її цим чорним потворам. Тим часом Сташко вже вибіг за Вавилон, уже бачить людей, лише вони здатні визволити його матір, ось тільки б не впасти, добігти б до них. На його щастя, грузовики добряче засіли на греблі, йому чути, як вони ревуть, гарчать, підспівують то один, то другий. Вибрались, кляті, полізли на гору, вже сунуть на глиньську дорогу, але ж і він встигає, на буряках уже помітили його, декотрі вже розгинаються, дивляться в його бік, перемовляються між собою — впізнали його. Де ж би й не впізнати, коли ці люди, бувало, на кожне відкриття гойдалки валять на його подвір'я, літають вище в'язків, а потім, розгарячившись, п'ють воду, як коні, яку він носить для них з лугової криниці. Тільки не стає води у відерці, то відразу: "Сташко, води!" Сташко мав велику радість з того, що міг слугувати цим людям, одне бігав з відерцем до кринички, яку викопав при лузі ще дід Орфей, не маючи змоги вибити криницю на горі, при хаті. Тепер Сташко бачить, що тут і справді повно людей, ондечки

тітка Рузя з ланкою, жінки сидять, чистять буряки, вже помітили Сташка, занишкни; а он, зовсім недалеко від дороги, дядько Явтух вантажить буряки на воза, а інші біля своїх возів теж від нього не відстають. Звичайно ж, вони ще тут нічого не знають, що скоїлось у Вавилоні. Сташко добігає до гурту, де тітка Рузя, й, ледь перевівши подих, говорить жінкам: "Німці забрали Мальву... Он вони везуть її... Бабуся сказали... Щоб я сказав..." Ще щось белькоче там, а вони всі мовчать, і тітка Рузя мовчить, тільки очі відводять, так наче їх це зовсім не обходить. Тоді він біжить до іншого гуртка, каже, що он, на машинах, німці везуть Мальву. А відповіді знову ніякої, лише німі погляди з-під мішечків та ворків, якими рятувались від мряки; що ж він до жінок, — нараз збагнув Сташко свою помилку, — подався стрімголов до возів, там чоловіки з вилами, там уся сила і вся надія. Прибіг до Явтушка, той закликає на мить, коли Сташко зупинився перед ним, вислухав, глянув на машини, а тоді знову взявся за буряки. Не кинулись навперейми грузовикам і від інших підвід, а Ничипір Скоромний (брати були тут обидва) навіть пригримнув на Сташка: "Не кричи, дурню, самі бачимо, не повилазило нам". Поспиралися на вила й мовчки дивилися на дорогу. І тут Сташко збагнув, що ці люди вже не годні визволити його матір, тепер він і сам стояв у розпуці, адже досі мав доконче інше уявлення про них, ну хоч би про братів Скоромних. Його погляд мимоволі зупинився на вилах якогось намоклого дядечка, вкрай розгубленого перед Сташком, — вила випали йому з рук. Не роздумуючи, Сташко підхопив вила, зовсім зненацька для дядечка, й, занісши їх над собою, кинувся бігти напереріз грузовикам. Дядечко аж присів від несподіванки. Вишліфовані буряками, та ще на високому держакі, вони й справді скидалися на зброю, хоча й були то звичайні дрелі з балабушками на кінцях, ними не те що німця, але й бурячка не нахромиш.

"Стійте! Стійте!" — кричав Сташко, погрожуючи вилами. З машин чи не застрімили його, чи не зважили на нього. Люди, вражені його вчинком, розгинались, неквапом скидали мішечки та ворки, вставляли на весь зріст з вилами, заступами, копаками, а ті, що чистили буряки, — з мечиками, зробленими із з'їдених кіс, — то зброя сильна, підступна, голови бурякам відтинає завиграшки, а надто зранку, доки ще не затуплені. Першою на машинах помітила того безума Мальва, крізь мжичку не впізнала його й не могла збагнути, навіщо летить отой "хтось" з вилами. Не могла навіть припустити, що то її Сташко. Та ось побачили його і жандарми, у тім другім ряду, що сиділи обличчям сюди, до плантації. Про щось перемовились між собою, пересміхнулись. Тоді один підвівся, звів гвинтівку до плеча, пронизав мжичку глухим пострілом. Над полем ніби зламалося щось живе. Хлопець ще пробіг кілька кроків, виронив вила, без них відразу ніби помалів, тоді й сам упав обличчям на землю. Мальва зойкнула, — то душа матері могла відчувати смерть сина, — враз озирнулася на вбивцю, побачила білий клубочок диму, який ніяк не міг випасти з кузова, і майже розквітле обличчя жандарма, так наче воно належало людині, яка вчинила щойно щось таке, що вирізняло її з роду людського й надавало ваги у власних очах. Лиш викинувши гільзу на дно кузова, вбивця поставив гвинтівку до ніг і знову сидів, як інші, сірий і непримітний. Мальва з огидою відвернулася, вся полинула думкою до того, що впав. Якщо її

розстріляють сьогодні, то вона так і не знатиме, хто ж був той відчайдушець із вилами.

А там зчинилося щось неймовірне: жінки, чоловіки, підлітки, що пасли по бурячинні корів, усі, хто ще хвилю тому були мирними людьми, тепер кинулись бігти сюди з ближніх і дальніх ділянок, озброєні хто чим. Поперед усіх були брати Скоромні. Мальва впізнала старшого по високій постаті, а тоді й молодшого, вони щось кричали й погрожували. Подумала: якщо Конрад Ріхтер впізнає їх, то завтра у Глинську, біля віконця реєстрації, він нагадає їм про це. Ріхтер мовчав у кабіні, не виказував ніякої тривоги. Адже досить було б йому подати команду, як усе те воїнство, що й справді справляло враження чогось грізного різновиддям зброї та одягу, від одного залпу було б розметане. Але він не зробив цього, — іще ж бо скільки невикопаних буряків, — лише щось наказав водієві, й Мальва відчула, як враз зустрічний вітерець з мжичкою вдарив їй у гарячу скроню. Скоромні зупинились, бачачи, що їм уже не перейняти машин. До самого Глинська порожня гільза перекочувалася по днищу кузова, подзенькувала десь біля самих Мальвиних ніг, аж доки Мальва не наступила на неї чобітком.

Сташка поклали на воза, просто на буряки, й повезли у Вавилон. Іще валка возів, також недовантажених, тяглася за ним, а за возами йшло все оте присмиріле ополчення, яке зараз йшло так, наче щойно виграло битву. В кінці греблі процесію зустрів Фабіян, глянув на вбитого, не впізнав його, тоді, ступаючи поруч з возом, ще глянув, упізнав хлопця по пістрявій сорочині, закривавленій на грудях, лише тоді виступив наперед і повів тих людей у вуличку Зінгерів, бо ж ніхто до ладу не міг второпати до цієї хвилини, куди йти і кому що казати про це так рано обірване життя...

Вночі фашисти повернулися за Скоромними (у Ріхтера, напевно, забракло віри, що ті після всього прийдуть до Глинська самі), прибуло їх щось п'ять чи шість, на одній машині. Скоромних не застали дома, то ходили по ближніх хатах з ліхтариками, збурили собак, спанікували Вавилон. Скоромні тримали наготові воза з кіньми, то, ледь зачувши машину на греблі, кинулися в інший бік, чкурнули на Прицьке, там, у Прицькому, як стало відомо наступного дня, обстріляли поліцію, а більше про них Вавилон нічого не чув аж до наступної весни — обидва загинули у степовому рейді Наумова, який тримав бій під Чупринками, а Вавилон проскочив на рисях, залишивши тут лише кількох тяжкопоранених, що невдовзі й померли, і їх поховав Фабіян. А зараз гестапівці зайшли до Зінгерів (це на одному кутку зі Скоромними), впізнали хату, подвір'я, двоє зайшли всередину — двері були відчинені й сінешні, й хатні, хату з небіжчиком у Вавилоні не зачиняють, щоб душа могла вільно ширяти собі, де їй заманеться, та щоб інші душі могли прилинати сюди для прощання, а передовсім малосся на увазі Мальвину душу. "Яке ж бо то матері, яка бачила цю смерть!" — роздумувала вголос Зінгерка.

Сташко лежав на лаві, ще без труни, босий, але вбраний вже, голова на білій вишиваній подушці, а на грудях безкозирка з якорцем — дитяча, новенька ще, з шовковою стрічкою. В кутку, під образами, потріскує лампадка, в хаті пахне лавандою та ще чимсь жалобним, а на ослінчику дрімають рядочком древні жінки в чорному. Прокинулись, гадаючи, що прийшли свої, вавилонські.

"Бачу, що ніби люди, а хто — не бачу, геть засліпла сьогодні. Вбили нашого хлопчика, ні за що, ні про що, бо яке ж дитя не кинеться рятувати свою матір з неволі. Ось і лежить собі, сумирненьке з виду, ні воно Богові, ні Бог йому, а насправді герой лежить, одне сказати: Вавилон підняв проти тієї нечисті чужоземної". Зінгерка проказала те так щиро і палко, що видющі навіть не встигли зупинити її. А коли ті, бачачи, що тут нема ніяких Скоромних, та впізнавши, напевне, свою жертву на лаві, витрусилися з хати, то Зінгерка знову вкинулася у спомини, звідки та як був сотворений їхній рід вавилонський, з яких народів та з яких гілок, аж доки послулі перестали похитувати головами на знак чи згоди, чи співчуття, бо рід і справді був славний, щось завше своє додавав до Вавилону, навіть коли породичався був через фірму "Singer" з тими люциперами, які щойно заходили до хати, а нині той рід кінчається на цій лаві... І ввижається їм, що знадвору заходить Мальва, боса, у картатій гуньці, схиляється над сином і тихо плаче. І так аж до третіх півнів, аж доки Фабіян не приніс невеличку труну з віком. З ним іще був якийсь чоловік, якого бабусі не знали. Тут подумали, що то міг бути чи не сам Федір Журба — "Золотий дядько", якого гестапо шукало по навколишніх селах як десятого з десанту. Поцілував руку Зінгерці й сказав, що він про все знає. Тоді стояв над Сташком, а сльози, проте ж, не зронив. Що то воно, як не рідний батько... Зінгерка запитала: "Це ти, Федю?" — й повела долонею по його щоці, ніби хотіла впізнати його. "Ні, ні, це не Федя. Я хотів бачити Мальву, та опізнився. Ви мене, тітко, не знаєте..." З тим і вийшов з хати, ні про що більше не розпитуючи. То був Тесля. З першими вавилонськими підводами він сів на Явтушкового воза і поїхав у Журбів на вагову. Та на похороні все гомоніли, що цієї ночі приходив попрощатися з пасинком Федір Журба й начебто подався до Глинська визволяти Мальву. Коли людям горе, а зіпертися ні на що, то вони спираються на власні легенди. З добра таких легенд не вигадують. Тоді вони зайві й непотрібні.

Розділ сьомий

Мальва у Глинську — наче в далекій і чужій країні. Десь опівночі, як відділи перші півні, а вона вже зовсім вибилася з сил перед лютими слідчими й втратила свідомість, її приведено з гестапо сюди й вкинуто до цього велетенського вологого підземелля. У громадянську скоропадці разом з німцями замордували тут перших глинських комсомольців. Мальва ніби чує з мороку їхні голоси й нічого не може збагнути — то химерний плід уяви, крики вбитих давно чи благаання живих, звернені до матерів, до батьків та, може, й до неї самої. Так, саме до неї. "Мамо, мамочко, не лишай мене, мені страшно тут". — "Діти, — здогадується Мальва. — Чиї вони й навіщо тут?" Вона не бачить ані їхніх очей, ані їхніх тіл, напевне, розметаних по кутках цієї затхлої ями, а чує лише стогін, тихе ридання, так, наче то й справді самі лише дитячі душі. Може, прилинула сюди й Сташкова душа, бо ледь Мальва подумала про нього, як чийсь хлоп'ячий голос з дального кутка звертається до неї: "Хто тут? Хто?" Мальва відповідає: "Це я. Не бійся, хлопчику. Це я..." Звідти: "Я дівчинка... Котра година?" — "Друга", — каже Мальва навмання, не знаючи, як довго вона пролежала тут у нестямі. "Не може бути, — обурюється та. — Вже більше. Може, мабуть, третя. Гриша Яровер починає

кричати рівно о третій. Гришо! Перестань!" — "Ой-йо-йо-йой!" — кричить Гриша десь у протилежному кутку підвалу. А та душа з хлоп'ячим голосом крадеться сюди, до Мальви, переступає через сонних, хтось жахається, а вона шепоче десь зовсім поруч: "Де ви? Де ви?" — "Сюди, сюди", — так само шепоче Мальва, простягує руку в пільму, торкається дитячих рук, геть дитячих, теплих, з довгими худенькими пальчиками, пригортає її до себе, чує запах її кіс, чує збуджене дихання, голубить худенькі плечики. Звати її Ритою, Маргаритою тобто, вона з Едельвейсів.

Тут їх сімнадцять. Сімнадцять хлопчиків і дівчаток. Меншеньких розібрали люди на села, а їх, старших, одібрали від батьків, на ніч заганяють до цієї ями, а вранці під вартою виводять на Глинськ і примушують розбирати будиночки, в яких вони народились і виросли. Батьків їхніх тримають на околиці, на колгоспному дворішці, там краще, ніж тут, там теплі ясла в корівнику, там є де заснути, а тут камінь і страшна пільма, до якої Рита не може звикнути. Хоч би одне якесь віконце... "Ой-йо-йо-йой!" — кричить Гриша Яровер.

Вже другий тиждень вони нічого не знають про батьків. Раніше батьків посилали на моркву, копати моркву чудово, вона солодка-солодка, вони і їм сюди передавали відерце-друге моркви, тепер батьки, напевне, на якійсь іншій роботі, начебто в кар'єрах, тут, неподалік од Глинська. Одначе люд глинський про них не забуває, жінки приходять в халупи, що їх вони, діти, гуртом розбирають, напевне, ще з ночі закрадаються або ж на світанку і залишають там хліб, цибулю, інколи навіть молоко в глечиках, а оце вчора якась добра душа поставила за дверима покійного Моні Чечевичного кошик пирогів з буряками. Сімнадцять пирогів було в кошику. "Ви коли-небудь пробували житні пироги з буряками?" — "Я виросла на них, — каже Мальва. — До них ще добре додавати калини й маку". — "Чудо, — ніби згадує дівчинка. — Білі пироги не такі смачні. Мама пекла з квасолею, з рибою і з повидлом. А як наставала вишня, то з вишнями. А ви ж звідки самі?" — "З Вавилону я... Вчора вони там убили одного..." — "Уже?.." — вжахнулась дівчинка. Їм сказано, що їх не займатимуть. Лише коли розберуть свої халупи, то відправлять із Глинська. Начальник поліції не каже їм, куди саме їх відправлять, та вже ніде не може їм бути гірше, аніж у цьому страшному підземеллі. Отож вони і поспішають розбирати свої недавні оселі. Вже небагато, ще залишилось п'ять чи шість халуп. Німці вирішили знести всю вуличку. Гриша Яровер викричався врешті, то вона, зігріта під боком цієї невідомої жінки з Вавилону, заснула. Перед тим сказала, що батько її майже щотижня бував у Вавилоні на своєму візку і щоразу вибирався туди охоче. Вона мріяла колись поїхати туди з татом, але так і не випало їй там побувати.

Мальва також здрігнула, коли з гуркотом впала залізна штаба по той бік дверей, тоді смуга світла вихопила їх на цегляній підлозі. Вставали й одне за одним ішли на світло, якимось квапливо, майже підтюпцем, кожне боялось спізнитись, щоб, бува, не залишитись тут.

"Ходім", — сказала Рита. Мальва підвелась, ступила за дівчинкою, та в дверях їх зупинив жандарм. То був вчорашній убивця, Мальва впізнала його не зразу, а

впізнавши, знову побачила всю сцену вбивства — почула розмитий мжичкою крик того хлопця, побачила вила, потім постріл і це страшне усміхнене обличчя вбивці. Та ще й зараз не знала, що перед нею вбивця її сина... Він наказав Риті доганяти своїх, тоді звернувся до Мальви:

— Доброго ранку, мадам. Мій шеф знову хоче бачити вас у себе. Я проведу вас до нього, але спершу зайдіть сюди, — він показав на бічні двері. — Там вода і все необхідне. Наведіть красоту, шеф любить гарних жінок, — і засміявся.

Мальва, певна, що жандарм глузує з неї, все ж зайшла до кімнати, досить просторої, з невеличким віконцем при самій стелі. "Кімната для варти", — здогадалася Мальва. Чанок з водою, дзеркальце на стіні, на жердці кілька рушників, один вишиваний. Під глухою стіною стоїть тапчан. Мальва вмилась, підійшла до дзеркальця й ніскільки не вжахнулась, побачивши себе геть сивою. Двері прочинились, жандарм здогадався, що в неї нема гребінця, то вийняв свого, металевого, подав Мальві. Вона потримала того гребінця й повернула. Жандарм вибачився, заховав гребінця і повів її так, нечесану.

Повів через Глинськ до Бугу. На ярмарковому майдані кілька в'язнів вкопували шибеніцю, один впізнав Мальву, то був голова сільради з Овечого, вже немолодий чоловік Степан Дудко, поклонився Мальві, тоді скрушно похитав головою. По той бік майдану маленькі руйнівники бралися за чергову хатину, притихли, побачивши Мальву в супроводі жандарма. До будинку, колись такого рідного Мальві, підійшла машина, з неї вийшов Конрад Ріхтер, вартовий біля хвіртки віддав йому честь і прочинив перед ним хвіртку. Потім вартовий пропустив Мальву. Скільки разів за своє життя заходила в цей будинок, а не завважила, що дерев'яні східці були геть стерті посередині. Напевне, тому не завважила, що тітка Палатна застеляла їх килимком, а внизу, на цеглу, клала щоранку вологого мішечка для ніг.

Тут все просякнуте духом смерті, Мальві навіть вчувається її запах — вишуканий запах мила, яким користується Ріхтер, мила нетутешнього, з ледь вловимими пахощами конвалії та ще якоїсь квітки. І ось у цьому передпокої смерті Мальвин погляд мимохіть натрапив на інвентаризаційний номер стола, вибитий на білій бляшці: 22. Стіл знайомий, з зеленим сукном, з лев'ячими лапами, а ось номера цього вона раніше чомусь не завважила. Може, його й не було. Але ж бляшка прикріплена двома цвяшками, головки цвяшків заіржавілі, проте номер чіткий, наче щойно вибитий: 22... 22... 22... "Це божевілля, — думає Мальва, — напевне, так починається божевілля", — і знову повторює подумки те число.

"Хто ти такий на цій землі? Навіть стіл цей, і той загарбаний. Он бляшка на ньому. Наша бляшка. І гвіздками нашими прикріплена. А твоє на ньому — хіба що номер 22!" І тут Мальва збагнула, чому далася їй ця цифра: 22! Вони напали на нас 22-го. 22 червня. Ось чому вона не може позбутись того нав'язливого числа...

На сукні кілька гільз, скріплених булавками: п'ять чи шість гільз револьверних. Ріхтер показує на них, щось запитує її через Шварца.

— Шеф запитує, кому належать ці гільзи?

— Які?

— Ось ці, що на столі. Вам?

Вони націлені на Мальву своєю чорною порожнечою. Звідки ж їй знати, чиї вони?

— Шеф гадає, що гільзи належать десятому. Десятому з нашого десанту. — (Шварц так і сказав — нашого).

Але ж Мальва вдає, що нічого не знає про десант. Який десант, де, коли?

"Двадцять два... двадцять два... двадцять два..." — читає Мальва, створюючи для себе якусь невеличку, недоступну для них зону своєї незалежності, свого майже підсвідомого буття.

— Десятий ішов до вас. Він прийшов?

— Я не знаю такого — десятого...

— Він був у вас минулої ночі. Ось ці гільзи, шеф підібрав їх на греблі. Це був ваш чоловік — Федір Журба. Чи не так?

— Федір? Федя?! Невже він???

— Шеф так гадає. Він має докази. Речові докази. Ось. — Шварц підвівся, взяв заяложену книжечку, подав Мальві: — Погляньте. Тут список високоврожайних ланок. І врожайність цукрових буряків за кілька років. Ми знайшли це в Зелених Млинах. На Властовенковому хуторі...

— Почерк не Федин. А люди знайомі... в ланках. Ні, це не його книжечка. Я тепер пригадую. У нього була інша, зовсім стара, потріпана. Але яким чином це опинилося там, на хуторі, я не знаю...

— Я ж кажу... Десятий з десанту. Його викинули десантом, з парашутом...

— Федю викинули? Та він боявся літака. Коли катали передовиків на літаку, Федя відмовився. Побоявся. Який же з нього десятий? Самі подумайте... Ви ж розумний чоловік, Шварц. Хто візьме в десант Федю? Він навіть високої скирти боявся.

Шварц перемовився з Ріхтером. Мабуть, переклав йому дослівно. Мальва тим часом знову заглибилась у споглядання інвентаризаційної бляшки. Ріхтер, вислухавши Шварца, вийшов із-за столу, поцікавився, чим вона там зайнята. Піймав її погляд на бляшці. Рвучко підійшов, закрив пучкою бляшку. Запитав через Шварца:

— Що, це був ваш стіл? Ваш номер?

Шварц знав, кому належав цей стіл, але переклав Мальві запитання шефа.

— Ні, не мій, — відповіла Мальва. — У мене був маленький столик. В Зелених Млинах. У сільраді. Без бляшки... — Мальва зітхнула, сама наче здивувавшись з того зітхання. Шварц переклав її відповідь.

Ріхтер посміхнувся, знову всівся у крісло. Крісло чорне, з драконами на високій спинці, свого часу його принесли сюди чи не з лікарні, у тому кріслі помер Володя Яворський. Мальві пригадався той світанок, глиняські півники співали тоді так само, як і зараз, але Мальва їх наче не чує, тоді їх не чув Володя, а зараз — Мальва. "Це перед смертю", — подумала Мальва, напруживши увагу й впевнившись, що півники таки справді співають десь за прочиненим вікном.

Ріхтер відчинив шухляду, дістав білий аркуш паперу й поклав перед Мальвою. Тоді

подав ручку.

— Пишіть, — переклав Шварц його слова.

— Що писати?

— Склад підпільного райкому...

Мальва не задумуючись вмокнула перо в чорнильницю, написала розгонисто: "Мальва Орфеївна Кожушна".

Тоді подала Шварцу аркуш. Він прочитав, вражений такою одвертістю.

Переклав Ріхтеру написане. Але після слів Ріхтера, вельми спокійних, знову повернув аркуш Мальві.

— Шеф просить писати далі. Він радий, що ви правильно розумієте суть справи. Критися й справді нічого.

— Більше я нікого не знаю...

— А вам і не треба знати. Ви напишіть...

— Товариш Валігуров, залишаючи мене, запропонував мені завербувати вас, Шварц. Він сказав, що ви можете стати для підпілля дуже необхідною людиною. А я, як бачите, не встигла цього зробити. Але якщо вам так хочеться, я можу дописати вас. — Вона схилилась над аркушем, занесла ручку. Завагалась.

— Пісать, пісать! — вигукнув Ріхтер.

Мальва записала: "Фрідріх Янович Шварц — перекладач, до війни начальник районного похоронного бюро".

— Все! — сказала Мальва. — Більше я нікого не знаю. — І передала аркуш. Фрідріх Янович довго вчитувався, тоді переклав Ріхтеру написане.

— Скажіть йому, що я не встигла вас завербувати. Просто не встигла. Так і скажіть.

— Скажу, — покірно мовив Фрідріх Янович, звівшись на дерев'янці. Ріхтер вислухав його, скрушно похитуючи головою, напевне, схвалював його одвертість, адже Фрідріх Янович міг би про те й промовчати, затамувати Мальвине прохання.

— Я сказав, — звернувся Фрідріх Янович до Мальви так, наче скинув із себе якийсь тягар. — Ви справді мали це на увазі?

— Що?

— Завербувати мене?

Мальва мовчала.

— Вважайте, що ви це зробили. Не думайте, що мені солодко з ними. Гадаю, моїй Батьківщині також не солодко. Як і вашій...

Тоді почав щось казати Ріхтеру. Мальва не второпала, що саме. Але по тому, що вони обидва наче забули про неї, про її присутність, могла здогадатись, що йшлося про неї, як про відсутню вже.

— Ваше останнє прохання? — раптом переклав Фрідріх Янович запитання Ріхтера.

— Моє? Яке ж може бути моє прохання? А, є одне!.. — вихопилась Мальва. — Звільніть дітей. Глинських дітей. Тих, що ночують у підземеллі. Там вогко, холодно, діти голодні, ще зовсім малі. Мерзнуть. Нужа завелась у тряп'ї.

— Зараз я скажу йому. Діти справді не винні... Я знаю про цих дітей.

Ріхтер вислухав спокійно, навіть з деяким співчуттям на обличчі.

— Шеф зворушений вашою добротою. Але вам належить прохати за себе. За законами, які діють у них, він змушений вас...

— Я готова... Так і скажіть йому.

— Я сказав. Шеф питає: а як же райком?

— Який райком?

— Підпільний, який ви очолюєте, очолювали?

Ріхтер щось довго розтлумачував Шварцові, той переклав:

— Шеф гадає, що вам найрозумніше залишитись у підпіллі. Іншого виходу він не бачить... І я також не бачу, — вставив скоромовкою Фрідріх Янович. — Вам можуть сьогодні ж організувати втечу. Сьогодні вночі...

— Навіщо? Мені нікуди втікати... Я дома. Нехай тікає він.

— Облиште, Мальво. Ви розумієте, про що йдеться. Ви ж розумна жінка. Я знаю вас давно. Ще тоді, коли ви народили сина. Була весна... Я працював тоді завгоспом у лікарні. У мене тоді не виявилось скла для великої лампи... А вас привезли вночі. Паніка, крик, біда... Слава богу, син росте. Подумайте про нього... Це я вже від себе... Скільки це йому?

— Десять...

— Як летять роки! — вжахнувся Шварц.

Сльоза набігла на очі, закліла в них.

— Also, was? — запитав Ріхтер перекладача.

— Sie ist bereit... — сказав Фрідріх Янович.

І продовжував перекладати для неї.

— Я сказав, що ви погодились. Тепер слухайте далі. Раз на місяць ви маєте доповідати про роботу підпільного райкому: можете з'являтися сюди, а хочете, люди шефа будуть приходити на вашу явочну квартиру. Шеф питає, чи є у вас така квартира?

— Є.

— Тут, у Глинську?

— Тут.

— Будь ласка, адресу.

— Підвал, де ви тримаєте дітей. Я годна померти разом з ними. Туди нехай і присилає своїх людей ваш шеф.

— Даремно, Мальво, даремно, — зовсім розгубився Фрідріх Янович. — Ми тут з вами ніхто. Одне його слово... півслова — і ми з вами на шибениці. А хто ж буде боротись?... Хто, коли всіх перевішають?

— Не ви, Шварц!

Шварц, напевне, сказав, що у неї нема явочної квартири. Вона згодна приходити сюди. В гестапо. І переклав дослівно:

— Тоді кожного першого числа. В ніч на перше. Мої люди знатимуть про це. Ось тут, на цьому папірці, буде пароль.

Ріхтер узяв аркушик, щось написав на ньому й подав Мальві. Вона не стала читати.

— Захуйте, — сказав Фрідріх Янович.

Мальва склала аркушик вчетверо. Запитала:

— Все?

Фрідріх Янович був помітно розгублений. Він не знав, чого ще можуть від неї зажадати, начебто все. Пароль у неї, згода є, тепер вона матиме попереду місяць, а це немало, щоб усе обдумати, зважити, вивірити всіма висотами душі. Фрідріх Янович зараз приписував собі рятунок цієї жінки, яка, може, й справді хотіла мати спільника в його особі. В душі він дякував Валігурову, який напоумив Мальву на те. Мальва хотіла встати, та Ріхтер зупинив її різким жестом руки.

Шварц перекладав:

— Ваша мати казала мені минулого разу про давні зв'язки вашої родини з німцями, з фірмою "Singer". Я потім перевірів. Це справді так. Мій рід має певне відношення до цієї фірми. Мій прадядько виготовив для цієї машинки унікальну голку, яка однаково добре шиє і батист, і англійські сукна, й кожухи з герцеговінських баранів та хром із монгольських коней. Другої такої голки в світі немає. Це ваш батько знав, не міг не знати. Щось подібне до цієї голки має й гестапо, унікальний витвір генія нашого фюрера. В нашій машині це та голка, яка здатна прошити усі шкіри й матеріали, з чого б вони не були виготовлені. Тому я раджу вам ставитись з пошаною до цього безвідмовного інструмента. Я розумію, це важко, ви, напевне, вважали себе чесною людиною — я в цьому переконався щойно, по цій ось вашій записці, але вона має бути заповнена до кінця. Через місяць, через два, нехай через десять місяців. Нас цікавить ще й підпільний обком і так далі. Ви наділені довір'ям, за яке я вам дарую життя. Живіть собі, але ми дещо мусимо мати з цього довір'я. Чи не так? — Перекладач ледве встигав за ним. — Цієї ночі вас відпустять. В ніч на перше я вас чекаю... Доведіть, що ви маєте право на життя. Один наш філософ, власне, не стільки наш, як ваш, — ви, напевне, чули про такого дивака Іммануїла Канта? Так от він говорив, що все для людини стає зрозумілим наприкінці життя. Можете вважати, що ваше життя могло б скінчитися сьогодні... У мене все. — Він підвівся. — А щоб вам було легше і щоб ваші могли вам вірити — про це вже ми потурбуємось... Ми і надалі будемо розшукувати Мальву Кожушну... Але це вже вас хай не лякає... Це наші внутрішні справи. Бажаю успіху...

Фрідріх Янович, гупаючи дерев'янкою, провів Мальву до дверей. Там її зустрів той самий жандарм, убивця. Повів через Глинськ до тюрми.

Як вона потім довідалась, її привели до камери смертників. Було їх щось п'ять чи шість, ніхто не підвівся з нар, коли за нею зачинилися двері. Лише один, уже літній чоловік у формі залізничника, привітав її, сказав: "Проходь, проходь, не бійся, тут усі свої. Місця нема, але й навіщо. Тут розкошувати недовго. Не бачила, шибениця вже готова?" — "Не бачила..." — "Тоді розміщайся".

Дідок покрутив вус, кахикнув, сказав Мальві:

— Зараз я закінчу, й ми займемось тобою. Така ж молода, гарна, а вже до пекла. Тьфу, яка непевна штука життя. Розміщайся... — І до слухачів на нарах: — То ви чуєте?

На чому це я закінчив? Ага, працюю я на маневровому, аж тут викликає начальник служби руху. В "Южнороссийском железнодорожном обществе" машиністів називали механіками. Господін механік! — це звучало. Отож, викликає і каже мені: "Господін механік, поведете перший товарний поїзд до Фастова". Вирушаємо.

— З якої станції?

— Зі Жмеринки...

— Ну, ну...

— Ага, їдемо! Настрій чудовий, паровоз новенький, ешелон довгий-довгий. Ніч, а пообіч картоплі цвітуть. Перша самостійна поїздка в ранзі механіка. Ну, думаю, я вам покажу, як треба водити товарні поїзди. Та ось на одній маленькій станції заминка. Семафор закрили, а наш товарняк на повному ході переводять на запасну колію. Розумію, треба пропустити поштовий поїзд, який іде за нами. Веду на запаску. Але запаска виявилась тупиком, і всі мої намагання втриматись на ньому виявились марними. Гальма не витримали, паровоз врізався у шлагбаум і влетів у картоплю, яка біло цвіла серед ночі... Я розгубився, схопив маслянку і, вибравшись з кабіни, навіщось став змащувати букси, з яких валував дим. Та ось у хаті поодаль скрипнули двері, з них вийшла молодиця і, склавши руки, сказала: "Ая-я-яй! Господін механік! І не соромно ото вам їздити паровозом по чужих картоплях! Що вам, дороги мало?.." Отак я і познайомився зі своєю майбутньою дружиною Одаркою. У неї чоловік загинув на імперіалістичній. Німці вбили... А я — молодий "господін механік". Але відтоді більше не потикався паровозом у чужі картоплі... Незручно якось. — І до Мальви, що все ще стояла під кованими дверима, не знаючи, в який бік ступити: — Ну, а ти ж як тут опинилась, голубонько? Хто вони, ці люди? Один геть слабий, помирає на нижніх нарах. І обличчя його наче Мальві знайоме. Якби трішечки більше світла. Тоненька цівка падає якраз у протилежний кут на відерце, накрите дерев'яною кришкою. І чому її, Мальву, вкинуто саме сюди, до чоловіків?..

— Хіба ви не глинські? — запитує Мальва.

— Є і глинські. Ось я глинський, — каже машиніст. — Після пенсії побудувався тут, на Бузі, підробляв на станції. Діда Морозенка чула?

— Це ви батько того Морозенка? Героя фінської?

— Того самого... За те і на шибеницю мене... Розміщайся, чого ж ти стоїш, наче в гості прийшла.

— А це хто?

— А це ось товариш Галочка, — показав на помираючого на нижніх нарах. — Теж глинський. Харитон Гапочка.

— А за віщо ж товариша Гапочку?

— Приймача знайшли. Не здав приймача. Приймач з батарейками, Москву брав. От вони його й розгамселили, бідного Харитона Гапочку. Царського поштмейстера. А то молодь, — показав на нари. — П'ятеро нас тут. Ти шоста.

Мальва підійшла до Гапочки, схилилась над ним, зашепотіла:

— Товаришу Гапочко! Товаришу Гапочко! Це я, Мальва Кожушна. Ви чуєте мене?

Мальва Кожушна. Пригадуєте мої листи з Костроми? Тоді ще, давно... Хіба забули? Товаришу Гапочко!..

Гапочка розплющив очі, тупо дивився на Мальву.

— Не знаю... Не бачив тебе. Я нікого не знаю. Яка Кожушна? Яка Мальва? Багато вас. А я нікого не знаю. Я царський поштмейстер... Харитон Гапочка...

А Валігуров сказав тої ночі в райкомі, що товариша Гапочку вони залишають тут. На допоміжних ролях... Безпартійний... Одного року затаврований публічно в районній газеті як царський чиновник... Тепер же... З сутінків дивляться на неї холодні очиці.

Та ось вони впізнають Мальву, людніють, спалахують іскорками, щось промовляють до неї. Квола рука показує Мальві: підступи ближче. Гапочка посувається, звільняє місце, щоб вона могла присісти. Тихо шепочуть уста:

— Так, так, це я, Харитон Гапочка. А ти справді Мальва Кожушна? Ота сама, що писала колись із Костроми?

— А хіба ж є яка друга?

— Ага, ага. Та сама. Вавилонська. Гарно ти колись писала про Кострому. Невже і туди дійдуть ці гаспиди? Я що? Мені вже байдуже. А ти ж іще молода. Зовсім молода. Саме жити... Саме б будувати Зелені Млини... Це вони тебе — Зелені Млини — виправили сюди, на смерть?

— Ні. Я сама прийшла...

— Сама?

— Так сталося. Хотіли забрати сина, то я сама...

— Відважна ти... Я б сам не прийшов. До кого? До кого, Мальво? До вбивць? До вандалів оцих?

— Я мати, товаришу Гапочко. Мати...

— Бач, що з мене зробили...

— Бачу...

— Нагнися сюди. Хочу спитати тебе...

Нагнулась. Жар пашів з нього.

— Ти знала Максима Теслю?

— Знала. Як же не знати. І дружину знала. Іванну Іванівну.

— Кажуть, що він тут. В районі. Може, навіть у Глинську.

— Тесля?

— Тесля. Максим Сакович. З Білого Лебедина. Останній його лист я читав давненько вже...

"Або ж Харитон Гапочка складає твої листи для історії, або ж ти мовчиш. А тут, брат, нагадали про себе голодні коні. Йдуть і йдуть через Глинськ... А куди? На Шаргород, на Літин, наче там чекають на них. Ніхто їх не зупиняє, нікому вони не потрібні, потім доведеться звільняти від них дороги...

А ще діти... Щоранку, йдучи на роботу, бачу, як вони тягнуться до школи, бачу їхні пригаслі очі, і так мені боляче за них, наче то я одібрав у них цю весну, якої вже їм ніхто не поверне. Я запровадив для них у школах гарячі сніданки й гарячі обіди, але ж

запаси виходять, подекуди вже закінчились зовсім, то послав Мальву у Харків до товариша Чубаря, він обіцяв кілька вагонів сої на насіння, от я і чекаю цих вагонів з дня на день. Ніякої сої, звичайно, сіяти тут я не збираюсь, яка там соя і яке насіння, коли мова йде про дітей. Зрушу на крупорушках і роздам дітям, а тоді вже хай що хочуть роблять зі мною. Одна вчителька оце прописала мені листа з Овечого: "Приїдьте подивіться, у нашій школі вчителі з'їдають дитське м'ясо". Поїхав я туди, розібрався, голова колгоспу виявився там великим законником, на дітей якусь там дещицю м'яса виписує, а для учителів ані грамочки, так наче вони можуть жити за Божим духом. Де ж тут втримаєшся від м'яса, навіть якщо воно й "дитське", для дітей тобто. Тепер там два казани: один для дітей, другий — для вчителів, і так я завів у всіх школах, так що зваж, Максиме, на цей мій урок, бо що може бути вище за вчителя.

Пишу тобі в полі, у тракторній будці Даринки Соколюк, вона тебе ось вітає, пам'ятає тебе, сіємо, сіємо буряки..."

"Дядьку Климе! Тато поїхали за насінням на Поволжя, вже давненько як поїхали, не можуть там дістати вагона, сидять у степу на яксь станції, ще тут з нашими двома: з дядьком Яковом Підковою та тіткою Христею Вербицькою, може, й ви чули про таку нашу ланкову, у газетах були її портрети? Тато мені казали про вас, про Глинськ, про вашу комуну, от я вам і пишу, бо станція та ще далеко за Волгою, і паровози туди ходять рідко, то вони хтосна-коли й приїдуть, а тут їх чекають не дочекаються, бо й сіяти вже пора. Мама присилає мені хліб з Краматорська, печений, інколи білий, добрий-добрий такий. Я сама не їм, несу до школи, віддаю Ксенії Хомівні, нашій вчительці, вона ділить його між нами, всім порівно. Нам варять у школі двічі на день — вранці й в обід, і смачно так варять, що я наїдаюся. Колгосп кожного тижня ріже для нас волика. Ото тато будуть сердитись, як приїдуть. А у вас хіба нема старих воликів? Вони гарні, якщо їх довго-довго варити. Зі мною живе Марися — Христі Вербицької, мені добре з нею, то вона також вас вітає. Галька".

"Здрастуй, Климе!

Повернувся з Поволжя з насінням. Сію... Тепер пригадуєш наші безсонні комунівські ночі, наші тривоги? Легко все ламати, та не легко будувати. Виявляється, маємо пройти і через це, щоб знати ціну землі й ціну хліба. На Поволжі повно наших людей, іще з тих давніх переселенців. Цілі українські поселення. Хліба там насипом, але дістати вагона — більша проблема, ніж сам хліб. Не знаю, що там тобі Галька писала, а ось Христя Вербицька тебе вітає, ми з нею... дружили іще з дитинства. Христя — чудо! Я ніколи ще не почував себе таким щасливим. Ось яке учворив твій маленький Тесля! Ге? Тепер я вірю, що всіма нами ніхто так мудро не править, як саме життя. Максим".

Гапочка помер тихо, без конвульсій і лементу, так, напевне, вмирають великі поштмейстери. Мальва ж найбільше дивувалася з його пам'яті на людські листи. По них він вибудовував собі свій власний світ, з якого пішов так спокійно.

— І знову нас п'ятеро... — озвався машиніст.

Лише десь надвечір промінчик, обнишпоривши цю темницю, освітив обличчя

Харитона Гапочки. Зсохле, вибгане життям і мовчазними передсмертними муками, з золотавими вусиками, воно все ще здавалось допитливим та зосередженим, наче намагалось збагнути причину своєї передчасної смерті. Поява Мальви тут могла бути тією останньою краплею, яка доправила Гапочку. Адже саме за неї він зніс страшні тортури минулої ночі. Але не виказав ні її, ні кого іншого. І раптом вона сама, жива Мальва Кожушна.

"Обережна будь, — шепнув машиніст, звільняючи для неї свої нари. — Один з п'яти — донощик. Вчора підкинули..."

Розділ восьмий

У Конрада Ріхтера, шефа гестапо так званого тепер глиньського гебітскомісаріату (як все це дивно звучить для рідного Глиньська!), була професійна звичка колекціонувати на своєму письмовому столі порожні партизанські гільзи, які залишились на місці сутичок, або, як сказав би про них літописець, які залишались на полі бою. Інколи це було два-три постріли, інколи більше, але Конрад Ріхтер неодмінно виїздив на місце події, як правило, вже по всьому, найдоскіпливіше вивчав позиції сторін, цікавився буквально кожним пострілом як з одного, так і з другого боку й наказував підлеглим вибірувати для нього всі партизанські гільзи, які тільки можна було знайти, щоб мати точне уявлення як про кількість людей, так і про нашу зброю. Потім він розглядав буквально кожну гільзу з допомогою лупи, тратячи на те чимало часу, сортував їх, відкидав зайві, залишаючи для своєї колекції лише те, що могло мати для нього більший чи менший інтерес з точки зору професіонала. Він мав маленьку втіху з того, що поки що в його гебітскомісаріаті не доходить справа до порожніх гільз із гармат, але набір іншої зброї вже був перед ним досить розмаїтий, а кількість власників зброї збільшувалась. Якщо судити по гільзах з останніх подій, то їх, злочинців, уже було сім або й вісім. Були там гвинтівки царського зразка, вже радянські напівавтомати СВТ, десятизарядні, наган, пістолет ТТ, іще дещо загадкове, можливо, як видалось шефові напочатку, навіть "максим", станковий кулемет, а те вже могло попахувати нападом на Глиньськ. Однак при пильнішому дослідженні тих гільз, деформованих більше звичайного, Ріхтер зробив висновок, що це доконче якась нова зброя, якої не виявилось в його каталогах про легку зброю росіян. Та великі таємниці розкриваються здебільшого випадково. Між Вавилоном та Журбовом гестапівці натрапили на невідомого, що відстрілювався від них зброєю, постріли з якої своїм звуком нагадували залпи гармати. Невідомий втік під прикриттям ночі, але загубив свою зброю (напевне, не мав до неї більше набоїв), гестапівці й привезли її шефові, певна річ, приховавши від нього, що самому власникові зброї вдалося втекти. Шеф раніше нічого подібного не бачив, адже була то звичайна гвинтівка царського зразка, але обчиркнена майже "до пупа". Він дістав гільзу з патронника, яку невідомий не встиг викинути, пильно оглянув її під лупою, порівняв з тими, що раніше відносив до "максима", і вигукнув на радощах: "Віват!" Тобто він радів з того, що у партизанів нема ніякого "максима", а є оце одоробло, в якому так розносить гільзи. Великий німецький народ так і не зумів вигадати щось подібне, а ці повержені люди легко пристосували

звичайну трьохлінійку для підпільного вжитку і тепер можуть ходити з нею навіть вдень, прогулюватись по Глинську, тримаючи свою "гармату" під полою. Досі він мав на столі таких гільз вже кілька, отож додав до рядочка і цю (він приколював їх шпильками на зеленому сукні) й замість слова "максим" пришпилив новий ярличок. Він не знав, що у Глинську віддавен існує таке гарне й коротке слово, як обріз, тому написав німецькою: "Taschenka-none" . Такий плин думок приніс йому мало втіхи, адже замість одного "максима", зброї й справді грізної, у Глинську могло з'явитися безліч отих захалявних гармат, небезпечних не кількістю пострілів у хвилину й не дальністю польоту кулі, а числом тих, хто міг мати цю зброю. Одного, вбитого, якщо вірити підручним, він зараз подумки закреслив, але ж скільки-то їх залишилося. Він вилаяв підручних за те, що ті не встановили особи вбитого минулої ночі. Ану ж це один з тих, кого він шукає і чиї гільзи лягли у рівні рядочки на його столі.

Ріхтер не знав, та й не міг знати, що був то Явтушок з Вавилона, чоловік, який буквально через кілька днів після "загибелі" буватиме в цьому кабінеті, ба навіть бачитиме на власні очі не лише рівні рядочки гільз на столі, закріплених шпильками, але й свій обріз, що висітиме на стіні як зразок грізної партизанської зброї, на яку гестапо не може не зважати. Тож коли сам він, Ріхтер, спробував вистрелити з неї у подвір'ї гестапо, то йому ледве не одірвало руки, а в Глинську завалували собаки. Він-бо ж вважав себе німцем не з дрібненьких, мав метр дев'яносто шість зросту, велетенські груди, природа обділила його лише кінцівками, ті були такі ж занадто довгі, як і тонкі. Після пробного пострілу він вирішив, що із цих короткостволих гармат можуть палити лише велетні. А тим часом Явтушок тієї осені ходив, як й інші вавилонці, красти цукор на Журбівському цукрозаводі. На "зłodіїв" полювала заводська поліція, відбирала цукор і кожному спійманому давала таку кількість шомполів, скільки кілограмів цукру виявляла в мішечку. Для оборони Явтушок і витворив собі те одоробло й прихопив з собою, бо ж гадав, що більше десяти шомполів він би нізащо не видолав. На заводі все обійшлося гаразд, і він уже тьопав з гарним клуночком цукру, за який віддав заводським добрячі чоботи (казав, що в тих чоботах ходив сам генерал), аж тут грузовик з гестапівцями. Зачувши їхнє "хальт!", він кинувся в лісок при самій дорозі, та доки вони розсупонювались із плащів і діставали зброю, він бабахнув по них наосліп, не цілячись, та і не мав бажання встрявати у таку нерівну бійку. Гестапівці пострибали з машини, залягли в рові й відкрили по ліску такий вогонь, що Явтушок перестав думати про життя, а думав лише про чоботи та про цукор. Кинь він цукор, тоді задарма пропали б чоботи, а такої втрати Явтушок не пережив би. Тому з усіх сил наліг на ноги і, звичайно ж, навіть незчувся, де і коли загубив обріз. Переслідувачі з ліхтариками знайшли обріз на стежині, потім Явтушок, буваючи в кабінеті гебітса, з острахом позирав на свій обріз... Явтушок відразу впізнав його на стіні серед іншої "трофейної" зброї, зразки якої Ріхтер постійно поповнював. У обрізі була підсмалена рукоять, чим Явтушок надав йому майже фабричного вигляду. "Гарна річ", — сказав Явтушок, щоб тим підтвердити свою непричетність до нього в недавньому минулому (не стане ж бо людина за таких обставин хвалити свій власний обріз). "Я, я, рускі пушки!"

— засміявся пан Ріхтер і додав не без чванливої інтонації в голосі, що капралу Курту вдалося вбити злочинця. Явтушок похитав головою і промовчав. Певна річ, якби вони були на рівних, Явтушок не потерпів би такої фальсифікації історії й сказав би цьому арійцю, що дідька лисого їм вдалося вбити вавилонянина, ось він перед ним, живий і здоровий.

Ріхтер ткнув довжелезним пальцем у рядочок гільз, під яким було написано два латинських знаки: tt. Явтушок полічив їх миттю: там було дев'ять гільз, з обох боків закріплених шпильками. "Ось кого нам треба піймати, — сказав Ріхтер. — Оцих два "те". — І він додав з цілковитою переконаністю: — Вавилон! Вавилон!" Тобто, що цей чолов'яга "два те" має пряме відношення до Вавилону. І ще додав, що всі гільзи з одного і того ж пістолета, в цьому можна пересвідчитись з допомогою лупи, всі капсулі в гільзах розбиті однаково, не по центру, а трішки вбік. Ріхтер надавав такого значення своїй лабораторії і був таким люб'язним з вавилонянином, що вийняв з колонки гільзу і дав Явтушку поглянути капсуль через лупу. Явтушок нічого особливого не помітив, але так затакав, неначе він побачив крізь лупу самого власника пістолета. Він добре здогадувався, хто це міг бути, той і справді має пряме відношення до Вавилону, але Явтушок з усіх сил намагався відхреститися від цих двох tt, сказавши шефові: "Пане, якщо цей чолов'яга з'явиться у Вавилоні, то ви можете не сумніватись, що він того ж дня опиниться у ваших руках. Але для цього я мушу мати бодай яку-небудь зброю, без неї ні мені, ні моїм людям злочинця не взяти".

"Вибирайте!" — показав Ріхтер на стіну. Були там і трьохлінійка з надгризеним прикладом (слід кулі), і напівавтоматична гвинтівка СВТ, добре знайома Явтушкові з фронту (річ ненадійна, від найменшої порошинки вже заїдає), був там і наган з ланцюгом біля рукояті (річ вельми приваблива й легендарна), але ж Явтушок зупинив свій погляд на своєму власному витворі. "Ви надто малий для цієї зброї", — посміхнувся Ріхтер, змірявши Явтушка, і зняв для нього трьохлінійку. Патрони він зможе взяти у пана Манжуса, шефа поліції. Явтушок не чекав такого повороту, адже тепер йому доведеться нести гвинтівку через весь Глинськ, до майдану, де чекає його Савка з підводою. Його можуть побачити і знайомі, близько двохсот глинських громадян мостять дорогу, розбиту свого часу танками, всі ті люди його добре знають і тепер побачать з гвинтівкою. Що вони, ті стражденні, подумають про Явтушка Голого, знаменитого вавилонянина, озброєного в гестапо? Явтушок став мокрий, як миша. І коли шеф подав йому руку, бачачи в ньому віднині свою опору, то тут же гидливо висмикнув її і заходився витирати носовичком. Відтоді Ріхтер більше ніколи не вітався за руку, а тільки словесно, хоча Явтушкова рука у всіх тих випадках була суха, як астраханська тараня.

Пан Манжус, побачивши Явтушка при зброї, сіпнувся з-за столу. Явтушкові видалося, що шеф поліції в першу мить злякався озброєного, але, справившись, що й до чого, заходився плескати Явтушка по плечу, на якому висіла трьохлінійка. "Чудово, пане Голий, чудово, нашого полку прибуло одним славним воїном. Скільки ж вам тих патронів? Сотню, дві?" — "Так, — подумав Явтушок для себе, — мені ще тільки бракує

до цього нещастя на плечі вийти звідси з мішечком патронів на спині". "Десять штук!" — категорично сказав Явтушок, чим неабияк здивував Манжуса: "Так мало?" — "На вас вистачить, пане Манжус", — хотів сказати Явтушок, але сказав: "Хіба, пане Манжус, щось залежить від кількості патронів? Усе залежить від кількості пострілів. Іноді один влучний постріл..." — "А ви впізнали мене, пане Голий?" — запитав Манжус, зайшовши за стіл. "Щоб сказати, то ні, але щось таке стоїть у пам'ятку невиразне". Ще б пак, Явтушок пам'ятав його добре, напередодні самої війни він об'явився у Вавилоні під виглядом муляра, чудово складав селянські печі. Саме перед тим Явтушок спалив кілька хат підряд, щоб мати можливість сплатити за них страхові, кільканадцять же нових хат зведено було на ті ж страхові з минулого року, тому потреба в майстрові печей була велика. Дуже обносилися печі і в старих хатах. Сталося ж якось так, що старі майстри печей вимерли, а новим ні на чому було взятися, хатнє будівництво завмерло на тривалий час, — у Вавилоні будували переважно громадські будівлі — стайні, корівники, комори й таке інше, аж доки страховий геній Явтушка не примусив вавилонян та й довколишні села подумати про нові житла. Так бурхлива діяльність одного викликала необхідність в іншому. В оцьому самому майстрові печей. Юхим Манжус був із тих, кого зіслано за сто кілометрів од кордону, однак він не осів на сто першому кілометрі, а прибув аж сюди, до лемків, пересипав кілька печей в Зелених Млинах, але розлаявся з лемками, нібито ті мало платили йому, й перебрався до Вавилону. Лук'ян Соколюк старанно перевірів його документи — майстер мав паспорта з правом прописки за сто кілометрів від прикордонної смуги. Вавилон не мав підстав відмовити майстрові у наданні притулку, хоч то був час посиленої пильності.

Квартирував він у баби Отченашки, платив їй за стіл і за хату, а печі будував справді чудові. Небо викладав із синього каменю, коминки оздоблював карнизами, а замість одної ковбашки робив їх кілька — для солі, для сірників і навіть для щіток та мітелок, щоб ними прибирати піч. Декотрим, хто міг за те заплатити, розписував печі павичами, півниками або ж орнаментом зі старовинних вавилонських рушників. Явтушок хотів був пересипати і свою піч, вичовгану дітьми до неможливого, з напівуваленим небом. Якось весь день ходили вони з Прісею по хатах, де вже стояли печі цього знаменитого майстра, обрали собі гарний взірець (зупинились на печі Скоромних, витворі й справді несподіваному для Вавилону). Коминок скидався на суцільну стіну, оздоблену старовинним вавилонським розписом, з хитро вмонтованою каглою, з велетенськими штандарами, а сама піч була як затишна двоповерхова кімната, замість звичної лежанки на другий поверх вели східці, викладені з червоної цегли. Просто любо зняти чоботи й піднятися по тих східцях на теплу піч, і хоча й надворі стояв червень, але Явтушок з дозволу Стратона Скоромного, господаря, зняв чоботи й залюбки здійснив те сходження на свою майбутню піч. Більше того, він навіть полежав на ній у своєму чиновницькому костюмі, щоб уже остаточно впевнитись у всіх перевагах такої печі. "Роблю!" — сказав він, сходячи вниз. Але в цей день майстром зацікавився Пилип Македонський, і Явтушку так і не вдалося поставити нової печі. Майстер печей опинився у знаменитій колись Брацлавській тюрмі, казали, що він

начебто виявився агентом Німеччини, власники складених ним печей з підозрою позирали на його витвори, хтось навіть подейкував, що всі ті печі одного прекрасного дня зірвуться од мін, які той шельма позамуровував під печі. В Зелених Млинах начебто кілька печей вибухнуло в перший день війни, у Вавилоні ж все обійшлося, печі стоять і досі, дехто вже ніколи не повернеться до них з війни, не зійде по східцях на свою диво-піч і Стратон Скоромний, Явтушок власноручно поховав його на річці Синюсі. Самого ж майстра дідько не взяв, сидить у чорному сукні, з якого Велика Німеччина шиє мундири для поліцейських ("...і то ж треба наготувати наперед саме отакого густого чорного сукна для цієї зрадливої братії", — подумав Явтушок, совість якого цієї хвилини була налаштована так, що він навіть подумки не дозволив приміряти на себе чорного мундира). А ось піч таку, як у Стратона Скоромного, Явтушок не проти б мати у своїй хаті.

— Пане Манжус, — почав Явтушок, поклавши патрони до кишені, — ваші печі й досі викликають захоплення у Вавилоні, й хоч ви зараз при поважному чині, та чи не могли б ви... Даруйте, звичайно, можливо, з мого боку це зовсім нечемно, але для справжнього українця піч однаково, що олтар для віруючого. То і тепло, і затишок, і спочинок, і лікарня, а якщо піч іще гарно змайстрована, тоді це і насолода для ока. Я хотів би мати піч з отими червоними приступцями, пане Манжус. Краса неймовірна, піднімаєшся туди, як до храму...

Манжус був зворушений такою мовою, очиці у нього заіскрилися, а вусики "а-ля Гітлер" наїжились від посмішки (тоді майстер мав нормальні людські вусики, завважив Явтушок).

— Пан Голий має марки? — запитав майстер.

— Досі не бачив, які вони. У Вавилоні ходять поки що наші гроші.

— Мовчіть про них, з цими грішми покінчено назавжди. Якщо пан Голий заплатить мені ось цими, — він вийняв з нагрудної кишені пачку й подав Явтушку, — то я згоден поставити йому піч. За тисячу марок! — засміявся Манжус, відбираючи від Явтушка німецькі гроші.

Його сміх пройняв Явтушка до живого, то був якийсь зверхній сміх, і Явтушок тільки й сказав на те:

— Е, не кажіть, наші гроші були куди більші за розміром і справляли враження. Ви мали коли-небудь в одній купюрі тисячу карбованців? А я тримав, і не раз, коли платив погорільцям страхові. Але ж піч за тисячу марок? Коли в мене поки що немає жодної...

— Будуть... Коли ви вже стали на цей шлях... пане Голий.

— На який шлях?

— На який? Хіба вам треба пояснювати? Хіба гвинтівку пан Ріхтер може видати першому-ліпшому? Вам не про піч варто думати, пане Голий, а про Сибір. Повернуться наші — вони нізащо не подарують вам цієї гвинтівки з рук шефа гестапо.

— Але ж ви... Як я бачу... також при оружжі? — ("Випробовує, бестія", — подумав Явтушок).

— А ви що ж думали? Що Глинськ може обійтись без Пилипа Македонського?!

— Невже це товариш Македонський? — мимоволі вклонився Явтушок, вельми близький до того, щоб повірити у своє припущення. Він знайшов навіть дещо спільне в рисах обличчя, але вуса примусили його відкинути геть це припущення, і він додав, готуючи собі шлях відступу: — Я жартую, звичайно, пане Манжус.

— А ви не жартуйте, бо це, може, він у моїй особі. Зміна властей ще нічого не визначає. І при німцях можна залишатися патріотом і навіть Македонським. Якщо отут (він показав на душу в чорному сукні) б'ється справжнє серце. Я певен, що, якби Македонський міг опинитися тут, то від цього ми з вами, а втім, я можу говорити тільки про себе, ніскілечки не програли б. І коли мені випала така можливість, то я скористався з неї без найменшого вагання. Хоч, як ви знаєте, у мене були підстави переметнути до них. Ну, а ви хоч вагались?

— Вагався. Дуже вагався... — зовсім розгубився Явтушок, не знаючи, хто перед ним.

— І що? — Манжус пройшов до дверей, виглянув у коридор. Причинив двері.

— Як бачите. Опинився при тих інтересах, що й ви...

— Вам можна вірити? Товаришу Голий?

Явтушок мовчав. У ньому змагалися страх і совість, але страх явно переважав, і Явтушок не зміг відповісти щось певне на запитання Манжуса. (Не то пана, не то товариша — ось у чому заковика для Явтушка.) Манжус чекав, постукуючи пучками пальців по дикту стола. Звук такий, наче в тих пучках метал, олово. Явтушок на ту хвилину не міг згадати, з якого металу робляться кулі. Він все ж видобув відповідь, чи не єдино можливу за таких обставин:

— Можна, пане Манжус. Але ж не так відразу...

— Чекати ніколи і ніяк. Завтра вже може бути пізно... Підійдіть ближче. Не бійтеся. Тепер-то вже вам боятися нічого...

— Авжеж, авжеж... — Явтушок поставив під стіну свою гвинтівку, щоб бодай трішки дати душі спочити від неї.

— Крім мене і вас, жодна душа не повинна знати про це. То смерть, муки, тортури...

— Кажіть, доки я ще живий...

— Вони зігнали з навколишніх містечок сюди близько двохсот єврейських родин. Ви, певно, бачили їх, вони мостять дорогу.

— Бачив. Вітався з ними, там багато знайомих. З самого Глинська. Лейба Маркович, Абрам-ковбасник, мій цирульник Матвій, я ж бо останні роки, будучи при службі, стригся тільки в Глинську. А ковбаси, які витворяв Абрам! Я кращих ковбас не куштував ніде в світі. — (Явтушок далі Глинська ніде і не був, за винятком хіба що своєї відомої одиссеї в тридцять роки, але тоді йому було не до ковбас). — Невже їх розстріляють? Невже їм, німцям, не потрібні ковбаси? Невже вони привезли сюди цирульників?

— Так, їх розстріляють. Можливо, завтра.

— Вони знають про це?

— Знають. Я їм сказав. Відвернути їхню смерть уже неможливо. Є наказ якогось

Кейтеля армії і всім гарнізонам. Ці роботи вміють виконувати накази.

Вбіг зовсім молоденький поліцейський. Віддав честь з порога. Доповів:

— Пане начальнику, в Зелених Млинах затримано жінку, яка відмовляється, що вона Мальва Кожушна. Ми привезли її сюди. Привести?

"О боже! — зітхнув Явтушок. — Мені зараз тільки й бракує зустрічі з Мальвою Кожушною!" Манжус ніби вгадав його думки.

— Через півгодини.

— Слухаюсь. Геть схожа на Мальву Кожушну. По тій карточці, яку ви показували нам.

— Розберемось.

— То ж наша, — сказав Явтушок, коли кроки поліцейського вщухли за дверима.

— Я знаю. Вони вже приводять сюди третю Мальву, але байдуже. Я думаю, що самої Мальви в районі нема.

— Оті два Т у пана Ріхтера...

— Мерщій підіть скажіть це йому...

— Кому?

— Ну, пану Ріхтеру... Ми стоїмо на тому, що знаємо менше, аніж насправді знаємо. Чим менше знатимемо ми, то менше знатимуть і вони. Гадаю, ви мене розумієте?

— Я був ординарцем самого генерала...

— Дітей можуть розстріляти разом з дорослими. Не можуть, а напевне. Скільки Вавилон може переховати дітей?

— Коли?

— Сьогодні ж. Цієї ночі. На світанку вже може бути пізно...

— Скільки накажете, пане Манжус...

— Ви на підводі?

— На майдані на мене чекає Савка з кіньми.

— Це той, що вічно сміється?

— Перестав. Десь прочув, що німці розстрілюють божевільних. Тепер ані пари з вуст. Мовчить як риба.

— Затримаєтесь до ночі. А вночі... Ви знаєте, де була пролетарська корчма?

— У старому млині. Не раз частувався там. Були часи! Все було.

— Зупинитесь і заберете дітей. Малечу на воза, а старші йтимуть пішки.

Старий млин був майже поруч з будиночком райкому, в якому розмістився гебітскомісар Бруно Месмер. Там прапор і варта.

— Там варта, пане Манжус.

— Дітей також виведе варта...

— Німецька?

— Моя... Ідіть. В одинадцять біля млина.

— Я без годинника. Буду вже так, по небу...

— Ось вам годинник. Заховайте.

Явтушок заховав його в нагрудну кишеньку, зачув його там. Пішов до дверей.

— Гвинтівку ж!

— Забув. — Узяв гвинтівку і навіть тепер не помітив, що вона учбова, просвердлена.

Була глибока ніч, коли Явтушок вибирався з Глинська. Діток з млина і справді вивела варта, одне сам Манжус виніс на руках, посадовив на воза. Воно було сонне, потрималось якусь хвилю і тут же лягло на солому. Тоді швиденько, без жодного слова забирались на воза більшенькі, якось ловко, по шпицях, хапаючись за обіддя. Набилося їх повен віз, і Савці довелося перебиратись на передок. Підлітки чекали, доки вмістяться менші, й, бачачи, що їм там місця немає, покірним гуртком рушили за возом. Все це і справді відбувалось у якійсь сотні метрів від гебітскомісаріату, може, аж занадто одверто, і вартовий біля воріт, у касці й при автоматі, здогадуючись, що відбувається, кілька разів присвиснув недвозначно. Мовляв, пора з цим плем'ям кінчати. Манжус демонстративно замкнув млина, прощально махнув вартовому біля воріт і також рушив за возом. В кількох кімнатах гебітскомісаріату світилось, там, напевно, кінчали вечерю, долинала тиха музика. Як довідався Явтушок уже тут, у Глинську, куховаркою у гебітса (в народі казали просто "гебіс") стала Варя Шатрова, Месмер був у захопленні від її глинських страв, та, може, і від неї самої. "Ах, курва! Ах, курва!" — плювався Явтушок, наче то була зрада більша, ніж його. Одразу зарядив гвинтівку і відчув себе знову відважним вояком. Манжус давав йому свої останні настанови, в яких було більше розпачу, вболівання, аніж якихось справді розумних порад. По тому Явтушок збагнув, що для Манжуса головне зіпхнути дітей цих із Глинська, збутися їх, а вже як складеться їхня доля далі, — того він не знав та і не міг знати. "За хлопчиків я спокійний, ті підуть пастушками, їзовими, ті приживуться у Вавилоні, а ось з дівчатками буде трудніше. Дівчаток треба розтикати по надійних людях. А оту найменшеньку, що заснула, візьміть до себе. Хворе воно, пропаде на чужих людях. У неї мати там, зовсім молода, така красуня, така красуня, з Райгородка вони. Візьмете — не пошкодуєте. Гарна колись виросте дівка, зятька ще матимете за нею, пане Голий..." — шепотів Манжус на вухо, щоб його менше чули інші з варти. "Хо-хо-хо-хо!" — зітхнув Явтушок. На виїзді з Глинська вони попрощалися з Явтушком, потім довгенько стояли на дорозі, а Явтушок наздогнав ватагу підлітків, що йшли за возом, поклав на плече гвинтівку й, прибравши якомога войовничішого вигляду, довів їх до Вавилону. Явтушок ніби вступив у якусь древню історію, якої достеменно не знав, але про Вавилон древній він чув і про переселення туди цілих народів склав собі зараз своє уявлення. Старих, напевне, отак само залишали на смерть у якомусь іншому Глинську, а діток гнали далі через азійські рівнини, ті переходи могли тривати цілі роки, і в сам Вавилон вони вступали вже дорослими. Ці ж прийдуть за одну ніч, але постаріють на десятки років, та ще чи прийме їх Вавилон. Чи не прожене Явтушка разом з ними? Найбільше Явтушок боявся Прісі. Бісова баба може не збагнути його історичної місії, може прогнати його геть з подвір'я з цими нещасними й покірними долі душами, які він подумки уже розподілив по вавилонських дворищах. А ті йдуть, одно лопотять холошами, тримаються Явтушка, тримаються його гвинтівки, кожне деревце на дорозі видає їм за чорне страховисько, пильніші все показують у ніч:

"Дивіться, дивіться, дядьку, ондечки причаїлося". Оте "ондечки" таке рідне Явтушку, таке вавилонське, що мимоволі прохоплюється думка, що всі народи походженням своїм так чи інакше зобов'язані Вавилону. Явтушок бачить, що то дерево а чи кущ шипшини, але знімає гвинтівку з плеча, кладе на руку і справді готовий битися за цих діток на смерть. Якесь гарне й високе почуття наростало в Явтушкові, щось від царя чи від полководця, який веде цілий народ. Один хлопчина захляв, почав відставати, то Явтушок наказав Савці зупинитись, взяти ослаблого на воза. "Но та но!" — погукував Савка на коненят, зрідка озираючись, чи не відстав Явтушок, чи йде його ватага за возом. "Іде!" — кожного разу засвідчував Савка, бо ж почалися ті вже останні й вирішальні кілометри, коли Явтушок, за всіма Савчиними уявленнями про нього, мав би втекти й полишити цей гонимий народ на Савку. Явтушок невеличкий, розчинявся в юрбі хлопчиків, й виказувала його хіба що гвинтівка, об яку розбивалися зорі й падали дітям під ноги...

— Буди їх, Савко! — наказав Явтушок, коли дісталися вітряків.

Савка хапав їх за кучеряві чубчики, за комірці, тормошив, гоготів над ними:

— Го-го-го! Вставайте!

Вавилон снів у досвітній імлі й виник для них, як дивний сон. Білі хати спиналися по горбах, витворюючи стрімкі й тісні вулички. У лабіринті тих вуличок можна розселити і приховати цілий народ. "Зупинись, Савко!"

— Оце, дітки, наш Вавилон. Тут вам доведеться перебути війну, породичатися з вавилонянами. Як і скрізь, люди тут різні. Є добрі, щирі, великодушні, як ось ми з Савкою. А є чорті-що, злі, скупі, нікчемні, в кожному народі виродки є, є вони й тут. Я справляю вас до найкращих людей, де буде вам, як у бога за пазухою. Ваші батьки і ваші матері навідуватимуться до вас із Глинська, не часто, правда, але яку там ніч вони приходитимуть до вас уві сні, і пеститимуть вас, і приносятимуть вам гостиниці, і так буде всю війну, аж доки не повернуться наші й проженуть германця із Глинська. А хто знайде собі тут нового батька чи нову матір, кому сподобається тут, той може залишитись у Вавилоні назавше і жити тут до старості, як ось ми з Савкою. Нас також з Савкою привезли сюди ще дітьми, як вас, приміром.

— Ха-ха-ха! — засміявся Савка.

— Савці було важко, йому трапились лихі люди, били його, голодом морили, то він тепер з того сміється, а мені було добре, я жив тут, як вареник у маслі, літав на вавилонській гойдалці, тепер маю своїх восьмеро діток, синів восьмеро, половина на фронті, а половина тут. Я не можу всіх вас забрати до себе. Одненького лише.

— Мене! — встав перед ним хлопчина. Кароокій, кучерявий, років йому дванадцять буде, в остроносих туфлях, чи не батькових, бо ж завеликі, на спині тримав брезентового клуночка, мав там подушечку і ковдру та шапку для зими. Син Хаїма Рабиновича, знаменитого глинського пекаря, чиї книші-в'язанки, щедро посипані маком, завше пахли для Явтушка паскою. "Може, відкрию колись свою пекарню у Вавилоні, то зроблю цього пекарем", — подумалось Явтушкові, пригорнув голову хлопчика до грудей, сказав:

— Я б вас усіх, дітки, забрав до себе, якби міг. Але Вавилон великий, і добрих людей в ньому багато. Поганяй, Савко. Так і почнемо з Фабіяна, з крайньої хати.

І далі, коли вже рушили, до хлопчиків:

— Це наш знаменитий філософ. Бідний, правда, як церковна миша, зате душа ангельська. В хаті цапок і він. Третій би їм не завадив, третього вони на руках носили б. Хто хоче мати райське життя, то може залишитись тут...

"Бісові діти, ніхто не хоче", — сердився на них Явтушок і зупинив свій погляд на тому хлопчикові, який захляв на дорозі, а тепер, розбуджений, вобіруч тримався за люшню.

— Ось ти, синок, підеш до філософа. Його годує весь Вавилон, то годуватиме заодно і тебе. Зватимеш його дядьком Фабіяном, а як питатимуть, чий ти, то казатимеш, що ти син Левка Хороброго. Таке його справжнє ім'я, вельми шановане у Вавилоні.

— Добре, — сказав хлопчина і пішов за Явтушком будити філософа.

З хати вийшов цапок, палево-буланий, потягся спросоння, впізнав Явтушка і пішов у задичавілий палісадник.

— Бачиш, бачиш, який розумний цапок! — сказав Явтушок хлопчині. — Постій тут, а я вийду з хазяїном.

Явтушок не виходив довгенько, а цапок, зробивши своє, підійшов до хлопчини, принюювався, вивчав і так і сяк, знайомився з новоявленим сином Левка Хороброго, доки Фабіян у хаті вислуховував довгу і сумну історію про цих дітей. Фабіян вийшов босий, чого ніколи собі не дозволяв перед місцевими (він дотримувався думки, що Сковорода багато втрачав в очах народу, що інколи з'являвся перед ним босий), скуйовджений чуб його скидався на жмут клоччя на голові, але золоті окуляри надолужували ті втрати.

— Агись! — прогнав він цапка від хлопчини, взяв пришельця за руку. — Не пропадемо. Не пропадемо... — мовив тихо, і дві сльози побігли з-під скелець на щоки.

Явтушок підтюпцем побіг до воза, щоб філософ, бува, не передумав. Якщо він знаменитого філософа ледве вмовив, то що вже казати про інших.

— До Отченашки! — скомандував Явтушок Савці.

Бруно Месмер перестав появлятися біля вітряків, не влаштовував там своїх обідів, земля похолоднішала, і тепер навіть Фабіянів цапок влягається на неї не вельми охоче, а шукає бодай паршивенької постелі із сіна чи листя. Месмерова заборона поволі втрачала свій сенс в очах вавилонян, філософ з цапком ходили по Вавилону дедалі вільніше, від чого помітно зменшувалась кількість званих обідів, а в декотрих оселях їх взагалі перестали приймати, бо ж тепер їх уже було не двоє, як досі, а троє: хвостиком за ними ходив хлопчик, син глиньського фотографа Земи Ходаса — Юдась, якого привів Явтушок з Глиньська разом з іншими дітьми. Його нарекли Юрасем, провели по домових книгах сином Левка Хороброго, від чого хлопчина анітрохи не став хоробрішим, аніж був досі. Він крався за названим батьком так, неначе боявся виказати його перед Вавилоном, якщо у дитини відбирають одного батька, то вона вже живе під страхом втратити і другого. Фабіян виявився вельми душевною людиною, щосуботи стриг і

купав свого хлопчика, власноручно перешив на нього свою святкову сорочку, чим відразу надав йому іншого національного вигляду, хоча очі виказували хлопчину. В очах було стільки суму за Глинськом, за батьками, за домівкою, що Фабіянові вже нічим не вдалося той сум пригасити. Мало зарадив справі і цапок, та коли дядько Фабіян запропащувався десь котрого вечора, то Юдась досхочу міг наговоритися з цапком про своє чудове життя у довоєнному Глинську. Потім оповіді були сумні. Юдась чув, як цапок плакав у потемках (цапок зітхав, певна річ), хлопчина і раніше підозрював, що цей слухач також утік сюди з якогось містечка, а може, навіть з самого Глинська, прикинувся тут цапком, а насправді має людське ім'я і все, що мусить мати людина з ім'ям. В одну з таких сокровених ночей, коли цапок розплакався під верстаком, хлопчина запитав його, ким той був до війни і хто він? Цапок промовчав, удав, що заснув, та Юдась вранці бачив великий сум в очах цапка та ледь вловимий посміх на його цапиній тварі, він, напевне, належав до великих людей і не міг а чи не хотів відкритися цьому маленькому втікачеві з Глинська. Хлопчина чекав, коли те станеться, та цапок з упертістю людини, яку переслідують, продовжував грати свою роль. Водив хлопчину на обіди до тих самих осель, куди до цього водив Фабіяна. Філософ не марнував на них, він-бо знав, що щедрість вавилонян меншатиме по мірі того, як затягуватиметься війна, обирав для себе пісніші обіди, хлопчину ж з цапком засилав до осель, щедрість яких перевірена була цілим його життям. Фабіян марнів, худ, зате вразлива душа його могла бути спокійна за Юдася. Одне непокоїло: щоб не над'їхав Месмер та не завважив на Вавилоні хлопчину з цапком. Один пильний погляд на хлопця міг би накликати біду і на наших дітей та і на весь Вавилон. Тому ці обідні години були для Фабіяна надто тривожними. Тож мав не з'їсти волосу в борщі й заodne пильнувати за дорогою з Глинська, що теж скидалася о цій порі на дві волосини, які хитро кралися у посивілих полинах до вітряків.

Одного разу Месмер приїхав на "опелі", але з вартою у фургоні. Солдати вивели з фургона фотографа, він поставив триногу, прилаштував на ній фотоапарат, потім заліз під чорне покривало, яким, напевне, користався і раніше. Месмер захотів панораму Вавилону, а те міг зробити лише професіонал. Помітивши фотографа біля вітряків, Вавилон захвилювався, заметушився. "Фотографують! Фотографують! Ховайте стриженых!" — попереджували сусіди сусідів. Ніхто не сумнівався, що то їх шукають, "стрижених". Потім "стрижені", хай і не ці, завше будуть нагадувати про переслідуваних. Фотограф знімав Вавилон з кількох точок, які обирав для нього Месмер, фургон перевозив фотографа з триногою, схоже було, що варта квапила його, але він подовгу залишався під покривалом, неначе шукав когось у Вавилоні. За якусь годину-другу вони облишили Вавилон, і вавилонські діти, вибравшись зі своїх схованок, припасених на такий випадок заздалегідь, знову могли почувати себе вільно.

Лише маленький Юдась, який тоді саме обідав з цапком у Рузі, ніяк не міг заспокоїтись. У фотографові він упізнав свого батька, упізнав по строкатій кепці, по тринозі, а потім жоден з фотографів не міг би так довго залишатися під чорним покривалом, як він. Коли якось Юдась іще там, у фотографії, запитав батька: "Тату, що

ти там так довго робиш?" — батько відповів йому жартом: "Гроші, сину. Чим швидше я вийму голову звідтіля, то менше мені заплатять. Кожне велике ремесло має свою таємницю. Ніхто не бачить, що я роблю під покривалом. Можливо, я під ним сплю". Але ж сьогодні батько просто зловживав тим своїм способом заробітку, щоразу він залишався під покривалом так довго, що Юдасю здавалося, ніби батько під тим покривалом вже й помер.

Всю ніч Зема Ходас проявляв для них панораму Вавилону, за те вони були люб'язні з ним, дозволили працювати в тій фотографії, де все нагадувало йому про інші часи, про рідну домівку, про дружину і сина. Бетя зараз тулиться в яслах у глинському корівнику, і гадки не маючи, яким великим господарем цієї ночі відчуває себе Зема у рідному домі. Тут ніхто нічого не зачепив, нічого не пограбував, тут все так, як залишила Бетя, виходячи з дому останньою. Зема зовсім був розгубився, коли їм наказали залишити домівки, взяти найнеобхідніші і йти на майдан. "Це кінець", — сказав Зема, взяв сина за руку і повів на майдан. Бетя ж замкнула хату, замкнула фотографію, опустила навіть жалюзі на вікнах. Фотографія була державна, то Бетя не знала, кому від неї вручити ключі. "Викинь!" — сказав їй Зема, але Бетя не послушалась чоловіка, тримала ключі при собі. І ось Зему викликали до самого Месмера, наказали відімкнути фотографію, взяти все необхідне, повезли у Вавилон. Зема не знав те і не міг знати, навіщо Месмеру та панорама. Лише здогадувався, що зацікавило Месмера на панорамі: їхні діти...

Над Вавилоном уже не було тепла, стояла синя прохолода, панорама виходила чиста, глибока, його старий павільйонний "Цейс" перевершив себе. Схоплено кожне деревце, кожну хатину, кожне віконце. Видно навіть ланцюги знаменитої вавилонської гойдалки на в'язках. Вони обірвані, одні дістають землі, інші погойдуються в повітрі. Під ними стоїть чиєсь дитинча, стоїть і зирить сюди, на це нещадне око. Чудненьке, що ж тут цікавого! Його Юдась нізащо не дозволив би собі чогось подібного, хіба ж він не бачить, хто привіз до вітряків його батька. Ось ще якесь хлоп'я перебігає вулицю. Високе, худе, чи не син Абрама-ковбасника. Так і є, то він, Абрамів Гриша, постать вийшла розмита, хлопчина біг щодуху, але апарат вихопив його штани у білу смужку, Зема упізнав хлопця по штанах. І велетенські черевики на ногах, апарат збільшив їх непомірно. І ще якісь люди у глибині, лише тіні від них, хапливі, сполохані тіні. Можливо, одна з них — його Юдась.

Можливо. Але ніяким експертам, ніяким знавцям людських рас його не впізнати. Батькові і радісно, й прикро заодне. Радісно, що син його не піймався на хитрощі Месмера, а прикро те, що сам він уже ніколи не побачить сина на цій панорамі, не впевниться, що той живий.

Зема не квапиться. У фойє, у кріслі для клієнтів з високою різьбленою спинкою, куняє вартовий. Рівно о дванадцятій ночі йому прийшла зміна, свіжий постукався у двері комірчини, де чаклував Зема, запитав: "Jude! Bist du hier?" Зема не збирався тікати, був на місці, він усе ще боявся за сина. Вже наклеював на скло перші відбитки, збільшені, такі, як вимагав замовник.

Чудова робота! Повітря над Вавилоном було прозоре, як кришталь. Хай-бо знає клятий шваб, що у Глинську жив великий фотограф. Зема клеїв та клеїв на скло вологі відбитки, один до одного, деталь до деталі, хатки на ближніх горбах вражали своєю ветхістю, повростали віконцями в землю, зате на дальніх, збігаючись до гурту, справляли враження якоїсь суцільної багатоповерхової вибудови, ну чистий тобі біблейський Вавилон, як на картинах Пітера Брейгеля-старшого, які Зема бачив на пасхальних листівках, що приходили іще до непманського Глинська разом з контрактами на голландські січкальні, які перепродував тут один з Ходасів, глинський багач Мотя Ходас. Багатші Ходаси подалися з Глинська, як тільки тут стало сутужно для них, бідніші ж залишилися вірними рідному Глинську, і чимало промислів та ремесел тут ще довго трималося на Ходасах. Тут є вуличка Ходасів, халупина на халупині; на кладовищі є вотчина Ходасів, могильник при могильнику — пошесті не обминали Ходасів, навіть багатші не могли від них відкупитися, тільки й того, що над ними тепер каміння бундючніше; є за Глинськом і урвище Ходасів, у якому найкраще родовище рудої глини, з якої збудовано Глинськ. Тепер глину беруть безплатно, а був час, коли Ходасам платили за неї по п'ять, а котрого року й по десять копійок за підводу. Глина там, напевне, була така ж, як і в інших глинищах, та оскільки за неї правили гроші, то попит на неї був великий, кожному хотілося мати хату з кращої глини. Йона Ходас нажив на ній чималенький капітал, з яким подався до Америки, начебто на тому самому пароплаві, на якому виїздив за океан сам Шолом-Алейхем. Народ довкола Глинська не прагнув до безсмертя, то Ходаси, на яких трималася глинська фотографія, були від того у накладі, у місцевих євреїв з'явилася навіть примовка: "Бідний, як глинський фотограф". Але ж майстрами вважали себе великими, й ця панорама Вавилону буде ніби завершенням їхнього шляху.

Ось і Рузин дім. Зема довгенько не міг пригадати, звідкіля знає його. Вавилонський люд не належав до Земиних клієнтів, обминав його фотографію. І тут Зема згадав, що колись фотографував перед цим домом Джуру на "фордзоні". Джура невдовзі загинув, але фотографія ще довгенько вицвітала на вітрині, аж доки на неї, якимось ідучи на роботу, не звернув увагу Пилип Македонський. Той ніскільки не розумівся на рекламі, і Земі довго потім довелося пояснювати, за які подвиги він виставив Джуру на вітрину. Зема вже хотів був наклеїти фотографію на скло та, приглянувшись пильніше, вжахнувся, а далі його здушили сльози.

У сінешніх дверях стояв цапок, наче напівсонний, з заплющеними очима, а із-за одвірка, притримуючи цапка за ріжок, визирав Юдась. Стрижена голова та пильні, пильні очі дивилися на батька. Зема заплакав. Потім стер голову на негативі й видрукував Рузин дім удруге. Залишив лише цапка у чорній рамі дверей і руку, що притримувала цапка за ріжок, не випускала того дурня з сіней. Рука ледве вгадувалася, та була зараз дорожча за все, що мав батько на цьому хисткому світі. Як мало потрібно батькові для щастя...

На світанку їх повели на Ходасове урвище, за Глинськ. Зема так і думав, що їх розстрілюватимуть саме там. Поставили над височенною виспою, дозволено було їм

ставати, де хто захоче і з ким захоче. Ходаси всі збилися в один гурток. Зема взяв Бетю за руку: "Він живий..." — сказав Зема посміхнувшись. Тоді попрохав передати Абрамові, що його Гриша також живий, напевне, всі живі.

Месмер сидів у кріслі, яке для нього привезли сюди, мабуть, іще з ночі, поставили на горбочку, біля куща шипшини, плоди якої пашіли, мов вогники. Поруч пострибував на дерев'янці Шварц, помітно розгублений, адже багатьох із тих, що над прірвою, він знав у обличчя, а декотрі навіть працювали в його похоронному бюро. Столяр Ваксман, два брати-баритони з оркестру, кравець Ізя Лейбович Ферсман, який обшивав небіжчиків, кравчихи ж з похоронного бюро Шварц так і не знайшов у натовпі, їй вдалося втекти, і вона обшиватиме тепер у запіллі глинських жінок. Австрієць усе робив, щоб зберегти цих людей, але Месмер відмовив у заступництві (чи не побоювався Ріхтера).

Передчуваючи смерть господарів, у Глинську вили собаки, кричали вівці, вигнані з обійсть до череди, трубно ревли корови. Розстрілом командував Конрад Ріхтер, віддавав останні розпорядження жандармам, гестапо і поліцаям. По обидва боки виспи стояли гестапівці з собаками. Собаки поводили себе спокійно, сиділи тихо, майже кожного з тих, що над виспою, вони знали в обличчя, чатували їх до цього на вулицях Глинська. Тепер сиділи на задніх лапах з нашорошеними вухами, ладні щомиті кинутися на тих, кого мали за своїх ворогів бозна за якими законами. Все вже було готове, Месмер сидів у кріслі й потуплено дивився на фотографа, який тримав за руку свою дружину. Коли раптом Ріхтер щось помітив у натовпі над виспою, підбіг до крісла з Месмером, заговорив з ним про щось, показав на натовп. Йшлося про дітей. Здається, і Месмер лише тепер помітив, що у натовпі нема дітей, за винятком двох чи трьох підлітків, яких привезли з Райгородка кілька днів тому разом з батьками.

— Про це я мав би спитати вас, Конраде! — різко відповів Месмер, відкинувши голову на спинку крісла.

У першу мить Ріхтер стояв ні в тих ні в сих, тоді обвів поглядом натовп, дістав з кобури вальтер і підтюпцем побіг до гурту поліцейських.

— Манжус! — закричав Ріхтер.

Манжус витягся перед ним.

— Я слухаю, пане шеф.

— Wo sind die Kinder?

— Не знаю, пане шеф... їх не було... Я не бачив їх...

— Waren sie nicht da?!

Ріхтер подав знак гестапівцям.

— Knoen sie and, Ziehen sie ihm die Hozen aus.

Манжус не опирався, два гестапівці все проробили в одну хвилину. Підозра Ріхтера не підтвердилась. Месмер сидів у кріслі, байдужий до цих екзекуцій над Манжусом. Здавалося, він навіть зробив зусилля над собою, щоб не розсміятися. Манжус тим часом підняв штани, заправив пояс. Ріхтер взяв його за підборіддя, вирівняв йому шию, доскіпливо перевіряв лінію носа і вух. І ця ознака не вказувала на семітське

походження Манжуса. Та все ж він показав Манжусу на натовп над прірвою: "Більшовик!" Манжус посміхнувся якось знущально й покірно, неначе готовий був до цього, пішов туди, став у самому центрі біля фотографа. "Пане Манжус, він живий..." — шепнув фотограф, стискаючи руку Манжуса. Той висмикнув руку, мовчав, думав про своє.

Журавлиний ключ розпачливо закричав над Глинськом, Месмер у кріслі підняв голову на той поклик, дві вервечки провисли над степом, вожак тяг їх по небу за якимсь одвічним і строгим законом, відкритим чи не самим Евклідом, а Манжус все ще вірив чомусь, що він помре звичайного смертю у рідній Теребовлі й похований буде там, на схилі гори, де споконвіку ховали Манжусів. Ще кілька днів тому, коли Ріхтер радився з ним про місце й обрав це Ходасове глинище над високою виспою, де живуть і вищаті стрижі, Манжус не заперечував. Манжус чув, що з цього глинища колись виник і сам Глинськ.

Вожак прибрав з неба свій ключ, ніщо тепер не відволікало Месмера, і Манжус міг піймати нарешті його погляд. Якусь мить вони дивились один на одного. Адже дітей Манжус врятував з його, Месмерової, згоди. Йому нічого не варто тепер врятувати Манжуса. Один жест, один рух рукою. Але великий архітектор ніби закам'янів у кріслі, потупив очі.

— Конрад!!! — закричав він, не маючи далі сил залишатись у кріслі.

— Фойер! — скомандував Ріхтер.

Манжус падав обличчям до крісла. Месмер знайшов його смерть прекрасною. Месмер не схотів мати цього свідка серед живих.

Через кілька днів, випадково довідавшись від своїх підлеглих, кого саме було вбито на буряках, Конрад Ріхтер збагнув, якої він припустився помилки, відпустивши Мальву, але ж приховав цей свій прорахунок від підлеглих, з нордичною витримкою вичекав рівно місяць, після чого прибув у Вавилон на чорному лімузині, наказав привести стару Зінгерку до управи й запитав у неї про Мальву тоном людини, якій доля Мальви не байдужа. Сказав, що Мальві ховатися нічого, що сина її вбито зовсім випадково, що вбивцю сина покарано — відправлено на фронт, а вона може почуватися тут вільно, жити собі вдома, доглядати стареньку матір, бо скоро зима, а взимку самотній матері буде важко, він-бо, бачите, чув, що зими тут суворі. Оце й усе, більше нічого він не вимагав від Зінгерів, і, якби їхня ласка, то він за заслуги їхнього батька перед Німеччиною міг би занести їх — і матір, і дочку — до фольксдойчів, а це — пайок, це повага, це майбутнє, про яке у їхньому Вавилоні ніхто навіть не сміє й мріяти. Тепер вона може йти, та конче нехай передасть цю розмову Мальві.

— Але ж ви розстріляли її. Як же я можу мертвій щось передати?.. Шварц, перекажіть йому, що в нас живі з мертвими не говорять, у нас лише живі з живими, як-от, приміром, я з вами, Шварц.

— Ні, ні, вона не розстріляна. То ми розстріляли її для них, для більшовиків. Розстріляли й поховали... На кінському кладовищі. Коли хочете, то ось Шварц може показати вам ту могилу. Там нема ніякої Мальви. Мальва тут, у Вавилоні, вже місяць

тут. Але навіщо ховатися? Навіщо ризикувати, коли можна жити собі спокійно, ба навіть щасливо, отримувати пайок...

— Ото б я повірила, що моя Мальва за місяць не провідала б матері? Та що вона — з каменю? Чи серце вирвали з неї, чи душу? Самі подумайте. Ну, скажи йому, Шварц, скажи.

— Більшовичка вона!.. — вибухнув гестапівець, і від цього ота підступність його видалася старій ще бридкішою.

— Мені б бунтуватися, а не вам, — чемно сказала стара. Савка повів стару додому, вона по дорозі все бубоніла собі під ніс: "Він мені буде говорити, жива чи нежива моя Мальва! Та я ж тебе наскрізь бачу, душа твоя поганська. А Шварц, Шварц у що обернувся..."

Шварц вхитрився передати Фабіянові записку з категоричним "знищити!" на самім початку. В ній писалося: "Попередьте Мальву, нехай не сидить тут, нехай іде до Шуляка або Ксана Ксанича. Цей тут готує великі облави, звозить поліцію з кількох районів. Справте кудись глинських дітей, їх можуть упізнати, а це смерть для них і для вас. А так усе добре, дали їм добряче під Москвою, а що далі — побачимо, як будемо обережні. Я."

І хоч обережність здавна була ознакою сміливості, але Фабіян не послухався Шварца, записку приберіг, не для того тільки, щоб нею ще міцніше тримати Шварца в руках, а щоб показати Мальві оригінал. Фабіян гадав, що він ніби народжений для підпілля, ба він і справді не мав ніякого страху перед смертю й перед Конрадом Ріхтером. Якщо він когось і боявся, то хіба що свого-таки Явтушка, але то вже страх зовсім інший, суто вавилонський, в лабіринтах якого філософ давно освоївся. Бо хто бачить свої Афіни краще, аніж бачив їх Сократ, нехай навіть крізь душу власної дружини. Щоправда, Фабіян не має такої пекельної дружини, яку мав Сократ у Афінах, але достатньо з нього і Явтушка, через якого він ніби вловлює всі потаємні порухи Вавилона.

Розділ дев'ятий

Мальва таки прийшла до них літом, саме в жнива, пізнього вечора, ледь за Глинськом вщухла молотарка, яку щоночі охороняє поліція від партизанів. Довкола Глинська знищено кілька молотарок — в Овечому, в Чупринках, у Білій Греблі, то окупанти цю молотарку пильно оберігали. Бруно Месмер все гасав по селах і вимагав: хліба, хліба, хліба! — для армії, яка саме рвалася до Волги, до Сталінграда. Бруно Месмер видав наказ, щоб шеф гестапо карав на смерть кожного, хто вкраде з поля чи з току бодай один кілограм хліба, який увесь до грама належить тепер великому рейхові, як і все на цій землі. Наказ читали на сходках селян, вивішували в управах, поширювали листівками, але хліба в коморах не більшало, і окупанти лютували, закрили всі діючі млини, ба навіть вітряки, влаштовували показові розправи на селах, та від того лише міцнішала кругова порука селян і росла ненависть до окупантів. То тут, то там з'являлися партизани, роззброювали поліцейські пости, спалювали молотарки, роздавали вже припасений хліб з комор, а від ціпа рейх хліба не наїсться. І

лише цю глинську молотарку наче хто оберігав. Месмер з настанням вечора полюбляв прочиняти вікно за колючим дротом і вслухатися, як вона гуде — вдень її не чути, а вечоровий гул сюди долинав, вселяючи спокій та обіцяючи ще одну спокійну ніч з небагатьох у цьому "глинському пеклі", у якому і Месмер, і вся його рать почувались дедалі тривожніше. На нараді, яку провів з ними Герінг під Вінницею, у своїй ставці, не як рейхсмаршал, а як шеф з питань економіки, його, Месмера, було обізвано фантазером, якого посаджено на найкращому чорноземі в світі, та пшениці з того чорнозему уже тепер не вистачає, щоб прогодувати лише челядь Месмера та його охорону в Глинську. А ще пнеться Месмер до Вавилону замість того, щоб той Вавилон зрівняти з землею й засіяти на наступний рік цукровими буряками. Після того Месмер закинув свої зодчі ідеї щодо майбутнього Вавилону аріїв і став реальніше дивитися на речі й на сам Вавилон, стаючи у власних очах ординарним, тупим гауляйтером, як усі ті, кого він знав по сусідніх з ним гебітскомісаріатах. Розстрілювати, вішати, нищити й ніскільки не думати про майбутнє облаштування цих земель для переможців, тобто для них-бо самих.

Він уже вкотре цікавився у Ріхтера, де та птаха, якій він, Ріхтер, дав пароль і яка обіцяла прийти до них з цінними даними про більшовицьке підпілля. Ріхтер сказав, що, з усього видно, Бужанка втекла з району, якби вона залишилась тут, то вже, напевне, його люди, яких він має тут і на селах, натрапили б на її слід. Припустимо, вона пішла з району. Але ж хто тоді очолює підпілля? Хто валить поїзди, спалює молотарки, роззброює поліцейські пости і, як не прикро зізнатися, загрожує самому Глинську? Ми з вами, мовив Месмер, сидимо за колючим дротом не як переможці, а як в'язні, ми навіть молотарку вночі можемо послухати крізь прочинене вікно, а я і вдень боюся наближатись до неї, не маючи певності, хто молотить на ній: селяни для нас чи партизани для себе. Якщо так буде продовжуватись, ми з вами, Конраде, змушені будемо залишити свої пости й попроситись на фронт. Він запитав, чи йому не спадало на думку щось подібне?

Розмова відбувалась за вечерею, при Варі, яка подавала до столу. Гестапівець був помітно обурений такою одвертістю шефа в присутності цієї глинської служки, яка опинилася тут завдяки Шварцу, але й сам Шварц ще потребує уточнень, у Зальцбурзі не знають його, ніякий Шварц ніякого похоронного бюро там ніколи не тримав, отже, це одна з його легенд, а тим часом тут, і це перевірено, він ходив у начальниках і розкошував на машині, тоді як більші за нього начальники вдовольнялись кінським виїздом. Ріхтер завів справу на Шварца, в якій, між іншим, був такий рядок: "Австрієць, в якому нічого ні німецького, ні австрійського, а вимова його нагадує мені форкання старого коня. Але має ту перевагу над нами, що знає місцевих людей і дороги. Месмер вважає його знахідкою, а я чую в ньому замаскованого ворога рейху".

На другий день Мальва вже знала зміст цієї підслуханої Варєю розмови, переданий Шварцом, який з тих самих пір, як Мальва від безвиході згадала його ім'я, цілком серйозно вважає себе членом підпілля, тобто одним з тих, кого назвав Валігуров, хоч той насправді чомусь забув про австрійця, напевне, тому, що той безпартійний. А тим

часом ціни не скласти його послугам, і цей прихід Мальви, такий запізнений для окупантів, також відбувся не без його вивідок, його сприяння. Шварц передчував, що Ріхтер ось-ось його викриє, і підштовхнув Мальву діяти рішуче й негайно.

І хоч самої Мальви не було при тому, її вважали надто ламкою істотою для нападу на Глинськ, але її ім'я, її ненависть та її пароль були з людьми Ксана Ксанича, який відважився на цю відчайдушну операцію — на взяття Глинська. Партизани в'їхали у Глинськ на звичайних мажах для снопів, під виглядом молотильної бригади, яка саме о цій порі поверталася з поля щовечора, без жодного пострілу опинилися в центрі, а вже тут, зупинивши вози, вихором обрушилися на гестапо, гебітскомісаріат і на поліцейську казарму, яка здалась майже без бою.

На одній із таких маж вони й привезли в ліс шефа гестапо, босого, без пояса — намагався втекти, захопили у чому був. Месмера не виявили в Глинську, він у супроводі кількох гестапівців відбув у Шаргород проводити нараду зондеркомендантів. Всю ніч партизани тьопали за возом, навантаженим зброєю та провіантом, прибули у Грабисько на світанку, ще добрих кілометрів п'ять тяглись лісом, то Мальва так і не дочекалася їх, пішла спочити в хату лісника, куди вже не раз за це літо приходила зі свого підпілля.

Ксан Ксанич розбудив її, та, власне, вона й не спала, не встигла заснути. Налякав: справжній тобі гестапівець, весь у їхньому, лише вуса та очі наші. І чоботи розбиті, — далася їм ця ніч.

— Все підтвердилось? — запитала Мальва.

— Підтвердилось. Месмера нема — в Шаргороді, поліція теж в розгоні, на всю казарму було чоловік сім-вісім, інші стережуть молотарки на полях, зернопункти в глибинках, в розгоні, словом. А цей, — кивнув головою на двері, — був на місці. Якраз за вечерею застали.

— Живий?

— Живий... Ангелом прикидається. А в дітей сам стріляв... Я бачив з вікна лікарні, як це відбувалося. Той сидів у кріслі... Гебітс... А цей стріляв. Потім ходив, як мана. Дострілював...

— А наші хоч усі?

— Всі. Ми на них — як сніг на голову. В'їхали собі на мажах. Через увесь Глинськ. Ніхто й "брешеш" не сказав. Без розвідки, без нічого. Прямо з молотьби на бал. Пилип Шуляк не повірить, що ми взяли Глинськ. Он він на Рогачин нападав. Але не взяв...

— Зніміть цю гидоту! — показала Мальва на кашкет з орлом.

— Воно й справді аж голова болить... — поклав на полицю. — Нехай для діла, може, й знадобиться...

Мальва вийшла не запнута, сива, щоправда, взула чоботи, хоч і не знала, що той босий. Впізнав її, зірвався з лави, на якій сидів склавши руки, низько відкланявся. Обличчя зашкетиніло за ніч, очі запали, дивились на Мальву благально. Мальва не витримала їх погляду, показала рукою на лаву, щоб сів. Подякував. За що ж тут дякувати, подумала, мимохіть посміхнувшись з тої думки. Людина. Хоче жити... А хіба

ті всі не хотіли жити? І ті, кого він ще звів би зі світу, — не хотять? Бути, жити, сміятись, радіти, закохуватися... Знову склав руки, набожно, сама безневинність в тих руках... А скільки життів ще могло б пройти через її руки? І скільки смертей... За якими ж це законами у звичайній людині, отакій босій, безпорадній, навіть нещасній, може, на цю хвилю глибоко нещасній, заформувався колись кат і живе в ній, живе роками... Живе свідомо й переконано, узаконений рейхом, ще й Богом... таким слухняним і жорстоким Богом...

— Води...

— Дайте йому води.

Ксан Ксанич вийшов у сіни, набрав там з діжечки мідну кварту, приніс.

Випив, подякував, повертаючи кварту, й знову отой тускно-благальний, невідразний, що пронизує до холодного щему погляд голубих очей, якихось потворно голубих, Мальві стерпіти його несила. Іще недавно ці очі дивились на світ інакше, напевне гадаючи, що світ належить їм, що вони одні здатні обійняти його та диктувати йому своє...

— Діти ще тут? — запитала Мальва.

— Тут. У лісництві... — Ксан Ксанич зиркнув на ходики, що цокали собі на стіні. Щоразу, залишаючи ліс, Мальва мала звичку підтягувати гирку, щоб ходики не зупинилися. — Ще сплять.

— Коли повстають, приведіть їх сюди... Хай судять його. Діти... Глинські діти. Діти вбитих батьків...

Збагнув, про що йдеться, а може, відчув те інтуїцією ката. Жах перекосив обличчя, пойняв ядучу голубизну очей, заворушив здеревілими вустами: "Кожу-на-а! Ко-жу-на-а!" — зсунувся з лави, щоб впасти в ноги...

— Сядь! — наказала Мальва.

Він забелькотів всіма мовами разом, які знав і не знав, що виконував лише закони своєї держави. Не він, то інший на його місці робив би те саме. За законами сильнішого, за законами переможця...

— А людина?! Жива людина ще є чи нема її? — вкрай обурився Ксан Ксанич. — Оцей самий ваш ман! Дідько б вас побрав!

Цокають ходики на стіні. Мальві уявився той суд, який чекає його. Суд дітей, що розбирали свої оселі, в яких народились... Суд осиротілих, суд розтерзаних сімей... Мальва вийшла, ліс жив своїм правічним буттям, хоч грабовий ліс однаково суворий і чорний навіть о цій вранішній годині, що ледь-ледь позолочує його десь зі сходу. Хотілося йти в ту стіну, розчинитися у ній, стати грабовим лісом, така туга раптом обійняла її по Сташку, який на суд той не прийде...

У млині свищать вітри десь аж на горищі, а видає, що ніби хтось плаче. Має ж бо грати там скрипочка Сильвестра о цій порі, але, мабуть, одіграла своє — не чути її... Та чи вижив Лель Лелькович? Десятий... Якби знаття, що вижив, то можна було б зараз податись до нього. Ще як виходили з Вавилону, то Мальва так і зміркувала: "Тільки до нього! Тільки в школу. Куди ще з таким воїнством? Нема його — Ярема є, нема Яреми

— Кирило Лукич, а хтось таки є. У лемків школа порожньою не може стояти. Аби тільки не німці..." У клубі світло, в одному лише вікні, але й того досить: отже, німці там. Стоять і досі, чатують залізницю. А ми ведемо дітей через городи, через якісь рови та байраки (тоді начебто їх і не було) до школи. Вивели з дому дев'ятеро, двоє найменшеньких довелося залишити в Журбові — геть захляли, а ці падають, встають, видираються, — що воно за диво таке — Зелені Млини, що треба було йти до них такими далекими обхідними дорогами — три дні й три ночі?.. Аж бачать, що це таке саме село, як усі села, — темне, холодне. Та коли ж ні, не таке саме.

Іде поїзд, сипле іскрами в ніч, перетинає всі Зелені Млини з кінця в кінець, засвічує вікна клубу, й потім ще довго відлунює стук коліс у скронях. "Це місто?" — "Ні, це село". — "А чому ж тут ходять поїзди?" — "От морока тобі з тими поїздами! — сердиться Мальва. — Хай собі ходять..."

Ніч така, що неба не видно, звідкіля лишень беруться отакі ночі, Мальва пильнує за отим меншеньким, щоб не відбилось. Ось не можемо знайти школу, а Римці конче все треба знати. Біля клубу чути чийсь команди — не німецькі, але різкі, короткі, напевне, військові — мимоволі зупиняюсь: який ще народ прийшов у Зелені Млини, крім нас? Діти попадали, наче їх могли звідтіля побачити. "Вставайте! Це вже зовсім поруч". Мальва шепоче мені: "Прийшли прямо в пастку... І школи чортма. Може, зруйнували її?" — "Тоді була..." І раптом вогник. Зблимнув і погас. "Он вона, он!"

Стоїть. І шкільна сторожка, й школа. Вітер шарудить у саду опалим листям. Заходимо у подвір'я, в сторожці задзяволів песик, дрібненько так, "дошкільня", а тут діти збились в гурток, стоять, чекають, наша нерішучість їх всю дорогу насторожувала, присмучувала, коли раптом хтось з них: "Скрипка!" — "Яка скрипка? Не вигадуй. То он листя в саду". — "Скрипка! Хіба не чуєте?" — "То у нього в голові грає..." Та досить було замовкнути песику у сторожці, як всі ми вже вчули її: грає. Кажу Мальві: "Лель Лелькович уже тут. Ідіть, стукайте, може, він не впізнає".

Пішла до причільного ґанку, постукалась у двері, якось нервово, могла б і спокійніше.

"Хто там?"

"Мені Леля Лельковича..."

"А хто? Хто?"

"Яка різниця вам?.. Це ви, Яремо?"

"Ну я... Ідіть на ті двері".

"На які це?"

"На головні. Ці забиті..."

Мальва йде на центральні. Довго стоїть там. Нема ні Яреми, нема нікого. Мальва стоїть, а я тут з дітьми, сонними, висотаними, ось-ось попадають. Чути, як Ярема шкутильгає десь там всередині по довгому коридору, врешті повертає ключа у дверях, виходить на східці. Нахилиється так, що страшно стало за Мальву, не може впізнати...

"Забули вже. Мальва Кожушна".

"О! Яка гостя! А казали..."

"Я не сама", — перебила його Мальва.

"Ну, певно, куди ж у таку ніч одній. Заходьте! Хто там ще?"

Школа! Хтось наче підмінив дітей, вдихнув у них силу, прогнав сон і втому. Наввипередки, мерщій, мерщій, Ярема не встиг навіть роззирнутись, як вони всі вже там, у коридорі. "Тут і побудьте", — сказала їм Мальва, а ми йдемо за Яремою наосліп. І як він ото в темноті може ступати такими велетенськими кроками? Відчиняє двері до світла, пропускає Мальву, мене, заходить сам. Мальва стоїть, не може зрушити з місця, мовчить, і я поруч мовчу, розуміючи її, бо ж якесь дивне почуття охопило мене: ось він, десятий....

Лель Лелькович стояв на милицях, ще свіжих, не затертих, з одною ногою у чоботі з жовтого хрому, друга холоша, підігнута вище коліна, була заправлена за пояс, з білої сорочки стриміла худа шия, обличчя також худорляве, загострене, й лише очі та тиха усмішка нагадували того колишнього Леля Лельковича.

— Ну, проходьте, проходьте... — Найтривкіше, напевне, в людини голос — все той же лагідний, низький, з ледь вловимим прононом.

Мальва підійшла до нього, розцілувались вони, а я все стояв (учень перед своїм давнім учителем історії), не знав, як мені бути, як привітатись, доки вчитель сам ступив милицями крок у мій бік:

— А це ж хто?

— Валах, — сказала Мальва. — Вавилонський. Колись "бісеня" йому припало з короваю...

— А! Мене, мене, текел, перес... — І розсміявся, щиро, по-доброму, як можуть лише вчителі з недолугості своїх колишніх учнів. І я розсміявся, а за мною і Мальва, може, з радості, що ми тут, що ми таки дійшли сюди, а може, то був сміх, яким люди тамують горе, гіркоту долі. Лише Ярема був якийсь урочистий, тихий, помітно стривожений чи все ще вражений з нашої появи, сказав Лелю Лельковичу: "Там — діти..." Якимось винувано спитав:

— Чиї діти?

— Наші, наші, Лелю Лельковичу. Вавилонські...

— Де вони? Кличте їх! — наказав Яремі вже тоном директора.

Ярема вийшов. А тут, на столі, скрипочка із смичком, Сильвестрова, певна річ. Доки ми йшли через головний ґанок, Сильвестр, напевне, вислизнув через ті двері, "забиті", та, певно, й не один вислизнув, про це свідчать кинуті стільці.

— А Москва стоїть... — каже Лель Лелькович.

— Ці везуть і везуть поранених. Там випали сніги. А ми тут південніше... Якась довга осінь, ще не було такої...

— А що за народ тепер тут?

— Мадяри. Тих погнали на фронт...

Повернувся Ярема: поснули діти. Лель Лелькович показує Яремі на карбідку, той бере світильник зі стола, йдемо всі за ним в коридор, діти на підлозі наче побиті, Лель Лелькович стоїть над ними на милицях, каже Яремі, щоб вніс соломи до кабінету й

ряденця якісь, прийшли ж бо до школи, а не куди-небудь. Що вони про нас подумують?.. Іду з Яремою до стіжечка, потім по ряденця у сторожку, песик дзяволить, дзяволить, через Зелені Млини знову йде поїзд — у зворотний бік, на схід, важко йде, долає підйом. "З танками", — каже Ярема десь з-під білої в'язки...

Вдосвіта випав сніг, настає зима, курить сторожка перехнябленим комином, Ярема готує сніданок — для всіх, а за стіною вже постукує милицями Лель Лелькович, виходить через свій ґанок на подвір'я, у білому кошушку, в шапці, гукає Ярему. Ярема біжить до хліва, виводить коня, білого старого коня, допомагає Лелю Лельковичу забратись на нього й, одібравши милиці, чекає, чи верхівець не впаде. "Мальво, Мальво!" До вікна підбігає Мальва, бачить вершника, той саме виїздить з подвір'я, помітно зачудована ним, поїхав прилаштовувати дітей на зиму, а по зимі стане видніше, як воно буде.

Це той Лель Лелькович, який стільки років витанцьовував у клубі з однаковим хистом і щонайпшаркіші і щонайграціозніші танки лемків. Повернувшись, він сказав, що ніхто йому не посмів відмовити, що якимось вже ми тут гуртом дамо раду і дітям, і собі. Мальва не могла стриматись, підійшла до нього, заплакала... Я згадав шкільну молотарку, все оте пригадалося, що знав про них, і нишком подумав, що якби життя дослухалось людей, підкорялося їм, то вони з'єдналися б у великий союз вже давно, іще того незабутнього літа, коли я все тут порівнював з нашим безсмертним Вавилоном.

Весь день заложників гнали до Глинська. Напівміфічні вавилонські бабусі замикали той похід у смерть, а за ними з роздертими спекою пащами душилися в ошийниках вівчарки кольору пилуки, яку здіймав над собою натовп. Деякі бабусі не витримували, падали на коліна, зводили до неба руки, жилаві й темні, як земля, і тоді постріл примушував озиратись увесь натовп, що вже хотів швидше здолати цю останню дорогу. Що ближче до Глинська, то частіше лунали ті поодинокі постріли, й поволі натовп звик до них, передні не озирались, місили гарячу куряву літа, задихаючись у ній. Ні вітерця в полі. Курява посувалася разом з ними, разом з ними і вповзла до Глинська. Йшли по головній вулиці, гаряче каміння бруківки обпікало дітям ноги, тому всі, хто босий — і жінки, й діти, — пробували виступати на обочину, але жандарми заганяли їх назад на бруківку, весь гурт наддавав кроку, пішов шпаркшіе — босі обганяли взутих. На ґанку колишнього будинку райкому обвис прапор — здалеку це так нагадувало минуле, та ледь шелеснув вітерець з Південного Бугу, загравав шовком, Фабіян загледів на прапорі свастику — в будинку розмістився гебітскомісаріат, оточивши себе зусебіч високим колючим дротом. Сам будинок, однак, не був занедбаний, його підбілено, а ґанок пофарбовано у сірий колір.

Натовп зупинили неподалік, на ярмарковому майдані. Діти попадали на бруківку, вимиту напередодні в'язнями, матері заходилися годувати немовлят.

З будинку вийшов Месмер у супроводі перекладачки — юної, ставної, з цупкою косою на голові — на німецький лад. Щось сказав перекладачці, і її прокурений тенорок оголосив людям майже якимось відсторонено, ніби без неї: "Чоловіки — до Вознесенія. Жінки й діти — до Спаса. Так наказав пан Месмер". Сам він підтвердив це

кивком голови.

Дружини прощалися з чоловіками, заячав Явтушок, залишаючи Прісю з його вилетками — найменшими синами. Голим у дорозі накинули іще чиесь дитя, зовсім пущьверінка. Пріся посадовила його на "барана", тримаючи за ніжки. Потім всю дорогу його ніс Явтушок на собі. Все злився ще й на те, що мусить нести, крім власного горя, й чуже в тій останній дорозі. Тепер він поцілував хлопчика у чоло, як рідного, хіба ж дитя в чомусь винне.

— Прощавай, — мовила Пріся, — коли що...

Явтушок заридав. Їх, чоловіків, даремно засилають до Вознесенія. Або сплять там, або ж розстріляють цієї ночі. Ще коли вибралися за Вавилон, Явтушок бачив, як його хата спалахнула свічкою. Зараз Фабіян повів їх до Вознесенія. Явтушок пробився до нього підтюпцем, взявся за лікоть: "І померти, гади, разом не дадуть". — "Вандали, — відповів філософ. — Що ти з них хочеш". Перепитав: "Не бачу Савки Чибіса?" — "Не було його біля розп'яття. Або втік, або вбили. А цапок ваш був. Шмигонув у коноплі, коли проходили повз Бугів. А ще кажуть, що худобина не має розуму. Аби ще нам такий розум".

Прохолода церкви остудила їм душі, але ж чому нема ні болю, ні подиву в очах богів, адже байдужість впала на людей звідусіль, де шукали вони співчуття? Потім за ними зачинили браму — як легко й просто перетворити храм на в'язницю, адже більшість, за винятком хіба що філософа, вчащали до цієї церкви, били тут поклони, шепотіли молитви, дослухались благоговійно до хорів — нині ж попадали попід стінами, забувши Бога й забуті Богом. Явтушок востаннє тут був на пасхальну всеношну — освячував паску з власного іще поля. Тоді в церкві пахло душами померлих, що злітаються сюди щоразу з цвинтарських помешкань, потом орачів, які щойно виступили з ріллі й принесли сюди земну правічність, а загалом тоді пахло тут великою перенаселеністю світу, який нагадуватиме колись церкву на пасхальну вечірню. Перед тим як приступити до освячення хліба, біскуп кам'янець-подільський (він прибув на одну службу) казав чудові слова про хліб: "Все буде — машини, електростанції, міста на морі й навіть під морем, але довічним світильником життя залишиться хліб". Явтушок торкнувся пучками пальців ризи біскупа, коли той освячував паски у кошиках та у вузликах, зачепив нігтем золоту нитку й під сміх віруючих ледве одірвався од ризи біскупа. Потім та нитка соталася усі кілометри, коли повертався до Вавилону, аж он воно яка то була прикмета — повернутись до цього храму, але в ролі заложника, смертника. Якби не зачепив тоді тієї нитки, то, може, всього цього й не сталося б. Зараз тихцем переповів про те Фабіянові. А той: "Все життя людина має остерігатись поганих прикмет і обрізувати нігті, коли вибирається до храму, аби не виторочити ненароком золоту нитку з ризи біскупа, бо то не так гріх, як сміх".

У Вознесенії вікна високо, й ніяк дістатися до них, щоб побачити, що діється у Спасі: яка варта, який нагляд. Бо слов'янська душа так облаштована, що тільки опиняється в тюрмі, то відразу ж думає про втечу. На майдані запрацювали сокири — безліч сокир, — будували шибениці. "Майструють", — сказав Фабіян.

Глинськ прокинувся вдосвіта, як тільки на стінах зафосфорилися очі богів. Явтушок, вимучений, спав на підлозі, згорнувшись калачиком. Промінь упав з високого вікна на його червоні ноги й добирався вже до обличчя, то Явтушок піймав його й відкинув, ніби золоту нитку біскупа.

На майдані шикувались жандарми й поліцаї, чути було німецькі команди, потім голос Месмера про непереможність рейху, про провидіння й геній фюрера. Тоді когось вивели з будинку гестапо. Потім ще команда, й далі військовим кроком йшли сюди, до Вознесенія, зупинились перед брамою. Фабіян розбудив Явтушка, той зірвався, мов ошпарений. Жандарм розчинив браму, став у рамі дверей, показав на майдан: "Бістро!"

Явтушок спробував сховатися в церкві, кинувся був за врата, але поліцай з Овечого знайшов його там, вивів за шиворот з церкви. Зі Спаса виступили жінки й діти. Під шибенницею стояла Варя Шатрова.

Стояла незрушно, наче не признала Вавилону, дивилася на біснування стрижів над виспою.

Варі наказали стати на ослін під мотузкою. Там чекав її кат в білих рукавичках, вже немолодий, худорлявий гестапівець. Він заніс петлю над Варєю, накинув на шию, затяг. Тоді зіскочив з ослон, дав їй якусь мить на прощання зі світом. Варя поправила мотузку й тоді знайшла когось у натовпі, на лівій щоці заіскрилась сльоза.

"Прощайте..." — прошепотіла Варя. У неї загубився голос, очі ще когось шукали по натовпу. Вона щось казала, але голосу не було. Месмер подав знак катові. Той ударом ноги вибив з-під Варі ослін на білому помості.

Тоді два гестапівці вивели на поміст Шварца на дерев'янці, зарослого, чорного, у закривавленій сорочці. Показали йому на ослін. Він спробував був забратись на нього, перекинув ослін, сам звалився на поміст. Його підвели, допомогли стати на ослін, все той же кат у білих рукавичках накинув йому петлю на шию. Шварц пошукав у натовпі Фабіяна, посміхнувся, попрощався ледь помітним кивком голови, не проронив ні слова. Хтось заплакав у натовпі — жіночий плач, у Шварца тут, у Глинську, була старенька дружина, напевне, вона й заплакала. Месмер подав знак, і все повторилося. Забилася у конвульсії єдина нога. А до дерев'янки підійшов гестапівець з молоточком і фанеркою, дістав з зубів гвіздка й прибив ним фанерку до дерев'янки. На фанерці було написано: "Австрійський собака".

— Тепер ідіть до свого Вавилону і згиньте там! Усі гиньте! — закричав Месмер, проклинаючи їх услід.

Матір Мальвину підібрали по дорозі (іще з кількома вбитими), принесли до Вавилону й поховали біля Орфея Кожушного.

Вавилоняни трималися своїх згарищ, своїх льохів, своїх стежинок до конопель та до річки. Не було й дня, щоб Фабіян не провідував потерпілих, підбадьорював їх, кликав до життя. Він все водив свою невеличку "депутацію" (Савку й цапа) по Вавилону. Бачачи обмерлі та чорні згарища, над якими все ще стояв чад, Фабіян часто потайки плакав. Савка Чибіс присоромлював його, чи ж гоже великому філософу показувати себе тонкосльозим на людях, на що Фабіян відповідав: "Я есьм людина, Савко".

Щоб бодай трохи забутись й перенестись душею до іншого світу, він читав для них вечорами "Пана Тадеуша" в оригіналі. Цапкові спалося під те читання чудово, непокоїла все ж одна заковика, що з деяких пір засіла в ньому: а чи не іноземець, бува, й сам його господар? Справжній вавилонянин має триматися свого. Вранці, коли вони знову виходили на Вавилон усі троє, цапок бачив, як люди горнутья до його господаря в цій біді, то відчував, що вони мають в його особі не абиякого, а великого мужа і втішальника; у нього з'являлося почуття, близьке до обожнення. Але воно тривало в його душі лише якусь мить.

...Вдосвіта почався обстріл Вавилону. Зі сходу били з важких гармат, били здалеку, бо самих пострілів не було чути, зате тут Вавилон здригався, як у пропасниці. Горіли вавилонські стайні, в яких німці влаштували нічліжку, остаточно було розбите й зрівняне з землею "дворянське гніздо" Чапличів, снаряди рвалися вже ближче до Татарських валів, примусили філософа і цапа залишити хатину й перебратися на кладовище, до родинного склепу Тисевичів. Фабіян вдався до того, щоб, на випадок смерті, аби тут-таки і бути похованим. Цапка він вигнав зі склепу, той з переляку жував повітря і поводився не так достойно, як поводив би себе за таких обставин його батько — цап Фабіян. Цапок стояв біля склепу із заплющеними зі страху очима, а його господар лежав на білому саркофазі когось із Тисевичів. Лежав горілиць, налаштувавшись до смерті.

Та ось склеп почали заповнювати жінки в чорному, чоловіки, діти — Фабіян розумів, що це йому ввижається на цвинтарі, але з подивом розглядав їх, наче живих, вони й товпилися, наче живі, — всі ті, кого він за цю війну поховав тут, але диво дивне — не міг віднайти у тому мовчазному натовпі Сташка. Може, якоїсь ночі Мальва переховала його ближче до себе, в Зелені Млини? Питається у Зінгерки, хто-хто, а вона мала б знати, де нині душа її онука, але та — ні пари з уст, стоїть, самими очима благає його про щось. Це була мить, коли Фабіян повірив у воскресіння, зачув чи, точніше, відгадав благання воскреслих: "Веди нас до наших убивць. Настав час суду, час визволення, час розплати..." — "Дайте ж вийти", — сказав Левко Хоробрий, встаючи з саркофага. Ті розступилися, і коли він вийшов зі склепу, то перше, що побачив — убивць...

Тяглися від самого Прицького, через Вавилон, на Семиводи. Весна була в розпалі, вавилонський чорнозем о цій порі перетворюється на непрохідний чорний океан, тисячі ніг місили його, чвакали, визувалися з чобіт, вже й не розібрати було, хто йшов озутий, а хто босий, а попереду тієї сірої гідри ступав якийсь високий чин, все ще тримав на рівні носа фельдмаршальський жезл, хоч той жезл на рівні носа вже нічого не міг для них змінити. "Можливо, це і є той самий Манштейн, — подумав Фабіян, — війська якого не так давно сунули через Вавилон і ніч, і день, і ще два тижні поспіль — на тисячах машин котилися на схід".

Ніякісінької уваги на Фабіяна й на його цапка. Фельдмаршал пройшов перед цими двома вавилонянами, наче на передсмертному параді. Завважив удалині зеленець весняного вруна, напевне, подумав, що то твердь, озирнувся на колону, підняв жезл,

показав ним у той бік. Але тут зметнулася над Вавилоном душа Явтушка, розстріляного минулої осені за ті вруна, перепинила фельдмаршала, вихопила з його руки жезл і вказала іншу дорогу — розгаслу дорогу на Журбів. Де-де, а на тому вруні вони вже, напевно, потонули б, та для Явтушка навіть погибель його вбивць не могла б відшкодувати високої ціни цього живого поля, яке він засівав осінніми ночами для Вавилону.

Хтозна, як обійшовся б із ними живий Явтушок, може, став би благи: "Пане фельдмаршал, пане фельдмаршал! Це ж хліб! Брот, брат по-вашому. Хіба ж можна плюндрувати його такої ранньої весни?.." Але ж той вічний селянин, що постав зараз в уяві філософа, мав діяти рішучіше й саме так, як діяв воскреслий Явтушок. "Безсмертна земля і безсмертний Явтушок на ній, — подумав Фабіян. — Він оживе в синах, в онуках і правнуках, і буде сукатися його ниточка в народі, доки існуватиме любов до землі й доки житиме носій тієї любові — селянин, з усіх суспільних витворів людських, може, найскладніший і найсуперечливіший. Прися скаже про нього перед смертю: "Згадаєте мене, що цей диявол переживе і сам Вавилон...Епілог

Філософ помирав, на його смерть не надійшов ніхто з вавилонян, він, власне, й не сподівався на те, оскільки відтоді, як остаточно осліп, контакт з Вавилоном підтримував лише з допомогою цапа. З ним інколи виходив на люди, тримаючись за різок, пощерблений кільцями літ, — син цапа Фабіяна не мав тих велетенських кручених паничів, що їх мав батько, розумом також був кволіший, що аж ніяк не свідчило, що цапине плем'я вироджується, воно лише повертається до свого нормального, природного стану, в якому батько був лише щасливим винятком. З цим нащадком філософ говорив рідко й зараз згадав про нього тільки тому, що передчував смерть, а поруч не виявилось живої душі, до якої міг би звернутись перед смертю.

"Отак-то, брате, — сказав Фабіян, чуючи, як цапок зітхає під верстаком у неприбраних стружках, які залишив там новий трунар Савка Чибіс, майструючи кілька днів поспіль домовину для філософа. — Після мене в цій хатині оселиться Савка, а я забув попросити його, щоб він не проганяв тебе. Як-не-як, а ти був мені за поводиря, хоч скільки разів заводив у став замість того, щоб спершу перевести мене через греблю, а тоді вже йти собі на водопій. Загалом у тобі щось є від того геніального Фабіяна... А знаєш, коли я вперше виявив у тобі присутність розуму? Коли оті вавилонські бешкетники, які завжди мали втіху глузувати з мене і взагалі з істот безпорадних, обрізали тобі бороду, і ти не виходив на люди, аж доки не відросла борода. Я тоді був ще зрячий і бачив, як ти ходив виглядатись на Чебрець, як ти страждав без бороди. Ось коли, телепню, я признав у тобі спалах розуму. А мені Бог так і не дав гарної бороди, і, може, тому я не став великим філософом. Але що тобі казати, однак нікого з тих філософів ти не знаєш. Ліпше вставай, голубе, та проведи мене по Вавилону, сьогодні, либонь, неділя, підемо до гойдалки, треба попрощатися з людьми. Де ти там? Ага, вже стоїш. Ну, молодець".

Вони вийшли з хати й стали на вуличку з теплою порохнею під ногами, яка нагадала філософові про його дитинство. Філософ вів далі: "А знаєш, як Сократ сказав

про смерть? "Душа, що заснувалась у тілі, неначе солдат на посту; їй не дозволено ні піти без наказу командира, ні перебувати там довше, аніж вважає за потрібне той, хто призначив варту" .

Цапок, байдужий до тієї тиради, вивів його на греблю, де вони перепочили, вслухаючись у шум водоспаду та вдихаючи прохолоду, що линула від води, потім повів його понад ставом, крізь пахощі конопель та перших огірків. Стежиною вийшли до гойдалки, на подвір'я Зінгерів. Тут не було ні душі й не вчувалося ані найменшого вітерця, який збуджує гойдалка, коли на ній літають. В'язки створювали холодок, Фабіян відпустив цапка, приліг горілиць і уявив ті тисячі веселих вавилонських гойдалок, які відсвяткував тут за своє життя. Шкодував, що не спромігся замолоду вигойдати собі пару, не вельми клопотався про те, а коли вже відчув гемонський плин років, то й зовсім збайдужів до жіночої статі, тому не залишає нащадка, не залишає й найменшого паростка ні у Вавилоні, ні за його межами. Отак і йде він від безсмертного натовпу до прекрасного зібрання душ, яким прислужився своїм хистом кілька десятиріч, з тих пір, як перебрав на себе похмурі, але ж такі необхідні обов'язки трунаря. Жоден трунар, як і жоден самодержець, не може втішати себе надією, що він буде вмирати останнім. Після нього йтиме і йтиме вічно молодий натовп по Аппієвій дорозі, і лігатиме на гойдалці Орфея Кожушного новий Вавилон, спалений, знищений, розстріляний, але відроджений знову з руїн і попелу.

Філософ не міг бачити, який він тепер — Вавилон, але ж міг уявити його з оповідей, з частувань, з пахощів хліба, з пісень, з нових звичок і нових забаганок. "Зір свідомості стає гострим тоді, коли очі уже втрачають свою зіркість" . Він збагнув, що вся гарячковість його життя, вся ота біганина по Вавилону не мали ніякого сенсу — він зараз не виявив незавершених справ, окрім одної: не встиг трохи весело й безклопітно пожити у перейменованому Вавилоні.

Вавилонові не судилося зажити всесвітньої гіркої слави, як Лідіце, чи Орадуру, чи Крагуєвацу, але Вавилон у республіці — те звучало. Перед його трагедією ніхто не міг залишитись байдужим, — ні тут, у зернограді, ні в столиці — Вавилону давали все, що він просив, — цеглу, залізо, шифер, асфальт, цемент, скло, гуму для машин; одне слово, агенти Вавилона нишпорили по главках, міністерствах, управліннях, де прохали, а де і вимагали, саме слово "Вавилон" діяло чудово на слух і проймає найчерствіших, а ще сказати і те, кому із смертних не хочеться доторкнутись до вічності: Вавилон! І коли на станцію в Глинську приходили вантажі з поміткою "Вавилон, колгосп ім. Рубана" та ще з категоричним застереженням — "обережно", "не кантувати!" і таке інше, — у Глинську аж закипали від заздрощів. "Підкупили всю країну, бестії", — казали про Вавилон. Загострення між Глинськом та Вавилоном ставали дедалі одвертіші, а надто з тих пір, як Вавилон збудував свій власний аеродром для поштових і сільськогосподарських літаків. Коли глинський аеродромчик жух від дощів — вся пошта і всі пасажери з великих міст прибували сюди. А як заходилися тут будувати знамениту вавилонську фабрику сала, з бойнею і ковбасним заводом, то Глинськ зовсім втратив ґрунт під ногами і для рівноваги виклопотав для себе кілька унікальних підприємств, в

тому числі і новий цукрозавод-автомат, хоч це загрожувало закриттям старенького Журбівського заводу, збудованого іще за Терещенка. Аби Вавилон не так круто дерся вгору, до нього ще приєднали Козів, потім гонорове, але таке ж відстале Прицьке, а далі іще одне невеличке сільце — Веселі Боковеньки, за вісімнадцять кілометрів від власне Вавилона, і з того дня почали називати Вавилон Веселими Боковеньками, поки що без декрету, а згодом таки виклопотали указ про перейменування Вавилону на Веселі Боковеньки на тій єдиній підставі, що, мовляв, стара назва вичерпала себе історично й соціально. Так було покінчено з Вавилоном, і Глинськ тепер вгамувався, бо хто може назвати цілий район Веселими Боковеньками? Адже є щось дискредитує вже у самій назві: Веселі Боковеньки, веселі лежебоки й загалом слово веселі прибрало тепер дещо іншого відтінку, аніж сто чи й навіть п'ятдесят років тому. Воно стало синонімом — несерйозний, недержавний, хоч Фабіян завше твердив, що веселощі — це те небо, під яким цвіте все, окрім злости.

Отже, великий вавилонський філософ помирав у Веселих Боковеньках під знаменитими в'язками в товаристві цапа, який доводився всього лише сином цапові Фабіяну, тому, природно, не міг збагнути, свідком чиєї смерті він є. А в цей час Веселі Боковеньки святкували свою перемогу над Вавилоном на власному аеродромі. Один за одним знімалися в небо літаки, від отих найбільших, які могли тут приземлитися, знаменитих ПО-2, до "бджілки", яка в повітрі нагадувала золотокрилу бабку. Катали передовиків виробництва. Правлінню хотілося, щоб люди побачили свої Веселі Боковеньки з висоти пташиного польоту, аби проникнутись до них більшою повагою. Картина відкривалася вражаюча. Перегороджена річка Весела Боковенька затопила Чебрець: скидалась на велетенське море з флотом, причалом і маяком, уздовж моря, на всі вісімнадцять кілометрів пролягла набережна, по якій шпаціювали зараз індіки — власники тих птахів товклися у черзі на катання. Один літак ледве не зачепився за в'язки — у бур'янах закричали кури, цапок зірвався й помчав геть зі страху, переплигнувши через пліт, а між в'язками од вітерця, здійсненого літаком, захиталася гойдалка. Філософ подумки став на неї й заходився літати. Але з ким? Ага, чи не з Явтушковою Прісею. Так було в житті всього лише один раз, пригадуєте, — після Йордані, коли Явтушка певний час не було дома... Був такий гріх, і якби Явтушок не повернувся з дороги, то, може, все життя Левка Хороброго склалося б інакше.

Варта облишила його тіло, й душа вирвалася зі своєї в'язниці й перестала належати йому. Мозок ще жив, і він збагнув це без страху — може, отак спокійно помирав лише Григорій Сковорода. Фабіян помер на вісімдесят третьому році життя, ніяких писаних праць по собі не залишив, а на його ощадній книжці значиться капітал — один карбованець (мінімальний початковий внесок вкладника). Отримати ті гроші ніхто не міг, і на них тепер наростатиме два проценти річних. На хату зголосилися якісь далекі родичі, але голова сілради відвадив їх: у цій хатині, що чи не єдина вціліла від старого світу, він збирається заснувати музей нашого минулого.

Я людина, й у всіх гріхах людства є й моя вина. Латиняни говорили колись: mea culpa, що означало — моя вина, моя помилка. Я кажу просто: моя вина, без

латинянських пом'якшень та обмовок на помилку, бо ж найбільша моя вина падає на мене саме за помилки — мої й чужі.

Батьківщино моя! Я готовий відповідати за тебе як твій громадянин, так само як ти відповідаєш перед світом за мене й за мільйони таких, як я. У цій обопільності ми єдині, хоч ти все, тоді як я без тебе ніхто. Ти в кожного одна, бо хто хоче мати дві батьківщини — той залишається без жодної. Доки є ти — ми вічні. Ми вистояли завдяки тобі, найвищому з понять, яке будь-коли сотворяли і обіймали люди. Моя вина не в тому, що, маючи можливість померти за тебе, я все ж живу. Вина в іншому: у стражданнях твоїх, у смерті мільйонів, які врятували мені життя.

Коли лебедина зграя курличе наді мною, я думаю про тих, кого немає серед нас, і не шукаю в небесах їхніх бентежних душ, як це схильні робити деякі поети, — тим віддають небо, а самі втішаються радощами земними, — я далекий від того. В людей, як і в птахів, вина ключового поволі поширюється на всіх у ключі, на всіх, хто має крила й годен у важку годину розсікати повітря для інших, для слабших, пильнуючи підступну просторінь у тумані чи смерть на вершині ночі. Вина ж філософа хіба що в тому, що він уміє з'єднати минуле з майбутнім, що він уміє побачити землю свою у єдності й цілісності великого й малого, у величчї загиблих і в буденності живих, як побачив її Перікл, опинившись у Пантікапеї: "Чудова земля, і народ міг би перебратися сюди, але як бути з кладовищами, на яких поховані великі предки? Без них народ може змаліти навіть тут".

Якщо з роками я не втрачу здатності посміхатись, то напишу про Веселі Боковеньки, а поки що прошу піднятися на літаку, на якому Степченко катає передовиків, поглянути на цю землю з пташиного польоту й увікопомнити собі, що тут стояв Вавилон, і люди, коли їм ставало краще й душа їхня прагла високості, могли літати лише на гойдалці, під якою щойно помер філософ, наречений Фабіаном, що в святцях глиньської церкви на Вознесенії записаний як Левко Євламπίєвич Хоробрий. А все ж шкодую, що у Веселих Боковеньках вже не буде цього персонажа, який був для автора людиною високою й безкорисливою. Душа його звільнилась від варті й вознеслась, як і написано у Платона, та якщо вірити древнім, то душа філософа не щезне відразу, а ще здатна жити без варті три тисячі років.

На цьому ми згортаємо історію Вавилону, свідомі того, що сказаного тут набагато менше, аніж не сказаного, але будемо плекати надію, що й у такому вигляді книга зможе прислужитися людям. Все ж осмілюсь закінчити словами прадавнього літописця, який в літо 6581 (1073 рік) записав: "А кінець усім книгам: якщо тобі не любо, і другу не твори" . Бо лише люди можуть повертатися до людей, і в цьому нетлінність світотвору.